

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՀԱՅ ԴԱՍԱԿԱՆՆԵՐԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Մ Ո Ւ Ր Ա Յ Ա Ն

Գ Ե Վ Ո Ր Գ
Մ Ա Ր Զ Պ Ե Տ Ո Ւ Ն Ի

«ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԳՐՈՂ»
ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ—1977

Мурацян Геворг Марзпетуни (На армянском языке)

Издательство «Советакан грох», ул. Теряна, 91. Ереван, 1977
Խմբագիր՝ Ռ. Մ. Մուրադյան, նկարիչ՝ Մ. Ռ. Սասոյան, գեղ. խմբագիր՝ ԱՇ. Վ. Գասպարյան, տեխ. խմբագիր՝ Կ. Գ. Մաթոսյան, վերստուգող սրբագրիչ՝ Ա. Ս. Աբրահամյան: Հանձնված է շարվածքի 8/VII 1975 թ.: Ստորագրված է տպագրության 20/1 1977 թ.: Քուղթ Մ 1, 60×84¹/₁₆, տպագ. 29,0 մամ.—26,97 պայմ. մամ., հրատ. 23,05 մամ.: Պատվեր 7899: Տպաքանակ 50 000, գինը՝ 2 ս. 32 կ.: «Սովետական գրող» հրատարակչություն, Նրեվան—9, Տերյան 91: ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետի հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի Հակոբ Մեղակյանի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ, Նրեան—9, Տերյան 91:

Полиграфкомбинат им. Акопа Меганарта Госкомитета Совета Министров Арм. ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли, Ереван, ул. Теряна, 91.

ԱՌՅԱԶԻՆ ՄԱՍ

Ա

ԳՆՈՒՆՈ ԱՄՐՈՑՈՒՄ

Հայկազն նահապետի այս դաստակերտը, որ Տրդատ մեծի ձեռքով ավելի շքեղ վերաշինվելով, հայտնի պատերազմների ժամանակ ծառայել էր պետությանը իբրև անառիկ ամրոց և թե՛ խաղաղության միջոցին պատասպարել յուր մեջ արքունական գանձերն ու հարստությունները, ինչպես և վտանգների երեսից փախչող իշխանական ընտանիքներին, ընդամին մնալով և ապահով ձրմերոց հայ զորքերի համար, — ընայելով ապիրատ վասակի ձեռքից վարդանանց օրերում կրած հիմնական ավերմունքներին — տակավին շեն էր և կանգուն այն օրերում, որոնցից սկսվում է մեր պատմությունը:

Նա գտնվում էր Այրարատ նահանգի Մազազ ու Ոստան գավառները միմյանցից բաժանող Գեղա լեռան մի ուստի վրա, որը վերջին դարերում, յուր ծոցում գտնվող Ս. Գեղարդի անունով, Գեղարդասար կոչվեցավ:

Բարձրադիր սարավանդակը, որի վրա կառուցած էր ամրոցը, շրջապատված էր բնության փառահեղ և ահարկու տեսարաններով: — Հեկայակերպ ժայռեր, անհնթեթ հողազանգվածներ, ահալոր անդունդներ, իսկ ավելի հեռվից՝ գեղատեսիլ լեռներ խրոխտ ու կահավալիտ գազափններով՝ ծածկում էին նրա շրջակայքն ու հանդիպակաց հորիզոնը:

Ամրոցի առջևից՝ փրփրաբեղ ալիքները գարնանգներից դահավիթեղով հոսում էր Ազատ գետի սրբնթաց մի վտակը, որ սարավանդակն ընդգրկող ձորակից անցնելով՝ միանում էր Ազատի երկրորդ վտակի հետ և ապա օձապուլյա գետահետեղով՝ գուրս գալիս

Դվնո ընդարձակ դաշտը՝ Ոստան գաղձառի այգեստաններին ջուր ու գոլություն մատակարարելու:

Հինավուրց ամրոցը, որ յուր հինգ եկեղեցիներով, բազմաթիվ շինություններով ու պահականոցներով հանգչում էր միապաղաղ ժայռերից ու ամբարտակներից զանգված բարձրություն վրա, պատընպարված էր ամեն կողմից թե՛ բնության և թե՛ արհեստի ամրություններով: — Հյուսիսային կողմից՝ պաշտպանում էին նրան, բացի կիսաբուր պարիսպներն ու աշտարակները, այլև Գեղարդասարի այն գահավանդները, որոնք աստիճանաբար բարձրանալով՝ կցվում էին Գեղա լեռան հետ: Արևելյան և արևմտյան կողմերից՝ շրջապատում էին հսկայական պարիսպներ և հզոր աշտարակներ, որոնք շինված էին կոփված ու հղկված խանձաքար ժայռերից և ամրացրած կապարով ու երկաթով: Իսկ հարավային և մասամբ արևելյան կողմից՝ բարձրանում էին միակուսր քարաժայռերի՝ բնական պատնեշներ, որոնք խորածորի միջից՝ հսկայական բուրգերի նման դեպի վեր ձգվելով, ընդգրկում էին ամրոցի այս շրջապատը և այդպիսով դարձնում նրան ահարկու և անմատչելի:

Հարավ-արևելյան այս բարձրության վրա, ամրոցի գրեթե ծայրին, իբրև զույգ օղաչու հսկաներ, կանգնած էին առաջին՝ արքունական դղյակը յուր մոռյլ շինություններով ու ատամնավոր աշտարակներով, և երկրորդ՝ Տրդատա հոյակապ հովանոցի քսանչորս հոնիական բարձրաբուն սյուներով, տակավին անեղծ արձաններով և բարձր ու քանդակազարդ ձեղունով, որ հովանավորում էր արքայական դաստակերտի՝ հովմեհական արհեստի ստեղծագործած՝ ուրիշ բազմաթիվ զարդարանքները: Նրա սյունազարդ և ընդարձակ սրահից երևում էին, ինչպես փի մեջ, թե՛ ամրոցը յուր բնակարաններով ու պահականոցներով և թե՛ շրջակա լեռներն ու ձորերը իրանց գեղեցիկ կամ անհեթեթ տեսարաններով. այսպիսով, արքայաշեն սարավույթը զվարճալի զբոսավայր մի լինելուց զատ, ծառայում էր նաև ինչպես մի գեղեցիկ դիտարան թե՛ վտանգի և թե՛ խաղաղության ժամանակ:

923 Թվականի աշունն էր: Գեղարդասարը մերկացել էր արդեն այն աղբատիկ կանաչներից, որոնք հազիվ գարնան վերջերին համարձակվում են ծածկել յուր ժայռապատ լանջերը: Նա այժմ ամբողջապես փոխարկվել էր քարակարկառ թմբերի ու ամբարտակների,

որոնց խոշորագեղ խառուժյուղը չէին մեղմում նույնիսկ Գառնո գեղեցիկ շինությունները:

Օրը տարածամեղ էր: Սարի կրճերից անցնող ճանապարհների վրա շնչավոր էակ չէր երևում: Դվնո դաշտից դարձողները վաղուց հասել էին տուն և կամ դադարել Այրիվանից խորշերում, ուր հոգավոր հայրերը օթևան և կերակուր էին տալիս ուշացած հայ անցորդներին, թույլ շտալով, որ նրանք մութը կոխելու վրա անցնեն Գառնո կրճերից, որովհետև հագարացի ավազակախմբերը հետևում էին այդպիսիներին ամեն տեղ:

Այս պատճառով շրջակա ձորերի ու անդունդների վրա թագավորում էր ահարկու լուռություն, որ հազիվ երբեմն ընդհատվում էր լեռների մեջ շառաչող աշնանային քամուց կամ դարևանդներից գահավիժող Ազատ գետի խոխոջներից:

Բազմամարդ Գառնո մեջ անգամ դադարել էր շարժումը: Աշնանային խոնավ ու լեռնային ցրտությունը հավաքել էր ամրոցի բնակիչներին իրանց բնակարանները: Երևում էին միայն մի քանի պահապաններ, որոնք երկաթե գլխանոցներով, ծանր սրերը գոտիներից կախած և պղնձապատ վահաններն ու երկար նիզակները ձեռքներին՝ անցուդարձ էին անում, ոմանք ամրոցի դռների մոտ կամ պահականոցների առաջ, և ոմանք դղյակի շուրջը, ուր այդ ժամանակ ապրում էր Աշոտ-Երկաթի ամուսինը՝ Սահականույշ թագուհին:

Չնայելով որ թագավորը դեռ նոր էր հաշտվել յուր հորեղոր որդի Աշոտ Բունավորի հետ և նրա հետ միասին էլ Դվին մայրաքաղաքը նորից նվաճելով՝ այլազգիներից մաքրել այն, այսուամենայնիվ, ժամանակի վատթարության պատճառով, անկարելի էր թագավորական ընտանիքը Դվինում պահել. հագարացի բռնավորները ամեն ժամանակ կարող էին հարձակվել այդ քաղաքի վրա, որ ժամանակի կռվածադիկն էր: Եվ որովհետև թագավորը շարունակ զբաղված էր յուր տերություն այս ու այն մասում բռնկող ապստամբությունները նվաճելով, ուստի թշնամիների հասած ժամանակ թագավորական ընտանիքը կարող էր մայրաքաղաքում վտանգի ենթարկվել: Ահա՛ այդ պատճառով Սահականույշ թագուհին էլ ապրում էր Գառնո ամրոցում, և նրա հետ էլ ուրիշ շատ ազատանի կանայք:

Չնայելով եզանակի ցրտութեան և օրվա տարածամեծութեան, այսուամենայնիվ թագուհին դեռ չէր հեռացել Տրդատա հովանոցից: Վերջին մի քանի օրը նա անց էր կացնում այդտեղ երկար ժամեր, գրեթե միայնակ, երբեմն սյունազարդ սրահի մեջ ճեմելով, իսկ հաճախ դեպի խորածորը նայող պատշգամբի վրա բազմելով: Այդտեղից նա լուռ և մտախոհ դիտում էր՝ մերթ ձորի, մերթ շտապող Ազատի ալիքները, որոնք գետափնյա ուռենիները քերելով և հանդիպակաց ծառերը կոծելով առաջ էին վազում, և մերթ Գեղա լեռան բարձունքներից իջնող ճանապարհը, ուր ամեն մի հեծյալ անցորդ գրավում էր նրա ուշադրությունը: Թագուհին աչքերը հռոտելով՝ աշխատում էր վայրկյան առաջ այդ անցորդի ո՛վ կամ ի՛նչ ազգից լինելն իմանալ. և նայում էր այնքան, մինչև որ վերջինս Ազատի խորածորն իջնելով՝ խոտորում էր դեպի Գառնտ արահետը և աչքից ծածկվում:

Արդեն լրանում էր երկրորդ շաբաթը, ինչ թագուհին սրտի անձկությունը սպասում էր մեկին, բայց նա չէր երևում: Այդ հանգամանքը տանջում էր նրան սաստիկ և ավելացնում մանավանդ այն վիշտը, որ վաղուց ի վեր կրծում էր յուր սիրտը:

Կար ժամանակ, երբ թագուհին ինքը հեռանում էր մարդկանցից, ոչ ոքին չտեսնելու, երբեք չխոսելու և միայն յուր հոգետանջ մտածմունքներին անձնատուր լինելու համար: Այդ ժամանակ նա մինչև իսկ զայրանում էր, եթե մեկը համարձակվում էր խանգարել յուր մենավոր մտածությունները կամ հոգեկան հուզմունքներից առաջացող տանջանքները: Իսկ ա՛յժմ. այժմ նա հոգնել, վաստակել էր հարատև ախրություն տանջանքներից. այժմ նա որոնում էր մինչև անգամ մեկը, որին կարողանար յուր սիրտը բանալ, յուր վշտերը պատմել: Նրան թվում էր, թե այդ միջոցը կմեղմե յուր ցավերը... Բայց ավա՛ղ, ամբողջ դրչակում չկար մինը, ո՛չ կանանց և ո՛չ օրիորդների շրջանում, որին նա յուր սիրտն ու գաղտնիքը հավասար կարողանար: Եվ ցավալին այն էր, որ եթե զոտնըներ իսկ այդպիսին, դարձյալ ինքը չէր հայտնիլ նրան ոչինչ, որովհետև չէր հավատում ոչ մի կնոջ անկեղծության, մանավանդ, եթե այդ կինը իշխանական ցեղից էր, և հետևապես, ծագամբ իրան հավասար: Թագուհին հավատացած էր, որ այդպիսիները եթե պոհրես իսկ կարեկցեին իրան, այսուամենայնիվ ներքուստ կուրախանային յուր թշվառության վրա, որովհետև նրանցից ամեն միին

ունեք: դրա համար յուր սրտին մոտիկ պատճառներ: Նա հույս ունեք միայն մի մարդու վրա, որ, կարծում էր, ոչ միայն կվշտակցե իրան սրտի անկեղծությանը, այլև գուցե կկարողանա թեթևացնել այդ վշտերը: Ահա՛ այդ մարդուն էր սպասում թագուհին այնքան անձկությամբ, որ, սակայն, հակառակ յուր խոստման և սուրհանդակի բերած տեղեկության, չէր երևում տակավին:

Բայց, ահա՛, մոտենում էր թագուհուն տարիքավոր մի կին միջին հասակով, բարի դեմքով, աղու աչքերով, փախտը շրթունքներին և կարծես վախենա ով՝ թե միգուցե յուր մոտենալը գրգռե թագուհու զայրույթը:

Այս կնոջը հայտնի էին թագուհու ցավերը, տանջող վշտերը: Նա սկզբից արդեն ամեն բան տեսել, քննել և ստուգել էր: Նա անկեղծ սրտով վշտացել և արտասովել էր մեծ տիկնոջ համար դեռ այն ժամանակ, երբ նա ինքը, տիկինը, անտեղյակ յուր դժբախտությունը, զվարճանում էր արքայական զբոսանքներով մերթ Սյունյաց և մերթ Գուգարաց լեռներում: — Այդ կինը Սեդան էր, թագուհու գորովագուծ դայակը, դրչակում եղող կանանց մեջ ամենից բարին և ազնվասիրտը: Նրան, այո՛, հայտնի էր ամեն ինչ վաղուց. բայց նա այդ մասին ոչինչ չէր խոսել մինչև այժմ թագուհու հետ, այն պարզ պատճառով, թե երբ մարդ չէ կարող (տակավին իրան անհայտ) յուր դժբախտության առաջն առնել, ապա լավ է, որ նա երբեք այդ դժբախտությունը չիմանա և կյանքը իզուր շղառնացնե: Իսկ այժմ, երբ արդեն թագուհին ամեն բան գիտեր, Սեդան հո կարող էր նրա հետ խոսել, ցավակցել նրան կամ մխիթարել: Զէ՛ որ նա մի օր յուր կաթնասունն է եղել, յուր գրկումն է մեծացել:

Այսպես էր մտածում Սեդան, բայց և հետո իսկույն խելարեբում, որ Սահականույշը՝ Գարդմանա իշխանի դուստրը, այլևս կաթնասուն չէ, որ նա այսօր յուր թագուհին է, որ ինքը կարող է միայն նրա ոտքերը համբուրել, բայց հավասար նստել նրա հետ կամ վշտակցել նրան, իհարկե չի պիտի համարձակեր: Այն օրից, երբ Սեդան իմացավ, թե թագուհին ծանոթացել է արդեն յուր դժբախտությանը, խեղճ կինն այլևս հանգստություն չունեք: Ծշմարիտ է՛ նա ոչնչով չէր կարող օգնել յուր թագուհուն, բայց միակ խնամքը, որ նա կարող էր և պարտավոր էր տանել, տանում էր: Այդ այն էր, որ նա ջվաքի պես հետևում էր մեծ տիկնոջը ամեն տեղ, և աշխատում կարելույն շափ հաճախ խանգարել նրա մենավոր մտածություն-

ները, որով, կարծում էր, թե կարող է փոքր ի շատե պահպանել նրա առողջութիւնը:

— Օրը տարածամել է, սիրելի թագուհի, չէ՛ր հաճիլ դրդյալը վերադառնալ, — մոտենալով պատշգամբին հարցրեց դայակը:

— Դու այստե՛ղ ես, Սեդա, — անհանգստութեամբ դարձավ դեպի նրան թագուհին:

— Այո՛, մեծափառ տիկին. եկա հայտնելու...

— Եվ վաղո՞ւց ես դու այստեղ, — ընդհատեց նրան թագուհին կասկածոտ եղանակով, վախենալով, կարծես, որ դայակը լսած լինի յուր վշտերը մատնող մի որևէ խոսք կամ հառաչանք:

— Հենց որ արևը հտեն անցավ:

— Իսկ ես պատվիրել եմ, որ ոչ ոք իմ միայնութիւնը չխանդարե:

— Այո՛, մեծափառ տիկին, քո պատվերը ես զանց անել չէի համարձակիլ, բայց օրը տարածամել էր և քամին բարձրացել, դու կարող էիր մրսել, եկա հիշեցնելու, որ դայակը վերադառնալու ժամանակն է:

— Հիշեցնե՛լ, ի՞նչ է նշանակում այդ, Սեդա, — կես զարմացած և կես բարկացած հարցրեց թագուհին:

Բարի դայակը շփոթվեցավ: Նա իրավունք չուներ ասել թագուհուն այն ամենը, ինչ որ ինքը ճշմարտութիւն էր համարում: Նա զգաց յուր սխալը, ճնշվեցավ, և յուր քաղցր աչքերը կարծես թաքնրվեցան արդեն կկոցված փոսիկների մեջ. մի թեթև շտապուհ փայլեց յուր դալկացած այտերի վրա, ինչպես ձմեռվա դժգուշն արշալույս, որ զարկում է ձյունապատ ժայռին: Բայց յուր անուշ ժպիտով, որից անբաժան էին մայրական խանդն ու գորովը, նա ծածկեց շուտով յուր ներքին ճնշման արտաքին պատկերը: Թագուհու լուրջ և անթարթ հայացքը, որ տակավին սևեռած էր յուր վրա և դեռ, կարծես, բացատրութիւն էր պահանջում իրանից, յուր այդ քաղցր ժպիտի շնորհիվ հետզհետե մեղմացավ. Սեդան համարձակութիւն ատավ խոսելու: Եվ իրավ, չէ՛ որ նա սիրում էր թագուհուն և նրա գաղտնիքներն իմանալու համար չէր, որ հետևում էր նրան, այլ պահպանելու նրա թանկագին առողջութիւնը, որի վրա դողում էր ինքը, իբրև որդեգրով մայր: Մի՞թե, արդար և, անկեղծ սիրո այս արտահայտութեամբ նա մի հանցանք էր գործում: Հարկավ ոչ, ուստի և հաստատուն ձայնով պատասխանեց.

— Եկա հիշեցնելու, որ ցուրտ է, և թագուհին կարող է մրսել:

— Այդ ես ինքս կարող էի իմանալ, — նկատեց թագուհին:

— Ոչ, թագուհի. երբ դու ընկղմում ես տխուր մտածմունքների մեջ, այլևս չես զգում, թե ի՛նչ է կատարվում քո շուրջը...

— Սեդա՛, մայր Սեդա, դու զառանցում ես, — ընդհատեց թագուհին զարմացմամբ:

— Այդպես է, իմ սիրելի թագուհի, — կրկնեց Սեդան ավելի հաստատ ձայնով, — անցյալ օրը սաստիկ տեղատարափի ժամանակ ամենքը քաշվել էին տուն, նույնիսկ դայակի առաջ ոչ մի պահնորդ չէր երևում, իսկ դու դարձյալ ճեմում էիր այստեղ. կարծես զարնան օրեր լինեն, և դու՝ մեր Գարդմանա դրախտներում...

Թագուհին մի անհանգիստ շարժում արավ. նրան թվաց, թե դայակը կշտամբում է իրան՝ անօգուտ գաղտնապահութեան համար, թե նա այդ անում է գուցե հակառակորդ իշխանութիւններից մեկին հաճոյանալու մտքով, թե ուրեմն յուր դժբախտութիւնը հայտնվել է արդեն բոլորին և նախանձոտ հակառակորդութիւններն սկսում են անարգել իրան, վիրավորելով յուր դշխոյական հպարտութիւնը յուր իսկ ստորագրյալների ձեռքով:

Այս մտքերը վայրկենապես վրդովեցին թագուհու սիրտը. բայց նա յուր հուզմունքը ծածկելով՝ մեղմ ձայնով հարցրեց.

— Սեդա, ո՞վ ասաց քեզ, թե թագուհին ընկղմում է. տխուր մտածմունքների մեջ, և թե այդպիսի ժամանակները նա չէ իմանում, թե ի՛նչ է կատարվում յուր շուրջը:

— Ոչ ոք, իմ սիրելի տիկին, այդ ես ինքս եմ տեսնում: Սեդան պետք է կույր լինի, որ յուր տիրուհու դեմքի մշտական թախիծը և նրա ճակատի տխուր կնճիռները շտեսնեն... Վաղուց, վաղուց գիտեի, թե ի՛նչ վիշտ է կրծում քո ազնիվ ու բարի սիրտը, բայց ոչինչ չէի համարձակվում ասել քեզ, որովհետև գիտեի, որ քո ցավերի մասին խոսելով՝ միայն քնքուշ սիրտդ պիտի վշտացնեի, առանց սակայն իմ թագուհուն մի օգուտ տալ կարողանալու:

Թագուհու սիրտը շարժվեցավ: Նախկին կասկածոտ մտածմունքները տեղի տվին հանկարծ մի վստահութեան, որ կարծես հենց նույն ըրպիսի ծնվեց յուր մեջ դեպի բարի դայակը. նրա ձայնի մեջ նա այնքան անկեղծութիւն ու գորով գտավ, որ նրան թվաց, թե իրա հետ խոսողը հարազատ մայրն է և ոչ յուր ստնտուն:

Բայց և այնպես ոչինչ չպատասխանեց: այլ լուռ և մտախոհ բարձրացավ բազմոցից և ուղղվելով յուր սեզ ու վայելուչ հասակի ամբողջ վեհությամբ, նայեց դայակի վրա քաղցր և վստահությամբ չի աչքերով: Այդ թուպինն նա կցանկանար լսել նրանից ամենը, ինչ որ նա գիտեր յուր վշտերի մասին, կցանկանար ստուգել նորից այն բոլորը, ինչ որ վաղուց և ավելի ստուգությամբ հայտնի էր իրան: Բայց յուր դշխոյական հպարտությունը չէր ներում իրան այդ թուլությունը: նա մինչև այժմ ոչ ոքի հետ չէր խոսել այդ մասին, ուրեմն և դայակի հետ չէր խոսել, բայց կցանկանար, որ սա ինքը սկսեր խոսել, առանց իրանից հրաման առնելու:

Սերան չհասկացավ թագուհու լուռ և մտախոհ հայացքի նշանակությունը. նրան թվաց, թե յուր համարձակ խոսքերից վշտացել է նա արդեն. ուստի և թագուհու հայացքից խուսափելու համար շտապեց վերցնել և ձգել նրա ուսերին պերճ սամուրենին, որ թագուհու բարձրանալու ժամանակ սահել, ընկել էր բազմոցի վրա:

— Դրա համար դու արդեն անցրել ես տարիքդ, մայր Սեդա, ո՞ւր եմ իմ նաժիշտները... — հարցրեց թագուհին մեղմությամբ:

— Օ՛, թո՛ւյլ տուր, որ միայն ես ծառայեմ քեզ, իմ քաղցր, իմ աննման թագուհի. մի՛թե Սեդան պառավել է այնքան, որ այլևս ոչ մի բանի պիտանի լինել չի կարող:

— Մայր Սեդա, ա՛յդ չէի կամենում ասել...

— Թե՛ իմ ներկայությունը հաճելի չէ թագուհուն:

— Սեդա, դու ինձ ընդհատում ես...

— Կամ գուցե անզգույշ խոսքեր արտասանեցի, որոնք վըշտացրին իմ թագուհուն:

— Ո՛ւ, ո՛ւ, իմ Յեդա՛, քո ներկայությունը միշտ հաճելի է ինձ. ապացույց, որ ես իմ մենավոր զրոստնքների ժամանակ ոչ ոքին թույլ չեմ տալիս լինել ինձ հետ, բայց դու միշտ կաս և, ամեն անգամ, երբ կամենում ես, խանդարում ես ինձ, առանց նայելու, թե թագուհին ցանկանո՞ւմ է այդ, թե ոչ:

— Այդպես էլ պիտի անեմ, մեծափառ տիկին. բարկացի՛ր ինձ վրա, եթե հաճելի է քեզ, բայց թույլ տալ, որ ժամերով տխուր մտածումներով մեզ խորատուզվես, չեմ կարող. այդ հիվանս քո թանկագին առողջությունը:

— «Թանկագին»... այո, գուցե քեզ համար, իմ բարի Սեդա. միայն քեզ համար... — շնչաց թագուհին փնքն իրան և ապա գա-

յակին դառնալով հարեց. — իրավունք ունիս, մայր Սեդա. ես քեզ վրա չեմ բարկանում... Բայց ես արդարև երկար մնացի բացօթյա- ո՞ւր եմ նաժիշտներս:

— Դու հրամայել ես, որ նրանք չերևան, մինչև կոչի ձայն շոտնեն:

— Կանչի՛ր ուրեմն. թող գահավորակս բերեն:

Այս ասելով թագուհին առաջացավ դեպի հովանոցի անկյունը, և սյունաշարի մոտ կանգնելով՝ սկսավ դիտել շոտագույն լուսինը, որ կամաց-կամաց բարձրանում էր հանդիպակաց լեռների ետևից: Թեպետ ցուրտն արդեն զգալի էր, և քամին փչում էր հաճախ, բայց երկինքը վճիտ էր և անամպ. աստղերն սկսել էին փայլել, և լուսնի սկավառակը, որ կարծես կախված էր լեռան գագաթին իբր մոգական մի լապտեր, սկսում էր լուսավորել պարեխավոր լեռներն ու բլուրները: Դարևանդներից գահավիժող Ազատ գետի փրփրախառն ալիքները տեղ-տեղ փայլվում էին ինչպես արծաթի սահանք:

Թագուհին գրավվեցավ լուսնկա երեկոյի գեղեցկությամբ և կըրկին խորասուզվեց մտածությունների մեջ: Փոքր մի ևս և նա նուրեն դեպի պատշգամբ պիտի դառնար և բազմոցի վրա ընկնելով անձնատուր լինե՞ր երևակայության տանջող թոխչքներին, բայց նաժիշտների ձայնը և լույսը ջահերի, որ դղյակի սպասավորները ձեռքներին բերում էին, սթափեցրին նրան:

Թագուհին ետ նայեց: նաժիշտների և դայակի հետ միասին գալիս էր նաև տիկին Գոհար, Մարգարետունի իշխանուհին, որ հառաջանալով՝ ակնածությամբ գլուխ խոնարհեց թագուհուն և հաճոյական խոսքերով տրտունջ հայտնեց նրան յուր շափազանց մենասիրության համար:

— Այոտեղ նստած դիտում եմ Գեդա լեռան ձանապարհը, որպեսզի Գեդա իշխանի գալստյան լուրն ամենից առաջ հաղորդեմ քեզ, — պատասխանեց թագուհին անուշ ժպտալով:

— Շնորհապարտ կլինեմ, եթե միայն ուրախ լուր բերե նա մեզ, — հարեց Գոհար իշխանուհին և ձեռքը տվավ թագուհուն՝ օղնելու նրան հովանոցի աստիճաններից իջնելու:

— Իսկ եթե ուրախ լուր չբերե՞, — հարցրեց թագուհին:

— Այդ ժամանակ կցանկանայի, որ ամբողջ դռները չբանալին նրա առաջ, — կատակեց իշխանուհին:

Թագուհին ժպտաց և ոչինչ այլևս չխոսեց:

Հովանոցի առաջ կանգնած էին չորս հուժեղ սպասավորներ, ձեռներին բռնած թագուհու ոսկեզօծ գահավորակը, զարդարված ծաղկանկար մետաքսով և ոսկեթել փնջերով:

Նաժիշտների օգնութեամբ թագուհին բազմեց նրա վրա: Զահ-ընկալ սպասավորները լուսավորեցին ճանապարհը, որի տաքածութունը մինչև դղյակը հազիվ մի քանի տասնյակ քայլ էր: Գահավորակն առաջ անցավ իշխանուհու և նաժիշտների ընկերակցութեամբ:

Դղյակի լայնակամար դռան առաջ նույնպես վառվում էին դամբարաններ. և մի խումբ զրահավոր պահապաններ անցուղարձ էին անում այդտեղ: Երբ թագուհու գահավորակը մոտեցավ, նրանք իսկույն շարվեցան կարգով և ի նշան հպատակութեան, նիզակները խոնարհեցին այնքան, որ նրանց տեղերը կպան գետնին:

— Ձեր հիսնապե՞տը, — հարցրեց թագուհին, մոտենալով պահապաններին:

— Այստեղ եմ, մեծափառ տիկին, — այս խոսքերով մոտեցավ թագուհուն մի բարձրահասակ և գեղադեմ երիտասարդ, որ մյուսներից զանազանվում էր յուր գեներալի փայլունութեամբ և գլխանոցի վրա ծածանող ցցունքով:

— Բերդակալից լո՞ւր...

— Տեր բերդակալը պատվիրեց հայտնել, որ աղեղնավորներն ու գեղարդավորները ղրկված են մարտկոցները, բերդապահները հսկում են պատնեշները, պահակախմբերը գտնվում են աշտարակներում:

— Ամրոցի բանալիները...

— Սպասում են թագուհու հրամանին փականքները դնելու համար:

— Ինչո՞ւ այսքան ուշ. արդեն մթնել է:

— Այրիվանքից բանբեր եկավ և հայտնեց, որ այս գիշեր Վեհը պիտի ժամանե այստեղ: Տեր բերդակալը ցանկանում է իմանալ, թե արդյոք բանալիները յուր մոտ պիտի մնա՞ն մինչև Վեհի գալը:

— Հայտնի՞ր բերդակալին, որ փականքները դնե և շտապե ինձ մոտ:

Հիսնապետը գլուխը խոնարհեց և ուղղվեցավ դեպի ավագ դռան փողոցը:

Հասնելով դղյակի դռանը, թագուհին իջավ գահավորակից և ներս մտավ կամարակապ սրահը: Սա մի ընդարձակ և բուրբուխ սենյակ էր, համակ քարաշեն: Նրա աջ ու ձախ կողմերից բացվում էին չորս փոքրիկ և խորշավոր դռներ, որոնցից ամեն միևը տանում էր դեպի դղյակի ներքին հարկերի զանազան բաժանմունքները կամ ծածկարանները: Դռների մեջտեղից բարձրանում էր որձաքարե լայնադիր սանդուխտ, որ յուր վերին մասում բաժանվում էր երկու ճյուղերի. դրանցից միևը հանում էր միջին հարկը, ուր իշխանագուն տիկնանց և օրիորդների կացարաններն էին, իսկ մյուսը՝ դեպի վերին դատիկոնները, ուր ապրում էր թագուհին յուր նաժիշտներով: Սանդուխտները վերից ի վաչք ծածկված էին սյունական գորգերով և լուսավորված կամարներից կախած պղնձե կանթեղներով:

Թագուհին նաժիշտների օգնութեամբ սկսավ սանդուխտները բարձրանալ և խոտորելով դեպի աջ, հասավ վերնասրահին, որ լուսավորված էր կրկին աշտանակներով: Սա մի գեղեցիկ և գմբեթարդ շինութուն էր, զարդարված որմնասյուներով, խորշավոր անկյուններով, քանդակազարդ ձեղունով և մյուսիտն քարերից կերտած հանակով: Սրա վրա նույնպես բացվում էին կամարակապ դռներ, որոնք հանում էին դեպի այդ հարկի զանազան բաժանմունքները:

Ամենից մեծ դռնով մտնելով թագուհին անցավ երկու փոքրիկ սենյակներ, որոնց պատերը շինված էին ապակեբուռ գուլնզգուլն աղյուսներից և դեղեցիկ կիրպով փայլփլում էին արծաթե կանթեղների լուսի առաջ: Այդ սենյակները զարդարված գորգերով ու օթոցներով՝ ծառայում էին սենեկապան նաժիշտներին:

Այդտեղից թագուհին անցավ մի ընդարձակ զարդարուն դահլիճ, որ լուսավորված էր մեծամեծ արծաթե ճրագարաններով: Դահլիճի պատերն ամբողջապես շինված էին նրբատաշ, սպիտակ քարից, զարդարված հարուստ դրվագներով և կարմրաքարե որմնասյուներով ու գոտիներով: Ձեղունը նույնպես քարաշեն էր և քանդակազարդ: Նրա չորս անկյունները պաճուճած էին գուլնզգուլն քարերի զոգավոր և ուռուցիկ մյուսիտներով. իսկ միջավայրը, ուր լուսանցքն էր գտնվում, բարձրանում էր գմբեթաձև, գոտեղ շքրջանակներով ու նույնպես զարդարված գուլնզգուլն և խորշավոր մյուսիտներով: Դահլիճի հատակն ամբողջապես ծածկված էր

գորգերով. պատերի տակ շարված էին քաղմոցներ ու տախտեր, վրաները ծածկած դիպակն բարձեր ու մետաքսյա օթոցներ:

Քաղուհին բազմեց դահլիճի ճակատին դրված դիպակազարդ քաղմոցի վրա, և նաժիշտներից մինը խոնարհելով՝ դրավ նրա օտքերի տակ մետաքսյա փնջազարդ բարձը:

Բ

ԱՆՎԱՃՈՒ ՆՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

— Արդյոք թագուհին չէ՞ գուշակում Վեհի գիշեր ժամանակ մեր ամրոցը գալու պատճառը, — հարցրեց Մարգարտունի իշխանուհին, կամենալով կարծես ընդարձակ դահլիճի՝ նորեկներին շքեղապատու անհաճ լուսթյունն ընդհատել և ապա խսկույն էլ նստելով թավշապատ եռտանու վրա, որ գտնվում էր թագուհու բազմոցի հանգեպ, ուշադիր աչքերը հառեց թագուհու վրա, սպասելով նրա պատասխանին:

— Անշուշտ արտաքո կարգի մի նորութուն ունի հոգևոր հայրը մեզ հաղորդելու, — պատասխանեց թագուհին տարակուսական եղանակով:

— Թե՞ թագուհուն այցելության է գալիս:

— Դրա համար կարիք չկար գիշերանց ելնել վանքից. փառք ասուածո, Այրիվանքը հեռու չէ մեզանից:

— Զափաղանց անհանգստացնում է ինձ այս լուրը:

— Իսկ ինձ անհանգստացնում է Գևորգ իշխանի ուշանալը: Արդեն երկու շաբաթը լրացավ, ինչ նա հեռացել է մեզանից: Եթե կաթողիկոսի գալը կապ ունի մի նոր դժբախտության հետ, ապա ուրեմն իշխանի բացակայությունը կրկնակի վտանգի մեջ է դնում մեզ:

— Մի՞թե դու, մեծափառ տիկին, կասկածում ես թագավորի հաջողության վրա:

— Ուտիքի կուսակալին նվաճելը մեծ գործ չէ, բայց հաջողությունը աստված է տալիս: Եթե թագավորը հանդիպած չլիներ անհաջողության, ապա Գևորգ իշխանն այստեղ կլիներ կամ գոնե սուրհանդակը լուր կբերեր, թե Յլիկ-Ամրամը հաղթված կամ գերված է:

— Անհաջողութիւն... Ո՛հ, մի՛ ասիւր, սիրելի թագուհի: Աստված շանհ, որ թագավորը Յլիկ-Ամրամի հետ ունեցած ընդհարման մեջ անհաջողութեան հանդիպե. այդ արդեն մեծ նախատինք է թե, թագավորի և թե՛ դորքերի համար:

— Ամենից առաջ ա՛յն իշխանների, որոնք անօգնական են թողել թագավորին և զբաղված են միայն սեփական ամրոցները պահպանելու հոգսերով, — դառնութեամբ նկատեց թագուհին:

— Հարկավ, ամրոցների պահպանությունը նույնիսկ կանանց կարող էին հանձնել, — հարեց իշխանուհին, ցանկանալով ուղղել յուր սխալը:

— Ուրեմն հաջողութեան սպասելու իրավունք չունինք:

— Բայց եթե աստծուն հաճելի լինի...

— Այո՛, եթե միայն հաճելի լինի... — հեգնական ժպիտով ընդհատեց թագուհին:

Այդ միջոցին ներս մտավ սենեկապան սպասուհին և հայտնեց թագուհուն, որ բերդակալը թուլյալութուն է խնդրում ներկայանալու:

— Թո՛ղ ներս գա, — հրամայեց թագուհին: Մի քանի րոպեից ներս մտավ բերդակալը: Դա մի տարիքավոր, բարձրահասակ, լուրջ ու պատկանելի դեմքով և ալիսառն մազերով տղամարդ էր, գոտեպինդ հագնված, արծաթապատ սուրը ազդրին և պղնձե սաղավարտը ձեռին: Նա համաշափ ու հաստատուն քայլերով մոտեցավ թագուհուն և խոր գլուխ տալով խնդրեց ընդունել ամրոցի բանալիները, որ յուր հետ եկող սպասավորը ներկայացնում էր արծաթե սկուտեղի վրա:

Թագուհին վերջրեց բանալիները և հանձնեց դայակին, որ կանգնած էր իրանից փոքր ինչ հեռու: Վերջինս առնելով այն, տարավ թագուհու առանձնարանը:

Սա մի ծես էր, որ կատարվում էր ամեն երեկո միևնույն կարգով:

Քանի Մարգարտունի իշխանը՝ Աշոտ թագավորի հավատարիմը, գտնվում էր Գառնո մեջ, բերդակալական պաշտոնը վարում էր նա անձամբ և ամրոցի բանալիները գտնվում էին նրա ձեռին: Բայց այն օրից, որ նա թագուհու հրամանով գնաց Ուտիք՝ Աշոտ թագավորի արշավանքի մասին տեղեկություն առնելու, և, եթե կարիք կաք, օգնական զորք հասցնելու, այդ օրից թագուհին բերդակալու-

թյան պաշտոնը հունձնեց Մուշեղ անունով այս հինավուրց զորակա-
նին: Նա իշխանական ժագումից չէր, բայց թագավորական տան
բազմամյա և հավատարիմ ծառայողներից միին էր: Թագուհին թե-
պետ կարող էր ամբողջ բանալիներն ընդմիջտ հավատալ նրան,
իբրև բերդակալի, բայց որովհետև ժամանակը շար էր, և շարունակ
լուրեր էին հասնում, թե այս ու այն բերդը գրավվել է թշնամուց
բերդակալի թուլությամբ կամ պահեստի մատնությամբ, ուստի
թագուհին, որքան էլ որ մեծ հավատ ուներ Մուշեղի վրա (որ հենց
յուր հավատարմության շնորհիվ էլ արժանացել էր այդ բարձր
պաշտոնին), այնուամենայնիվ, որպեսզի գիշերը հանգիստ քուն
վայելե, կարգադրել էր, որ ամբողջ դռները փակելուց հետո բա-
նալիները դռյակ բերվեն:

— Դու կամենում էիր, որ մինչև Վեհի գալը բանալիները քե՞զ
մտտ լինեին, — հարցրեց թագուհին բերդակալին:

— Այո՛, մեծափառ տիկին:

— Ինչո՞ւ:

— Որպեսզի գիշերանց բանալիներն ստանալու պատճառով
թագուհու քունը լիսանգարեի:

— Իսկ դու չգիտե՞ս, որ բերդի դռները բացվելիս թագուհին
քնած լինել չէ կարող:

— Այդպես է, մեծափառ տիկին, ների՛ր քո ծառայի միամտու-
թյունը:

— Միամտությունը հանցանք չէ, իմ բարի Մուշեղ, բայց թու-
լություն է: Իսկ մենք շար ժամանակներում ենք ապրում և ամեն
մի քայլերինս զգուշությամբ պիտի փոխենք: Ո՞ր ժամին պիտի գա
Վեհը:

— Պատվիրակը ժամը չորոշեց, այլ հայտնեց միայն, որ պի-
տի հաճի ժամանել այս գիշեր. և խնդրեց, որ ամբողջ դռները բա-
նալու պատրաստ գտնվինք:

— Իսկ դու չե՞ս կարողանում նրա գալստյան պատճառը գու-
շակել:

— Անշուշտ նա գալիս է թագուհուն այցելելու:

— Բայց ինչո՞ւ գիշերանց:

— Նորին սրբությունը շատ անփառասեր է. նա փախուստ է
տալիս հանգիսավոր ընդունելությունից և ժողովրդյան ցույցերից:

Այս միջոցին կրկին ներս մտավ սենեկապանը և հայտնեց, որ
Գոռ իշխանը ցանկանում է ներկայանալ թագուհուն:

— Թո՛ղ գա, — ասաց թագուհին ժպտալով, և նրա դեմքն ուրախ
արտահայտություն ստացավ:

Մարզպետունի իշխանուհին սկսավ ծիծաղազեմ դեպի դուռը
նայել: Զվարթ արտահայտություն ստացան նաև օրիորդ նաժիշտ-
ների և դաշակի երեսները: Երևում էր, որ ներս մտնողը բոլորին է-
սիրելի մի անձնավորություն էր:

Եվ, ահա՛, ներս եկավ քսանամյա մի պատանի. բարձրահասակ,
գեղեցկադեմ, վառվառն աչքերով, համակ զրահազգեստ, ոսկեզարդ
սուրբ մեջքին, նույնպիսի բազպաններ ու տնայանների հագած,
և փայլուն սաղավարտը ձեռին:

Ժպտալով նա մոտեցավ թագուհուն և համբուրեց նրա ձեռը:
Ապա մոտեցավ յուր մորը՝ Մարզպետունի իշխանուհուն, համբու-
րեց նույնպես նրա աջը և կանգնեց բերդակալի կողքին:

— Ամեն անգամ, երբ քեզ տեսնում եմ, Գո՛ռ, ինձ թվում է,
թե կա՛մ պատերազմ ես գնում, կա՛մ ճակատամարտից վերազա-
նում: Ինչո՞ւ միշտ զրահազգեստ ես, — հարցրեց թագուհին ժպտա-
ղեմ:

— Այդպես պատվիրել է ինձ իմ հայրը, մա՛յր-թագուհի:

— Բայց այս ժամի՞ն... փակված ամբողջ՞ում, թագուհու՛ դրդ-
յակի մե՞ջ... Մի՞թե կարիք կա:

— Ամեն վայրկյան պատրաստ պիտի լինեմ դիմազրավելու:
Ո՞վ գիտե, գուցե հենց այստեղ, դրյակի դատիկոններից միևնում,
թաքնող մի ապիրատի հետ պետք է լինում մենամարտել:

— Օ՛, վտանգավոր մարդ ես դու, Գո՛ռ իշխան, — նկատեց
թագուհին:

— Իմ թագուհու և թագավորի թշնամիներե՛ համար:

— Որոնց երևի դու չես ճանաչում:

— Եվ որոնց երբեք չէի կամենալ տեսնել այս գոյակում:

Մարզպետունի իշխանուհին, որ մայրական խանդով լցված
նայում էր որդուն, նրա վերջին խոսքից հրճվեցավ իսկ թագուհին
ուրախ-ուրախ ծիծաղեց:

— Բայց գիտե՞ս, սիրելիս, որ այդպիսի մի թշնամի գտնվում է
այժմ մեր դրյակում, — ասաց թագուհին կեզով լրջությամբ:

— Անո՞ւնը, — եռանդով հարցրեց Գոռը:

— Որ թաքնված ներքին խուցերից մինում, անշուշտ հարմար առիթի է սպասում մեզ վնասելու...

— Բայց ո՞վ է դա, — անհամբերությամբ հարցրեց պատանին:

— Օրիորդ Շահանդուխտը:

Իշխանիկը ժպտաց և շառագունեց. բայց թագուհին ու իշխանուհին սկսան ծիծաղել:

— Իսկ այժմ ո՞րտեղից ես գալիս. ուրախ լուր չե՞ս բերել մեզ, — հարցրեց կրկին թագուհին:

— Այո՛, տխուր լուր չէ հաղորդելիքս, — պատասխանեց իշխանիկը: — Վեհից երկրորդ պատգամավոր եկավ, որ հայտնում է, թե հայրապետն այլևս չէ գալիս մեր ամրոցը:

— Եվ պատճառը:

— Պատճառը չհայտնեց պատգամավորը. որովհետև ամրոցի դուռը փակ էր, ես աշտարակի պատուհանից էի խոսում նրա հետ:

Թագուհու ուրախ տրամադրությունը կրկին խանգարվեց. նա ընկավ մտածության մեջ: Ակրդյոք ի՞նչ տարօրինակ և գուցե տրիստրոս նորություն էր պատահել, որ կաթողիկոսը գիշերանց գալիս էր Գառնի և այժմ ի՞նչն է ստիպում նրան՝ յուր մտադրությունը թողնելու, — մտածում էր նա ինքն իրան. — արդյոք Ուտիբից մի տխուր լուր առավ, թե՞ թշնամիների մոտալուտ հարձակման մասին մի բան է լսել...:

— Բայց ինչո՞ւ համար ասացիր, թե տխուր լուր չէ հաղորդելիքդ. մի՞թե Վեհի գալուստն անհաճո է քեզ, — հարցրեց թագուհին:

— Այո՛, թագուհի, — կտրուկ պատասխանեց իշխանիկը:

— Զարմանում եմ... — ասաց թագուհին և մի տարակուսական հայացք ձգեց պատանու վրա:

Իսկ բերդակալը դեմքը խոժոռեց, կարծես վախենալով Գոռի նոր ասելիքներից, որոնք կաբող էին յուր առ կաթողիկոսն ունեցած սրբազան զգացմունքը վիրավորել, հրաման խնդրեց թագուհուց և ողջունելով նրան՝ հեռացավ դահլիճից:

Մարգպետունի իշխանուհին այդ նկատեց և վշտանալով որդու անհամեստ պատասխանի վրա, շտապով հարցրեց նրան.

— Ինչո՞ւ կաթողիկոսի գալուստը անհաճո է քեզ:

— Եթե մայր-թագուհին կհրամայե ինձ անկեղծորեն խոսել...

— Խոսի՛ր, ամեն հանցանքներից թեթևը անկեղծորեն խոսելն է, — ասաց թագուհին:

— Տխրում եմ, որովհետև ես գալիս է մեր ամրոցը ո՛չ մայր-թագուհուն այցելելու և ո՛չ մեզ օրհնելու...

— Գո՛ն, զգուշությամբ խոսիր, — ընդհատեց մայրը որդուն՝ հանկարծակիան հուզմունքից շառագունելով:

— Գոհար իշխանուհի, թո՛ղ որ նա յուր միտքն ազատորեն հայտնե, — նկատեց թագուհին ժանրությամբ:

— Անկեղծորեն խոսելու համար շպետք է զգուշության ուշ դարձնել, մայրի՛կ, ես խոսում եմ իմ թագուհու և մոր առաջ: Այո՛, կրկնում եմ, կաթողիկոսը գալիս է ո՛չ թե մեզ օրհնելու, այլ Գառնիում ամրանալու:

— Ինչպե՞ս թե ամրանալու, — հարցրեց թագուհին:

— Անշուշտ նա լսել է, որ հարձակում է պատրաստվում մեր լեռն ըի վրա, և ահա՛ ապաստանում է Գառնիին:

— Եթե նա լսել է այդպիսի բան, ապա ուրեմն խոհեմություն է անում մեր ամրոցը գալով, — նկատեց իշխանուհին:

— Ոչ, մայրի՛կ, նա շպետք է յուր միաբաններին անհույս ու անօգնական ձգե Այրիվանքում և միայն յուր անձի փրկության համար հոգա:

— Իսկ դու այդպիսի մի բան լսե՞լ ես, — հարցրեց թագուհին անհանգստությամբ:

— Ոչ, թագուհի, ես այդպես ենթադրում եմ:

— Բայց պետք է խոսել ապացույցների և ոչ թե ենթադրությունների վրա հիմնված, — ժանրությամբ նկատեց իշխանուհին:

— Մայր-թագուհի, կհրամայե՞ք ինձ պատասխանել, — զարձակ Գոռը թագուհուն:

— Խոսի՛ր, — պատասխանեց վերջինս:

— Ապացույցն այն է, մայրի՛կ, որ Վեհը Յուսուփի տեղակալից, մի որևէ Նսրբից վախենալով, անտեր է թողել Դվինի կաթողիկոսարանը և ապաստանել Այրիվանքի ծոթոթրներին: Իսկ Նսրբը վաղ թե ուշ կմտնե Դվին և կգրավե թե՛ կաթողիկոսարանը և թե՛ նրա կալվածները:

— Եթե ոստիկանը կտիրե մայրաքաղաքին, որի պաշտպանը բացակա թագավորն է, ի՞նչ կա զարմանալու, եթե նա գրավե նաև կաթողիկոսարանը, որի պաշտպանը մի անգն հոգևորական է, — հուզված խոսեց իշխանուհին, առանց մտածելու, որ այդ խոսքերով վշտացնում է թագուհուն:

Իսկ վերջինս ոչ միայն խոցվեց իշխանուհու խոսքերից, այլև ներքին վրդովմունքից գրեթե այլագունեց: Բայց չկամենալով երեւման հանել յուր հուզմունքը, կամաց-կամաց բարձրացավ բազմոցից և անուշադիր դեպի իշխանուհին՝ մեղմ ձայնով ասաց դայակին՝

— Մայր Սեդա, ես հոգնած եմ. պատրաստ է արդյոք հանգրստարանս:

— Այո՛, սիրելի թագուհի, — պատասխանեց դայակը:

Թագուհին մի բռնազբոսիկ ժպիտով ողջունեց իշխանուհուն և իշխանիկին և բարի գիշեր մազթելով նրանց, ուղղվեցավ դեպի առանձնարանը: Սեդան և նաժիշտները հետևեցին նրան:

— Ի՞նչ արիր դու այդ, մայր իմ, ինձ էիր զգուշացնում ազատ խոսելուց, իսկ դու սուր ցցեցիր թագուհու սիրտը, — վրդովված բացականչեց Գոռը:

Գոհար իշխանուհին, որ յուր պատասխանը տվել էր միայն յուր որդու համարձակախոսությունից զրգոված և ոչ թե թագուհուն վշտացնելու մտքով, հիշեց նորից յուր խոսքերը և մնաց կարծես շանթահար:

— Ես չէի կամենում նրան վիրավորել... ես շմտածեցի... հանկարծ դուրս թռան իմ խոսքերը... — ընդհատելով և նվաղած ձայնով պատասխանեց որդուն Գոհարը և սաստիկ տխրեց:

Իշխանիկը բարկացած անցուդարձ էր անում դահլիճի մեջ: Հանկարծ նա կանգ առավ և դիմելով մորը՝ հարցրեց.

— Մայրիկ, բոլո՞ր կանայք մոռացկոտ են քեզ պես:

— Ինչո՞ւ համար ես հարցնում:

— Ինչո՞ւ համար... Հիշո՞ւմ ես. հայրս յուր հրաժեշտի ժամին խնդրեց քեզ և ղղյակի մյուս կանանց՝ աշխատել ուրախ պահել թագուհուն. ասաց, որ նա ծանր վշտեր ունի և թե պետք է մոռացնել տալ նրան այդ վշտերը... Ես ծանոթ չեմ թագուհու վշտերին, որովհետև այդոնք ծածկում են ինձանից. բայց դու և քո բարեկամները, անշուշտ, ծանոթ եք, դու շպետք է մեղանշիիր ո՛չ թագուհու հանգստությունից և ո՛չ հորս պատվերի դեմ:

— Գո՛ւ էիր հանցավորը, Գո՛ւ. ինչպե՞ս կարողացար լուր հնթադրության վրա հիմնված, թագուհու ներկայությունից ասել, թե կաթողիկոսը փախչում է Այրիվանքից...

— Ընթացողության վրա չէի հիմնված, մայրի՛կ, այլ իսկույթյան, — ընդհատեց Գոռը:

— Իսկույթյան. ինչպե՞ս:

— Այո՛, ճշմարտությունը ես ծածկեցի թագուհուց, որովհետև չէի կամենում անհանգստացնել նրան:

— Ի՞նչ ճշմարտություն:

— Այն, որ շուտով մեր լիւնների վրա հարձակում կլինի:

— Ի՞նչ ես ասում, Գո՛ւ, և ո՞վ պիտի հարձակվի:

— Ինքը նսրըր: Նա արդեն դուրս է եկել Նախիջևանից և գալիս է Դվին:

— Աստված իմ, ի՞նչ ասացիր, — բացականչեց իշխանուհին:

— Այո՛. և այդ պատահում է հենց այ՛ն ժամանակ, երբ բացակա են Ոստանից թե՛ թագավորը և թե՛ զորքերը:

— Ինչ պիտի անենք ուրեմն:

— Դու պիտի ծածկես թագուհուց այս նորությունը և ուրիշ ոչինչ. իսկ մենք կանենք այն, ինչ որ պարտավոր ենք: Այժմ ես գնում եմ բերդակալի մոտ:

Այս ասելով իշխանիկը ողջունեց մորը և շտապ քայլերով դուրս գնաց դահլիճից:

Գոհար իշխանուհին շվարած և մտամուլոր ուղղվեցավ դեպի յուր կացարանը:

Գ

ԴԱՅԱԿԻ ԶՐՈՒՅՑՆԵՐԸ

Դահլիճից հեռանալով՝ թագուհին մտավ յուր առանձնարանը հոգեպես հուզված: Առաստաղից կախած արծաթե կանթեղի լույսը տկար ու դժգույն թվաց նրան, թեպետ յուր հրամանովն էր, որ միայն մի ճրագ էր վառվում յուր քնարանում: Ուրիշ անգամ այդպիսի թերություն նա չէր նշմարիլ այդտեղ. բայց այժմ չկարողացավ հաշտվել փոքրիկ ճրագի հետ:

— Լո՛ւյս տվեք, առանց այն էլ սիրտս մթապատ է, — բացականչեց թագուհին և դիմեց դեպի նեղ, կամարակապ պատուհանը, որ նայում էր լուսնի լուսով լուսավորված Գեղա լեռան բարձունքներին, և որտեղից հով էր անում սենյակը:

Կանգ առնելով այդտեղ, նա սկսավ անհագարաբ շնչել թարմ օդը, կարծես կամենալով մեղմել նրա գովությամբ յուր սիրտը վառող կրակի տապը:

Նաժիշտներից մինը ներս բերավ իսկույն ոսկեզօծ հնգճյուղյան ճրագարանը և գրավ ընկուզենուց շինած և սաղափով ու փղոսկրով զարդարած նգուլրի (բալորշի սեղան) վրա:

Սենյակը լուսավորվելով՝ երևան հանեց հինավառք արհեստի նրբաճաշակ զարդարանքները, որոնցով գեղարվեստասեր Տրդատք դարեր առաջ պաճուճել էր տվել յուր սիրարժան քեռ, հայոց թագածին օրիորդի և հավերժական կուսի գիշերային հանգստարանը: Դղյակը ուրիշ շատ սենյակների նման քարաշեն էր և այս առանձնարանը, միայն այն զանազանությամբ, որ սա կերտված էր ընտիր, գույնզգույն քարերից: Պատերից յուրաքանչյուրը բաժանվում էր չորս կամարամասի, հնգական ղուլք որմնասյուններով, որոնք հաստատված էին գոտեզարդ պատվանդանների վրա: Նրանց հունիական խոշակները միավորում էին չորս կիսաբոլոր կամարներ: Պատերի հարթ ու ողորկ մասերը շինված էին սպիտակ, սյուններն ու կամարները՝ դեղնագույն քարից, իսկ պատվանդաններն ու խոշակները՝ հրաշեկ պորփյուրից: Որմնասյուններով շաժանկված մասերում մեջընդմեջ շինված էին կամարազարդ խորշեր, որոնց ներսը կերտված էր հախճապակյա գույնզգույն աղյուսներից, իսկ եզերքը զարդարած ծիրանաքարի մանեկաձև գոտիներով: Յուրաքանչյուր երկու խորշերի մեջտեղը գտնվող հարթ տարածության վրա քանդակված էին դրասանզներ ու ծաղկանկարներ:

Սենյակի ձեղունը գմբեթաձև էր, զարդարված սև ու կարմիր քարերի ծաղկաձև շարվածներով. իսկ առաստաղը պատերի հետ միավորող քառանկյունները՝ պճնված խորշխորշյա ոսկեզօծ մյուսիոններով:

Պատերից երկուսի վրա շինված էին երկ-երկու նեղ, բաց երկար ու կամարավոր պատուհաններ, եզերված պորփյուրյա մանեկաձև գոտիներով:

Համակ քարաշեն այդ սենյակի հետ գեղեցիկ հավաղություն էր կազմում թագուհու քնարանը, որ բունած էր սենյակի աջ անկյունը՝ սքողված մետաքսյա ծիրանեզույն առադաստներով և զարդարված ոսկեթել ծոպերով ու փնջերով: Գլխակը մոտենալով մահճին՝ բացավ նրա ծանր առաքաստները և երևան հանեց հարուստ

գիպակներից ու նրբահյուս բեհեզներից պատրաստված անկողինը, գզված պարսկական թավշյա ծաղկանկար բարձերով: Ապա դառնալով թագուհուն՝ մեղմ ձայնով հարցրեց.

— Կկամենա՞յի՞ր, մեծափառ, այժմեն իսկ հանգստանալ:

— Այո՛, այժմեն իսկ, սուստիկ հոգնած եմ, — պատասխանեց թագուհին և երեսը պատուհանից դարձնելով, հրամայեց նաժիշտներին յուր հանդերձը հանել:

Բայց նրա երեսն այդ միջոցին արտահայտում էր ոչ թե հոգնածություն, այլ ներքին, հոգեկան հուզմունք, որ սակայն մի գրավիչ փայլ էր տալիս նրա գեղանի դեմքին, լուսավիր աչքերին, նագեղի հասակին և գլխոյական սիգաճեմ շարժմանը:

Նրկու նաժիշտները միաժամանակ մոտեցան նրան: Հանեցին նախ թագուհու սովորական զարդերը, որոնք էին՝ յուր բյուզանդական ծանրագին ապարանջաններն ու գինդերը, ապա ոսկեհուս մանյակը, որ գրկում էր նրա փղոսկրյա պարանոցը, գոհարազարդ գոտին, որ սեղմում էր նազիկ իրանը մետաքսե նուրբ պատմուճանի մեջ, և ձախ ուսի վրա փայլող հակինթե ճարմանդը, որով կոճկված էր յուր հարուստ կուրծքն սքողող ոսկենկար բաճկոնակը: Արձակեցին նույնպես մարգարտյա վարսակալը, որ ամփոփում էր նրա մազերը հունական տարազով: Հարուստ հյուսերը ոսկե կապերից ազատվելով՝ ալեծածան սփռվեցան նրա կիսամերկ ուսերի և կրծքի վրա:

Կիսով չափ հանվելով, թագուհին նստեց մահճի վրա և պահանջեց յուր սաղմոսարանը:

Նաժիշտներից մինը մոտեցավ քնարանի սնարին և այդտեղ դրված փոքրիկ դարակից հանելով ոսկեկազմ և ակունքներով զարդարած մի գիրք, համբուրեց այն և տվավ թագուհուն, ընդմին մոտեցնելով նրան ճրագարանը:

— Այժմ արդեն գոհ եմ, գնացեք և հանգստացեք, այս գիշեր ինձ մոտ կմնա Սեղան, — ասաց թագուհին նաժիշտներին:

— Բայց մի՞թե չէ՞իր կամենալ մի բուն ճաշակել, — գորովալից ձայնով և հոգատար եղանակով հարցրեց Սեղան, մոտենալով թագուհուն:

— Ճաշակե՛լ... Ո՛չ:

— Կամ ըմպել մի գավաթ օշարակ:

— Լա՛վ. բերքը ինձ զովացուցիչ մի բան, — ասաց թագուհին, կարծես կամենալով շնորհ անել դայակին:

Նաժիշտները դուրս գնացին թագուհու հրամանը կատարելու: Առանձնարանի մեջ լուսթյուն տիրեց: Թագուհին բացավ սաղմոսարանը՝ իբր թե կարգալու համար, բայց նրա աչքերը խաղում էին գրվածքի վրա մեքենայաբար. նա ոչինչ չէր կարդում, այլ միայն աչքափսով կամենում էր հեռացնել յուր աչքերը Սեղայից, որպեսզի մինչև նաժիշտների գալն ու վերադառնալը ո՛չ մի գրույց չսկսե նրա հետ: Բայց նա շնչում էր անհանգիստ և յուր կուրծքը, փոթորկելու մոտեցած ալիքի նման, անընդհատ բարձրանում և իջնում էր:

Վերջապես վերադարձան նաժիշտները, բերելով իրանց հետ արծաթե սկուտեղի վրա ոսկե գավաթով զովացուցիչ օշարակ, որ պատրաստված է մրգերի հուզից ու մեղրաչրից, այլև Արարատյան այգիների ընտիր պտուղներ:

— Այժմ ազատ եք, — ասաց թագուհին նաժիշտներին, երբ նրանք բերածները դրին սեղանի վրա:

Նաժիշտները գլուխ խոնարհեցին թագուհուն և «հանգիստ նինջ» մաղթելով նրան՝ հեռացան:

Թագուհին խորը շունչ քաշեց, որպես թե մի ճնշող ծանրությունից ազատված: Ապա գիրքը դնելով նգույրի վրա և երեսը դարձնելով դեպի Սեղան, որ ձեռքերը խաչած կանգնած էր յուր սնարի մոտ, հարցրեց.

— Սեղա, դու լսեցի՞ր ի՛նչ ասաց Գոհար իշխանուհին:

— Այո՛, տիկին, լսեցի:

— Բայց հասկացա՞ր այն ակնարկությունը, որ քո թագավորին էր վերաբերում:

— Ա՛յն, որ ասաց, թե «բացակայում է Դվինի՞ց»:

— Եվ թե՛ «շարունակ շրջում է Ուտիքում»:

— Ո՛չ, թագուհի. նա Ուտիքի մասին ոչինչ չասաց:

— Ինչպե՞ս թե չասաց, ուրեմն ես սխա՛լ լսեցի:

— Նրա բոլոր խոսքերը մի առ մի կարող եմ կրկնել: Նա Ուտիքի անունը չովավ:

— Ի՛նչ ես խոսում. ա՛յ կին, ուրեմն ես... բայց անկարելի է, ես հիշում եմ, որ նա Ուտիքի մասին էլ ակնարկեց: Մի՞թե դու չտեսար՞ թե ի՛նչպես այլալվիցա ես:

— Այո՛, սիրելի թագուհի, ես տեսա թե «թագավորի բացակայության» մասին իշխանուհու արած ակնարկությունն ի՛նչպես տակնուվրա արավ քեզ: Բայց Ուտիքի մասին խոսք չէ եղել: Երևի իշխանուհու ակնարկությունից դու այն ես եզրակացրել, թե իբր նա ասում է՝ «թագավորը բացակայում է մայրաքաղաքից», որովհետև «ցանկանում է Ուտիքում լինել...»: Եվ ահա՛ այժմ քեզ թվում է, թե վերջին խոսքը նույնպես լսել ես նրանից. բայց ես լավ հիշում եմ, որ նա այդ խոսքը շարտասանեց:

Դայակի դիտողությունը լուսավորեց թագուհու միտքը, նրա հիշողությունը բացվեցավ, նա զգաստացավ և միևնույն ժամանակ սաստիկ ամաչեց, տեսնելով, թե ո՛ր աստիճան ինքն անձնատուր է եղել յուր երևակայության:

Բացի այդ, նա մտաբերեց հանկարծ, որ ինքը Սեղայի հետ դեռ ոչինչ չունի խոսած յուր վշտերի մասին, ուրեմն ինչո՞ւ Ուտիքի վերաբերմամբ խոսում է այժմ այնպես ազատ, որ կարծես թե նրանից ծածուկ ոչինչ չունի այլևս: Այդ հանգամանքը ճնշեց նրան սկզբում: Բայց հետո մտածելով, որ բաժակն արդեն լցվել է և որ այսուհետև գաղտնի կերպով տանջվելը ոչ մի օգուտ չի բերելու իրան, հարցրեց հանկարծ դայակին.

— Սեղա, դու ի՛նչ գիտես Ուտիքի մասին:

Սեղան նայեց թագուհու աչքերին մի հայացքով, որ թե՛ վարմանք և թե՛ անխտահություն էր արտահայտում, և ոչինչ չպատասխանեց:

— Սեղա, քեզ հարցնում է թագուհին, ինչո՞ւ ես լուռ:

— Ուտիքի մասին, սիրելի թագուհի, ես շատ բան գիտեմ, ես ամեն բան գիտեմ...

— Այո՛, հիշում եմ. մի երկու ժամ առաջ հովանոցումն էլ նույնը ասացիր... Ասացիր, թե վաղուց հայտնի է քեզ, թե ի՛նչ վիշտ է կրծում իմ սիրտը, բայց թե չես համարձակվել այդ մասին խոսել ինձ հետ, որովհետև հավատացած ես եղել, որ դրանով միայն իմ վերքերը պիտի նորոգես, առանց ինձ մի օգուտ տալ կարողանալու... Այդպես շասցի՞ր, Սեղա՛:

— Այո՛, իմ սիրելի թագուհի, այդպես ասացի:

— Է՛հ, խոսի՛ր այժմ համարձակ. քո խոսքերով դու այլևս չես նորոգել իմ ցավերը, այլ գուցե և մեղմես նրանց:

— Իսկ եթե...

— Ո՛չ, ասում եմ քեզ, այժմ ես կարոտում եմ մի հավատա-
րիմ բարեկամի, մի քնկերուհու, որին սիրտս բանալ կարողանամ.
դո՛ւ եղի՞ր այդ բարեկամը, մայր Սեդա. ես արդեն հոգնել, թուլա-
ցել եմ իմ վշտերս միայնակ տանելուց:

— Բայց չէ՞ որ ամեն ինչ հայտնի է քեզ արդեն. ինչո՞ւ ին-
ձանից ես կամենում քո ցավերի պատմութիւնը լսել:

— Ինչո՞ւ, այդ մի՛ հարցնիր. մայր Սեդա. կամենում եմ լսել
նորից այն բոլորը, ինչ որ ինքս գիտեմ. այլև այն՝ ինչ որ մինչև
այժմ ծածկված է մնացել ինձանից:

— Բայց... չգիտեմ թե ո՞րտեղից սկսեմ:

— Սկզբից. բոլորովին սկզբից: Գիշերը երկար է. ես շախտի
կարողանամ քնել:

— Բայց... ի՞նչ ասեմ... այդ բոլոր պատմութիւնը կարելի է
ամփոփել մի քանի բառերի մեջ: «Քաղաքը սիրում է Յիկկ-Ամ-
բամի կնոջը...» այս չէ՞ բոլորը:

Քաղուհին բազմապեփ ցնցվեցավ: Մի գաղտնի հուզմունք ան-
ցավ նրա արտից ինչպես մի կայծակ, և նրա հոգին խռովվեցավ
նման ծովափյա ջրին, որի մեջ հանկարծ գլորվում է լեռան կող-
մերից պոկված մի քարածայր: Մի թեթև վարդազույն նրա այտե-
րը ծածկեց և ճակատը տամկացավ աննշմարելի ցողով: Ըստ երե-
վույթին նա չէր սպասում դայակի այս կարճ և ամեն ինչ մերկաց-
նող պատասխանին: Նա կամենում էր, այո՛, լսել նրանից բոլո-
րը. բայց այսքան շո՛ւտ, այսքան մերկապարանոց... Չէ՞ որ յուր
ականջները դեռ սովոր չէին այդ բանին... Հանկարծ մի դայակ
համարձակվի յուր ներկայութեամբ անպատշաճ խոսքեր ասել յուր
թաղաքի ամուսնու մասին, մի՞թե այդ հնարավոր էր. մի՞թե թա-
գուհին այդ կարող էր լսել...

— Լռի՛ր, Սեդա, ոչինչ մի՛ խոսիր, — հանկարծ հրամայեց նա,
ինքն էլ չիճանալով, թե ինչո՞ւ համար է լռեցնում խեղճ կնոջը:

Գայակը մնաց ապշած: Նա երկյուղազին ու անթարթ աչքե-
րով նայում էր թաղուհուն, առանց նրա բարկութեան պատճառը
գուշակել կարողանալու:

Բայց թաղուհին լուռ էր: Նա գլխակոր և աչքերը խոժոռած նա-
յում էր հատակին:

Անցան մի քանի վայրկյաններ: Հուզմունքը տեղի տվավ ատող
զատողութեան: Քաղուհին բարձրացրեց աչքերը և նայեց Սեդային,

որի երկշտ հայացքը և այլայլված դեմքը ճնշեցին յուր քնքուշ
սիրտը:

«Երժե՛ միթե նրա պատճառով վիրավորել այս խեղճին: Ին-
չո՞ւ կեղծութեան քողը այսքան համառութեամբ սեղմել իմ երե-
սին...», մտածեց ինքն իրան թագուհին և ձեռքը պարզելով դեպի
դայակը, գորովալից ձայնով ասաց.

— Սեդա, մոտեցի՛ր, տո՛ւր ինձ քո ձեռքը:

Սեդան մոտեցավ բռնազրոսիկ քայլերով, բայց ձեռքը թագու-
հուն տալ չհամարձակվեցավ:

— Մոտեցի՛ր, ասում եմ, և տո՛ւր ինձ քո ձեռքը:

Սեդան մոտեցավ և յուր փափուկ ու սպիտակ աչք պարզեց դեպի
թագուհին:

Վերջինս բռնեց այն քնքշութեամբ և սիրալիր հայացքով նա-
յելով դայակի աչքերին, ասաց.

— Մայր Սեդա, ես քեզ վշտացրի, ների՛ր ինձ, — և այս ասելով
ջերմութեամբ համբուրեց նրա ձեռքը, բայց այնպես տրագ, որ դա-
յակն արգելել չկարողացավ:

— Իմ թագուհի, իմ մեծափառ տիկին, ի՞նչ ես անում, — այլ-
այլված բացականչեց Սեդան և խոնարհելով թագուհու առաջ, փարեց
նրա ծնկներով և սաստիկ հուզմունքից սկսեց արտասվել:

— Մայր Սեդա, մի՛ հուզվիր, մի՛ վրդովվիր. ես համբուրեցի
այն ձեռքը, որ շատ անգամ համբուրել եմ մանկութեանս ժամանակ,
որ այնքան շատ գգվել, գրկել ու պահպանել է ինձ. համբուրեցի
այն կնոջ ձեռքը, որ ինձ կաթ է ջամբել, ինձ երկրորդ մայր է եղել...
Վե՛ր կաց, Սեդա, գրկի՛ր քո Սահանույշին. հիշո՛ւմ ես, որ ասում
էիր, թե Սահանույշը խիստ երկար է. գու՛ Սահանույշ պիտի ան-
վանես... Ո՛հ, ինչպե՛ս անդառնալի անցան մանկական այդ քաղցր
օրերը. և որքա՛ն փոքրիկ երջանկութիւններ կտրան անհիշատակ...
Այդ բոլորից միայն դու մնացիր ինձ, իմ բարի Սեդա, վե՛ր կաց, գր-
կի՛ր և համբուրի՛ր ինձ...

Սեդան բարձրացավ և բազուկները տարածելով, յուր գիրկն
առավ թագուհու գեղեցիկ գլուխը և սկսավ համբուրենքով ծած-
կել նրա շուշան ճակատը և մարմարիտնի պես սպիտակ ուտերը,
որոնք կիսով շափ սքողվում էին յուր հարուստ, ալիծածան մազերով:

— Ա՛խ, այսպես ուրեմն, քաղցր են մայրական համբուրնե-

ըր... — շնչաց թագուհին և ջերմությամբ փարելով դայակին՝ «ես մայր շունիմ, Սեղա, գու ինձ մա՛յր եղիր», — ասաց նա և հեկեկացւոյն: — Մի՛ լար, իմ անգին Սահանույշ, ես քո մայրն եմ, քո աղախինն եմ, քո ստրուկն եմ. մի՛ լար, իմ անձման թագուհի... —

Նրկար նրանք գրկախառնված մնացին և հորդ արտասուքներով իրար կուրծքը թրջեցին: Ապա դայակը առաջինը հեռանալով, մոտեցավ սեղանի վրա դրած օշարակին և ոսկե ըմպանակն առնելով, լցրավ ու բերավ թագուհուն:

— Խմի՛ր այս ջրից մի բաժակ. սա կհանգստացնե՛ք քո հուզմունքը, — խնդրեց նա թագուհուն:

Բայց նա, կարծես օշարակը շտեմնելով և նույնիսկ Սեղային շտեմնելով, սկսավ խոսել նրա հետ մի տեսակ ինքնամոռացութեան մեջ.

— Լսի՛ր, Սեղա, մի՛ թե ես ավելի բախտավոր չէի լինի, եթե մի հովվի կին լինեի... —

— Ի՛նչ ես ասում, թագուհի, — հարցրեց Սեղան տարակուսած:

— Այո՛. այն ժամանակ մեր իշխանները կծաղրեին Սահակ Սևադային. կասեին թե՛ Գարդմանա հզոր իշխանը յուր դուստրը տվել է լեռներում ապրող մի հովվի. այնպես չէ՞... Այո, և այն ժամանակ ես, հայոց թագուհին, Աշոտ-Նրկաթի ամուսինը չէի լինիլ. ինձ չէին շրջապատի այս հոյակապ զարդարանքները, այս ոսկե-ճամուկ դիպակները, այս արծաթե ու փղոսկրյա կարասիները... այո, և գործածները չէին խոնարհիլ իմ առաջ իրանց դրոշն ու նիզակները... Բայց հովվական խրճիթի մեջ իմ հոգին խաղաղ և սիրտս հանգիստ կլինեի... իմ հայրն ու սիրելի եղբայրը աչքերի լուսից չէին դրկվիլ, և ես շարունակ գաղտնի հառաչանքներով, թաքուն արտասուքներով չէի ողբալ մեկի ծերութունը և մյուսի ծաղիկ հասակը... Եվ այս բոլորը մի անզգամի, մի նվաստազգի կնոջ համար... Օ՛հ, խելքս թռչում է, երբ սկսում եմ մտածել... —

— Թագուհի, դու դարձյալ վրդովվում ես. խմի՛ր այս բաժակը, աղաչում եմ, նա կհանգստացնե՛ք սիրտդ, — խնդրեց Սեղան, օշարակի բաժակը մոտեցնելով նրան:

Թագուհին բաժակը վերցրավ և խմեց միանվագ: Զովարար ըմպելիքը մեղմացրեց նրա սրտում վառվող կրակը: Նա լռեց մի վայրկյան: Սեղան հանգամանքից օգտվելով, ընտրեց նաժիշտների բե-

րած մրգերի ծիրանեգույն խաղողի մի գեղեցիկ ողկույզ և բերանով թագուհուն:

— Այս նույնպես կհանգստացնե՛ք սիրտդ. ճաշակի՛ր մի քանի հատ, — խնդրեց նա թագուհուն:

— Լա՛վ. բայց նստի՛ր դու՛ այստեղ, իմ առաջ, և պատմի՛ր բոլորը, ինչ՞ որ գիտես, — հրամայեց թագուհին:

Սեղան հնազանդվեցավ. և մոտ ցնելով թագուհու մահճակալին մի եռոտանի աթոռ, նստեց նրա վրա:

— Այդպես, այժմ սկսի՛ր:

— Դու հուզված ես, իմ սիրելի թագուհի. ավելի լավ կլինեի, եթե մենք ցավերից շտոսեինք... — հոգատար եղանակով ազաչեց Սեղան:

— Ես կամենում եմ անպատճառ իմանալ, թե որքա՛ն բան գիտեն ուրիշները իմ ցավերի մասին. այդ անհրաժեշտ է. այդ կարող է օգնել գործին, և հենց այդ պատճառով դու պիտի պատմես ինձ ոչ միայն քո գիտեցածները, այլև լսածներդ:

— Եթե այդ կարող է օգնել գործին...

— Այո՛, անպատճառ կօգնե, — ասաց թագուհին այնպիսի մի եղանակով, որի մեջ նկատվում էր նրա անդառնալի հրամանը՝ շրկերկնել տալ իրան այլևս միևնույն պատվերը:

Սեղան գլուխը խոնարհեց և սկսավ մտածել: Ըստ երևույթին նա վերադառնում էր դեպի անցյալը և աշխատում էր զարթեցնել յուր մեջ հին հիշողությունները: Դրա համար, իհարկե, ժամանակ չէր հարկավոր. այն, ինչ որ նա պիտի պատմեր, կատարվել էր ընդամենը չորս կամ հինգ տարվա ընթացքում. ուրեմն, հազիվ թե Սեղան մի որևէ դեպք մոռացած լինեի: Բայց նրան տանջում էր այն միտքը, թե արդյոք պատմե՞ թագուհուն այն ամենը, ինչ որ ինքը գիտե, թե՞ միայն այն, ինչ որ կարող է գոհացնել նրա հետաքրքրությունը, առանց, սակայն, նրա սիրտը խռովելու:

Թագուհին գուշակեց Սեղայի տարակուսանքը և դիմելով նրան՝ տխուր ժպտալով ասաց.

— Գիտեմ, իմ բարի Սեղա, թե ինչո՛ւ համար ես դժվարանում խոսել: Այո՛, շե կամենում ինձ վրդովել, այնպես չէ՞. բայց ծածուկ վերքն ավելի ցավ ու տանջանք է պատճառում, քան հայտնին: Խոսի՛ր ազատ և անկեղծորեն: Դրանով դու ավելի թեթևություն կբերես իմ սրտին. և ես խոստանում եմ լսել քեզ սառնասրտությամբ:

— Այո՛, իմ մեծափառ Թագուհի, ինձ պաշարել է այն երկյուղը, թե գուցե իմ պատմածներով վրդովմունք պատճառեմ քո սրբտիրն: Այժմ՝ որովհետև գու այդ գուշակեցիք և խոստանում ես սառնասրտութեամբ լսել ինձ, ապա ուրեմն կպատմեմ քեզ գիտեցածներս, առանց որևէ մի բան թաքցնելու. մտնավանդ որ ասում ես, թե իմ տված տեղեկութունները օգուտ պիտի բերեն գործին:

Այս ասելով Սեդան ուղղեց յուր գիրքը, ծնկների վրա բերավ կապույտ պճղնավորի քղանցքները և աչքերը մի քանի վայրկյան գետնին հատելուց հետո նորից բարձրացրեց նրանց և թագուհու սպասող հայացքին ուղղեղով՝ սկսավ մեղմ և հանդիսա ձայնով շարունակել:

Գ

ԹԵ Ե՛ՐԸ ԱՐՁԵՎԵՑ ԱՆՆԱԿՆԵՐԻ ԲԱՆՈՍԸ

— Այն, ինչ որ պիտի պատմեմ, սիրելի Թագուհի, շատ տարօվա բաներ չեն. նրանցից շատերը գուցե և հիշում ես դու, — այսպես շարունակեց Սեդան յուր զրույցը: — Թնայեա անցյալը նորագելը շահ չունի քեզ համար, բայց քո վշտերի արմատը նրա մեջ է թաքնված, ուստի եթե կամենում ենք այդ վիշտը մեղմել, պետք է որ մի փոքր անցյալով զբաղվենք:

— Այո՛, Սեդա, անցյալից պիտի սկսես, որովհետև իմ ներկան մեռել է այդ անցյալով... Գուցե քո պատմածներդ մեջ ես գրտնեմ ազապույցներ, որոնք արգարացնեն նրան իմ ասալ... Օ՛հ, ինչպես կհամենայի որ նա արգար լիներ...

— Թագապորի համար է խոսքդ, այնպես չէ՛:

— Զրո՛ւյցդ շարունակիր, Սեդա, այդ մասին հետո...

— ... Այո՛, այն ժամանակ գու գեա նորատի աղջիկ էիր և սպրում էիր հորդ ապարանքում ուրախ ու անհոգ, ինչպես զարնան առավոտի նորատեղծ մի թիթեանիկ... Հանգուցյալ մայրդ սիրում էր քեզ կաթոգին, իսկ Գարգաման իրխանը յուր ամենաքնքուշ գգվանքները միայն քեզ համար էր պահում: Դու էիր նաև եղբարցդ հրեմականի միակ առարկան: Ի՛նչ զվարճութուններով ասես չէին շրջապատում նրանց քեզ: Սահակ Աևադայի ապարանքը մի գարդ

ունեք միայն, այդ գեղանի Սահանույշն էր. ամբողջ Աղվանքը մի աստղ ունեք, այդ Գարգամանի օրիորդն էր:

Հիշո՛ւմ ես դու այն խնջույքներն ու հանդեսները, որ հաճախ արվում էին քո հոր ապարանքում. այն ձիարշավներն ու զինախաղերը, որ կատարվում էին մեծ քերդի առաջ... Դրանք բոլորը պատրաստվում էին միայն քո պատճառով:

— Ինչո՛ւ իմ պատճառով, մայր Սեդա, հայրս զրոսասեր էր ի բնե:

— Ո՛ւշ, ի՛մ սիրելի. այդպես համարում էին նրան ուրիշները: Նույնիսկ դրացի իշխանները բամբասում էին հորդ անտեղի զրոսասիրութեանց համար: Բայց Գարգաման տերը ո՛չ վատնող էր և ո՛չ զրոսասեր: Ընդհակառակը, նա միակ իշխանն էր հայոց երկրի մեջ, որ խոհեմութեան, շահավորութեան և քաջութեան հետ միասին ունեք նաև ուսումնասիր ոգի, որ յուր տան մեջ դպրոց հաստատեց, դպրապետներ կարգեց և Գարգաման վանքերում ուսումը ծաղկեցուց. դրանք հո քաջ հայտնի են քեզ:

— Անշուշտ:

— Բայց միևնույն ժամանակ նա հյուրամեծար և շքադիր մարդ էր: Հաճախ նրան այցելում էին Արցախու, Սյունիաց, Վասպուրականի և ուրիշ շատ տեղերի ազնվատոհմ իշխաններ. նույնպես և Ոստանի արքայազուհիք: Գարգաման տերը չէր կարող շքնդունել նրանց յուր անվան ու հուշակին վայել շուքով: Մանավանդ որ զրոսանցից շատերը նրա գեղանի դստեր փեսայութեան պարծանքը վաստակելու նպատակով էին հաճախում Գարգաման: Մտղներդ և ես այս մասին ոչինչ չէինք հայտնում քեզ. բայց տեղի ունեցող հանդեսները, զինախաղերն ու ձիարշավները պատրաստվում էին նրա համար, որ դու միջոց ունենաս մրցող իշխանազուհիների միջից քո սրտի սիրելին և քո սիրույն արժանի փեսացուն ընտրելու:

Հայրդ չէր կամենում խտիր դնել իրան ներկայացող և քո ձեռքը խնդրող երիտասարդների մեջ, որովհետև նրանք բոլորն էլ քաջ, բուլրն էլ գեղեցիկ, հարուստ և համբավաբոր իշխաններ էին: Անկին ընդունելով և մյուսին մերժելով նա կարող էր նախանձի և թշնամութեան գրգիռ հարուցանել այդ քաջերի մեջ, հետևապես և վշտանգի ենթարկել թե՛ յուր և թե՛ նրանց երկրների խաղաղութեանը: Նա տեսնում էր, որ մեր աշխարհի կործանելի խառնուրդյանց մեծագույն մասը նմանօրինակ շնչին պատճառներից է ասացաքսած:

Այդ իսկ պատճառով պայման էր դրել, և, ամենքին էլ պարզ ասում էր, թե «իմ Սահականուշը հարս կլինի ա՛յն իշխանին, որին նա ինքը փհավանեմ»։ Այս պայմանին նախապես և անտրտունը համաձայնվում էր ամեն մի իշխան։

Բայց դու, հիշո՛ւմ ես, չհավանեցիր ո՛չ Սյունյաց Սմբատ իշխանին, ո՛չ արքաներայր Գրգորին Արծրունուն, ո՛չ քաջ Ատոմ Անձեացուն, ո՛չ մոկաց տեր Գրգորին և ո՛չ աղվանական զարմի որևէ մի սեպուհի։

— Հիշում եմ, այո՛. չհավանեցի և ոչ մեկին... Ես հպարտ էի այդ ժամանակ, ինչպես լեռան կրծքին բուսած բարձրարուն կաղնիին, որ արհամարհում է յուր կողքերը քերող սղոխներն ու քամին, բայց որին վերջապես կործանում է բքաբեր հողմը... Օ՛, ինչպես շարաշար պատժվեցա ես իմ հպարտության համար...

— Թագուհի, եթե դու վրդովվում ես, ապա հրաման սուր, որ լռեմ։

— Չէ՛, Սեդա, խոսի՛ր, բայց այդքան հեռվից մի սկսիր։

— Այդպես հարկավոր է, սիրելի տիկին. ավելի լավ է՝ կարգով պատմել և ոչինչ չմոռանալ, քան շտապել և կարևորը չասել։

— Երեկ դու կամենում ես, որ ես իմ ցանկացածները դեռ քեզանից չլսած քո՛ւն մտնեմ... այնպես չէ՛, Սեդա, — հարցրեց Թագուհին ժպտալով։

— Ոչ, ես... բոլորը կպատմեմ... — դժվարանալով պատասխանեց Սեդան և նույնպես ժպտաց։

— Հասկացա, նպատակդ հասկացա... Բարեսիրտ կին, ինչպե՛ս շատ ես հոգում դու իմ մասին... բայց միևնույն է, ես չպիտի քե՛նեմ այս գիշեր. ուրեմն պատմի՛ր՝ ինչ որ գիտես. ես սպասում եմ։

— Այդպես, սիրելի Թագուհի, դու բոլոր փեսացուներին մերժեցիր, և մենք մնացինք շվարած։ Մայրդ դժգոհ էր, որ իշխանը ընտրության իրավունքը տվել է քեզ։ Ես էլ, ի՛նչ մեղքս թաքցնեմ, համաձայն էի մեծ իշխանունու հետ։ Բայց հայրդ գլուխը շարժեց և ասաց. — իմ Սահանուշը կգտնե յուր արժանավոր փեսացուն. նրա ամուսինը երեկ իշխանականից մի փոքր ավելի բարձր տիտղոս կունենա։

— Խե՛ղճ մարդ. մարգարեացել է... բայց եթե կարողանար գուշակել նաև այն, թե՛ իշխանականից ավելի բարձր կու՛յն ունե-

ցող այդ փեսացուն ի՛նչ ձյուն պիտի բերեր յուր, խեղճ հորս գրելին...

— Թողնենք, ուրեմն, Թագուհի, այս պատմությունը։ Ես տեսնում եմ, որ որքան էլ զգուշությամբ խոսեմ, դարձյալ պիտի վրդովեմ քեզ. դու սառնասրտությամբ լսել չես կարողանում... Կուզե՛ս, ես պատմեմ Գնունի իշխանների, ողբացյալ Դավթի ու Գուրգենի նահատակության պատմությունը... Ո՛հ, ինչպես սրտաշարժ և միևնույն ժամանակ ոգևորող է նա... Այդ կատարվեց Դվինում, ութ տարի սրանից առաջ... դժոխային զազան Յուսուփի ձեռքով...

— Սեդա՛, սկսածդ շարունակիր, նահատակությանց պատմություններ լսելու ցանկություն չունեմ. շարունակի՛ր, ես այլևս չեմ վրդովվիլ։

— Լա՛վ, տեսնենք, — ասաց Սեդան ժպտալով և նորից սկսավ յուր գրույցը։ — Եվ այդպես՝ մեծ իշխանի գուշակությունը կատարվեցավ։ Հիշում եմ, ինչպես այսօր... Այո՛, երջանիկ օրեր էին... և անցան։ Բայց ի՛նչը չէ անցնում այս աշխարհում... Ունայնություն ունայնությանց, ամենայն ինչ ընդունայն է, ասել է Սողոմոնը։

Թագուհին ժպտաց։ Սեդան կանգ առավ և նայեց նրան։ Նա կամենում էր իմանալ, թե ինչո՞ւ համար է Թագուհին ժպտում։ Վերջինս գուշակեց դայակի տարակուսանքը և ծիծաղելով ասաց.

— Ինչպե՛ս ծանր ես պատմում դու, Սեդա՛։

— Իսկույն, իսկույն, իմ սիրելի Թագուհի, այլևս չեմ ծանրացնիլ, — ասաց Սեդան նույնպես ժպտալով, — բայց մի՛ ձանձրանար, եթե մի քիչ հեռվից սկսեմ... Ի՛նչ անեմ, չեմ կարողանում մոռացության տալ հիշատակաց արժանի պատմությունները։

— Խոսի՛ր, չեմ ձանձրանում։

— Հա. երբ Սմբատ Թագավորին խաչեցին Դվինի առաջ... օ՛, ի՛նչ ծանր օրեր ենք անցրել. հիշել անգամ սարսափում եմ... այդ ժամանակ Պշոտ դուրցազնը դեռ գտնվում էր Ուտիքում...

— Դարձյա՛լ Ուտիքում... Ա՛խ, Սե՛դա, այդ անունը մի՛ տար, չեմ կարող լսել...

— Թագուհի։

— Այո՛, կործանվի՛ Ուտիքը, որ ես նրա անունը այլևս չսեմ... — նյարդային ցնցումից վրդովված բացականչեց Թագուհին և ներքին հուզմունքից բոլորովին այլալվեց։ Մի երկու վայրկենի մեջ նա այնպես փոխվեցավ, որ Սեդան բաշվեցավ, ճնշվեցավ ինչպես

մի հանցավոր. նա լուեց և դիտում էր թագուհուն երկչոտ հայացքով: Վերջինս, սակայն, էլ չէր նայում դայակի վրա: Յուր գեղանի, բայց թախիծով լի աչքերը ուղղել էր պատուհանին, որի նեղ ու երկար անցքի միջից թափանցում էին լուսնի կաթնագույն շողերը: Թվում էր, թե նա դիտում է լուսանցքի պատի վրա այդ շողերի նկարած կամարագարգի պատկերը կամ հեռվում աղոտ կերպով նշմարվող մթապատ լեռների արտևանունքը... Բայց նա խկապես ոչինչ չէր տեսնում և մինչև անգամ ոչինչ չէր մտածում. նրա սիրտը հուզված, հոգին խռովված էր, ուստի և միտքը պլանում էր խավար ու անպարունակ դատարկության մեջ, ուր մերթ ընդ մերթ հանդիպում էին նրան լուսավոր շերտեր, որոնց վրա նկարված էին լինում յուր վշտերի զանազան պատկերները, բայց նա կանգ չէր առնում նրանց առաջ, և շարունակ թռչում էր հեռու՛, հեռու՛, դեպի խավար, անսահման տարածությունը, ուր հետզհետե նվազում էին անհաճո պատկերները, ուր թագավորում էր միայնություն, լուսություն և մուռացումն...

Երկար այս դրուսթյան մեջ մնաց թագուհին և ապա վերջապես խոր հոգաց հանեց: Կարծես ծանր աշխատությունից վաստակաբեկ նա յուր աչքերը դարձրեց դեպի Սեդան հողնած ձևով. նայեց և գլուխը շարժեց:

Խեղճ դայակը դեռ լուռ, անշշունջ և ձեռքերը կրծքին խաշած՝ նայում էր թագուհուն: Մի փոքր առաջ նրան թվացել էր, թե յուր սիրասուն Սահանույշը՝ չգիմանալով վշտերի ծանրության, խելագարվում է արդեն... չէ՛ որ նրան յուր հոր տանը պահել, մեծացրել էին այնպես փափուկ, այնպես քնքուշ, ինչպես արքայական բուրաստանի այդ գողտրիկ շուշան, որին միայն գարնան հովը կարող էր շարժել և այգածին ցողը՝ կամ մեղմով ճնշել, բայց երբե՛ք գեղջուկի կոշտ, կոպիտ ձեռքերը... Սակայն այդ բուրաստանի ծաղիկը, այդ ձյունաթույր շուշանը կբու՞մ է այժմ յուր գլուխը դառնաշունչ հողմի, ծանր վշտերի հարվածների տակ. մի՞ թե կարող էր նա դիմանալ... Այդպես էր մտածում Սեդան:

Բայց երբ տեսավ, որ թագուհին նայում է իրան խաղաղ և անվրդով հայացքով, որովհետև նյարդերի գրգռումն անցել էր արգեն, նա հանդիստ շունչ քաշեց և ձեռքերի խաչը լուծեց:

— Սեդան՛, շարունակիր պատմությունդ, — ասաց թագուհին մեղմ և հանգիստ ձայնով:

— Շարունակի՛մ... բայց... չգիտեմ, շե՛մ հիշում, թե՛ ո՛րանդ մնացի. այնպե՛ս շփոթեց ինձ քո վրդովմունքը...

— Պատմում էիր Սմբատ թագավորի մասին, թե՛ խաչեցին Դավիթի առաջ...

— Այո՛, հիշում եմ. բայց... ի՛նչ ասեմ, ի՛մ թագուհի, ի՛մ հրեշտակ, դու նեղանում ես, վրդովվում ես... քո Սեդան պառավել է, չի կարողանում այնպես հարմարեցնել յուր գրույցները, որ հաճույք պատճառե քեզ... ինչպե՛ս անեմ...

— Չէ, Սեդան՛, այդպես լավ է. այժմ տեսնում եմ, որ գրույցներն օգնում են ինձ. ես կամաց-կամաց ընտելանում եմ իմ վըշտերը հիշեցնող ակնարկներին. այդ լավ է, երկի ես այժմ կտո՞ւրեմ հաշտվել իմ գրության հետ. դու շարունակի՛ր:

— Իհարկե, իհարկե. չպետք է հո միշտ տանջվել. աստված ոչ ոքի առանց ցավերի չէ ստեղծել... Բայց դու, իմ հրեշտակ, խմի՛ր զարծյալ մի բաժակ օշարակ. նա ավելի ևս կհանգստացնե քեզ, — ասաց Սեդան, սիրտ առնելով թագուհու խոսքերից. և ապա վեր կենալով բերավ նրան օշարակ:

Թագուհին թեպետ ախորժանոք չվայելեց առաջարկված ըմպելիքը, բայց դայակի սիրտն ամոքելու համար տրտունջ չհայտնեց: Բաժակը դարձնելով Սեդային՝ նա հենվեցավ թավշյա բարձերին և սկսավ լուռ նրա գրույցը լսել:

— Այո՛, այդպես. անխտհեմ և ամբարիշտ իշխանների շնորհիվ այդ զարհուրելի և անարգ հարվածը հասավ մեր գլխին. սուրբ և առաքինի թագավորին խաչեցին փայտի վրա, յուր իսկ մայրաքաղաքի առաջ...

Բայց այդ գազանային վրեժխնդրությունը տեղի չէր ունենալ, եթե հայ իշխանները միանային, թե ու թիկունք լինեին իրանց դուրցազնասիրտ թագավորին և ընդհանուր ուժով դեմ դնեին հայրենիքի թշնամուն... Այդ թշվառությունը չէր պատահիլ, եթե տիրանենք և դավաճան Գազիկ Արծրունին վասպուրակամում թագավորելու փառամուրթյամբ կուրացած՝ շմիհնար Յուսուփ ոտտիկանի, յուր հայրենիքի անհաշտ թշնամու հետ, չկրկնապատկեր նրա կործանիչ ուժը, չբանար նրա առաջ փակված ճանապարհները, որի արդյունքը եղակի բնագետթիվ հայ գործերի կոտորածը, բերքերի և ամբոցների առումը, ժողովրդյան շարժը... Այս ամենը տեսավ առաքինի թագավորը, որ ամբացած էր Կասպույտ բերդի

մեջ, և որին, հարկավ, թշնամին վնասել չէր կարող. բայց չդիմացավ. չկարողացավ ստոնասրտութեամբ նայել բյուրավոր զոհերին, անընդհատ հոսող արցանք, և մտածեց. «Թշնամին իմ անձին է հետամուտ, ինչո՞ւ թուլլ տամ, որ իմ պատճառով հայրենիքն ավերվի... Ավելի լավ չէ՞, որ նրա փրկութիւնը գնեմ իմ արցամբ, քանի որ դավաճան իշխանները շլատել են մեր ուժը, թուլացրել մեր բազուկը և մենք զենքի ուժով թշնամուն դիմադրել չենք կարող...»: Եվ ահա նա դուրս եկավ բերդից և հանձնեց իրան թըշնամուն. ճիշտ այնպես, ինչպես Հիսուս, սիրո և խաղաղութեան վարդապետը, հանձնեց իրան հրեից գազանամիտ ամբոխին՝ Գողգոթայի վրա անարգանաց խաչին բեռնելու...

Այդտեղ էր այդ ժամանակ և Գագիկ Արծրունին, հայոց Հուզան... Բայց ոչ. նրան Հուզա անվանել չի կարելի. Հուզան խիղճ ունեւր, սիրտ ունեւր. նա երբ տեսավ, որ յուր անմեղ ու բարի վարդապետին մտնել է երեսուն արծաթի համար, գարշեցավ յուր անձից և գնաց կախվեցավ: Բայց Գագիկ Արծրունին՝ երբ տեսավ, թե յուր շնորհիվ հայրենիքի պաշտպան, անձնվեր և քաջ թագավորը մատնված է թշնամու ձեռքը, հոգաց յուր անձի անդորրութեան մասին, ձի նստեց և շտապեց յուր երկիրը, որպեսզի Յուսուփից ստացած և ազգից անիծված թագի փառքը ապահովութեան մեջ վայելե... Օ՛, և այդ հրեշքը դեռ ապրում է աշխարհում. արքայական շուքով զբոսանքներ է կատարում Վասպուրականի մեջ... և Աղթամարում, ասում են, հոյակապ նկեղեցի է կառուցանում... Ինչո՞ւ համար: Արդոյք հավիտենականի ա՞չքն է ուզում խաբել, թե՞ ապագա սերունդների անեծքից է կամենում ազատվել... Ինչո՞ւ, ո՞վ բարերար աստված, ինչո՞ւ այդ եկեղեցու կամարները չես փրկեցրնում նրա գլխին. միթե դու պիտի ընդունե՞ս այն աղոթքն ու պատարագը, որ դավաճանի ձեռքով կառուցած եկեղեցում պիտի վերառաքեն քեզ...

Սեդան այդ հիշատակներով այնպես հուզվեցավ, որ վերջին խոսքերն արտասանելիս նրա շրթունքները դողում և աչքերը փայլում էին անսովոր կրակով:

— Մի՛ հուզվիր, մայր Սեդա, — ասաց թագուհին, — Արծրունյաց տոհմը հարուստ է դավաճաններով. բարիք սպասել նրանցից անկարելի է: Մեհրուժան Արծրունին Շապուհի հետ միացավ, որպեսզի քրիստոնեութիւնը Հայաստանից բառնա և Արշակունյաց գահը

հափշտակե. բայց այդ ժամանակ ազգը ուժ ունեւր և դավաճանին չարաչար պատժեց: Վաչե Արծրունին յուր արբանյակներով Վառամ հետ միացավ և հայոց թագավոր Արտաշիւրը նրա ձեռքը մատնելով, Արշակունյաց տերութիւնը կործանեց: Գագիկ Արծրունին էլ հագարացիների հետ էր միացել՝ Բագրատունյաց հարստութիւնը ջրնջելու հուսով. և այդ միայն նրա համար, որ Սմբատ թագավորը մերժել էր նրա ապօրինի խնդիրը, այսինքն՝ նախիջևանը չէր տվել իրան, որ Սյունյաց Սմբատ իշխանի հայրենական կալվածքն էր... Չպետք է զարմանալ և վրդովվել, որովհետև ո՛չ փշից խաղող կթաղվի, ո՛չ տատակից՝ թուզ:

— Բայց ինչպե՞ս չվրդովվես, երբ տեսնում ես, թե նա այդ բոլոր ոճիրները գործելուց հետո դեռ ապագա սերունդը խաբելու համար էլ հիշատակարաններ է կառուցանում...

— Այդ եկեղեցին հավիտյան չի ապրիլ, Սեդա՛, — ընդհատեց թագուհին, — բայց մատնչի անունը կմնա անմոռաց:

— Իրա համար էլ հոգացել է Գագիկը: Ասում են, որ յուր ազգից Թովմա Արծրունի անունով մի վարդապետ գրում է այժմ Արծրունյաց ցեղի պատմութիւնը: Հարկավ, այդ վարդապետը պաշտելի դյուցազանց կարգը կդասե յուր ազգակցին:

— Ուրիշներն էլ կգրեն, Սեդա՛, ճշմարտութիւնը չի թաքչիլ... Բայց դու մեր զրույցի նյութից հեռացար:

— Հա՛, այն էի ասում, երբ դյուցազն ամուսինդ լսեց յուր հոր՝ Սմբատ արքայի մարտիրոսական մահը, Երնջակի առումը և Սյունյաց տիկնոջ, այլև ուրիշ ազատանի կանանց Յուսուփից գերվիլը, կայծակի արագութեամբ իջավ Բագրևանդ: Նա վառված, բորբոքված էր վրէժխնդրութեան բոցով:

Պետք է տեսնեիր դու նրան այն ժամանակ, երբ յուր զորքերով անցնում էր Գարզմանից: Այդ օրերը դու մեծ տիկնոջ հետ հյուր էիր խաչնում: Ինչպես լեռնային մի հեղեղ, ինչպես գարնանազայր մի փոթորիկ, այնպես անցավ նա մեր դաշտերից: Մեծ չէր յուր զորքի թիվը, ընդամենը վեց հարյուր հոգի. բայց նրանցից ամեն միսը կվաներ հարյուր հազարացի: Բոլորն էլ հաղթանդամ, հաստաբազուկ, զրահազգեստ, երկաթակուռ վահաններով, հզոր նիզակներով, ծանր սրերով. ամենքի աչքերիցն էլ կրակ ու կայծակ էին թափվում. նրանց տեսնողը կա՛մ պիտի սարսափեր, կա՛մ ոգևորվեր: Իսկ ինքը արքայորդին... կարո՞ղ եմ միթե նկատագրել, — կատարյալ հին դարերի մի դյու՛ն

ցազն: Երբ գալարափողերը յուր գալուստը հայտնեցին և նա սրունեցի նժույթի վրա նստած՝ հառաչապահ գնդի հետ միասին մտածեցավ բերդին, Գարգանքը կարծես տեղից զդրաց... Բոլոր ժողովուրդը շունչը բռնած՝ նրան էր հետևում, բոլորը մի աչք դարձած՝ նրան էին նայում: Այլ քանի՜-քանի՜ բերաններ այդ բուպինն օրհնանք կարդացին և բարևազթութուններ արին նրա համար...

Երբ դղյակի առաջ հասավ, իջավ ձիուց: Այդ ժամանակ ահա՛ երեան եկավ բուն դյուցազնը: Բարձրահասակ, թիկնավետ, թխագեմ, բայց գեղեցիկ կենդանի աչքերով, որոնց մեջ շողում էր բարություն՝ երբ խոսում էր մեզ հետ և փայլում կրակ՝ երբ զորքին էր հրամայում: Հոր մահվան պատճառով նա սևազգեստ էր տակավին: Զկար վրան ո՛չ ոսկու և ո՛չ արծաթի զարդ: Նույնիսկ սաղավարտը սև պողպատից էր. իսկ դեմքը համակված անուշ տխրությամբ: Այսուամենայնիվ, այս բոլորը ոչինչ չէին պակսեցնում նրա առնական գեղեցկությունից:

Սահակ իշխանի հետ գրկախառնվեցավ նա դղյակի մուտքի մոտ. նրանք համբուրվեցան և արտասվեցին, հարկավ ապարախտ արքայի մահը հիշելով...

Հազիվ մի քանի ժամ մնաց մեզ մոտ արքայորդին: Իշխանի աշխատությունը՝ գոնե մի օր պահել նրան մեզ հետ, ապարդյուն անցավ: — «Հյուրասիրելու և հյուրասիրվելու ժամանակ չէ, իշխան, ասաց նա հորդ, երկիրը ոտնակոխ է լինում, պետք է փրկություն հասնել»: — Իմ քաջերից կտամ քեզ մի գունդ, եթե կխոստանաս արշավանքդ հաջողությամբ պակսելուց հետո՝ վերադառնալ Գարգան՝ գեթ մի շաբաթ ինձ հյուր լինելու, — ասաց իշխանը արքայորդուն:

«Խոստանում եմ վերադառնալ երկիրս ազատելուց հետո, ասաց արքայորդին. իսկ քո օգնության համար՝ կմնամ շնորհապարտ, որովհետև Գարգանա զորաց քաջությունը կարող եմ վստահանալ»:

Այլ իշխանը արքայորդու ձեռքը տվավ հինգ հարյուր քաջերից կազմած այն բանակը, որ հսկում է Գարգանա մուտքին:

Երեկոյան դեմ հեռացավ արքայորդին յուր և իշխանի տված զորքերով: Զեմ կարող մտանալ երբեք այն վայրկյանը, որ նա Սահակ իշխանի հետ համբուրվելով՝ յուր օգնապարկի նժույզն աշտանակեց: Գարգանացի ազգերանց հարյուրավոր աչքեր գեղեցիկ նա

յուր հետ, երբ պողպատյա սուրը օդի մեջ շողացնելով բարձրագույն որոտաց. «Հառա՛ջ, քաջերս...»: Գարգանա ձորը արձագանք տվավ. կարծես հարյուր մարդ միասին գոռացին, այնքան ահեղ էր դյուցազնի ձայնը:

«Կեցցե՛ք արքայորդին, կեցցե՛ք ընդ համայր ամս...», — որոտընդոտ ձայնով պատասխանեց զորքը և առաջ խաղաց:

Իշխանը ճանապարհ դրավ արքայորդուն՝ մինչև Գարգանա կամուրջը, և երբ վերադարձավ, ասաց ինձ առանձին, — Սեղա՛, գոհ եմ, որ Սահանույշն այստեղ չէր այսօր. սա աստծու տնօրինությունն է: — «Ինչո՞ւ», — հարցրի ես իշխանին:

— Արքայորդին գեղեցիկ է բոլոր այն իշխաններից, որոնք երբեվիցե խնդրել են իմ դստեր ձեռքը: Եթե Սահանույշը այստեղ լիներ, անկարելի է, որ այս քաջը նրա սիրտը չգերեր:

— Ավելի լավ, ասացի ես իշխանին. մի՛թե դու կձեռքերի քո դստեր ձեռք հայոց ապագա թագավորին:

— Ոչ, Սեղա, չէի մերժիլ. բայց դեռ հարց է, թե կժառանգե՞ նա հոր գահը: Գիտե՞ս, թե որքա՞ն արգելքներ ունի բառնալու: Արքաքին թշնամիները պիտի վանեն, ներքինները՝ նվաճեն. իսկ դրա համար հսկայական ուժ, հզոր աշխատություն և մեծ փորձառություն է հարկավոր: Տեսնենք, թե երիտասարդ արքայորդին կունենա՞ այդ բոլորը:

— Եթե չունենա՞, — հարցրի ես:

— Այն ժամանակ կընկճվի և հոր գահը կկորցնեն: Այդ դեպքում, հարկավ, կդժբախտանար իմ դուստրը, եթե նա սիրում լիներ արքայորդուն: Իսկ այժմ նա ազատ է այդ երկյուղից: Եթե Աշտուր կհաջողի հոր գահը պայազատելու, այն ժամանակ ես դարձյալ կփեսայացնեմ նրան:

— Գուցե հաջողության ժամանակ Գարգանա օրիորդը նրան չզրավե, — ասացի ես իշխանին:

— Բայց Սահակ Սևադայի հզոր աջակցությունը կզրավե, — պատասխանեց իշխանը վստահությամբ, — քաջերի այն գունդը, որ ես տվի նրան, մեր նշանաբանի գրավականն է: Նա ասաց, թե օգնություն համար կձեռնալ քեզ շնորհապարտ»: Մենք իբրև հասկացանք և արքայորդին յուր խոստումը կկատարեն. մանավանդ որ ապագայում պիտի կարոտի իմ աջակցության:

— Ուրեմն հարցը վճռված է, իմ Սահանույշը ապագա թագուհին է, — հարցրի ես հորդ:

— Այո՛, այդպես որոշեցի ես, հենց որ արքայորդին մտավ Գարգման, — ասաց իշխանը հաստատուն ձայնով: Եվ, ահա՛, այդ օրը, իմ սիրելի Սահանույշ, քո ապագա բախտը որոշվեցավ:

Ե

ԹԵ Ի՛ՆՉ ԱՐԳԵԼՔՆԵՐ ԷՒՆ ՍՊԱՌՆՈՒՄ ԱՅՂ ԲԱԽՏԻՆ

— Արքայորդու զորքը մինչև Գարգման հասնելը, — շարունակեց Սեդան, — ընդհարում էր ունեցել Բերդածորում գտնվող հագարացի զորաց մի գնդի հետ, որին և շարժել ու ցրել էր: Այդ կովի մեջ, սակայն, ծանր վերք էր ստացել արքայորդու զինակիցներից մինը, որ ստիպված էր մի առ ժամանակ մնալ մեր ամրոցում, մինչև յուր վերքը կրուժվեր: — Դա Մարգպետունի իշխան Գևորգն էր: Իշխան Սևադայի հրամանով, այլև իմ սրտագին ցանկությունս, ինքս սկսա խնամ տանել մեր հիվանդ հյուրին, որին դարմանում էր բանակի հմուտ վիրաբույժը: Իշխանի վերքը աչ թևի վրա էր: Նա թեպետ անվտանգ, բայց առողջանալու համար ժամանակի պետք ուներ: Եվ ահա՛ այդ պատճառով, որպեսզի պարապությունը ձանձրույթ չպատճառե նրան, ես հաճախ մտոր նստում և ժամերով հետը խոսակցում էի: Գևորգ իշխանը սիրելի և բար սիրտ անձն էր. շուտով նա մտերմացավ ինձ հետ: Պատերազմական շատ մի անցքերի ու դեպքերի պատմություններն անելուց ետ, նա շատ տեղեկություններ հաղորդեց ինձ նաև արքայորդու մասին, տեղեկություններ, որոնք իմ համակրությունն ու հիացմունքը հետզհետե գրավում էին դեպի մեր ապագա թագավորը:

Մի օր, այսպիսի մի զրույցի ժամանակ, ասացի ես Գևորգ իշխանին.

— Կարծեմ Գարգմանա օրիորդը ապագա արքայի ամուսինը պիտի լինի:

— Ինչո՞ւ համար ես այդպես կարծում, — հարցրեց նա:

— Իշխան Սևադան այդպիսի միջոցակետություն հայտնեց, — ասացի ես, — իսկ մեր իշխանը մինչև որ հաստատ հույս չունենար, այդ զրույցը չէր անիլ:

— Այդ ցանկությունը չի իրագործվիլ, — նկատեց Մարգպետունին խորհրդավոր եղանակով:

— Ինչո՞ւ, — հարցրի ես զարմացած:

— Պատճառը մի գաղտնիք է, որ երևան հանել չեմ կարող, — պատասխանեց նա:

Ճշմարիտն ասած, ես շատ տխրեցի: Գևորգ իշխանը արքայորդու մտերիմն էր. և որքան որ կարողացել էի ճանաչել՝ նա լուրջ և խոհեմ մարդ էր. ուրեմն թեթևամտությամբ չէր կարծիք հայտնում: Այս հայտնությունն ինձ մտատանջության մեջ ձգեց: Ի՞նչ պատճառ կարող էր արդյոք արգելք լինել այս միությունը՝ մտածում էի ինքս ինձ, և սակայն մի բան գուշակել չէի կարողանում: Շատ մտածելուց ու մտատանջվելուց հետո վերջապես որոշեցի, ի՞նչ կերպ ուզում է լինի, իմանալ իշխանից այդ գաղտնիքը:

Մի օր, երբ վիրաբույժի կարգադրած դարմանը իշխանի վերքին դնելով թևը խնամքով փաթաթում էի, նա ժպտալով ասաց.

— Զգիտեմ, թե ինչո՞վ պիտի փոխարինեմ քո երախտիքը. քույր Սեդա:

— Ոչ մի երախտիք չունիմ քեզ վրա, իշխան, — ասացի ես, — եթե հայ զինվորը կովի դաշտում վերք է ստանում, հայ կնոջ պարտավորությունն է՝ կապել ու դարմանել նրան: Այդ պարտքը մենք պիտի կատարենք մինչև անգամ կովի դաշտում: Իսկ մեր տան մեջ այդ անելը ոչ մի նեղություն չի պատճառում մեզ:

— Չէ, քույր Սեդա, ես շնորհապարտ մնացի քեզ, և շատ գոհ կլինեի, եթե ինքդ ասեիր ինձ, թե ինչո՞վ փոխարինեմ այդ շնորհը: Ես ժպտացի:

— Ուրեմն դու ինձ այդ կասես, այնպես չէ՞, քույր Սեդա, — հարցրեց կրկին իշխանը:

— Ես իմ արածների մեջ ուշադրության արժանի մի շնորհ չեմ տեսնում, — ասացի ես, — բայց եթե դու ցանկություն ունիս մի բարիք անելով շնորհապարտ կացուցանել ինձ, ապա ես կասեմ թե ի՞նչ բարիք եմ սպասում քեզանից:

— Ասա՛, քույր Սեդա, ասա՛, աղաչում եմ, — թախանձեց իշխանը:

— Հայտնի՛ր ինձ այն գաղտնիքը, որ արգելում է արքայորդուն ամուսնանալ իշխան Աևադայի դստեր հետ, — խնդրեցի ես նրան: Իշխանը ժպտաց և ոչինչ չպատասխանեց:

— Կարծեմ խնդրածս ծանր շնորհ՝ չէ, այնպես չէ՛, — հարցրի ես:

— Օ՛ր, ծանր, շատ ծանր խնդիր է, քույր Սեդա. կրկնապատիկ շնորհապարտ կմնայի, եթե ես առնեիր խնդիրդ:

— Ո՛չ, կա՛մ այդ խնդիրը, կա՛մ ոչինչ, — թախանձանք պընդեց՛ի ես:

Իշխանը գլուխը շարժեց և ժպտալով ասաց.

— Այդ գաղտնիքը ես չեմ հայտնել նույնիսկ իմ ամուսնուն, Գոհար իշխանուհուն: Ների՛ր ինձ, քույր Սեդա, դու պատվական կին ես, բայց ես կասեմ, որ առհասարակ վախենում եմ գաղտնիքներ հայտնել կանանց:

— Ա՛խ, իշխան, այդ հին նախապաշարմունք է, որ շարունակ ժառանգութուն է մնում հորից որդուն, — ասացի ես, — կանայք իսկապես ավելի գաղտնապահ են, քան տղամարդիկ:

Իշխանը ծիծաղեց:

— Գու այդպես չե՞ս ընդունում, — հարցրի նրան:

— Մենք այնպես մտերմացել ենք, քույր Սեդա, որ ես ազատ կարող եմ իմ մի քանի կարծիքները հայտնել քեզ, — ասաց իշխանը ժպտալով, — կանայք պինդ պահում են միմիայն իրանց սիրային գաղտնիքները, իսկ մնացյալի համար նրանց բերանը դուռ չունի:

Ես ծիծաղեցի, որովհետև համաձայն էի իշխանի հետ, բայց միևնույն ժամանակ ավելացրի.

— Կապացուցանեմ քեզ, իշխան, որ մինչև այսօր ճանաչածդ ոչ մի կնոջ չեմ նմանում ես:

— Բոլոր ինձ պատահած կանայք այդպես են խոսել իրանց մասին, — նկատեց իշխանը շարունակ ծիծաղելով, — նրանցից ոչ մինը չի կամեցել նմանվել յուր քրոջը, բայց ես իմ կյանքում դեռ չեմ պատահել մի կնոջ, որ տարբեր լինի մյուսից որևէ մի բանով: Միակ տարբերությունը եղել է այն, որ ամենից լավագույնը հենց ամենից թույլն է եղել:

— Գու այդպես խիստ ես խոսում, որպեսզի ես վշտանամ և ես առնեմ խնդրս, — ասացի իշխանին, — բայց ես չեմ վրտանում, այլև իրավունք եմ տալիս քեզ ճշմարտութունը խոսելու և միևնույն

ժամանակ պնդում եմ՝ որ ես իմ օրինակով կապացուցանեմ, թե կա՛ն աշխարհում կանայք, որոնց վրա կարելի է վստահիլ:

— Ես սպասում էի քո այդ խոստման, քույր Սեդա, որ խնդիրդ կատարեմ և պարտքից ազատվեմ, — ասաց իշխանը լրջությամբ. — այժմ կհաղորդեմ քեզ այն գաղտնիքը, որ հայտնի է միայն ինձ, իբրև արքայորդու մտերմին ու նիզակակցին և, հուսով եմ, որ այդ գաղտնիքը քո սրտի մեջ էլ կմեռնի:

— Անշուշտ, — հարեցի ես:

— Արքայորդին չի կարող ամուսնանալ իշխան Աևադայի դստեր հետ այն պարզ պատճառով, որ նա սիրում է ուրիշին, որին և եվթրված է հոգով ու սրտով, — ասաց իշխանը գրեթե շշջալով:

— Ո՛ւմ, մայր Սեդա, ո՛ւմ. Յլիկ-Ամրամի կնոջը, այնպես չէ՛. ասա՛ շուտ. այնպես շասա՛ց իշխանը... — տեղից վեր թռչելով և կարծես շնչասուգտ բացականչեց թագուհին:

— Իսկույն, սիրելի, իսկույն. մի՛ շտապիր, մի՛ վրդովվիր. այդպիսով եղածից ոչինչ չես փոխիլ, այլ միայն քեզ կտանջես:

— Ա՛խ, Սե՛դա, համբերութունս սպառում ես, ասա՛, ի՞նչ ես ծանրացնում:

— Ասու՛մ եմ, էլի՛:

— Ուրեմն Յլիկ-Ամրամի կնոջը, այնպես չէ՞:

— Ո՛չ:

— Հապա՛:

— Յլիկ-Ամրամն այն ժամանակ մինչև անգամ ամուսնացած չէր:

— Ո՛ւմն էր սիրում ուրեմն:

— Սևորդինների նահապետ Գևորգ իշխանի դստերը՝

— Գևորգ իշխանի՛. այ՛ն, որ յուր Արվես եղբոր հետ միասին Ավշինի ներքինապետից Փայտակարանում նահապետակցեցա՛վ:

— Այո՛, թագուհի:

— Է՛հ, այդ միևնույն անձն է: Գևորգ նահապետի դուստրը, որ մի օր արքայորդու հարսնացուն էր, այսօր արդեն Յլիկ-Ամրամի կինն է...

— Այո՛, այդպես է...

— Եվ իմ թագավոր ամուսնու սիրուհին...

— Կամաց... սիրելի թագուհի, մեզ կարող են լսել: Նամիշտենբը շատ անգամ լստեսում են:

— Ա՛խ, Սեղա, այսուհետև այլևս ի՞նչ գգոշություն... իմ վիշտը ուրեմն հայտնի է ամենքին...

— Դեռ ոչ, թագուհի՛... դեռ...

— Հա՛վ, պատմի՛ր, հետո ի՞նչ ասաց իշխանը:

— Այն ասաց, որ արքայորդին սիրում էր այդ ազգկան:

— Այդ իմացա: Բայց հետո չհարցրի՞ր, թե ինչպե՛ս է սկսվել այդ շարաբաստիկ սերը:

— Ինչպե՛ս չէ, հարցրի և նա հետևյալն ասաց.

— Գևորգ նահապետի մահվանից առաջ Աշոտ արքայորդին դեռ պատանդ էր Ափշինի մոտ: Նույն այն ներքինապետը, որ Սևորդյաց նահապետին սպանեց, մտերիմ բարեկամ էր Սմբատ թագավորին: Վերջինս երբ նահապետի մահվան լուրը լսեց, մեղադրական գրեց ներքինապետին՝ այնպիսի անմեղ մարդը սպանելուն համար: Ներքինապետը որպեսզի թագավորի սիրտն ամոքե, Ատրպատական վերադառնալուն պես, Ափշինից ծածուկ, ազատեց Աշոտ արքայորդուն և մի քանի իշխանազն հայ կանանց և ուղարկեց Սմբատին: Թագավորն իհարկե շնորհակալ եղավ ներքինապետին: Իսկ Աշոտ արքայորդուն անմիջապես ուղարկեց Ուտիք՝ Սևորդյաց սգավոր իշխանուհուն մխիթարելու: Այստեղ ահա երիտասարդ Աշոտը տեսնում է Սևորդյաց գեղանի օրիորդին և վրան սիրահարվում:

— Եվ հաստատապե՛ս սիրահարվում:

— Այո՛, և իբրև ապացույց՝ Մարզպետունի իշխանը հիշում է մի դեպք, որ արժանի է ուշադրության:

— Այսի՞նքն:

— Երբ Յուսուփի հրամանով բռնավոր Գագիկ Արծրունին յուր և հագարացի զորքերով ընկնում է Սմբատ թագավորի ետևից՝ նրան բռնելու կամ սպանելու համար, Սմբատ թագավորը յուր զորքերը տալիս է Մուշեղ և Աշոտ օրդինների ձեռքը և ուղարկում նրանց Գագիկի դեմ: Երկու եղբայրները հանդիպելով բռնավորին՝ սկզբում զորավոր ջարդ են տալիս հագարացի զորքերին: Բայց վերջը Սևորդինների գունդը, որին զորավարում էր Աշոտը, դավաճանում է յուր զորապետին և խույս տալիս կովի ճակատից: Այդպիսով հայոց բանակը թուլանում է և հաղթվում է, իսկ Մուշեղը, որ առյուծի պես էր կռվում, գերի է ընկնում թշնամու ձեռքը:

Մարզպետունի իշխանն ասում էր, թե այդ դեպքը մինչև անգամ չստեղծեց Աշոտին դավաճան Սևորդիններից և նա նրանց հետ միա-

սին վերադարձավ Ուտիք, շնայելով որ եղբայրը գերի էր տարվել Դվին:

— Ուրեմն այդպես, վաղո՛ւց է սկսվել իմ դժբախտությունը...

— Հապա ես որ ասում էի, թե անցյալի մեջ են ծածկված քո ցավերի արմատները:

— Բայց հետո՞, հետո ինչպե՛ս եղավ, որ Աշոտը թողեց Սևորդյաց օրիորդին և ինձ, դժբախտիս հետ ամուսնացավ:

— Պետական շահերը, սիրելիս, պետական շահերն այդպես էին պահանջում... Աշոտը միայնակ էր զորավոր թշնամիների առաջ, Իսկ Սահակ Սևադան յուր գարդմանացի զորքերով կարող էր արքայական բանակն ստվարացնել...

— Եվ ուրեմն Սևադայի աղջիկը զո՞հ պետք է լիներ այդ պետական հաշիվների՞ն...

— Աստուծո տնօրինությունն էր այդ:

— Ի՞նչ աստուծո տնօրինություն, մայր Սեղա, իսկապես դու ես իմ դժբախտության պատճառը:

— Ե՛ս, ի՞նչ ապացիք, թագուհի. Սե՛ղան յուր Սահանույշի դժբախտության պատճառը... Օ՛ մի՛ ասիր... մի՛ ասիր... այդ մի անեծք է... — հուզված բացականչեց Սեղան:

— Այո՛, մայր Սեղա, դու ես պատճառը, բայց մի՛ վշտանար: Եթե դու Մարզպետունի իշխանից լսածդ իսկույն ևեթ հայտնեիր հորս, նա կզգուշանար և Աշոտ թագավորի պետական հաշիվներին չէր զոհիլ յուր աղջիկը:

Սեղան լուռ և խորհրդավոր նայեց թագուհուն և ոչինչ չպատասխանեց:

— Այնպես չէ՞, Սե՛ղա:

Դայակը լուռ էր:

— Ինչո՞ւ չես պատասխանում, — հարցրեց թագուհին:

— Երանի՛ կլինեք, թագուհի, թե ա՛յդ լինեք իմ հանցանքը:

— Հապա, ուրիշ ի՞նչ ես արել:

— Դժբախտաբար ես խոստմնազանց եղա. Մարզպետունի իշխանին տվածս խոսքը չպահեցի, և նրա հաղորդած գաղտնիքը հայտնեցի հորդ, հենց այն օրը, որ Մարզպետունի իշխանը հեռացել էր մեր ամրոցից: Ի՞նչ անեմ, խնդիրը քո ապագա բախտին էր վերաբերում, չկարողացա լուռթյան տալ:

— Եվ ի՞նչ ասաց հայրս:

— Միժուղեց, մանախանդ երբ ես երկյուղ հարոնեցի, թե Սահա-
կանուշը ապագայում կգժբախտանա, եթե այդ միությունը կայանա:

— Ինչո՞ւ համար ծիծաղեց:

— Ասաց, թե բոլոր երիտասարդները մինչև ամուսնությունը
ունենում են հազար և մի այդ տեսակ կապեր, որոնք ոչնչացնում
են օրինավոր ամուսնության սուրբ պսակի զորությամբ. թե ար-
քայորդու այդ սերն անցողական տավորության արդյունք է և ան-
շուշտ առաջացել է նրանից, որ Սևորդյաց օրիորդը՝ տխրության օրե-
րում, սզավոր հանդերձների մեջ, ներկայանալով արքայորդուն՝
շարժել է նրա գուլթը, իսկ սերը շատ անգամ ծնվում է, ասաց, այն-
տեղ, ուր ապրում է կարեկցությունը: Եվ թե վերջապես արքայոր-
դին կզբաղվի շուտով յուր պետական գործերով և կմոռանա այդ
օրիորդին: Իսկ մինչև այն՝ ես կպատրաստեմ ճանապարհը այնպես,
ինչպես հաճելի է ինձ:

— Եվ հետո ի՞նչ արավ նա:

— Անմիջապես զնաց Ուտիք՝ Սևորդյաց զավառը և համոզեց
Գեորգ նահապետի կնոջը՝ ամուսնացնել յուր դուստրը մի քաջ իշ-
խանի հետ, որպեսզի նա խնամի յուր կալվածները, որովհետև Գեորգ
նահապետի միակ ժառանգը այդ աղջիկն էր:

— Հետո՞:

— Սևորդյաց իշխանուհին ընդունեց այդ խորհուրդը շնորհա-
կալությամբ: Միևնույն ժամանակ նա խնդրեց մեր իշխանին, որ
նա ինքը տնօրինե այդ գործը: Իսկ Սևադա իշխանը ժամանակ չկորց-
րեց. նա համոզեց Տաշրաց սեպուհ Յլիկ-Ամրամին և ամուսնացրեց
նրան այդ իշխանազնուհու հետ:

— Իսկ այդ աղջիկն ինքը ի՞նչ արարած էր ուրեմն, որ արքայոր-
դու նման դուրեցազնի սերը փոխում էր Յլիկ-Ամրամի հետ... Իմ թա-
գավոր ամուսինը նվաստանում է իմ աչքում, Սեզա, երբ մտածում
եմ, թե նա այդ կնոջն է սիրում...

— Այդպես չպետք է դատել, թագուհի: Առաջին՝ ամեն իշխանազն
օրիորդ այնպես ազատ չէ մեծանում, ինչպես մեծացել է Գարդմա-
նա օրիորդը, որին մինչև անգամ տրված էր փեսա ընտրելու իրա-
վունքը. երկրորդ՝ Ամրամ սեպուհը մի հատարակ մարդ չէ. թե՛ քա-
ջությամբ, թե՛ զեղեցկությամբ և թե՛ հարստությամբ նա ետ չի
մնալ մեր արդի ամենանշանավոր իշխաններից, երրորդ՝ եթե Սևոր-
դյաց օրիորդը մինչև անգամ խելագարված սիրում լիներ արքայոր-

դուն, այնուամենայնիվ, դժվար չէր նրա սերը ստեղծել, քանի որ
մեջտեղ Սևադա իշխանը կար՝ յուր ճարտար ու համոզիչ լեզվով...

— Նրա սերը չէին կարող ստեղծել. Աշոտին մի անգամ սիրողը
չէր կարող ալևա գադարել սիրեչուց. երևի այդ աղջկանը հուսահա-
տեցրել են, անհնարին համարելով նրա ամուսնությունը արքայոր-
դու հետ:

— Երևի:

— Այդ հաստատ է, և ապացույցն այն է, որ նույն սերը շարու-
նակվում է տակավին, չնայելով որ ամուսնացած են թե՛ Աշոտը և
թե՛ Նահապետի աղջիկը:

— Ինձ էլ այդպես է թվում:

— Եվ այդպես, ուրեմն, Սահակ Սևադան ինքը յուր ձեռքով սե-
փական տունը քանդեց. «զգուրն, զոր փորջաց և պեղյաց՝ ի նույն
անկցի ի խորխորատ, զոր և գործյաց»... ասա՛՛ սրա համար է ասել
մարգարեն:

— Այո՛, դժբախտաբար, այսպես եղավ վախճանը... բայց ո՞վ
կկարծեր...

— Ա՛խ, Օե՛դա, գոնե մի կերպով հասկացնեիր ինձ այդ գաղտ-
նիքը:

— Թագուհի՛... հապա իմ տված խոստովմը... Կարո՞ղ էի մի-
թե դրժել նրան:

— Ա՛յ կին, չէ՞ որ հորս հայտնելով՝ դրժել ես արդեն:

— Հո՞րդ... Այդ ուրիշ է, թագուհի, նա տղամարդ էր. նա հեռա-
տեսություն ուներ:

— Եվ ա՞յս է հեռատեսությունը. ինքդ հո տեսնում ես վախճանը:

— Մենք կանայքս շատ մոռացկոտ ենք. ներկայի փոքրիկ դառ-
նությունները հեշտությամբ մոռացնել են տալիս մեզ անցյալի բյու-
րավոր քաղցրությունները... Սևադա իշխանը մեծ փառք պատրաս-
տեց յուր գատեր համար. այդ փառքը վայելեց իմ թագուհին...

— Այո՛, և, սակայն, ներկան մոռացնել տվավ անցյալը:

— Ինձ թվում է, թե առավել արդարացի կլինեիր, եթե ներկայի
փոքրիկ վշտերը աշխատեինք մեղմացնել անցյալի քաղցր հիշատակ-
ներով:

— Որո՞նք են դրանք, Սեզա, ես չեմ հիշում. ես քաղցրություն
չեմ տեսել իմ ամուսնական կյանքում:

Սեզան խորհրդավոր եղանակով ժպտաց:

— Դու ծիծաղո՞ւմ ես, մայր Սեդա. հապա հիշի՛ր, թվի՛ր այդ քաղցրությունները, գուցե ես այնոնք մտաբերելով իմ այժմյան ցավերը մոռանամ:

— Օ՛, շատ երկար կտևե այդ, թագուհի. դու պետք է հանգըստանաս:

— Ոչ, ասա՛, պատմի՛ր. իմ հանգստությունը քո գրույցները՝ մեզ եմ գտնում. այս գիշեր քուեր չի մոտենալ աչքերիս. պատմի՛ր, ես լսում եմ:

Այս ասելով թագուհին նորից պառկեց՝ հուլանի թեք բարձերին և ձեռքը ծնոտին հենելով: Սեդան վեր կացավ և ծածկեց նրան մի նրբագործ շղարշով:

— Եվ այդպես, ուրեմն, մոռացել ես դու բոլորը, իմ սիրելի թագուհի, այժմ կհիշեցնեմ...

— Հապա՛:

— Մտաբերո՞ւմ ես այն օրը, երբ դու և մեծ իշխանուհին վերադարձաք Խաչնից:

— Հիշում եմ. երկու օր էր ինչ Մարգալետունի իշխանը հեռացել էր մեր ամրոցից:

— Եվ ես պատմեցի քեզ բոլորը, ինչ որ ձեզանից հետո անցել էր Գարդմանում:

— Այո՛, և ես շատ մշտացա, որ արքայորդուն չէի տեսել:

— Եվ ինչպե՞ս նրա մասին արած իմ նկարագրությունները ոգևորում էին քեզ:

— Հիշում եմ:

— Հենց այդ օրը սուրհանդակ հասավ Բագրևանդից, որ հայտնում էր, թե Յուսուփը Աշոտի գալը լսելով խույս է տվել դեպի Ատրպատական. իսկ արքայորդին հասնելով Բագրևանդ՝ զորեղ կռիվ է ունեցել Յուսուփի թողած զորքերի հետ, որոնց և իսպառ ջարդել ու ցրել է. իսկ նրանց գլխավոր իշխաններին բռնելով՝ տիկ է հանել և ամրոցների աշտարակներից կախել: Այս առաջին վրեժն էր, որ քաջ որդին լուծեց յուր հոր սպանիչներից: Այս լուրը սարսափ էր գցել հազարացիների վրա:

— Հիշում եմ. և ինչպե՞ս մեզ ամենքիս ոգևորում էր այդ: Ես ինքս մեծագին նվեր տվի սուրհանդակին այդ անդրանիկ բարելուրի համար:

— Այնուհետև հետզհետե գալիս էին լուրեր, թե արքայորդին

մտավ Շիրակ, անցավ Գուգարք, թե ամեն տեղ զորավոր կռիվ է մղում հազարացիների դեմ, ջարդում, ոչնչացնում է նրանց, բերդերն ու քաղաքներն առնում, գերիներն ու բանտարկյալներն ազատում, ավերակ ամրոցները վերանորոգում, ամեն տեղ պահապան զորքեր կարգում և արշավանքը առաջ է տանում:

— Հիշում եմ... Ասում էին, որ Յուսուփը, լսելով արքայորդու քաջագործությունները, սարսափել էր, վախենալով թե գուցե նա յուր սուրը դարձնե դեպի Ատրպատական, ուր որջանում էր ինքը:

— Այդպես ասում էին. բայց արքայորդին դեռ սեփական երկիրը պետք է մաքրեր հազարացի հրեշներից: Այդ էր պատճառը, որ Գուգարքը նվաճելուց և Վասակ ու Աշոտ Գնթունի իշխաններին հանձնելուց հետո՝ նա անցավ Վրաստանի սահմանը, Տփխիսն ազատելու: Այդտեղ էլ հազարացիք մեծ ուժ ունեին: Վրացի ազգերը հեծում էին նրանց բարբարոսական լծի տակ: Մեր դյուցազնը ինչպես մի կատաղի փոթորիկ հասավ Տփխիս: Նրա հուժկու բանակի առաջ, որ սովարացի էր հետզհետե, հազարացոց զորությունը չկարողացավ դիմանալ:

Հայերը ջարդեցին նրանց, ցրեցին, արաբացի իշխանները գերելով՝ շղթայի զարկեցին, իսկ Տփխիսը ազատելով՝ վերադարձան Ուտիք:

Այստեղ էլ, ինչպես պիտես, ուտիացիք էին ապստամբել: Սակայն նրանց նվաճելու համար մեծ աշխատանք գործ շղրավ արքայորդին: Մի բանի սրիկայական գնդեր ցրելուց հետո ամենքը խաղաղեցան, մանավանդ որ վիթխարի Մովսեսը վերակացու կարգվեցավ նրանց վրա:

Փառավոր էր արքայորդու հաղթությունը Աղստևի խորածորում, ուր ընդհանուր բանակից վերցրած վեց հարյուր զինվորներով միայն սպառնալու ջնջեց այդտեղ թաքնված հազարացիների վերջին զորաբանակը: Ասում էին, որ նրանցից չէր ազատվել մինչև անգամ մի զորական, որ գուլժ տաներ Յուսուփին իրանց կրած պարտության համար:

— Այդ բոլորը ես բերան գիտեմ, Սե՛դա, դու ինչո՞ւ համար ես կրկնում, — հարցրեց թագուհին:

— Յուլյց տալու համար այն բնական ճանապարհը, որով առաջացել է Գարդմանա օրիորդի դժբախտությունը, — պատասխանեց Սեդան խորհրդավոր եղանակով:

**ՔԱՂՅՐ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԹԱԳԱՂՐՈՒԹՅԱՆ
ԵՎ ՆՃԱՆԱՂՐՈՒԹՅԱՆ**

— Շարունակի՛ր, — ասաց թագուհին:

Սեղան առաջ քաշեց աթոռակը, և յուր դիրքը նորից ուղղելով՝ շարունակեց զրույցը:

— Արքայորդու հաջողութունները ոգևորում էին քեզ: Առանց նրան տեսած լինելու, գու հիանում էիր այդ գյուցազնով: Քանի՞ քանի՞ անգամ կրկնել տվիր ինձ այն պատմությունները, որ լսել էի Մարգարետունի իշխանից: Երևում էր, որ մի զաղտնի գորուփյուն շարունակ քո սիրտը քաշում էր դեպի նրան: Արքայորդու ձեռնարկությանց ամեն մի հաջողությունը լցնում էր հոգիդ փնտռությամբ: Հիշո՞ւմ ես. Աղստեփ հաջողության լուրը բերող պարզմանացի զորականին մի արտավար հող ընծայել տվիր:

Հարկավ, իշխան Սևադայի սրատես աշքերից չէին կարող ծածկվիլ այս բոլորը: Եվ նա, որ յուր ուրախությունը քո իղձերը կառարելու մեջ էր տեսնում, անուշադիր շպիտի թողներ քո զգացումները, մանավանդ որ նրանք չէին հակառակում յուր փառասիրական նպատակներին:

— Եվ երևի այդ պատճառով էլ շտապեց նույն նպատակներին հակառակող արգելքը բառնալու...

— Այո՛. Սևորդյաց օրիորդը ամուսնացրեց Յլիկ-Ամրամի հետ: Եվ ճշմարիտ, սա, մինչև անգամ, մի հայրենասիրական գործ էր: Արքայորդին միանգամ ընդմիշտ այդ աղջկա կապանքներից ազատվելով՝ ավելի եռանդով գրադվեց յուր գործերով: Աիրո շղթաները շատ անգամ ամենածանր կապանքներն են, որոնք արգելում են տղամարդուն փառքի ասպարեզում շահատակելու...

— Բայց շատ անգամ էլ նրանք թևեր են տալիս նրան, — ընդհատեց թագուհին:

— Այո՛, միայն թույլ արարածներին. նրանց, որոնց մեջ մարած է բնական աշխուժի կրակը և որոնց դեպի գործունեություն մղում է միայն արհեստական գրգիռը, ինչպես երկշտ գորականին քաջություն է տալիս գինին... Այո՛, իմ թագուհի, արքայորդուն ընկառեց այդ դեպքը, նա շարունակեց յուր հապթական պաշտպանը:

ները, մինչև որ բոլոր թմրածներին ցնցեց: Երա օրինակից խրախույս առան և ա՛յն իշխանները, որոնք հազարացոց սրից ահաբեկ, իրանց փրկությունը միայն բերդերի մեջ էին որոնում. — Գազիկ բռնաժողը, Սյունյաց տերերը դուրս եկան ամբողջուններից և սկսան նույնպես հալածել թշնամուն: Հայոց երկրին տիրեց ընդհանուր ոգևորություն, խաղաղության արևը ծագեց, ժողովուրդը շունչ առավ...

— Երջանիկ օրեր էին...

— Այո՛, մանավանդ որ այդ փայլուն հաղթանակներից հետո արքայորդին հոր գահն ու գավազանը ժառանգեց:

— Ա՛խ, ինչո՞ւ հիշեցրիր ինձ այդ բոլորը, Սեդա... Ինչո՞ւ հիշեցրիր նրջանկության այն ժամերը, որ ես անցրել եմ այնտեղ...

— Իվինում, այնպես չէ՛:

— Թ՞, և ինչպե՞ս բախտավոր էի ես... Ինչո՞ւ, Սեդա, ինչո՞ւ աստված մարդուն տալիս է երջանկություն, և հետո խլում այն նրանից...

— Աստուծո կամքն անքննելի և խորհուրդներն անհասանելի են:

— Հիշում եմ: Երբ առաջին անգամ հայրս հայտնեց, թե հայոց իշխանները վրաց թագավորի և ափխազաց Գուրգենի հետ միասին պիտի ժողովին Աշոտ արքայորդուն թագավոր պսակելու և թե մենք, իբրև Գարդմանա տան տյարք, ներկա պիտի լինինք այդ հանդիսին, ուրախությունից, քիչ մնաց, խելքս պիտի թռչեր... Օ՛, միայն այդ ժամերը... ո՛չ, նրանցից գոնե մի քանի վայրկյան վերագարձենին այժմ ինձ... Ինչպիսի՞ ուրախությամբ, ի՞նչ աննման ոգևորությամբ էի պատրաստվում ես արքայի թագադրության ներկա լինելու, երևակայել շես կարող: Երբ բերին ինձ այն գահարներն ու ոսկյա զարդերը, որ հայրս պատրաստել էր տվել հատկապես այդ հանդեսի համար, հրձիկեցա ինչպես մի մանուկ, որ հանկարծ գեղեցիկ խաղալիքներ է ստանում, և վազելով փարեցի հորս պարանոցով և համբույրներով նրա երեսը ծածկեցի: Ես, հո գիտես, կարոտ չէի այդ զարդերին և զրանք զին շունչին իմ աչքում իբրև քարեղեն, այլ ուրախացա այն պատճառով, որ գիտեի, թե նրանց շնորհիվ ավելի շքեղ և ավելի վեհ պիտի երևամ այն հանդիսում, ուր ներկա պիտի լինի համայն հայոց իշխանապետությունը և ուր շուքով ու պերճությամբ պիտի փայլեն վրաց ու ափխազաց արքայազուն ընտանիք... Օ՛, ինչպե՞ս ցտեկանում էի, որ բոլոր իշխանազն կաճանս մե՞ս ամենիս

բարձր հանդիսանայի ես, որ ամենքի աչքերն ինձ վրա նային, որ ամենքը ինձմով զբաղվեին և որ այդ ամենը Աշոտ-Ներկաթը տեսներ...

— Եվ հայրդ այդ բոլորը նկատում էր. ուստի և ինքն էլ աշխատում, որ Գարդմանա տունը հայոց մյուս իշխանական տներից ավելի գերազանց երևա Դվինում՝ թե՛ հարստության և թե՛ զորութեան կողմից: Այդ էր պատճառը, որ նա Գարդմանա հզոր բանակը յուր հետ միասին բերավ Ոստան: Գարդմանում միայն բերդապահ գնդերը մնաց:

— Եվ իրավ, Սեդա, Դվինում արքայավայել ընդունելություն արին մեզ: Մնողներս ոչինչ չէին հայտնում, բայց ինձ թվում էր, թե արքայի մերձավորներին հայտնի է անշուշտ մի խորհուրդ մեր ապագա միություն մասին: Աչքի էր ընկնում մանավանդ այն հանգամանքը, որ հայոց իշխանական ընտանիքներից միայն մեզ համար էին բնակություն տեղ պատրաստել արքունական պալատում: Նույնիսկ վրաց Ատրնեբսեհ թագավորին կաթողիկոսարանում ընդունեցին, իսկ ափսազաց Գուրգեն իշխանին՝ Աբաս արքանը որ ապարանքում:

— Երևի այդտեղից էլ սկսվեցավ կաթողիկոսի բարեկամությունը Ատրնեբսեհ թագավորի հետ:

— Այո՛, ինչպես որ իմ տագը Աբասի բարեկամությունը՝ ափսազաց Գուրգեն իշխանի հետ: Բայց առաջինի բարեկամությունը գոնե վնաս չբերավ մեզ, մինչդեռ երկրորդը յուր ծանր հետևանքներն ունեցավ:

— Միակ պատճառը դարձյալ մի աղջիկ: Եթե Աբաս արքանը բայց չամուսնանար Գուրգեն իշխանի դստեր հետ, ծանր հետևանքները տեղի չէին ունենալ:

— Հարկավ, հայ աղջիկը գծուություն չէր գրգռիլ հարազատ եղբարց մեջ: Բայց մի ափսազուհու համար ինչ արժեք ուներ մեր երկրի խաղաղությունը: Բայց թողնենք այդ... Ի՞նչ էի ասում:

— Պատմում էիր, թե ձեզ ընդունեցին արքայի պալատում...

— Այո՛, այնտեղ ընդունեցին: Չեմ կարող նկարագրել, թե ինչպիսի՞ անձկություն մե՞ էր փափագում տեսնել երիտասարդ թագավորին, ա՛յն դուցազունին, որ այնքան կարճ ժամանակում ընկձեց, խորտակեց թշնամու զորությունը, մաքրեց երկիրը բռնավորներից, ազատեց ժողովուրդը ստրկությունից, գրավեց ու գերեց իշխանների սիրտը և նրանց բոլորին ոգևորեց, այնքան, որ միմյանց դեմ ունե-

ցած ամեն գծուություն մոռանալով՝ եկան ժողովվեցան յուր շուրջը, արքայական թագով յուր արժանավոր զուգը պսակելու: Առաջին անգամ, երբ պիտի ներկայանայինք իրան, սիրտս տրոփում էր ուրախությունից և երկյուղից: Ուրախ էի, որ վերջապես պիտի տեսնեմ այսքան ժամանակներից ի վեր ցանկացածս դուցազունին և... վախենում էի, թե միգուցե նա անտարբերությամբ ընդունե ինձ... Օ՛, Սեդա, չգիտե՞ս, թե ո՞րքան հպարտ էի ես այն ժամանակ. ամոթից կարող էի մեռնել...

— Եվ ինչո՞ւ, թագուհի. միթե արքայորդին կզլանա՞ր յուր իշխանագն հյուրերին պատշաճավոր հարգանք նվիրելու:

— Բայց ես, Սեդա, չէի կամենում հասարակ հյուրերի կարգը դասվել. ես ուրիշ ընդունելություն էի սպասում նրանից. ինչո՞ւ, չգիտեմ, ես այնպես էի համոզված՝ թե անպատճառ նրա ապագա ամուսինը պիտի լինիմ... Հպարտ, հանդուգն միտք էր այս, այնպես չէ՛. բայց իմ երազներն իրականացան... Արքայական դահլճի ավագ դուսն առաջ ընդունեց նա մեզ: Եվ հանկարծ, ի՞նչ պատահեց ինձ, գիտե՞ս... այժմ եմ միայն կարողանում պատճառը բացատրել... — Երբ արքայորդուն տեսա, կանգ առա մուտքից մի քանի քայլ հեռու. նա հորս հետ գրկախառնվեցավ, մորս ձեռքը համբուրեց, բայց ես շմոտեցա նրան. սպասեցի, որ ինքը հառաջեր դեպի ինձ... Ի՞նչ զգացում էր այս, Սեդա, կարո՞ղ ես բացատրել:

— Ինձ թվում է, թե Գարդմանա Տան տոհմական հպարտության զգացում և ուրիշ ոչինչ:

— Չէ, սխալվում ես. հոգիս երևի գուշակեց, որ նրա սիրտը, ուր կամենում էի մուտ գործել, գրավված է ուրիշի սիրով... և այդ էր պատճառը, որ այդ պերճահասակ, վեհադեմ, դուցազունոգի և քաջութեամբ ու իմաստությունք այնքան հառաջադեմ արքայազնի հանդիպումն ինձ չճնշեց: Սկզբում, ճշմարիտ է, իմ աչքերը գրավվեցան նրանով. մի բանի վայրկյան ես հափշտակված դիտեցի նրան, որովհետև սվեյլի գեղեցիկ և ավելի աննման էր, քան որքան նկարագրել էիր դու. բայց հենց որ յուր հայացքն ուղղեց ինձ, ես նորեն իմ նախկին հպարտ դիրքն ընդունեցի: Սակայն նա մոտեցավ ինձ սիրածպիտ և քաղցրահայաց. ողջունեց այնքան հարգանք և այնպես վայելչաբար, որ ես իսկույն գինաթափ եղա... Եվ մենք, մայր Սեդա, համարձակվում ենք հպարտությունից խոսել... Ի՞նչ, կի՞նք. մի՞թե կարող է ես հպարտ լինել. մի՞թե կարող է նա արժանապատվության

զգացումով դուրս գալու համար: Մի քաղցր հայացք, մի անուշ ժպիտ՝ ա՛յն տղամարդու կողմից, որին յուր սրտի խորքում սիրում է կինը, և, ահա՛, ամեն բան վերջացավ. նա կդառնա այդ տղամարդու և՛ գերին, և՛ ստրուկը... Այնպես չէ՛, Սեղա:

— Դժբախտաբար այդպես է, սիրելի թագուհի, — ասաց Անգան խոր հառաչով:

Խեղճ կինը, երեխ, հիշեց յուր անցյալը և մտաբերեց նմանօրինակ դեպքեր յուր կյանքից:

— Արքայտորդին առաջնորդեց մեզ դահլիճ, ուր նստած էր մայր-թագուհին: Ի՛նչ բարի, ի՛նչ հրաշալի կին էր նա: Թեպետ թագավոր ամուսնու նահատակությանը ժամանակից առաջ ընկճել էր խեղճին, սակայն նախկին գեղեցկության հետքերը նշմարվում էին տակավին յուր ազնվաշուք և վեհապանձ դեմքի վրա: «Ն՛կ, իմ հրեպարտ օրիորդ, վաղուց կամենում էի տեսնել քեզ, որ այնքան համառու թագուհի մեր բոլոր իշխաններին մերժեցիր...», ասաց նա ծիծաղադեմ և գրկելով ինձ՝ ջերմությամբ համբուրեց: Մինչև այսօր էլ իմ միակ սիրելի զարդը այն ոսկի մանյակն է, որ նա տվավ ինձ, իբրև նշանտուփի առհավատը... Տո՛ւր ինձ այդ մանյակը, Սեղա, ես կամենում եմ նորից նայել նրան, — հրամայեց թագուհին:

Անգան վեր կացավ և բերավ այն մանյակը, որ մի երկու ժամ առաջ հանել էին նաժիշտները թագուհու պարանոցից:

— Տե՛ս, փոքր է նա, բայց զողտրիկ, գեղեցիկ: Երբե՛ք, երբեք չպիտի բաժանվեմ նրանից. և երբ մեռնեմ. Սեղա, անպատճառ ասա՛, որ դենն այդ իմ դագաղում...

— Սիրելի թագուհի, ինչ տխուր բաների վրա ես մտածում. թող մեռնեն քո թշնամիները կամ նրանք, որոնք բռն են աշխարհի համար:

— Բայց չէ, ի՛նչ եմ ասում, նա ինձ չէ պատհանում: Այո՛, այն վայրկյանը, որ այս մանյակը իմ պարանոցը պատեց, կյանքիս մեջ ունեցած ամենաերջանիկ վայրկյանն էր: Օ՛, երբե՛ք, երբեք չպիտի մոռանամ սբան:

— Ինչպե՛ս. մայր-թագուհին հենց առաջին այցելության ժամանակ նվիրեց այդ, — հարցրեց Սեղան հետաքրքրությանմբ:

— Բշ. ես դեռ չպատմեցի: Երկու օրից հետո կատարիկից արքայական հանդեսը. Առաջը Գրիգոր վաթոցիկին լցված էր ծայրի ծայր: Այդտեղ էին՝ Հովհաննես կաթողիկոսը, բոլոր նախաթո

եպիսկոպոսները, արքայազուհիներ, նախարարներ, իշխաններ, ազատ տիկնայք, իշխանուհիք և իշխանագե օրիորդներ: Բայց այդ բոլորի մեջ միակ ընտրյալը, միակ գեղանին Աշոտ դուրսագնն էր: Բոլորի հայացքը նրան էր հառած, բոլորի ժպիտը նրան էր ուղղված, բոլորի միտքը նրանով զբաղված: Եվ հանդեսի սկզբից մինչև վերջը գեղանի իշխանուհիների աչքերը չհեռացան նրանից: Օ՛, ես դեռ չգիտեի, թե ի՛նչ իրավունք ունիմ նրա վերաբերմամբ, բայց և այնպես նախանձում էի, որ նա գեղեցիկ և հրապուրիչ էր այդքան շատ աչքերի համար... Օրհնություն վսեմ աղոթքները միայն մեղմեցին մի փոքր մեր հափշտակության խանդը և ստիպեցին մեզ սուրբ հայրերի հետ միասին աղոթել նորապսակ թագավորի կենաց և հաջողության համար: Օ՛հ, ի՛նչպես վսեմ, ի՛նչպես ջերմհունդություն ներշնչող էին այդ աղոթքները:

— Երանի՛ քո աչքերի՛, թագուհի, որ տեսել ես այդ հանդեսը, և սկանջներին՝ որոնք լսել են այդ օրհնությունները. շմուռնի և արժանանայի մի օր... Բայց ի՛նչ եմ ասում. ասոված թող իմ թագավորի կյանքը երկարե...

— Այո՛, Սե՛ղա, վսեմ և սրտաշարժ մի հանդես է դա: Զարմանում եմ, թե ինչպե՛ս այդ հանդեսով օժիվող թագավորը կարողանում է խոտորիլ ուղղության ճանապարհից, և ինչպե՛ս այդ հանդեսին երգվող իշխանները դավաճանում են նրան:

Երբ կաթողիկոսը արքային յուր հարցերն անելուց հետո դարձավ և հարցրեց ժողովրդին՝ «Ենդրե՛ք կալի ներքո սորին իշխանությանն, որպես խոստացալն պահել զձեզ. և ուղիղ հավատով կամի՛ք հաստատել զսորա թագավորություն. և կատարիցե՛ք զսորա հրամանն՝ հնազանդություն», — բոլոր եկեղեցին միաբերան գոչեց. «Այո՛, այո՛, տեր մեր է և թագավոր մեր»:

Բայց այսօր քանի՞սն են նրան հնազանդ և ո՛ր իշխանը չէ ապրատամբ:

— Ախ, սիրելի՛ թագուհի, պատմի՛ր, աղաչում եմ, ինչպե՛ս են թագով պսակում. իսկ աղոթքներից ոչ մեկը չե՛ս հիշում...

— Դրանք շատ երկար են, Սեղա, պատմել անկարելի է. պետք է տեսնել, լսել: Ամենից առաջ սուրն են տալիս թագավորին...

— Աս՛ւրդ:

— Այո՛, անպատճառ սուրբ. հետո արքայական մատանին, ապա թագը:

— Իսկ աղոթքնե՞րը:

— Ամեն մեկի համար առանձին են կարգում:

— Օրինակ՝ Ի՞նչ են ասում սուրբ տված ժամանակ: այդ շատ հետաքրքրական է. իրավունք են տալիս նրան կոտորելու: այդպես չէ՞:

— Անշուշտ: Բայց... Ի՞նչ էի ուզում հիշել, մոռացա... Սպասի՛ր... Հա, երա հայացքը. այդ էի ուզում հիշել, Սե՛ղա: Չէ՛ որ նա ոչ ոքի չէր նայում. բոլորը կամենում էին նրա առաջին հայացքը հափշտակել. բայց ո՞վ էր այն ընտրյալը, որին արքան յուր անդրանիկ հայացքը պիտի նվիրեր. հայտնի չէր: Երբ եպիսկոպոսները սուրբ մատուցին և կաթողիկոսը բարձր ու հնչեղ ձայնով կարգաց «Ընկալ զսուրս գայս ի ձեռանն՝ առաքելական եպիսկոպոսացս, և սովալ թագավորեսցես ի փրկություն եկեղեցով և ժողովրդյանս, որ ընդ ձեռամբ քո հովվին: Ա՛ժ զսուր ընդ մեջ քո, հզոր, և թագավորյա՛ այսու ճշմարտությամբ. և բարձրացիս սովալ ի վերա անիրավաց և անհավատից և խնդրեսցես զվրեժ քո հայնցանն, որք զշարն գործեսցեն... և փրկեսցես սովալ զազգ քո և զեկեղեցի և օգնական լիցիս այրյաց և որբոց, և ազատարար գերելոց և միթճարիչ վշտացելոց...» և այլն, թագավորը բարձրացրեց աչքերն առաջին անգամ և յուր հայացքը սեևոց ինձ վրա... Ինձ թվաց, թե նա ասում էր ինձ. «Այս բոլորը քեզ հետ միասին պիտի կատարեմ...»: Եվ ամենքն այդ տեսան, և շատերն ինձ նախանձեցին... Այո՛, նրա այդ միակ, ինձ բարձրացնող և հպարտացնող հայացքի համար արքայազուն իշխանուհիները իրանց կյանքը կտային. և սակայն նա միայն Գարգամնա օրիորդին ընծայեց այդ պարծանքը... Ի՞նչ էի գոում ես այդ վայրկյանին, չեմ կարող բռնեցում արտահայտել. երկինքը կարծես երկրի վրա իջավ կամ թե ես վերնային գավառները բարձրացա...

— Տեսնո՞ւմ ես, թագուհի, այդ բոլորը մոռացել էիր դու...

— Սպասի՛ր, մի՛ ընդհատիր ինձ... Այնուհետև, Սեղա, ես այլևս ոչինչ չէի լսում. բոլոր էությունս պատել էր մի երանական և հափշտակող զգացում: Մայր-թագուհու շունչը հանկարծ սթափեցրեց ինձ. ես նրա մոտ էի կանգնած. — Ծո՛ւնր իջի՛ր ինձ հետ և աղոթի՛ր աստծուն, որ նա երկարե իմ և քո թագավորի կենաց օրերը, — ասաց նա ինձ մայրական սիրաշունչ ձայնով... Եվ մենք միասին մուկ իջանք. ես աղոթեցի շերմեռանդությունս: աղոթեցի այնպես, որպես չեմ՝ աղոթել հրեքք իմ կյանքում. և արտասուե՛ր

հոսեց աչքերիցս ինչպես աղբյուր... ուրախությա՛ն արցունք էր դա, թե՛ ապագա վշտերի նախազգացման, չկարողացա իմանալ: Երբ հանդեսն ու պատարագը վերջացավ և դպիրներն սկսան մեղեգիները երգել, թագավորին մոտեցան համբուրելու նախ եպիսկոպոսները, հետո մայր-թագուհին, վրաց թագավորը, ապա իշխանները: և վերջը իշխանազուն տիկնայք և օրիորդները: Օրիորդների մեջ առաջինը ես համբուրեցի թագավորի աջը և շրթունքներս դողաղացին... Երբ հեռացա, զգում էի, որ երեսս վառվում է, շտապեցի մոռս հետ միասին խույս տալ դեպի ժողովրդի հետին շարքերը, որոնք վայրկենաբար ճանապարհ էին բանում մեր առաջ և օրհնանքներ ուղղում իմ անվան: Թագավորը գուրս եկավ եկեղեցուց՝ շրջապատված եպիսկոպոսներով ու իշխաններով: Հեծավ արքայական ոսկեսար երիվայրը, որի վրա բարձրացրած պահում էին ծիրանեգույն ոսկեկար հովանին: Թագավորին շրջապատեցին առաջից սպարապետը, աջ ու ձախ կողմից քազակիբե ու նշանակալը և ապա թիկնապահների զբահագգեստ գունդը: Նրանց հետևեց արքայազուն և իշխանազուն ազատանին: Իսկ թե ի՞նչ էր կատարվում կաթողիկեցի դուրս, քաղաք՝ փողոցներում, անկաշխ է նկարագրել. ամբողջ Դվինը մի ա՛ք, մի շունչ և մի հոգի դարձած՝ յուր թագավորի ելնելուն էր սպասում: Երբ սպարապետի դրոշը երևաց, մի որոտընդոտ զզրդուն կարծես Դվինը շարժեց. որոտում էին փողոցները, որոտում էին հրասյարակները, բուրգերը, աշտարակները և մինչև անգամ քաղաքից դուրս գտնվող մարտկոցները, և ամենքը միաբերան օրհնում և փառաբանում էին նրան: Երբ վերադարձանք պալատ, գնացինք իսկույն թագավորին շնորհավորելու: Այդտեղ էին բոլոր նախագահ իշխանները և արքայազու՛ տիկնայք: Մեր շնորհավորանքը մատուցանելուց հետո մայր-թագուհին նստեցրեց ինձ յուր կողքին. ոսկեկար օթոցի վրա և մտերմական զրույցով սկսավ ինձ զբաղեցնել: Ի՞նչ էր գտել նա իմ մեջ, չգիտեի, բայց տեսնում էի, որ հոգով ու սրտով կապված է ինձ հետ: Ընդունված սովորության հակառակ երկար պահեց նա մեզ յուր մոտ: Եվ երբ հեռանում էինք՝ հանեց պարանոցից այս մանյակը և անցնելով իմ պարանոցը՝ ասաց. «Մա Վասիլ Արշակունի կայսեր ընծան է Աշոտ առաջին թագուհուն. ես նվեր ստացա այս նրանից, և ինքս էլ հանձնում եմ քեզ՝ իբրև ապագա թագուհուն: Բո հաջորդը թող քեզնից ժառանգե այն և Արշակունյաց վերջին շառավղի նվերը թող անկորուստ մնա Բագրա-

տունի թագաւորաց ընտանիքում: Այս ասելով գրկեց ինձ և ջերմա-
գին համբուրեց: Արդեն ամեն բան որոշված էր: Ես ուրե՛մն արքայի
նշանածն էի: Այնուհետև, ինքդ կարող ես գուշակել, թե երջանկու-
թյան ի՛նչ հովեր էին գուրգուրում ինձ Դվնո արքայական պալա-
տում: Բայց, ալա՛դ, վախենում եմ հավատալ, թե այդ բոլորից միայն
մնալու են քաղցր հիշատակներ... և այս մանյակը, որ առաջին ան-
գամ գրկեց իմ պարանոցը կենացս ամենաներջանիկ վայրկյաններում...

է

**ԵՐԵՔ ՏԱՐՎԱ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ ՀԱՅ ԱԶԳԻ ԿՐԱՏ
ԵՎ ՀԱՐՍ ԹԱԳՈՒՀՈՒՆ ԱՆՀԱՅՑ ՄՆԱՑԱՄ
ԴԺՔԱԽՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Թագուհին լռեց: Անցյալի քաղցր հիշատակները ոչ միայն շա-
մոքեցին նրա վշտերը, այլ, ընդհակառակը, նորոգեցին դրանց: Գըլ-
խակոր և ձեռքը ճակատին հենած՝ նա մի քանի վայրկյան մնաց
լուռ. ապա սրտի հուզման ու հոգեկան խռովության դիմադրել չկա-
րողանալով՝ սկսավ արտասվել:

Սեդան տեսավ այտերի ծորող արցունքները և մորմոքելով հար
ցրեց:

— Այդ ի՛նչ է, մեծափառ տիկին, մի՞թե արտասվում ես. ես
կարծում էի, թե անցյալից խռսելով պիտի ուրախանաս, ընդհակա-
ռակը՝ տխրում ես...

— Մտածում եմ, թե այս բոլորը կորել է անդարձ... թե այն
դուռցազնը, որի միայն մի հայացքը ինձ հպարտացնում, մի ժպիտը
ինձ երջանկացնում էր, այլևս իմը չէ... և չպիտի լինի...

— Մի՛ ասիր այդ, թագուհի՛, մի՛ ասիր. եթե երջանկությունը
տևողական չէ, ապա վշտերն էլ հավիտենական չեն. նրանք շարու-
նակ տեղի են տալիս միմյանց, որովհետև ամենի սկիզբն մի վախ-
ճան ունի. տխրության հաջորդը ուրախությունն է. սիրածդ դյու-
ցազնը քոնն է և կվերադառնա դեպի քեզ...

— Ա՛խ, Անդա, պիեղին մի՛ ասի՛ր...

— Կամենում էի ասել, թե պետք է համբերեչ, օրինակ առ հենց
մեք թագավորից և ըս ամուսնուց. քանի՛-քանի՛ տեսակ փոփո-

խության է հանդիպել նրա բախտը, որպիսի՛ անհաշտություններ
են շրջապատել նրան, և սակայն որպիսի՛ համբերությամբ ու տո-
կունությամբ է նա հաղթել ամեն դժվարության:

— Ա՛խ, Սե՛դա, ինչպե՛ս քիչ ես զգում... բայց նա այսպիսի
վիշտ, այսպիսի կորուստ չէ ունեցել, նա յուր երջանկությունն ու
երկինքը չէ ամփոփել մի սրտի մեջ, որ խլած լինեին իրանից...

— Եվ դու, թագուհի, ինչպե՛ս քիչ ես զգում... ների՛ր համար-
ձակություն...

— Ի՛նչ, Սեդա:

— Այն վշտերի ծանրությունը, որ մի օր նրան էր ճնշում:

— Այսի՛նքն:

— Դու ինքդ նկարագրեցիր այն երջանիկ օրը, երբ Դվինում
թագավոր պսակեցին բազմահաղթ Աշոտին. այնպես չէ՛:

— Այո՛:

— Բայց հետո, ամիսներ շանցած, ի՛նչ ծանր վշտեր չպաշա-
րեցին նրան:

— Գիտե՛ս, Սեդա, այդ ժամանակվա դեպքերից ես քիչ քան
գիտեմ է:

— Այո՛, որովհետև շատ բան ծածկում էին քեզանից:

— Չեմ մոռացել միայն այն, որ երբ Դվինից վերադարձանք
Գարդման, հայրս ասաց, թե մեր զորքերից մի քանի գունդ շու-
տով պիտի հասցնենք թագավորին, որովհետև ներքին գալխունե-
րում ապստամբություն է ծագել:

— Այո՛, միայն այդքան. և նրանից հետո է՛լ ուրիշ տեղեկու-
թյուններ չհաղորդեցին քեզ:

— Երբեմն հարցնում էի, թե ինչո՞ւ Աշոտը չէ գալիս մեր եր-
կիրը, կամ թե...

— Ե՛րբ պիտի կատարվի մեր հարսանիքը: Այդ հարցը ինձ արի
մի օր և՛ ծիծաղելով, և՛ շառաչունելով:

— Այո՛, հիշում եմ:

— Եվ իշխան Աևադան երբեմն կցկտուր, երբեմն մանվածապատ
պատասխաններ էր տալիս. մերթ հուսադրում, մերթ վհատեցնում
էր քեզ, բայց ոչ տխրեցնելու շափ:

— Եվ իրա՛վ, այդ բոլորի մասին ինձ հետո բացատրություն-
ներ չտվին, որովհետև ուրիշ կարևոր դեպքեր սկսան մեզ զբաղեցնել:

— Այո՛, բայց եթե տված լինեին, այն ժամանակ կիմանայիր, թե խեղճ թագավորը, երեք երկար տարիների ընթացքում, որպիսի ծանր շարիքների ու վտանգների դեմ է մաքառել. թե՛ մարդկանց և բռնության ձեռքով յուր երկրին հասած թշվառությանց առաջն առնելու համար ի՞նչ հերոսական կոնիվներ է մղել:

— Պատմի՛ր մի քանի խոսքով, ի՞նչ էր պատահել թագադրությանից հետո:

— Թագադրությանից հետո՞, օ՛, մեծ բաներ: Ասենք մի երկու խոսովությունների պատճառն էլ իմ նորատի տիրուհին էր:

— Ե՛ս:

— Այո՛, իմ թագուհի, դո՛ւ:

— Ինչպե՛ս, Սեդա, պատմի՛ր, այդ հետաքրքրական է:

— Դու հո ինքդ ես տեսել, թե հայոց իշխանները ինչպե՛ս մի սիրտ ու հոգի եղած հավաքվել էին Դվին Աշոտ-երկաթը թագավորացնելու:

— Այո՛, և ամենքը ուրախ էին այդ համազգային տոնախմբության ժամանակ:

— Բայց շատ շուտով նրանցից մի քանիսի ուրախությունը փոխվել էր տխրության: Այն իշխանները, որոնց դու մերժել էիր քո ձեռք, որքան որ ուրախ էին Աշոտի թագավորելուն, այնքան էլ հակառակ՝ որ նա ամուսնանար քեզ հետ: Նրանք կցանկանային, որ Սահակ Սևադայի հպարտ աղջիկը, որ մի օր մերժել էր իրանց յուր ձեռք, դառնար մի հասարակ աղնվականի կին և ոչ թե հայոց թագուհի: Եվ սակայն արքայի մայրը Դվին եկած բազմաթիվ իշխանազն օրիորդների մեջ միայն քեզ էր հարսն ընտրել յուր համար: Բացի մերժված իշխաններից, թագավորի դեմ գրգռվել էին նաև նրանք, որոնք հաբսնացու օրիորդներ ունեին և զգվել էին իրանց այն հուսով, թե գուցե թագավորը կփեսայանա իրանց: Սակայն այդ մանյակը, որ այժմ այդքան սիրելի է քեզ, բոլորի հույսը ի դերև էր հանել: Եվ, ահա՛, երբ նրանք ջրվում են իրանց գավառները, սկսում են հեռզհեռե լարվել թագավորի դեմ. մայր-ի խանո հիները մանավանդ սկսում են ամուսինների պատվախրությունը գրգռել և հնացած բարկությունը փոխել առելություն: Այս ամենի հետևանքը եղավ այն, որ Հայաստանի մի քանի անկյուններում միաժամանակ մի քանի խոսովություններ փրթեցան: Մի քանի իշխաններ ուղղակի թագավորի դեմ զնալ չհամարձակվելով, սկսան հավասարազան

իշխանների հետ կռվել, հաշվելով, թե միևնույն է, այդպիսով էլ թագավորի հանգստությունը կվրդովեն: Այսպես՝ Արծրունյաց Գուրգեն արքաեղբայրը օգուտ քաղելով Սյունյաց Սմբատ իշխանի բացակայությունից, գրգռեց եղբորը՝ բռնավոր Գագիկին, պաշարել նախընթաց և առնել: Վերջինս լսեց եղբորը: Սմբատ իշխանն այդ իմանալով՝ մեծ պատրաստությանը եկավ Արծրունիների վրա՝ յուր կալվածքն ազատելու հուսով: Երկու կողմից էլ կատաղի ընդհարում, մեծ վնասներ և կոտորածներ եղան: Ուրիշ մի քանի իշխաններ, որոնք, ըստ օրինի պարտավոր էին միաբանել իրանց թագավորի հետ և հարկավոր ժամանակ զորք հասցնել նրան, հայտնի կերպով բաժանվեցան թագավորից և մի քանիսն էլ ապստամբության փորձ արին: Թագավորն ստիպված եղավ շատ քաղաքներ ու բերդեր նորից պատերազմով նվաճելու, շատ տեղեր ավերելու և յուր իսկ երկրի մեջ կոտորածներ անելու, պետության խաղաղությունը վերականգնելու համար: Նույնիսկ վրաց Ատրնբրսեհ թագավորը հայ իշխանների գրգռմամբ թշնամացավ Աշոտ արքայի հետ և մեր հյուսիսային գավառներից մի քանիսը փորձ արավ սեփականելու: Այս փորձը իսկապես ուղղված էր Սևադա իշխանի, իբր արքայի աներոջ, դեմ: Թագավորն ստիպված էր վրաց մի քանի գավառներն ավերելով՝ Ատրնբրսեհին խրատել: Վերջնպես խոսովությունները խոսովություններ հարուցին: Շատ իշխաններ էլ թագավորի խառնված դրությունից օգուտ քաղելով՝ սկսան իրար դեմ զինվել, հին տոհմական վրեժների ծարավը հագեցնելու կամ միմյանցից երկրներ հափրշտակելու համար: Այսպիսով բոլոր երկիրը տակնուվրա եղավ և թագավորը մնաց համարյա միայնակ: Այս խոսովությունների լուրը հասավ հագարացոց Յուսուփ ոստիկանին, որ սկզբում, Աշոտ թագավորի քաջագործություններից զարհուրած, կծկված էր Ատրուկը՝ կրճտում էր Աշոտ թագավորի վրա, որովհետև չէր կարողանում յուր զորաց կոտորածը մոռանալ, բայց միևնույն ժամանակ վրեժ առնելու էլ առիթ չէր ներկայանում: Թագավորը հաջողության մեջ էր և բոլոր իշխանները հետը միաբան: Ի՞նչ կարող էր անել: Բայց այժմ, երբ արդեն տեղեկացավ, թե հայ իշխաններից շատերը հեռացել են թագավորից և շատերն էլ միմյանց դեմ ելած շարդում են իրար և միանալու միջոց չունին, հարմար առիթ համարեց թագավորի երկիրը արշավելու: Իսկ թե այնուհետև հագաքացիք ին-

չե՞ր կատարեցին մեր գավառներում, նկարագրելն անկարելի է: Աստված չուս, որ այդպիսի տարիներ նորից վերագառնան:

— Բայց ինչե՞ր կատարեցին, Սեդա՛. քեզ ասացի, որ այդ ժամանակվա դեպքերից շատ քիչ բան գիտեմ:

— Օ՛, ո՞ր մեկը պատմել, ո՞ր մեկը հիշել... Այդ տարիների թշվառութեան պատմությունը գրքեր կլցնեն. մի թե ես կարո՞ղ եմ բոլորը պատմել... Ինչպես սովալուկ գազաններ ներս խուժեցին դրանք մեր երկիրը. դիմացները արգելք չգտնելով՝ ազատ-համարձակ տիրեցին ո՞ր տեղին որ կամեցան. գյուղերն ու ավանները քանդեցին, քաղաքներն ավերեցին, եկեղեցիները հրձիգ արին, ժողովրդի մի մասը կոտորեցին, մի մասն ուրացութեան ստիպեցին, վերդի մի մասը կոտորեցին, մի մասն ուրացութեան ստիպեցին, ընդդիմացողներին նահատակեցին, իսկ շատերին գերի տարան հեռավոր երկրներ: Ոչ մի գեղեցիկ կին կամ աղջիկ չազատվեցավ նրանց ձեռքից. պաշտպանող մայրերին սպանում էին աղջկերանց առաջ, հայրերին՝ որդիների առաջ. սանտու կանանց գրկից հափըշտակում էին ծծկեր երեխաները և գետին խփելով ջախջախում... ամեն տեղ արյուն, ամեն տեղ կրակ և պղծություն. անկյուն չկար, որ ազատ լիներ այդ հրեշների արհավիրներից... Երբ անպաշտպան ավաններն ու քաղաքներն ավերեցին, այնուհետև դիմեցին բերդերի և ամրոցների վրա: Մի քանի տեղ, ճշմարիտ է, պաշարչալիները քաջութեամբ դեմ դրին թշնամուն և մեծ կոտորած արին նրա զորքի մեջ, բայց շատ տեղ էլ բռնութեամբ կամ մատնութեամբ գրավեցին նրանք ամրոցները և միջի բնակիչները անխնա կոտորեցին:

— Ի՞նչ էր անում, ուրեմն, այդ ժամանակ թագավորը:

— Ի՞նչ պիտի աներ, իշխանների մի մասը միացել էր թշնամու հետ կամ անձնատուր էր եղել նրան, մի մասը եղբայրասպան կովով էր զբաղված յուր դրացու կամ ազգականի հետ, այսինքն, այն միջոցին, որ օտարը մի կողմից ավերում էր իրանց երկիրը, իրանք էլ մյուս կողմից էին ավերում: Մեր անմիտ ազգի մեջ այսպիսի եղբայրասպան ընդհարումներ շատ են եղել և միշտ էլ կլինին: Մի քանի ուժ ունեցող իշխաններ ամրացել էին իրանց բերդերում և կովի գաշտը չէին իջնում: Մնացել էին թագավորի հետ հայրո՞ղ՝ յուր գարդմանացի գնդերով, Սիսակյան իշխանները՝ սյունեցի վաշտերով և Մարգարեանների իշխանը՝ պետական զորքերով: Իսկ այս միութեան ուժը համեմատելով՝ թշնամու զորությունը հետ, մի ոչնչություն էր: Հարցնում ես՝ ի՞նչ էր անում թագավորը. համարյա թե ոչինչ կամ ա՛յն,

ինչ որ կարող էր և պարտավոր էր անել. — յոթը սակավաթիվ զորքի մի մասը զինակից իշխաններին հանձնած և մյուս մասը հետը վերցրած՝ ինչպես մի վիրավոր առյուծ՝ արշավում էր երկրի այս կամ այն կողմը: Թշնամու հետ ճակատ առ ճակատ պատերազմել չէր կարող, ուստի երբեմն հանկարծական հարձակումներով շփոթում էր նրա զորքերի կարգը, երբեմն մենավոր գնդերի վրա ընկնելով՝ ջարդում նրանց, երբեմն պաշարված բերդերին օգնութեան հասնելով՝ հարվածում պաշարողներին, միով բանիվ՝ գործում էր իբրև ասպատակ գնդերի հրամանատար, հուսալով, թե այսօր կամ վաղը կգան իշխանները և յուր հետ միաբանելով՝ կանոնավոր ճակատամարտով կարտաքսեն հայրենիքից ընդհանուր թշնամուն: Բայց արքայի համար ամենամեծ հարվածն եղավ այն, որ յուր հորեղբորորդի Աշոտ սպարապետը յուր ձեռքն ունեցած պետական զորքերով անձնատուր եղավ Յուսուփին և նրա հետ միասին մտավ Դվին, իբրև ոստիկանի հլու հպատակը: Մյուս կողմից էլ մեր կաթողիկոսը փոխանակ սրան և նրան դիմելու, իշխանները հաշտեցնելու և դրանց բոլորին միացնելով՝ թագավորին թե ու թիկունք կանգնեցնելու, երկիրը թողեց տազնապի մեջ, ժողովուրդը՝ հուսահատութեան մեջ, զորքը՝ մահու և կյանքի հետ կովելիս և ինքը յուր անձի անդորրությունը խնդրելով՝ հեռացավ Վրաստան, Ատրնեբսեհ թագավորի մոտ ապահովութեան մեջ ապրելու: Ի՞նչ աներ այդ ժամանակ թագավորը. ի՞նչ կարող էր անել նա:

— Տե՛ր աստված. և այդ բոլորի մասին ինձ գրեթե ոչինչ չեք հայտնել... Ա՛յդ էր ուրեմն պատճառը, որ հայրս համարյա Գարդմանում չէր մնում, երբեմն գնում էր Սյունիք, երբեմն՝ Գուգարք, երբեմն՝ Ոստանի կողմերը, մերթ փոքրիկ վաշտով, մերթ մի մեծ գնդով...

— Եվ բո անհանդիստ հարցերին հանգստացնող պատասխաններ էր տալիս. ասում էր, որ թագավորն զբաղված է կարսա բերդը և Երազավորսը ամրացնելով, թե Դվինի շուրջը նոր խրամ է փորել տալիս, թե ինքը յուր վաշտերով արքունական սահմանները շրջագաթելու է գնում, և այլն, և այլն:

— Այո՛, և նրա այդ պատասխաններն ինձ հանգստացնում էին:

— Իշխանը հրամայել էր մեզ ամենիս՝ ոչ մի պիտուր չուր չհարգել քեզ. մանավանդ պատերազմի արհավիրքներից ընավ լիտ-

սեւ քեզ մտտ: Ազատիւնները մի անգամ սխալվել՝ լուրեր էին բերել քեզ: Մենք ամեն ջանք գործ դրինք սուտ հանելու լսածներդ:

— Հիշում եմ. այդ՝ Դվինում նահատակված երիտասարդների մասին էր: Բայց ինչո՞ւ այդ բոլորը ծածկում էիք ինձանից:

— Որովհետեւ վերին աստիճանի դյուրազգաց էիր. ամենամանանշան կոտորածի լուրը լսելուց ժամերով լաց էիր լինում և երբեմն հոգեպես այնպես ընկճվում, որ ստիպված էիր լինում անկողին մտնել:

— Եվ, իրավ, Սեդա, լավ է, որ այդ բոլորն այն ժամանակ չեք հայտնել ինձ. ես սրտի կսկծից կարող էի մեռնել...

— Օ՞, և դեռ չգիտես, թե ուրիշ ի՞նչ զարհուրելի բան ենք ծածկել քեզանից:

— Ի՞նչ, Սեդա, — վախեցած հարցրեց թագուհին:

— Սովը, սարսափելի սովը. հետո վայրենի գազանների, գայլերի ու բորենիների երևան գալը և քաղաքներում ու գյուղերում մարդիկ հափշտակելը:

— Սովի մասին ես լսել եմ:

— Ի՞նչ ես ասում, թագուհի՛, ինչպե՞ս կարելի էր իսկությունը քեզ հայտնել. սիրտդ կտոր-կտոր կլիներ: Դու ծանոթ էիր մեր Գարգամանա սովի հետ. բայց դա սով չէր, այլ հացի թանկություն: Տրտու գետը և Գարգամանա քաղքը թույլ կտային, որ մեր երկրում սով լիներ: Սովը, սարսափելի սովը տիրում էր Գարգամանից այս կողմը գտնվող երկրներում:

Ամբողջ երկու տարի բուն Հայաստանը կովի և արյան դաշտ էր դարձած, բոլոր այդ ժամանակ գյուղացիք վարել, ցանել ու հնձել չէին կարողացել: Եվ ինչպե՞ս կարողանային, քանի որ դաշտ ու ձոր, լեռ ու անտառ հազարացի զորքերով ու հելուզակներով էին բռնված, իսկ ազատ անկյուններումն էլ հայ զորքերն էին միմյանց կոտորում, հայ իշխաններն իրար ջնջում: Այս պատճառով երկրագործները ցրվեցան, այգիներն ու դարաստաններն նխամ մնացին, ժողովրդի վերջին պաշարը վայրենի զորքերն սպառեցին և սովը լուր զարհուրելի հետևանքներով բռնացավ Հայաստանի մեջ: Կարոտությունն իբրև մի վարակիչ ժանտախտ ազբառների խրճիթից հարուստների ապարանքը մտավ. ամեն տեղ տիրեց քաղցը, թշվառություններից դառնազույնը... Օ՞, երանի՛ նրան, ով աչքերով չէր տեսել այդ աղետը... Մարդիկ քաղաքների ու գյուղերի մեջ

ունեցածներն սպառելով՝ ցրվեցան դաշտերը, ձորերն ու լեռները, որպեսզի գոնե կանաչ խոտ կամ բանջար ճարակելով քաղցերին անցնեն: Չնայելով, որ շատերը այդ խոտաճարակներից մեռնում էին վնասակար խոտեր ուտելուց, այսուամենայնիվ քիչ ժամանակի մեջ դաշտերի ու լեռների կանաչն սպառեցին: Այնուհետև սկսան անսուրբ կենդանիներն ուտել, այն է՝ էջ, ձի, կատու, շուն, մինչև անգամ որդեր, ճիճուներ...

— Ա՛խ, Սեդա, ինչե՞ր ես ասեմ, դադարի՛ր, լսել չեմ կարող...

— Այո՛, իմ տիրուհի, ուտում էին... բայց ավելի սարսափելին, ավելի զարհուրելին կա... Օ՞, կին արարածի ականջը լսել չէ կարող...

— Ի՞նչ, Սեդա:

— Կսարսափես, չեմ կարող ասել:

— Ասա՛, Սեդա, պատմի՛ր, դու արդեն այդ տեսակ բաներ լսելն ինձ սովորեցրիր:

— Ասում էին, թագուհի՛, որ հրապարակները լցվել էին մերկ կամ հագիվ ցնցոտիներով ծածկված սովատանջ մարդկանցով, որոնք շրջում էին իբրև ուրվականներ և միմյանց դիպչելուց՝ անշնչացած ընկնում փողոցի մեջ... Փոքր ի շատե ուժ ունեցողները հարձակվում էին այդ դիակների վրա և նրանց միսը ատամներով հոշոտելով լափում: Ամեն մի ընկած դիակի վրա հավաքվում էին բազմաթիվ դիշատիչներ, ինչպես դժոխային շարատանջ ոգիներ...

— Օ՞, զարհուրելի է...

— Իսկ ի՞նչ կասիր կաթնկեր երեխաների համար, որոնք երկարատև լալուց նվազած ձայնով հրում էին մայրերի շորացած ստիճանները. փոքրիկ մանուկների համար, որոնք արտասուքը դալկացած ծնոտներից ծորելով և շորացած շրթունքներով հաց գոչելով օդը լցնում էին աղիխարշ աղաղակներով, իսկ շատերը նվազած՝ գետին գլորվում և անշնչանում...

— Օ՞, սիրտս մաշվեցավ, Սեդա, բավական է:

— Եվ հետո... բուն զարհուրելին դեռ շասացի... Գտնվեցան մայրեր, ո՛չ, գազան արարածներ, որոնք իբրև թե իրանց մանուկների տանջանքը շտանելու համար, մորթեցին նրանց և կերան...

— Լո՛ի՛ր, Սեդա. այլևս ոչ մի խոսք...

Եվ թագուհին սաստիկ հուզումից այլազունելով ընկավ բարձերի վրա:

**ՀԱՐՄԻ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ ՈՎԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՓԵՍԱՅԻ ԳԱՍՏՅԱՆ ԱՌԻՓՈՎ**

Գիշերից բավական անցել էր. հավերը խոսել էին վազուց. Սեզան սպասում էր, որ թագուհին յուր պատմութիւններից հոգնած՝ կպառկէ վերջապէս հանգստանալու և իրան էլ կհրամայի հեռանալ:

Բայց նրա հույսը շարդարացավ: Վերջին պատմութիւնները, ճշմարիտ է, գրգռել էին թագուհու ջղերը և այդ պատճառով մի առժամանակ լուռութիւնը նրանց զրույցն ընդհատեց, բայց երբ Սեզան բարձրացավ ճրագարանի պատրուկներն ուղղելու և նորեն դեպի յուր աթոռակը դարձավ, թագուհին հարցրեց.

— Այդ ժամանակ չէ՞ր, Սեզա, որ թագավորը Կոստանդնուպոլիս գնաց:

— Այո, թագուհի, հենց այդ թշվառութիւնների ժամանակ, — պատասխանեց Սեզան և ապա նորեն նստելով՝ շարունակեց.

— Ես որ ասում էի, թե վշտերը հավիտենական չեն, թե խաղաղ գիշերին հաշորդում է լուսավոր օրը և բուքին ու փոթորկին՝ պայծառ արևը... Դու քո վշտերից, քո տանջանքներից ես խոսում. բայց դրանց կարելի՞ է համեմատել այն շատերի հետ, որոնց տանում էր թագավորը... Անցյալ պատերազմների և սովի արհամարիների լոկ պատմութիւնը ճնշում է քո սիրտը. հապա ի՞նչ աներ նա, որ այդ ցավերի դառնութիւնը կրում էր անձամբ, իբրև թագավոր, իբրև ժողովրդյան հայր, դեպի որը դիմում էին բոլոր տառապյալները, դեպի որը բյուրավոր թշվառներ կարկառում էին իրանց ձեռքերը... Բայց և այնպէս նա այդ նեղութիւնները տարավ հերոսաբար, և որովհետև յուր հույսը դրել էր աստծու վրա, ուստի նա չթողեց արքային: Այն միջոցին, որ յուր իշխանները հեռացած էին իրանից, և երկիրը հեծում էր թշնամու և սովի արհամարիների երեսից, հունաց կայսրը և պատրիարքը կարեկցական և մխիթարական նամակ գրեցին թագավորին, նույնպէս և կաթողիկոսին, հորդորելով սրան աշխատել, միացնել հայոց իշխանները թագավորի հետ, և հորդորել նրանց ընդհանուր ուժով դեմ դնել հասարակաց թշնամու: Կաթողիկոսը այդ նպատակով շատ աշխատեց, բայց իշխաններն անտանալիցին նրա խրատներին և մերժեցին Վեհի խնդիրները: Վերջինս մինչև

անգամ իջավ Տարոն և աշխատեց այդտեղի մի քանի հզոր իշխաններին հաշտեցնել իրար կամ թագավորի հետ, սակայն այդ աշխատանքն էլ անցավ ապարդիւն: Վերջն ստիպված եղավ յուր իշխանների՝ ազգի համար անպատվաբեր հակառակութեան մասին զեկուցանել կայսրին և պատրիարքին, և նրանց օգնութիւնը խնդրել թագավորի համար ներքին թշնամիների դեմ: Օտարները արգահատեցին մեր թշվառութեան վրա և կայսրը հրավիրեց թե՛ թագավորին և թե՛ կաթողիկոսին գնալ յուր մոտ, որպեսզի անձամբ խորհրդակցեն իրանց անելիք օգնութեան համար: Կաթողիկոսը շուզեց գնալ, որովհետև վախեցավ, թե հայոց եկեղեցին հունաց եկեղեցու հետ միացնելու առաջարկութիւն կանեին իրան: Ուստի հրավերը չընդունեց: Բայց թագավորն այդպիսի բանից քաշվելիք չունեց, ուստի և յուր իշխաններով ու շքադիր խմբով ելավ գնաց Կոստանդնուպոլիս: Այնուհետև արդեն հայտնի է քեզ, թե ի՞նչ փառավոր ընդունելութիւն արին նրան Բյուզանդիոնում, թե ի՞նչ տոնախմբութիւններ կատարեցին հայոց թագավորի պատվին, թե ինչպե՛ս արքայական թագով ու ծիրանիով պսակեցին նրան, թե ի՞նչ մեծագին ընծաներով մեծարեցին թե՛ իրան և թե՛ յուր իշխաններին:

— Այո՛, այդ ամենի մասին պատմել է Գևորգ իշխանը, — հարեց թագուհին:

— Այս հաշտութիւնների լուրն արդեն բավական եղավ սթափեցնելու հայոց իշխաններին իրանց թմրութիւնից, — շարունակեց Սեզան: — Բոլորը կարծես միաժամանակ ոգևորվեցան: Գագիկ Արծրունին Վասպուրականից սկսավ վճռել հազարացիներին: Անձեվացյաց և Մոկաց իշխանները՝ իրանց երկրներից հալածեցին Յուսուփա գորքերը: Հյուսիսային նահանգներից էլ մեր ասպատակները քշեցին նրանց: Այնպէս որ Յուսուփը հանկարծակիի եկածի նման մնացել էր շվարած: Երբ իմացավ, որ Աշոտ թագավորն էլ հունաց օգնական զորքերովն է վերադառնում Հայաստան, էլ սարսափը պատեց նրան, առանց ժամանակ կորցնելու ելավ և յուր մնացած զորքերով փախավ Դիլիից դեպի Ատրպատական: Թագավորը վերադարձավ՝ հաշտութիւններով պտակված: Առանց աշխատութեան տիրեց կրկին հազարացիների գրաված երկրներին: Մի քանի տեղ, ճշմարիտ է, փոքրիկ ընդգրկմութիւններ եղան, բայց հունաց և հայոց միացյալ ուժի առաջ ամեն արգելքներ հարթվեցան: Մեր աշխարհը կրկին խաղաղվեց, ժողովուրդը շունչ առավ, արտերն ու այգիները

կանաչեցին, երկիրը բերքերով լցվեցավ և մարդիկ սկսան ոչ միայն առօրյա հանգստութիւնն վայելել, այլև ուրախութեան տոներ կատարել:

— Կարծեմ ամենից առաջ իմ տագր Աբասն սկսավ:

— Արքանդրա՛յրը... Այո՛: Քաղաքները դեռ չէր վերադարձել՝ որ նա գնաց և ամփազաց Գուրգեն մեծ իշխանի դստեր հետ ամուսնացավ: Չէ՞ որ վաղուց սիրում էին նրանք իրար:

— Գիտեմ. Քաղաքների թագադրութեան օրերից: Իմ աչքի առաջ սկսվեցավ նրանց բարեկամութիւնը...

— Այո՛, Դվինում. մի փոքր առաջ պատմում էիր: Բայց ժողովուրդը բամբասում էր նրան, որ մեծ և թագավոր եղբորից առաջ պսակվեցավ:

— Իզուր: Երեւի Ափխազիայի օրիորդը առավել գրավիչ և գորեղ էր, քան Սահակ Սեւդայի աղջիկը. ի՞նչ կա այդտեղ բամբասելու:

— Ո՛չ, իմ թագուհի, անակնկալ դեպքերն ուշացրին ձեր հարսանիքը: Չէ՞ որ Յուսուփ ոստիկանը Քաղաքների՛ հունաց հետ միաբանելը լսելով՝ շտապել էր մի ընտանի և գորեղ թշնամի պատրաստելու նրա դեմ: Սատանայական խորամանկութեամբ նա թագ դրավ Աշոտ սպարապետի գլուխը և ուղարկեց Հայաստան:

— Այո՛, որպեսզի հարազատը հարազատի դեմ կանգնեցնելով՝ երկուսին էլ ուժասպառ անն:

— Եվ եղբայրասպան կովով հայոց զորքերը տկարացնելով՝ անաշխատ տիրե մեր երկրին:

— Հասկանալի է: Այդպես էլ նա արավ Գագիկ Արծրունու հետ, որպեսզի Սմբատ թագավորի ուժը ջլատե: Բայց վերջում, որովհետև Գագիկը հեռացել էր իրանից, սպարապետին առաջ քաշեց: Դա մի հին խաղ է, որով մեր թշնամիներն աշխատել են միշտ մեզ տկարացնել: Չէ՞ որ ավելի ձեռնտու է նրանց, որ հայերը միմյանց շարժելով ոչնչանան, քան թե իրանք սեփական զորքեր բերեն այստեղ հայերի հետ կովելու: Ի՞նչ է պակասում թշնամուն. մեկին թագ կընծայե, մյուսին իշխանութիւն կտա, այդ տիտղոսներով նրանց փառամտութիւնը կզրոգե և միմյանց դեմ կզինե: Իսկ երբ նպատակին կհասնեն, թագն էլ կխլե, իշխանութիւնն էլ: Այդպես անում են բոլոր խաղախ տիրապետները. իսկ փառքի և անձնական շահու համար ազգ վաճառողներ ամեն երկրում կան:

— Այո, թագուհի. սպարապետը գիտեք Յուսուփի խորամանկ նպատակը, բայց և այնպես շիղճահարկեցավ հայրենիքի շահը յուր փառամտութեան զոհելու: Իբր հակառակաթող թագավոր՝ սկսավ եղբայրասպան կովով մղել յուր հորեղբոր որդու և ազգի օրինավոր թագավորի դեմ: Կոտորածներ արավ, գյուղեր ու ավաններ քանդեց, քաղաքներ առավ, մինչև որ վերջապես Վաղարշապատի մոտ թագավորական զորքերից շարաշար հաղթվելով փախավ Դվին: Ահա՛ Աշոտ բռնավորի այս շարիքներն էին պատճառ, որ արքայական հարսանիքն ուշացավ: Քաղաքները կամենում էր երկիրն ամեն կերպ խաղաղացնել և ապա թե տոնական հանդեսներով զբաղվի:

— Եվ դու, Սեդա, հիշում ես բոլորը, այնպես չէ՞...

— Օ, այնպես, որպես թե երեկ կատարվեցավ:

— Եվ, իրավ, որքա՛ն քիչ ժամանակ է անցել. ընդամենը երկու տարի... ասոված իմ... Եվ այս կարճ ժամանակում այսքան երկա՛ր ապրել...

— Ի՞նչ, երկա՛ր ապրել ասացիր...

— Այո՛, Սեդա, շատ երկար տանջվեցի... Ինձ թվում է, թե տասնյակ տարիներ են անցել: Քսանհինգամյակս դեռ չէ բոլորել, և սակայն վաղուց պառավել եմ ես...

— Դու դեռ այնպես գեղեցիկ ես, ինչպես մի հրեշտակ:

— Հա՛, հա՛, հա՛... խեղճ Սեդա... գեղեցիկ եմ, բայց ո՛ւմ համար, ո՛ւմն է պետք քո թագուհու գեղեցկութիւնը:

— Դու դարձյալ տխրում ես...

— Հիշում եմ ինչպես այսօր: Ես կանգնած էի դղյակի վերին դստիկոնում. ինձ հետ էին մանկահասակ նաժիշտներս... Ներքև, ամբողջ բակում, հայրս պատվերներ էր տալիս մի խումբ գարգմանացի հեծյալների, որոնք նույն գիշեր ևեթ պիտի ճանապարհվեին դեպի Աղստև: որպեսզի այնտեղ գտնվող մեր մի զորագունդը առաջնորդեին դեպի Վաղարշապատ, թագավորին օգնութիւն հասցնելու: Հանկարծ հեռվում, Գարգմանա կամուրջից այն կողմը, մի կարմիր դրոշակ նշմարեցի, որ կարծես թռչում էր օդի մեջ: «Աղջիկներ, ի՞նչ բան է այն», հարցրի նաժիշտներիս: Բոլորը միասին այն կողմը նայեցին: Եվ մինը, որ ամենից սրտեսն էր, հանկարծ ազաղակեց. «Ավետարե՛ր... — հարցրի մեքենայաբար և սիրտըս սկսավ տրոփել... Սա ուրեմն թագավորի կողմիցն է, — մտածեցի ես, և ուրախութիւնից շունչս բռնվեցավ... Եթե հիշում ես,

քիչ ժամանակ առաջ ապստամբեցան Գուգարաց վերակացու Գնթու-
նի իշխանները: Քաղաքը Արաս տաղերս հետ միասին գնաց և
նվաճեց նրան: Ապա երկուսը միասին հյուս գնացին ավիսազաց
Գուրգեն մեծ իշխանին: Ահա՛, թագավորի այդ բացակայութունից
օգտվելով՝ բռնավոր Աշոտը եկավ և Վաղարշապատը գրավեց: Քա-
ղաքը և Արաս եղբայրն անմիջապես վերադարձան Ափիսազիայից
և դիմեցին Վաղարշապատ: Գարդմանից նրանք անցել էին գիշեր
ժամանակ: Հորս հետ տեսնվել էր թագավորը միայն մի քանի վայրկ-
յան, իսկ ինձ թույլ չէր տվել, որ արթնացնեին: Նույնիսկ ձեզանից ոչ
ոք չէր իմացել թագավորի գալն ու Գարդմանից անցնելը:

— Այո՛, որովհետև նա նպատակ էր ունեցել հանկարծ հարձակ-
վելու Աշոտ բռնավորի վրա: Ոչ ոք չպետք է այդ իմանար:

— Այդպես է. բայց ճանապարհվելուց հայտնել էր հորս, թե ճեթ
սուրբ կաթողիկեն օգնե ինձ այս անգամ բռնավորը յուր պարիսպնե-
րից վանելու, ավետարեր կուղարկեմ քեզ կարմիր դրոշով, և ապա
կվերագառնամ Գարդման մեր հարսանիքը տոնելու: Եվ այդ գիտեի
ես, Սեդա. հայրս հայտնել էր ինձ արգեն, ուրեմն կարող ես երևա-
կայել, թե ի՛նչ հրճվանք, ի՛նչ ուրախութուն տիրեց իմ հոգուն, երբ
կարմիր դրոշը նշմարեցի...

— Երևակայում եմ:

— Եվ այս բանը հորս հայտնել չկարողացա. լեզուս կարկամել
էր ուրախութունից: Վերջը, երբ նաժիշտներից մինը ճշաց վերևից՝
«Ո՛րհան, ավետարեր է գալիս», և հայրս կարծես չհավատալով նրան՝
հարցական հայացքով նայեց դեպի ինձ, ես ուրախութունից կիսա-
հագած՝ «Այո՛, այո՛, կարմիր դրոշով», ճշացի նույնպես և վազեցի
ներքև: Երեսու հրճվանքից վառվում էր: Հիշո՛ւմ ես գուցե այդ օրը,
Սե՛դա:

— Եվ կարելի՞ է մոռանալ այն: Բոլոր ամբողջ ցնձում էր ուրա-
խութունից: Իշխանը մի ընտիր սուր, մի նժույզ և շատ ոսկիներ
պարզեց ավետարեր գորականին: Նա մեր այժմյան բերդակալը՝
Մուշեղն էր, այնպես չէ՛:

— Այո՛, նա ինքն էր: Ես կամենում էի, որ ավելի մեծագին ըն-
ծաներով պարգևատրեին նրան, բայց հորս աշխն շատացի. խնդիրն
ինձ էր վերաբերում, ամաչում էի:

— Եվ երկու օրվա մեջ, — հարակցեց Սեդան, — ամբողջ Գարդ-
մանը տոնական կերպարանք առավ: Աղատե գեալու. նշանակված

հեծյալները ղրկվեցան Գուգարք, Սյունիք, Արցախ և ուրիշ հեռա-
վոր տեղեր՝ հայոց իշխաններին հարսանիքի հրավիրելու: Քաղա-
քը դիտմամբ ուշացավ Վաղարշապատում: Եվ երբ նա եկավ, ար-
դեն բոլոր իշխանները, սեպուհները, նախարարական տանուտե-
րերը և բոլոր իշխանական ընտանիքները գտնվում էին Գարդմանում.
Ափիսազիայի իշխանը միայն մի օր առաջ հասավ. իսկ վրաց թագա-
վորը դիտմամբ ուշացել էր Գանձակում, որպեսզի մեր թագավորի
հետ միասին մտնե Գարդման, շնայելով, որ ինքը նրա երկրորդն էր:
Բայց Արծրունյաց Գուրգեն իշխանը, շնայելով քեզանից մերժված
լինելուն, այսուամենայնիվ, յուր բարյացակամութունը թագավո-
րին ցույց տալու համար՝ ոչ միայն շքադիր խմբով եկավ հարսանի-
քին, այլև Գանձակ գնալով՝ հնարներ գործ դրավ, որ վրաց Ատրնե-
սեհին թագավորից գոնե կես օր առաջ բերե Գարդման: Եվ հաջողեց
էլ: Ատրնեսեհը երեկոյան եկավ, իսկ թագավորին հետևյալ առա-
վտը ընդունեցինք:

— Ընդունեցիք... Այո՛, դուք ընդունում էիք թագավորին: Գարդ-
մանը երիտասարդացել էր. լեռներն ու բլուրները հրճվում էին. ժո-
ղովուրդը շլանում էր հայոց իշխանապետութւյան փառահեղ պեր-
ճությամբ, իսկ իշխաններին շլացնում էր Սահակ Սևադան յուր
հարուստ և մեծավայելուչ հանդերձանքներով... Իսկ ե՛ս, Սեդա,
ես ընդունում էի ո՛չ միայն հայոց թագավորին, հայոց իշխանապե-
տութւյան պարծանք Աշոտին, այլև... Ա՛խ... և այժմ ես կարողա-
նում եմ այս բառերն արտասանել... Այո՛, Սեդա, ես ընդունում էի
նրան, որ բերում էր յուր հետ իմ վարդաժին հույսերի պսակը, իմ
անսահման երջանկութունը, իմ երանության երկինքը... Ընդու-
նում էի նրան, որ կրում էր յուր մեջ իմ սիրապատար սիրտը, իմ
սիրաշունչ հոգին... որի հայացքը հափշտակում էր իմ էությունը,
որի ձայնը հնչում էր իմ ականջին ինչպես քերթների մեղեդին...
և այդ դյուցազնը, այդ գերբնական արարածը, Սե՛դա, իմ փեսան,
իմ ամուսինն էր... Օ՛հ, մի՞թե կարելի էր այդքան երջանկութւյան
դիմանալ...

Եվ այն բոլոր փառահեղ պատրաստութունները, իշխանների
ցույց տված հարգանքը, գարդմանացոց ու հայ զորաց ոգևորու-
թյունը շատ փոքր բաներ էին երևում իմ աչքում: Ես կամենում էի,
որ Աշոտ-Սրկաթի համար այդ ամենը կրկնապատկվեր, եռապատկ-
վեր. չէ՛ որ ես բոլոր ընտիր հայերից ընտրեալուցն էր, համայն

հայ իշխաններից բարձր ու գերազանցն էր... Ա՛խ, Սեդա. եթե գիտենային տղամարդիկ, թե ինչպե՛ս մենք հպարտանում ենք նրանցով, թե ինչպես կնոջ փխրուն սիրտը դառնում է աղամանդ՝ երբ կապվում է նա ճշմարիտ արժանյաց տեր հերոսի հետ... Օ՛հ, այն ժամանակ նրանք երբեք չէին իջնիլ սեղանի այն բարձրությունից, որի վրա մեր բարեպաշտ սիրտը երկրպագում է նրանց...

— Խեղճ կին... — շշնջաց ինքն իրան Սեդան:

— Հայրս պահանորդ գնդով թագավորին դիմավորելուց առաջ՝ պատվիրել էր, որ ես, իբրև արքայի հարսնացու և Գարդմանա հզոր իշխանի աղջիկ, չիմնեմ իմ դատիկոնից և չերևամ ժողովրդին, մինչև որ ինքն արքան գլխակը գալուց հետո շատրաստվեր ինձ ընդունելու: — Պատշաճից օրենքը այս է պահանջում, — ասում էր նա: Բայց ես... ո՛վ երջանկության անդարձ վայրկյաններ... չկարողացա դիմանալ և պատշաճից օրենքներին շանսաստել: Բոլոր Գարդմանը իմ արքայի ու փեսայի ընդունելության փառքը պիտի տեսներ, ինչպե՛ս կարող էի ես զուրկ մնալ այդ հաճույքից: Եվ ահա փակել տվի ես իմ դատիկոնի մուտքը, նաժիշտներին հրամայեցի ոչ ոքի չընդունել և ես նրանցից մինին վերցնելով, գլխակի գաղտուկ նրբանցքով բարձրացա մեծ աշտարակի գլուխը: Այնտեղ բարձրացե՛լ ես դու, Սե՛դա: — Ո՛չ. կինն ինչպե՛ս կարող է բարձրանալ: Բերդապահ նետաձիգները հագիվ են սողում այդ անցքերից:

— Բայց մենք բարձրացանք՝ ինչպես այժյամ: Գարդմանա շքազակաները երևում են այնտեղից՝ ասես թե ափի մեջ: Դաշտը, գետակը, լեռները, բոլորը մեր առջևն էին: Ժողովուրդը խռնված էր ամեն տեղ: Երբ առաջին անգամ դեպի կամուրջը նայեցի, հառաչապահ հեծյալների գունդը տեսա, որոնք սպիտակ դրոշմ ծածանելով թռչում էին հողմի պես: Նրանց հետևում էր արքան, շքապատված յուր գեղահասակ թիկնապահներով, որոնց փայլուն զրահները շողշողում էին արևի առաջ և կարծես իրանց շուրջը կայծակներ թռթափում: Թագավորը նստած էր սպիտակ և ոսկեսար նժույգի վրա, հագած ոսկեփայլ զրահներ և ծածկած նույնպիսի սաղավարտ, որի վրա ծածանում էր՝ արծվաձև գարգմանակը հովանավորող՝ ձյունաթուր ցցունքը: Արքային հետևում էր հայրս՝ յուր գարդմանացի սասկաններով. ապա Միսական իշխանները, ոստանիկների խումբը, Աղվանից սեպուհը, Գուգարաց բրձխը, Արծրունյաց ու Մոկաց իշխանները, Արցախու և Խաչենի տանուտերերը, և այլն, և այլն: Այնուհետև

գալիս էին պետական ու տանուտերական զորքերը. սեպուհ, դրանիկ և ոստանիկ գնդերը, և վերջապես շքազականներից հավաքված ժողովրդի սովարախումբ ամբողջ: Երբ հառաչապահ հեծյալների խումբը մոտեցավ բերդին և փողերը արքայի գալուստն ավետեցին, Գարդմանը հեղեղող իշխանների, զորքի և ժողովրդյան բազմությունն անհետացավ իմ աչքից: Իմ աշխույժ ու անհագ հայացքը հառեցի միայն իմ փեսայի և սիրարժան թագավորի վրա: Թիկնապահների խումբը բերդի դռանը հասնելով՝ կանգ առավ երկու կարգի վրա: Թագավորն առաջ անցավ: Նրա ահիպարանոց նժույգը՝ զգալով կարծես թե ի՛նչ դուրացան է կրում յուր վրա, մոտենում էր դարբասին ավելի սիգապանձ և որոտաձայն խրխնջյունով: Եղբայրներս իրենց հետևորդներով ընդառաջեցին թագավորին՝ բերդի հանդիպակաց դռներում. իսկ մայրս ընդունեց նրան գլխակի մուտքի առաջ, շքապատված Գարդմանի ավագանիներով և նրանց տիկիներով: Եթե համոզված չլինեի, որ այս շլացուցիչ փառքին հաղորդ պիտի լինի՞մ ես, եթե չգիտենայի, որ ինձ է պատկանում այն անձը, որին ամենքն աշխատում են մոտենալ, որի հայացքը այնպես ճգնում են հափշտակել, և ես միևնույն ժամանակ տեսնեի ինձ այնքան նրանից հեռու, աշտարակի մեջ բանտարկյալ, օ, գուցե այդ բարձրությունից իսկ գլորեի ինձ ներքև... բայց երբ մտածում էի, թե նա իմն է, թե այդ բազմամբոխ զորքի ու ժողովրդյան հրամայողը իմ ապագա ամուսինն է, երբ տեսնում էի, որ երբեմն իմ ձեռքը խնդրող իշխաններն այժմ անհուն մեծարանքով ու ակնածությամբ գլուխ են խոնարհում նրա առաջ, և այդ բոլորը ես տեսնում եմ, ներքին հրճվանքից սիրտս կամենում է դուրս թռչել... և այդ միևնույն սիրտը, եթե գտնվեի այդ բոլորին իմ ձեռքում, հավատացիր, իմ բարի Սեդա, ես կգլորեի նրան, այդ գլուցազնի ոտքերի առաջ...

Թ

ԱՆՀԱՎԱՏԱՐՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅՏԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Թագուհին ընդհատեց խոսքը մի քանի վայրկյան, կամենալով, կարծես, յուր աշխույժը շափավորել և ապա նորեն եռանդով շարունակել:

— Այո՛, Սե՛ղա, դու իրավունք ունիս: Արդարեւ, կարելի է անցյալ քաղցրութիւնները հիշելով՝ մտածել մի փոքր ներկայի դառնութիւնները... Եվ ինչպե՛ս սիրելի է ինձ այժմ անցյալը... Մտաբերում եմ այն երջանիկ վայրկյանը, երբ առաջին անգամ ներկայացա թագավորին: Նա նստած էր այդ ժամանակ զղյակի մեծ դահլիճո մ, շքապատված յուր ավագանիներով և իշխաններով: Բոլորն էլ ինձ էին սպասում: Հենց որ հորս հետ գահլիճի դռներում երևացի, թագավորն իսկույն բարձրացավ աթոռից և դիմավորելով մեզ՝ վայելչաբար ողջունեց: Անշուշտ ես շառագունեցի, սրովհետև երեսս սկսավ աչքովել... Ինչպե՛ս լավ հիշում եմ այդ վայրկյանը... Հայրս հանձնեց նրան իմ ձեռը՝ ասելով. «Ահա՛, արքա, իմ դուստրը և քո հարսնացուն»: Թագավորն ուրախ և ժպտադեմ առավ իմ աչքը, շեքմությամբ համբուրեց և առաջնորդելով ինձ՝ տարավ մինչև յուր գահույթը, որից քիչ հեռու պատրաստված էր ինձ համար ծիրանիով ծածկած աթոռ: — «Ներկայացնում եմ ձեզ, իշխաններ, ձեր ապագա թագուհուն», — հանդիսավոր եղանակով ասաց թագավորը, և ամենքը միաբերան գոչեցին. «Կեցցե՛ թագավորը, կեցցե՛ թագուհին»... Հետո բոլոր իշխանները մոտեցան և ողջունեցին ինձ ավագութեան կարգով: Այդտեղ էին, Սեղա, ինձանից մերժված բոլոր իշխանները... Թ՛, ինչպե՛ս կամենում էի, որ այդ րոպեին լինեի ես աշխարհի միակ գեղեցկուհին, որ ամենքը հիանային ինձնով և ասեին, թե հայոց թագավորը ընտրել է, արդարեւ, յուր անվան արժանի հարսնացու:

— Դու գեղեցիկ էիր ինչպե՛ս ավետարներ քերորեն...

— Եվ արախ էի, որ չէի ամաչեցնում իմ փեսային:

— Այո՛, նա հայտնեւ էր Մաքապիտուսի իշխանին, թե երջանիկ է համարում իրան, որ դու գեղեցկութեամբ դերազանցում ես Արասի ամուսնուն: Ափիսազիայի մեծ իշխանը, ասել էր թագավորը, այլևս չի պարծենալ, թե յուր դուստրն է միայն հայոց արքունիքի զարդը:

— Երբ պսակի ժամանակ եպիսկոպոսը առնելով իմ ձեռը՝ տվավ արքային, ես բարձրացրի աչքերս և նայեցի նրան... Օ՛հ, ինչպե՛ս վեհաշուք երևաց նա ինձ այդ րոպեին, և ես որքա՛ն նրանով բարձրացած... — «Ահա վերջապէս մարմին առան իմ հուշերը», ես երջանիկ եմ», — մտածում էի ինքս ինձ և ապա հանդուգն մտքեր հղանում. «Թա, այս Աշտար, այս երկաթի թագավորը իմն է. ոչ ոք այլևս չի կարող խել նրան փնտնել. մենք արդեն պակասում ենք. մեր միութեան դաշնագիրը վնասված է աստվածային կնիքով... Ձեռք առա-

ված գուգլաց, մարդ մի՛ մեկնեցե՛ք», — ասում է եպիսկոպոսը: Բայց այսօր, Սեղա, ես զրկված եմ նրանից, նա այլևս իմը չէ. ինչպե՛ս դառն է հավատալ այդ էջմարտութեանը... Բայց չէ՞ որ «աստված մեզ գուգեց», ո՞վ եղավ բաժանողը. ինչպե՛ս պատահեց այդ. ասա՛, Սե՛ղա, ասա՛, չէ՞ որ դու էլ այդ գիտես, չէ՞ որ խոստացար պատմել...

— Ես շատ բաներ պատմեցի, սիրելի թագուհի:

— Ո՛չ. դու ինձ չպատմեցիր, թե ինչպե՛ս սկսվեցավ մեր դժբախտութիւնը. չէ՞ որ նախկին կայծերի հրդեհը մի հայտնի պատճառից բորբոքվեցավ:

— Այո՛. պատճառը դարձյալ մեր թշնամին եղավ...

— Ո՛վ:

— Յուսուփը:

— Ինչպե՛ս:

— Հիշո՞ւմ ես, որ ձեր հարսանյաց օրերը նա մեծագին ընծաներ ուղարկեց թագավորին:

— Այո՛, արքայական թագ, ականակուտ սուր, Արաբիայի ոսկեսար նժույզներ և ուրիշ շատ թանկագին զարդեր:

— Այլև մի մեծ գունդ հագարացի հեծելազոր, իբրև արքունական բանակի սատար:

— Այո՛, հիշում եմ:

— Ի՛նչ էր այդ բարեկամութեան նպատակը:

— Ասում էին, որ Յուսուփը Պարսկաստանին ինքնազուլու տիրելու համար կամենում է ամիրապետից ապստամբել: Եվ որովհետև այդ ժամանակ հայոց թագավորը հաջողութեան մեջ էր, հունաց կայսրը դաշնակից էր նրան, հայոց իշխանները միաբան էին հետք, հաշտվել էր նա, մինչև անգամ, Գազիկ Արծրունու հետ, իսկ նրա միակ թշնամին, Աշոտ բռնավորը շարաշար հաղթելով՝ փախել էր Դվին, ահա՛ այդ պատճառով կամենում էր նա թագավորի բարեկամութիւնը վատտակել: Եվ մեր հարսանիքը հարմար առիթ եղավ նրա համար: Յուր այդ հարուստ ընծաներով, արդարեւ, Յուսուփը թագավորի սիրտը շահեց:

— Բայց տես, թե այդ ընծայաբերութեան մեջ ուրիշ ի՛նչ գաղտնիք էր թաքնված: Հագարացոց սոսիկանը, հարկավ, հայոց թագավորի հաջողութեան ցանկացող չէր, սակայն խնդրում էր նրա բարեկամութիւնը, որովհետև այդ միջոցին հաջողութեան մեջ էր Աշոտ թագավորը: Բայց այն հեծելազորը, որ Յուսուփը ուղարկել էր թա-

գավորին, իբր նրա բանակին օգնություն, պատճառ դարձավ մեծ դժբախտության: Թագավորը չէր կարողանում համբերել Աշոտ բռնավորի ապստամբական շարժումներին: Ուստի, երբ հարսանյաց տոները վերջացան, նա որոշեց գնալ Դվին և հալածել նրան մայրաքաղաքից: Եթե հիշում ես, այդ մտքին հակառակ չէր Սահակ իշխանը: Ուստի նրանք միասին բանակ կազմեցին. արքայական զորքին միացրին գարդմանացի գնդերը և Յուսուփի հեծելազորը և այդ միացած ուժերով դիմեցին Դվին: Կաթողիկոսը, սակայն, ընդդեմ էր այդ կովին. ուստի շտապեց պատերազմն արգելելու: Չէ՞ որ երկու կողմից էլ հայ զորքերը պիտի ջարդվեին: Վեհի բոլոր ջանքը, հաշտեցնելու հակառակորդներին, անցավ ապարդյուն: Թագավորը մի կողմից յուր ուժի վրա վստահացած և մյուս կողմից, ասում են, քո եղբորից՝ Գրիգոր իշխանից՝ գրգռվելով, սկսում է պատերազմը: Բայց որովհետև Յուսուփը դեռ գաղտնի բարեկամ էր Աշոտ բռնավորին, ուստի նրա զորքերը, համաձայն իրանց զորավարի թաքուն հրահանգի, դավաճանեցին թագավորին: Կովի ամենատաք ժամանակը նրանք թողեցին ճակատը և թիկունք դարձնելով՝ փախան: Այդ հանկարծական դիմադարձությունը շփոթել էր թագավորական զորքերին, որով նրանք բռնավորից շարաշար հաղթվեցան: Ահա՛, Յուսուփի խարդախության շնորհիվ ստեղծված այդ անհաջողությունը եղավ պատճառ, որ թագավորը նոր պատերազմ սկսելու պատրաստություններ տեսավ: Նա օգնական զորք բերել տվավ ասիական իշխանից, ապա մեծ բանակ կազմեց սեփական զորքերից: Մտադիր էր ահավոր կռիվ սկսել հակառակորդի հետ: Բարեբախտաբար, այս անգամ կաթողիկոսը կարողացավ յուր աղերսախառն թախանձանքներով համոզել նրան և հաշտեցնել բռնավոր հակառակորդի հետ...

— Սե՛ղա, բոլոր այդ պատմածներդ հայտնի են ինձ. բայց դրանք կապ չունեն իմ դժբախտության հետ:

— Ընդհակառակը, թագուհի՛, շատ մոտիկ կապ ունին:

— Ինչպե՛ս:

— Հապա՛: Թագավորի այս անհաջող ընդհարումը եղավ պատճառ, որ Ուտիքում վերակացու կարգված Մովսես իշխանը ապստամբեցավ թագավորից:

— Եվ հետո՞:

— Թագավորը և Սահակ իշխանը գնացին միասին նրան նվաճելու...

— Եվ նվաճեցին: Թագավորը կովի մեջ արդեն սրով կիսել էր նրա գլուխը և վերջը աչքերը հանել:

— Այո՛, բայց Մովսես ապստամբի փոխարեն նա Ուտիքում վերակացու կարգեց Յլիկ-Ամրամին:

— Յլիկ-Ամրամի՛ն... Այո՛, հիշում եմ. ուրեմն այդտեղից սկսվեցավ, հա՛...:

Թագուհին մի անհանգիստ շարժումով մի կողմ հրեց բարձերը և մահճի մեջ ուղիղ նստելով, հառեց աչքերը դայակի վրա:

Սեղան ոչինչ չէր խոսում. ըստ երևույթին նա աշխատում էր փախուստ տալ նոր մերկացումներից, որովհետև վախենում էր՝ չլինի թե թագուհին նորից վրդովվի:

— Ինչո՞ւ լռեցիր, Սե՛ղա, — հարցրեց թագուհին:

— Զգիտեմ, թե ուրիշ ի՛նչ խոսեմ, — պատասխանեց դայակը տխուր ժպտալով:

— Ասացիր, որ թագավորը Ուտիքում վերակացու կարգեց Յլիկ-Ամրամին, այնպես չէ՞:

— Այո՛:

— Ինչո՞ւ անպատճառ նրան և ո՛չ մի ուրիշին: Ի՛նչ գիտես դու այդ մասին:

— Ասում էին, որ Ամրամի մասին բոլորն էլ գովեստով էին խոսել թագավորի հետ:

— Այո՛, նա հուժկու և զորավոր մարդ է, և հենց յուր զորության համար էլ նրան Յլիկ են անվանում: Բայց մի՞թե միայն այդ էր պատճառը:

Սեղան լուռ էր:

— Պատմի՛ր ինչ որ գիտես, առանց մի կետ թաքցնելու, — հրամայեց թագուհին այնպիսի խիստ եղանակով, որ Սեղան այլևս հապաղել չհամարձակվեցավ և պատմեց նրան հետևյալը.

— Մովսեսի ապստամբությունը Ուտիքում ճնշելուց հետո եղբայրդ՝ Գրիգոր իշխանը՝ վերադարձավ Գարդման միայնակ, առանց մեծ իշխանի: Մորդ հարցին՝ թե ո՞ւր մնաց Սևադա իշխանը, նա պատասխանեց, թե թագավորի հետ միասին պիտի գնա Երազավորս՝ թագուհուն տեսնելու: Բայց որքա՛ն մեծ եղավ մեր զարմանքը, երբ մեծ իշխանը երկու օրից հետո վերադարձավ նույնպես Գարդման, վերին աստիճանի տխուր և հուսահատ: Իշխանուհին շատ անհանգստացավ, կարծելով թե որևէ մի տխուր լուր է առել նա քեզա-

նից: Բայց իրան, իշխանին սիրտ շարավ քան հարցնել; որովհետև, ինչպես գիտես, հայրդ սովորություն շունք յուր տիրութեան մասին բացատրություններ տալ մարդկանց և շատ գայրանում էր, եթե մեկը համարձակում էր հարցնել անել նրան դրա համար: Երկու օր շարունակ իշխանը գայակից գուրա շեկավ: Երրորդ օրը գազանի խորհուրդ ուներ մորդ և եղբարցդ հետ: Այնուհետև, համարյա, բոլոր տունը տիրեց: Այդ հանգամանքը անհանգստացնելու շափ ինձ հետաքրքրեց: Սակայն իշխանուհին, որ ինձանից ծածուկ ոչինչ չուներ, հայտնեց շուտով իրանց տիրութեան պատճառը. «Իմ Սահականուշը, Սե'գա, գժբախտացավ արգեն...», — ասաց նա ինձ մի օր:

— Ինչո՞ւ, — հարցրի ես գաբմանալով:

— Ամուսնաց գործ դրած նախազգուշություններն ապարդյուն անցան, — ասաց նա տիրութեամբ: — Իշխանը կարծել էր, թե Սևորդյաց օրիորդին Յլիկ-Ամրամի հետ ամուսնացնելով, կընչե արքայի սրտից նրա սիրտ հիշատակը, բայց սխալվել է շարաշար. նախկին սիրո կայծերն սկսել են: արդեն երևան գալ և, գուցե, հրգեն առաջացնեն...

— Ինչպե՞ս, — վախենալով հարցրի ես:

— Մովսես ապստամբին նվաճելուց հետո թագավորն իջել է Սևորդյաց ձորը՝ գործին հանգստություն տալու: Այգտեղ դիմավորել է նրան Յլիկ-Ամրամը՝ Սևորդյաց իշխաններով՝ և հրավիրել թագավորին յուր ամրոցը՝ Տալուշ: Սևադան աշխատել էր, որ նա այդ հրավերը չընդունե, որովհետև գուշակել է գալիք գժբախտությունը, բայց յուր ջանքն ապարդյուն է անցել: Ասում է, թե թագավորը, որ մինչև այն շտապում էր թագուհուն տված յուր խոստումը կատարելու, այն է՝ նշանակած ժամանակին Երազավորս վերադառնալու, սիրով ընդունեց Ամրամի հրավերը և գնաց Տալուշ:

— Հետո՞, — հարցրի ես:

— Իշխանն ընկերացել է նրան, — շարունակեց մայրդ, — և ահա՛ թե ի՛նչ է պատճում, — այնտեղ էր, — ասում է, — արքայի նախկին սիրելին՝ Յլիկ-Ամրամի կինը: Սա ինքը դիմավորեց թագավորին ամբողջ գանձի մաս: Այնպես գեղեցկացել և հրապուրել էր դարձել, որ անկարելի էր տեսնել նրան և չհիանալ: Երբ առաջին անգամ հանդիպեց թագավորին, ես տեսա, թե ինչպե՛ս նա այլալիցեցավ և շտապում էր: Լալազները կկարծեին, թե ամաչելուց կամ թագավորի ներկայությունից ճնշվեցավ, բայց ինձ հայտնի էր պատճառը: Իմ

վերաբնած աչքերից, — ասաց հայրդ, — շխարհակցավ նույնիսկ թագավորի հուզմունքը: Ամրամի կինն այդ վայրկյանին այնքան հրապուրել էր, որ ես չէի գաբմանալ, եթե թագավորը գրկախառնվեր նրա հետ: Ես պարզ տեսա, որ նախկին սիրո կայծերը ցուպի են կրկնվել աչքերումն էլ և նրանց խորհրդավոր հայացքները հասարակ աչքերի համար անշնամարելի մտքեր հազարգեցին միժյանց... Բայց թագավորը կարողացավ գապել իրան. նա այնուհետև այլևս իշխանուհուն չէր նայում, և երեք Յլիկ-Ամրամը նեղանում էր, որ յուր տիկինը թագավորի ուշադրությունը չէր գրավում: Սակայն շուտով իմ կասկածները մարմին առան: Թագավորը, որ մտադիր էր Ուտիքի վերակացությունը հանձնել իմ սրբուն՝ Գրիգորին, հանկարծ միտք հղացավ այդ իշխանությունը առ Յլիկ-Ամրամին: Ես չհակառակեցի նրա այդ դիտավորությունը, որովհետև պարզ տեսա, որ գեղեցիկ իշխանուհուն մի լուռ հայացքն ավելի շատ բան պիտի ասեր և ավելի շուտ համոզեր նրան, քան իմ ճարտարախոսությունը: Հետևյալ առավոտ թագավորն ստորագրեց «Ուտիքի իշխանությունը» Ամրամին հանձնող հրամանը: Իշխանուհին անձամբ եկավ արքային յուր շնորհակալությունը հայտնելու՝ զրահավորված յուր բոլոր գեղով և կանացի գրավությունը: Ինչ վերաբերում է Յլիկ-Ամրամին՝ ուրախությունից քիչ էր մնում թագավորի ձեռքերը համբուրելու նույն ավուր երեկոյան ես հիշեցրի թագավորին թագուհուն արած յուր խոստումը Երազավորս գառնալու մասին և գաբմացա, որ նա հայտնեց, թե ցանկություն ունի երկու օր ևս Տալուշ մնալու, որպեսզի կարգադրություններ անե Ուտիքի մասին և կարևոր հրահանգներ տա Յլիկ-Ամրամին: Ես այլևս չէի կարող մնալ այգտեղ, — ասում է իշխանը, — և հանդիսատես լինել, թե նախկին սիրահարներն ինչպե՛ս են նորոգում իրանց բարեկամությունը, սատի վեր կացա և եկա այտեղ, որովհետև Երազավորս գնալու այլևս սիրտ չէր մնում. ի՛նչ երեսով երեայի ես իմ ազգիան, Սահականուշին և ինչպե՛ս արդարացնեի թագավորի Տալուշ բերդում սըլանալը: Երկու օրից հետո մեծ իշխանը կանչեց ինձ և ասաց. «Սե'գա, իմ դուստրը և քո Սահանուշը միայնակ է, այսուհետև նա ավելի կարտ է քո խնամքին, պատրաստվի՛ր վաղը և թ՝ հանապազմե՛ք Շիրակ»: Ես ուրախությունով համոզմանեցա, որովհետև օչ մի պաշտոն չէր կարող ինձ համար ավելի սիրելի լինել, քան իմ թագուհուն ժառանգելը: Իշխանն արդեն իմացել էր, որ մայրդ պատանե է ինձ ամեն քան: Ուտի

ճանապարհվելու ժամին կանչեց ինձ իշխանուհու մոտ և ասաց. «Թե՛ դա, դու արդեն գիտես, թե ի՛նչ վտանգ է սպառնում իմ դստեր ընտանեկան երջանկությանը. նա դեռ երիտասարդ է և կարող է յուր վարմունքով շտապեցնել վերահաս վտանգը: Գնա՛ և հսկիր նրա ամեն մի քայլին: Դու փորձված և կյանքը ճանաչող կին ես: Աշխատի՛ր, որ քո թագուհին զինված լինի՝ միշտ կնոջ ամենանուրբ հրապույրներով, որ նրա ամեն մի քայլը, խոսքը, հայացքը սեր զարթեցնե յուր ամուսնու մեջ և մոռացնել տա նրան Ամրամի կնոջ հրապույրները, նրա դուռթոզ ու կախարհող աչքերը... Ճշմարիտ է, արհեստական միջոցներով դժվար է սեր զարթեցնել, բայց նույն այդ միջոցներով կարելի է հանգցնել հին սիրո կայծերը կամ արգելել նրա բոցակարելի նորից: Պսակը չի ապահովում ամուսնու սերը. և ամուսնացյալները չպետք է երբեք բարձի թողի անեն միմյանց սիրելի լինելու և շարունակ միմյանց հրապուրելու՝ միջոցները: Ամուսնական կյանքի ընթացքում հարկավոր է շարունակել նույն մրցութուններ, որով որ մարդ ձեռք է բերել յուր սիրած անձին. և պետք է շարունակել այդ ավելի հոանդով, որովհետև բնությունը մարդուն ստեղծել է այնպես, որ ցանկալի նպատակին հասնելուց հետո դադարում է այլևս նույն նպատակով գրավելուց և ոգևորելուց: Եվ ահա՛ հենց այս ժամանակն է, որ փորձությունը վրա է հասնում: Քո թագուհին այս բաները չգիտե և երանի թե՛ երբեք էլ չփորձե... Նա, արդարև, սիրում է անկեղծությամբ. և հենց այդ պատճառով էլ մեծ հավատ ունի թագավորի վրա: Բայց ով որ անկեղծությամբ է սիրում, նա էլ հեշտությամբ այնպիսի սխալ քայլեր է անում, որոնք հեռացնում են իրանից յուր սիրած անձին, մանավանդ եթե վերջինի մեջ բուն չէ փոխադարձ սերը կամ պատրաստ կա մի հակառակորդ, որ կարող է հրապուրել նրան: Շատ անգամ մի անզգուշ խոսք, մի անվայել ծիծաղ, մի կոպիտ շարժում, նույնիսկ հազուատի մի տգեղություն բավական է լինում, որ քեզ սիրող սրտի մեջ կաթն գզվանքի թույնը. առաջին կաթիլին հետևում է երկրորդը, երրորդը, և այնուհետև այլևս հեռացող սիրտն անհնար է լինում գրավել: Այս բոլորը գիտես դու, Սեդա, գնա և պատասպարի՛ր քո Սահանույշը վերահաս վտանգներից: Թագավորի սիրտը սասանած է արդեն. այդ ես հաստատ տեսա. աշխատի՛ր, որ իմ դուստրը վերջին հարվածը չտա... Իսկ ես իմ կողմից հն՞րնեք կմտածեմ սպառնացող վտանգի առաջն աննելու...»: Այս խրատներով ճանապարհ

դրավ ինձ մեծ իշխանը: Այնուհետև, ինչպես գիտես, ես եկա Շիրակ: Թագավորն արդեն քեզ մոտ նրազգավորումն էր: Բայց նա գուրգուրում էր քեզ ջերմ սիրով: Դու զո՛հ էիր բախտից: Իշխանի հայտնած կասկածները չէին արդարանում. գոնե ես ոչ մի փոփոխություն չէի նշմարում թագավորի մեջ, որովհետև նրան միշտ քաղցր և սիրալիք էի տեսնում քեզ հետ: Բայց երբ նա նույն ամուսնը զրոսանքների պատրաստեց քեզ համար Սյունյաց և Գուգարաց լեռներում և ընկերուհիներ կարգեց քեզ Սյունյաց իշխանուհիներին, իսկ քեզ գնաց Սևորդյաց կողմերը, իբր թե Ուտիքի մեջ կարևոր կարգադրություններ անելու, այն ժամանակ արդեն կասկածը պաշարեց ինձ: Իհարկե ես քեզ ոչինչ չհայտնեցի. դու այնպես ուրախ և երջանիկ էիր... որ ոչ մի ապաստ սիրտ չէր հանգզնիլ կասկածի անմաքուր շնչով քո անարատ հոգին թունավորելու, քո հաստատուն հավատը սասանելու... Բայց թե թագավորի սիրտը գրավված էր Ամրամի կնոջմով, այդ բանին ես հավատում էի արդեն... Այնուհետև թագավորի այցելությունները Ուտիքին կրկնվում էին հաճախ. դու ոչինչ չէիր կասկածում, բայց մենք, այսինքն՝ ծնողներդ՝ Գարգամանում, իսկ ես՝ արքունիքում, գրեթե հալումաջ էինք լինում: Վերջերում թագավորի այդ այցելություններն այնքան հաճախ կրկնվեցան, որ արքունիքի կանայք և նույնիսկ արքայի թիկնապահներն ասում էին, թե «թագավորը սիրահարվել է Սևորդյաց աշխարհի վրա...»:

— Եվ իհարկե դրանք բոլորը գիտեին, թե ինչո՞ւ թագավորը հաճախում է Ուտիք, այնպես չէ՞, — հարցրեց թագուհին, գրեթե հուզմունքից դողալով:

— Ո՛չ... կարծեմ միայն երկու հոգի յուր թիկնապահներից...

— Ա՛խ, Սեդա, էլ ինչո՞ւ համար ես ծածկում, երկու հոգին էլ բավական են երկու հարյուրին իմացնելու համար: Իսկ արքունիքի կանանցից որի՞ն էր հայտնի իմ դժբախտությունը:

— Այն ժամանակ կարծեմ ոչ ոքի: Բայց երբ Աբաս արքաեզբայրը յուր աներոջ՝ ափսազաց Գուրգեն իշխանի հետ միանալով՝ դավադիր եղավ արքային և կամենում էր բռնել նրան կամ սպանել, թագավորը խույս տվավ նրանցից: Դավադիրները պտրեցին նրան. նախ Շիրակում և ապա զորքերով դիմեցին Երազգավորս: Անշուշտ հիշում ես, որ մինչև նրանց գալը թագավորը մեզ գուրգուրեց վերջրավ և շտապով հարցրեց Ուտիք. Սևորդյաց ձորը: Այդտեղ մենք ամրացանք Տավուշ բերդում, Յլիկ-Ամրամի մոտ: Ահա՛ այդ ժամանակ մեր տի-

կրկններից երկուսը նկատել էին թագավորի և իշխանուհի Ասպրամի մտերմական հարաբերությունը և բամբաստում էին, որ նա այդ տագնապի ժամանակ մեզ յուր սիրունու տանն է պատասպարել և ոչ թե Սյունյաց բերդերից միւնում:

— Ովքե՞ր էին այդ տիկիները, Սեդա, ասա՛, ես կամենում եմ անպատճառ իմանալ, — հարցրեց թագուհին:

— Մինը մեր Շահանդուխտի մայրը, մյուսը՝ Գոհար իշխանուհին:

— Եվ նրանք քեզ հետ խոսեցի՞ն այդ մասին:

— Այո՛, բայց գաղտնի: Մեզանից զատ ոչ ոք չգիտեր այդ բանը: Սակայն ես իմ կողմից աշխատեցի ցրել նրանց կասկածները:

— Իզո՞ւր. դու նրանց աչքերը փակել չէիր կարող... Բայց դու, Սե՛դա, ինչո՞ւ նույնիսկ այդ ժամին չհայտնեցիր ինձ այդ գաղտնիքը: Եթե ես գիտեմայի, թե ինձանից զատ ուրիշներն էլ են նկատել այդ բանը, այն ժամանակ ես դաշույն կցցեի նախ այդ անզգամի և ազա իմ սիրտը. այն ժամանակ Աշոտ-Ծրկաթի իշխանությունը չէր գտանգվիլ, Սահակ Սեւդան և յուր որդին չէին կուրանալ...

— Ինչպե՞ս, թագուհի՛, մի՞թե դու էլ այդ բանը Տավուշ բերդում իմացար:

— Այո՛, Սեդա. նույնիսկ այն անզգամի ապարանքում, մեր այնտեղ հասնելուց մի քանի օր հետո:

— Ինչպե՞ս:

— Այն օրը, որ մենք հյուր էինք Ամրամի մոտ, և այդ իշխանը գինով ոգևորված մոռացել էր յուր կոչումը և հաճոյական զրույցներ էր անում ինձ հետ եղող իշխանուհիների հետ, հիշո՞ւմ ես, հեռացա ես նրա դահլիճից: Մի ինչ-որ տխրություն պաշարել էր հանկարծ իմ սիրտը, չգիտեի ինչո՞վ փարատել այն, իշխանուհիներից ոչ մեկին չէի կամենում ընկերացնել ինձ: Ուստի միայնակ ելա և սկսա Ամրամի ապարանքը շրջել: Հույս ունեի պատահել մի տեղ թագավորին, որովհետև նա առանձնացել էր՝ Ոստանից հասած նամակները կարգալու համար: Մի նրբանցքից անցնելու ժամանակ հանկարծ իմ ականջին հասավ թագավորի ձայնը. ես ուրախություն դիմեցի գեպի հանդիպակաց դուռը, որ Ասպրամ տիկնոջ դստիկոնն էր հանում: Այդտեղ լսեցի նրա ձայնը: Ասպրամին յուր տանտիկնություն հոգանրով զբաղված էի կարծում, բայց զարմացա, որ նա այստեղ խոսակցում է թագավորի հետ: Մի տխուր նախազգացում պաշարեց

իմ սիրտը. շունչս կարծես բռնվում էր, առաջ անցա հուսա և երկյուղի մեջ. բացի այն դուռը, որաեղից զրույցի ձայնն էր գալիս... և ի՞նչ տեսա, Սե՛դա... Թ՛, ինչպե՞ս այդ ժամին շնչատառ շեղա ես, ինչպե՞ս շմեռա... Ասպրամ իշխանուհին, Սեդա... թագավորի զրկում...

— Աստվա՛ծ իմ...

— Այո՛, իմ Աշոտը, իմ անսահման սիրո և երջանկության թագավորը գրկախառն Յլիկ-Ամրամի կնոջ հետ... Ա՛խ, Սեդա, զգո՞ւմ ես արդյոք, թե ի՞նչ հարված էր սա ինձ համար... Ո՞ր շանթը, ո՞ր կայծակը կարող էր մարդկային սիրտն ալիլի անողորմ կերպով հարվածել...

— Եվ հետո ի՞նչ արիր:

— Ոչինչ: Նրանք երկուսն էլ մեռելի գույն առան. իսկ ես համրու անխոս դուրս եկա այդտեղից և ապաստանեցի մոտիկ սենյակներից միսին:

— Այդ երևի այն ժամանակն էր, որ դու հիվանդացար:

— Այո՛, հիվանդացա հենց այդ շարագուշակ դեպքի պատճառած ցավից... երկու ամիս շարունակ տանջվեցա իմ այդ ծանր վշտի գաղտնի վերքերից...

— Չարմանալի է. և մեզանից ոչ ոքի չհայտնեցիր:

— Չհայտնեցի, որովհետև չկամեցա հայոց թագավորի ընտանիքը կործանել. չկամեցա Սահակ Սեւդայի դստեր ձեռքով հայոց թագին ու գահին անարգանք դրոշմել և... ա՛խ, ինչո՞ւ թաքցնեմ, Սե՛դա, չհայտնեցի. որպեսզի իմ հակառակորդուհիները չուրախանան, որպեսզի հաշաղկոտ իշխանուհիները ցնծություն տան չկատարեն և իմ նախկին փեսացուները իմ հպարտությունը շժաղրեն...

— Իմ խեղճ տիրուհի... — շնչաց Սեդան ինքն իրան:

— Եվ սակայն իմ հպարտությունն ինձ շարաշար պատժեց...

— Աստված ողորմած է, տիրուհի՛. դու, որ այդպես հերոսաբար տարել ես այդ ցավերը, անկարելի է, որ նախկին երջանկությունը նորեն չճաշակես:

— Են՛դձ Սեդա, ինչքա՞ն բարի ես դու... Բայց մի՞թե լսած կաս, որ մեր օրերում մեռելները հարություն առնեն... Վե՛ր կաց, մայր Սեդա, վե՛ր կաց և դե՛ս՛ հանգստացիր, քեզ շատ հոգնեցրի. պիտի ներքես ինձ...

Սեզան, որ վաղուց սպասում էր այդ հրամանին, մոտեցավ թագուհուն, հանեց նրա մնացորդ շորերը, ուղղեց մահճի անհարթությունները և «բարի գիշեր» մաղթելով նրան՝ քաշվեցավ քնարանի մոտ գտնվող խուցը:

Թագուհին նույնպես պառկեց քնելու: Բայց տխուր մտածմունքները երկար տանջեցին նրան: Լույսը բացվելու մոտ էր, որ նրա աչքերը ծանրացան, մինչդեռ Սեզան վաղուց վայելում էր խաղաղության հրեշտակի բարիքը:

Ժ

ԿՈՒՅՐ ՎՐԻԺԱՌՈՒՆ

Արևը մայր մտնելու վրա էր: Երկու հեծյալներ արշավասույր անցնում էին Գանձակու դաշտից: Նրանցից մինը տարիքավոր և ազնվական՝ դեմքով տղամարդ էր, ծածկած պղնձե թեթև սաղավարտ և զինված արծաթապատ սրով ու փոքրիկ, փայլուն վահանակով. մյուսը՝ զրահազգեստ, պողպատե գլխանոցով, ծանր ասպարով, վաղակավորն ազդրին և երկար նիզակը ձեռին՝ հաղթանդամ մի երիտասարդ: Տարիքավոր տղամարդը, որ ըստ երևույթին իշխան էր, ընթանում էր առաջից, իսկ երիտասարդը, որ նրա թիկնապահն էր, հետևում էր նրան: Երկուսի ձիաներն էլ սաստիկ քրտնած էին և փրփուրով ծածկված: Երևում էր, որ նրանք երկար ճանապարհ էին կտրել:

Երբ հեծյալներն ընդարձակ դաշտն անցնելով Գարդմանա ձորը մտան, իշխանը թիկնապահին դառնալով ասաց.

— Ե՛ղնիկ, արևն արդեն մայր մտավ, պետք է շտապել հասնել ամրոց դեռ մուխը չկոխած. ես չեմ կամենում, որ բերդապահներն աղմուկ հանեն դռները բանալու պատճառով:

— Ինչի՞ց ես քաշվում, տեր, — հարցրեց թիկնապահը:

— Չեմ կամենում, որ մեր այստեղ գալը Սահակ իշխանն իմանա. մտադիր եմ ներկայանալ նրան իբրև մի անծանոթ:

— Բայց մի՞թե նրա զոյակում ոչ ոք չի ճանաչում քեզ:

— Կարծեմ՝ ոչ ոք: Ութ տարուց ավելի է ինչ ես Գարդման չեմ մտել: Նույնիսկ թագավորի հարսանիքին չկարողացա նեփկա լի-

նել: Ո՛վ կարող է ուրեմն ինձ հիշել: Իշխանի տան հին ծառայողներից մեկը Սեզան է, որ մեզ մոտ Գառնիումն է: Ինձ կճանաչեր իշխանուհին, բայց նա էլ կենդանի չէ: Իշխանի Գավթի որդին Ամրամի բանակումն է. մնում է ինքը իշխանը և յուր Գրիգոր որդին: Իսկ նրանք երկուսն էլ կույր են. հետևապես չեն կարող ճանաչել ինձ, եթե ես ո՛վ լինելիս ծածկեմ նրանցից:

— Եթե այդպես է, ուրեմն ես չպետք է բերդը բարձրանամ, այլ պետք է գիշերեմ ավանում:

— Ինչո՞ւ, — հարցրեց իշխանը:

— Որովհետև ինձ ճանաչում են ոչ միայն Սևադա իշխանի ծառաները, այլև բերդապահ զինվորները:

— Ի՞նչ վնաս:

— Նրանք գիտեն, որ ես ծառայում եմ իշխան Մարզպետունուն, ուրեմն և իմ պատճառով կճանաչեն նաև քեզ:

— Եթե այդպես է, մնա՛ ավանում:

— Ծառա եմ հրամանիդ:

— Այդ լավ է, գուցե քեզ հաջողվի նաև տեղեկություններ հավաքել Սևադա իշխանի մասին, թե ի՞նչ չափով նա մասնակից է այս ապստամբության գործին:

— Անշուշտ. Եղնիկը չի հանգստանալ, մինչև որ ամեն բան տեղըն ու տեղը չիմանա: Այստեղի քահանան շատախոսի մեկն է, ես նրա մոտ կիջնեմ:

— Բայց քի՛չ խոսիր և շա՛տ լսիր:

— Կարող եմ բոլորովին շխոսել, սակայն առատ աջհամբույր կտամ:

— Այդ էլ լավ է. պատրաստ արծաթ ունի՞ս:

— Գեղչուկ քահանային պղնձե դրամներով էլ կգոհացնեմ:

Հեծյալները խոսակցելով հասան Գարդմանա վտակին:

— Դե՛հ, է՛լ մի՛ ուշանար. անցի՛ր գետակը, — հրամայեց իշխանը:

Թիկնապահը ողջունեց տիրոջը և մտրակելով ձին՝ անցավ վտակը և ուղղվեցավ դեպի ձախ, Գարդման ավանը գնալու համար. իսկ իշխանը բռնեց ամրոցի ճանապարհը:

Երբ հասավ բերդասարի ստորոտին, երևաց Գարդմանը յուր սպիտակ պարիսպներով և հզոր աշտարակներով, որոնք ամբողջում էին բերդի արևմտյան կողմից և այ ու ձախ ձգվելով՝ միանում հյու-

սիսային մասի անմատչելի լինելանշին և հարավային ու արե-
վելյան կողմերի վիճակներն ժայռերի բնական պատկերներին:

Նույն գագաթին թառած այդ անառիկ ամբողջը, որ մեծը կո-
խելու վրա, մանավանդ, ահարկու տպավորություն էր անում ամեն
մի անցորդի վրա, մոտեցող իշխանի սիրտը տխրուժյամբ համակեց:
Նա հիշեց ութ տարի առաջ յուր և արքայորդի Աշոտի մուտքն այս
ամբողջը: Այդ ժամանակ, արդարև, նույնպես ուրախ չէր յուր սիրտը.
հայոց թագավորը նահատակված, իշխաններն անմիաբան, արքա-
յորդին անօգնական, ինքը վիրավոր... հարկավ, ուրախ լինել չէր
կարող: Բայց Գարդմանն այդ ժամանակ հույս ու հոգի էր ներշնչում
մոտեցողին. Սահակ Սևադան հսկում էր այդտեղ՝ ինչպես մի հզոր
առյուծ. նրա համբավը ահարկում էր թշնամիներին և խրախուսում
լքվածների սիրտը: Իսկ ա՛յժմ... այժմ կարծես թե ամբողջ սուգ
էր մտել և նրա արտաքին պատկերը ոչ թե զորութուն, այլ լքումն ու
հուսահատություն էր արտահայտում:

Օրը տարածամել էր: Չնայելով որ իշխանի նժույզը հոգնած, և
ճանապարհը զառիվայր էր, այսուամենայնիվ նա շտապեցնում էր
խեղճ կենդանուն, որպեսզի ամբողջ հասնե մի քանի վայրկյան առաջ:

Չնայելով իշխանի աչք ջանքերին, բայց դեռ ամբողջի ստորոտին
չհասած, նա լսեց, որ միջնաբերդից փողը փչեցին: Այդ արդեն
ամբողջի դռները փակելու նշանն էր: Ուրեմն էլ շտապելու հարկ չէր
մնում: «Անիծյալնե՛ր, ի՞նչ դոնփակի ժամանակ է...», — քրթ-
մնչաց ինքն իրան իշխանը, և ձիու սանձը ձգեց: Կենդանին կարծես
զգաց, որ տիրոջ եռանդը մարեց, ուստի ինքն էլ իր ծանր քայլափոխ
սկսավ:

Գլխակում արդեն ճրագները վառել էին, երբ իշխանը հասավ
ամբողջի դռներ, որ գտնվում էր արևմտյան կողմից բարձրացող
երկու աշտարակների մեջտեղը:

Իջնելով ձիուց, նա մոտեցավ աշտարակի դրսի պահարանին և
վերցնելով այդտեղ պահվող փայտե մեծ մուրճը, երեք անգամ ամուր
զարկեց պատի վրա ամրացրած տախտակե կոշնակին:

— Ո՞վ է, — խուպոտ ձայնով հարցրեց մի պահապան:

Իշխանը վարանեց պատասխանելու, որովհետև չէր մտածել,
թե ի՞նչ անուն պիտի տա իրան:

— Ո՞վ է կոչ անողը, — հարցրեց կրկին պահապանը փոքր ինչ

զայրացած և այս անգամ աշտարակի նեղ պատուհանից դուրս հն-
նեց իր ահագին գլուխը:

— Արքայի բանբերը... — պատասխանեց իշխանը, առանց մտա-
ծելու:

— Արքայի բանբերը չի կարող մտնել մեր ամբողջը, — զայրա-
ցած պատասխանեց պահապանը. — մի՛ թե թագավորը չգիտե, որ
Գարդմանն արգեն իր հին տիրոջն է պատկանում: — Այս ասելով նա
իր գլուխը ներս տարավ դեպի աշտարակը և լսեց:

Իշխանը մնաց շվարած: Նա չէր սպասում, որ գարդմանացիք
միաբանած լինեին ուտիացիների հետ: Թեպետ հաստատ գիտեր,
որ Յլիկ-Ամրամի ապստամբության գործում խառն է նաև Սահակ
Սևադան, մանավանդ որ նրա Դավիթ որդին հայտնի կերպով միա-
ցած էր Ամրամի հետ, այսուամենայնիվ հույս ունեւր, որ Գարդմանա
ամբողջի բերդակալը, որ կարգված էր թագավորից, չի դավաճանիլ
յուր տիրոջը, որովհետև նրա բազմամյա հավատարիմներից մինն
էր: Բայց երբ պահապանի պատասխանը լսեց, համոզվեցավ, որ բոլոր
երկիրն ուրեմն Ամրամի հետ է:

«Ի՞նչ անել այժմ», — մտածեց ինքն իրան իշխանը և ապա որո-
շեց խորամանկության դիմել: Նա կրկին մուրճը առավ և առաջվա-
նից ավելի ամուր զարկեց կոշնակին:

— Բարեկամ, երեկ քո թագավորի սպասավորները սիրում են
աշտարակներից կախվել, — հանդգնությամբ գոչեց վերևից պահա-
պանը և գլուխը կրկին պատուհանից հանելով՝ ավելացրեց, — ցան-
կանո՞ւմ ես որ մի փքին ուղղեմ կրծքիդ:

— Հիմա՛ր, քեզ փորձում էի. քեզ նման անասունը միայն կա-
րող է անօրեն թագավորին սպասավորել:

— Բ՛վ ես դու ուրեմն, — հարցրեց պահապանը ձայնը մեղմացը-
նելով:

— Ամրամ իշխանի համհարը: Սևադա իշխանին կարևոր լուր
եմ բերել:

— Իսկ եթե սուտ լինի այդ:

— Տխմար. ձեր բերդն ուրեմն մի զորակա՞ն էլ կարող է առնել.
Ինչի՞ց ես վախենում:

— Ապասի՛ր, պետք է բերդակալից հրաման ասնենք, — այս
ասելով պահապանը հեռացավ:

Մի քառորդ ժամից ետ աշտարակի պատուհանից կախեցին մի վառած դամբար, տեսնելու համար, թե արդյոք ուրիշ մարդիկ չկա՞ն դռան առաջ. և երբ ստուգեցին, որ սպասողը միայն մի հեծյալ է, հկան և ամբողջ դուռը բացին:

Պահապանները տեսնելով, որ ներս մտնողը իշխան է և ոչ հասարակ զինվոր, պատշաճ հարգանք մատուցին նրան, բայց միևնույն ժամանակ խնդրեցին, որ բարեհաճե նախ բերդակալին ներկայանալ, որովհետև իրանց այդպես էր հրամայված:

Իշխանի նպատակն էլ այդ էր: Նա կամենում էր ստուգել, թե արդյոք բերդակալն իսկապես միացա՞ծ է ապստամբների հետ, թե՞ առիպված և առերես է հպատակում նրանց ճշունդներին:

Պահապաններն առաջնորդեցին իշխանին դեպի մոտիկ դիտանոցներից մինը, որի վերնահարկում սպասում էր նրան բերդակալը: Փոքրիկ և ցածր դռնից ներս մտնելով՝ նա սկսավ բարձրանալ քարյա նեղ և օձապտույտ սանդուղքներով: Առաջնորդ պահապանը կանգ առավ վերնահարկի մուտքի առաջ և խնդրեց իշխանին, որ բարեհաճե նախ հանձնել իրան յուր սուրը և ապա մտնե ներս:

Իշխանը հնա անդվեցավ զգուշության համար ընդունված այդ սովորությանը և հանձնելով զինվորին յուր սուրն ու վահանակը, մտավ բերդակալի մոտ: Վերջինս մի բարձրահասակ, խոշորադեմ, խելոք աչքերով և ըստ երևույթին բարեսիրտ տղամարդ էր, որ փոքրիկ, կամարակապ սենյակի մեջտեղը կանգնած՝ սպասում էր յուր խորհրդավոր հյուրին:

Հենց որ իշխանը ներս մտավ, բերդակալը գրկաբաց վազեց դեպի նրան և բացականչեց.

— Գևորգ իշխան, այս դո՞ւ ես, ի՞նչ հողմ, ի՞նչ դիպված: — Այս ասելով, նա գրկախառնվեցավ իշխան Մարզպետունուն և համբուրվեցավ նրա հետ:

Իշխանն այս սիրալիր ընդունելությունից արդեն գուշակեց, որ բերդակալն ապստամբների հետ չէ, ուստի նշանացի հայտնեց նրան, որ պահապանը կանգնած է դռան առաջ, և խնդրեց, որ հեռացնե նրան:

- Ո՞վ կա այդտեղ, — գոչեց բերդակալը դեպի դուռը գնալով:
- Ես եմ, տեր, — պատասխանեց պահապանը և ներս մտավ:
- Դի՛ր այստեղ իշխանի սուրն ու վահանակը և իջի՛ր ներքև, —

հրամայեց բերդակալը և պահապանը կատարելով նրա հրամանը՝ հեռացավ:

Երբ նրանք միայնակ մնացին, բերդակալն առաջինն սկսավ խոսիլ.

— Ձէի կասկածում, որ այստեղ եկողը արքայի մարդկանցից է. պահապաններն ասացին, որ դու քեզ նախ արքայական և ապա Յլիկ-Ամրամի համհարզն ես անվանել: Սկզբում շփոթվեցի, կարծելով, թե եկողը Ամրամի մարդկանցից է. բայց հետո իմացա, որ մեր պահապանի՝ արքայի հասցեին ուղղած անզգույշ խոսքերից հետո ես խոսքդ փոխել, իսկույն գուշակեցի, որ մեր հավատարիմներից մինն է եկողը:

Այժմ ասա՛, որտեղի՞ց և ինչպե՞ս հասար այստեղ. ինչո՞ւ միայնակ ես. ո՞ւր են թիկնապահներդ. ինչ լուր ունիս արքայից. արդյոք եզերացիներից հույս կա՞, թե՞ Ոստանում պետք է գորածողով անել... — շտապով և իրար ետևից հարցեր արավ բերդակալը:

Մարզպետունի իշխանը, ըստ երևույթին, հեղինակավոր անձն էր բերդակալի համար: Վերջինի հարցերին նա շտապեց պատասխանել, այլ նստելով տախտակե աթոռակի վրա, որ այդտեղի միակ կարասին էր, առաջարկեց խոսակցին նույնպես նստել յուր հանդեպ՝ դիտանոցի պատուհանին:

— Դու դեռ երիտասարդ ես, Վահրամ, իսկ ես տարիքս անցրած: Ծանապարհի երկարությունն ինձ հոգնեցրել է, թող որ մի փոքր հանգստանամ և ապա խոսեմ, — նկատեց Մարզպետունին:

— Ա՛խ, ների՛ր ինձ, իշխան, քո ներս մտնելով ես այնպես ուրախացա, որ մինչև անգամ շփոթվեցա և տանուտիրական պարտավորությունս մոռացա... նույնիսկ նստել շառաջարկեցի քեզ... Ների՛ր ինձ, աղաչում եմ: Բայց մենք ինչո՞ւ այստեղ ուշանանք. շնորհ արա ինձ, ե՛կ իմ տուն, այնտեղ հոգնությունդ կառնես և ավելի հանգիստ կխոսակցես:

Այս ասելով բերդակալը վեր կացավ և կամենում էր առաջնորդել իշխանին: Բայց նա տեղից շարժվելով, նրան էլ առաջարկեց նրստել:

— Վահրամ, ես քո տունը գալ շեմ կարող, — ասաց իշխանը, — ինձ չպետք է տեսնեն քո տանը: Մի քանի տեղեկություններ ունիմ քեզանից առնելու և փոխարենը քեզ հաղորդելու. այդ վերջացնենք, և այնուհետև ես պիտի գնամ Սևադա իշխանի մոտ: Մենք այժմ

այնպիսի տազնապի մեջ ենք, որ հյուրասիրական իրավանց ու պարտավորութիւնաց ուշադիր լինել չենք կարող:

— Շատ լավ, արա՛, ինչ որ հաճելի է քեզ, — պատասխանեց բերդակալը և տեղը նստեց:

Մարզպետունի իշխանը հատեց աչքերը բերդակալի վրա և մի խորհրդավոր հայացքով նայելով նրան ոտքից մինչև գլուխ, լուրջ ձայնով հարցրեց.

— Վահրամ իշխա՛ն, կարելի՞ է այժմ վստահանալ քեզ վրա այնպես, ինչպես վստահանում էինք տարիներ առաջ Վահրամ սեպուհի վրա:

— Իշխան, շնորհակալ եմ այդ անկեղծ հարցի համար: Այժմ այնպիսի ժամանակում ենք ապրում, որ Մարզպետունի իշխանն իրավունք ունի կարծելու, թե նախկին Վահրամ սեպուհը դարձել է արդեն մատնիչ, մի տիրադրուժ. մանավանդ որ այժմ ծառայում է ապստամբների դրոշակի տակ: Բայց ես կարող եմ հավատացնել քեզ, որ ո՛չ տարիները և ո՛չ հանգամանքները չեն փոխել իմ միջոչինչ: Արքայի նախկին հավատարիմը այսօր էլ նրա հավատարմագույն ծառան է: Թե ինչո՞ւ ապստամբների հետ եմ այժմ, դրա պատճառը ոչ թե իմ, այլ արքայի շահն է, որ ես չկարողացա անտեսել:

— Ինչպե՛ս. բացատրի՛ր ինձ:

— Երբ լուր հասավ այստեղ, թե Յլիկ-Ամրամը ապստամբութեան դրոշ է պարզել, Սևադա իշխանը հարմար առիթ համարեց օգուտ քաղել այդ դեպքից՝ յուր վաղուց գուրգուրած նպատակն իրագործելու համար: Անմիջապես նա հրավիրեց յուր մոտ Գարդմանա ազնվականները և ժողովրդի գլխավորները: Հրավիրվածների մեջ էի և ես: Իշխանն այնպիսի հատ խոսեց մեր առաջ, որ գարդմանացի հայրենասերները բոլորովին խելագարվեցան...

— Ի՞նչ էր ասում:

— Չեմ կարող բոլորը հիշել, բայց ինչ որ չեմ մոռացել, այն կհաղորդեմ: Ազնվականները խմբված էին իշխանի պատշգամում, իսկ ժողովրդի գլխավորները՝ ապարանքի բակում: Երկու ծառաներ թե՛րից բռնած դուրս բերին Սևադա իշխանին. երկու ուրիշ ծառաներ էլ՝ Գրիգոր իշխանին: Ծանր, սարսափելի ծանր ապափորութիւն արավ մեզ վրա կույր հոր ու որդու երևալը: Ինչ Սևադա իշխանը բերանը չբացած, բակում խռնված ժողովրդի մեջ թագավորի անվան

ուղղված անեծքներ լսվեցան: Սևադա իշխանը գեպի պատշգամբի եզերքը հռահռանալով, հենվեցավ գավազանի վրա և մոտավորապես հետևյալը խոսեց.

— Իշխաննե՛ր և ժողովու՛րդ. ձեր աչքերով ահա՛ տեսնում եք, որ հզոր Սևադան, գարդմանացոց պարծանքը և թշնամիների սարսափը, ապիրատ փեսայից կուրացած՝ յուր ծառաների շնորհիվն է միայն ձեր աչքին երևում: Չէի կամենալ, որ իմ ժողովրդի ամենից սինլքոր անդամը հանդիպեր այսպիսի դժբախտութեան, որ ծերունի հոր և երիտասարդ որդու համար ստեղծեց հարազատի ձեռքը: Մանրատար մի վիշտ է այս: Գուք տեսնում եք Գարդմանը. նրա երկինքն ու արևը, լեռներն ու դաշտերը, նրա ծաղիկն ու գարունը... Ես զրկված եմ այդ բոլորից. բայց այդ չէ միայն իմ ցավը: Ես չեմ կարողանում իմ ժողովուրդն անձամբ խնամել, նրա վշտերն ամոքել, իմ հիվանդներին այցելել, իմ որբերին պատսպարել, իմ այրիների արտասուքը սրբել, իմ գերյալներին վերադարձնել... Սևադան կարոտ է այժմ յուր ծառաների շնորհին. եթե նրանք չկամենան, ո՛վ գարդմանացիք, ես չեմ կարող մինչև անգամ արևի ճառագայթներով իմ սառած մարմինը ջերմացնել... Իմ տունը, որ մի օր կենդանութեան հնոց էր, այժմ կույր բլիճակների կացարան է դարձել: Այս ամենը տանում եմ ես, որովհետև զրկված եմ աստուծո լույսը տեսնելու կարողութիւնից: Բայց դուք, գարդմանացի քաջեր, դուք, որ առողջ աչքեր, զորեղ բազուկներ, աննկուն կորով ունեիք և ունեիք, ինչպե՛ս եք կարողանում Թաննի այն անարգանքը, որ Աշոտ-Սրկաթը դրոշմեց ձեր ճակատին, ձեր հայրն ու առաջնորդը կուրացնելով, ձեր ազատութիւնը շղթայելով...

«Ժողովու՛րդ Գարդմանա, — բացականչեց իշխանը, — ես բարձրացրի քո անունը իմ հաղթութիւններով, դու ստորացրիր նրան քո անմոռնչ հպատակութեամբ... Եթե քաջութիւն չունիս դեմ ձգել այդ անարգանաց լուծը, քաջութիւն ունեցիր գոնե մի սուր ցցել իմ կրծքին, որպեսզի Սահակ Սևադայի վշտերը գոնե նրա մահվամբ անհետանան աշխարհից, որպեսզի քո որդիները Սևադայի բողոքը չլսեն և քեզ չանիծեն...»:

Իշխանը գեռ չէր վերջացրել խոսքը, որ բոլոր ավազանին և նրա հետ էլ ժողովուրդը միաբերան աղաղակեց.

«Կորչի՛ բռնավորը. Գարդմանն ազատ է այս վայրկյանից և մեր իշխանն է Սահակ Սևադան...»:

Մի քանի ընկերացի հետո ամբողջ ամբողջ խոսովյալ ծովի կերպարանք առավ. ժողովուրդը դուրս եկավ գնդերը ձեռքին, կարծես թե թագավորի բանակը պաշարել էր նրան: Պատենդներից դուրս վոնդեցին վանանդացի պահապաններին, սպառնալով կոտորել բոլորին, եթե չէին հնազանդիլ Սևադայի հրամանին: Իսկ կատաղած ամբողջը դոյակի բարձունքից հափշտակելով արքայական դրոշմը, նրա տեղ Գարդմանա վիշապանիչը պարզեց...

— Օ՛, այդ արդեն շափազանց է, — բացականչեց Մարզպետունին:

— Այո՛, և ուրիշ մեծամեծ ավերումներ կաննին, եթե ես իսկույն իմ պահապանների խումբը հավաքելով՝ հպատակություն երդում չերդվեի Սևադային:

— Ավելի լավ չէ՞ր լինիլ, եթե քո խմբով հեռանայիր ամբողջից, բան հպատակություն երդվեիր:

— Ոչ, այն ժամանակ արքայի օգտին գործելու կամ ուտիացոց շարժումները դիտելու հնարավորությունից կզրկվեի: Իսկ այժմ ապստամբների մեջ գտնվելով՝ կարողանում եմ շատ բան տեսնել և իմանալ:

Բերդակալի պատմածները ծանր տպավորություն արին Մարզպետունու վրա. նա գլուխը կախեց և ընկավ մտածության մեջ:

— Մի՞թե դու ինձ մեղադրում ես, — հարցրեց բերդակալը փոքր լուծությունից հետո:

— Այո՛, մեղադրում եմ, — պատասխանեց իշխանը գլուխը վեր բարձրացնելով:

— Բայց չէ՞ որ ես տեղի եմ տվել ստիպողական հանգամանքներին:

— Միշտ և ամեն տեղ լինում են այդպիսի հանգամանքներ: Եթե ամեն մի բերդակալ տեղի տա ստիպողական անգամանքներին, այն ժամանակ բոլոր պետական ամրոցները թշնամու ձեռք կանցնեն:

— Ես տեղի եմ տվել ոչ թե արտաքին, այլ ներքին թշնամիներին: Ես չեի կարող իմ փոքրիկ գնդով դեմ դնել բազմաթիվ ամրոցականներին. չէի կարող նաև եղբայրասպան կոչվի մղել իմ հարազատների դեմ. բավական է, որքան միմյանց արյուն թափեցինք...:

Բերդակալը վերջին խոսքերի արտասանեց շեղմունքով:

Մարզպետունին նայեց իրան մի խորհրդավոր այացքով և գուլջը շարժեց:

— Մի՞թե ինձ վրա բարկանում ես դու, կամ, գուցե, անկեղծ չե՞ս գտնում իմ պատասխանը:

— Ընդհակառակը, շատ անկեղծ եմ գտնում. ինքս լավ ըմբռնում եմ մեր դրուժյան ծանրությունը: Թշնամին աչքերը հառած սպասում է հարմար առիթի՝ մեր երկիրն արշավելու, մենք էլ մեր ձեռքով պատրաստում ենք այդ առիթը: Դու, բարեկամ, շեղված եմ եղբայրասպան կոչվի մղել հարազատիդ դեմ, մի՞թե ես կարող եմ այդ արդար իրավանց հակառակիլ. չէ՞ որ եղբայրասպանությունը նույնիսկ անձնասպանությունն է...

— Շնորհակալ եմ, որ հասկանում ես ինձ: Ես իրավունք կտայի քեզ սուր ցցել իմ կրծքի մեջ, եթե այդպիսի թուլություն արտաքին թշնամու դեմ անեի. բայց ի՞նչ մեղքս թաքցնեմ, հարազատի վրա ձեռք բարձրացնել չեմ կարող:

— Եվ երբեք էլ չպիտի բարձրացնես... բայց գուցե կարողանայիր խոհեմություն ճանապարհով այս պառակտման առաջն առնել: Պետություն ամբողջությունը պահպանելու համար, այո, չպետք է երբեք հարազատի արյուն թափել, բայց ապստամբ հարազատին զինաթափ անելու նպատակով կարելի է խորամանկել: Ամբոխն ամեն տեղ էլ նման է այն ոչխարներին, որոնք գայլի խոսքերից խաբվելով՝ նրա ձեռքն են մատնել պահապան շներին, որպեսզի այդպիսով գայլի բարեկամությունը վաստակեն. իսկ վերջինս, պահապան շները խեղդելուց ետ, սկսել է հիմար ոչխարները կոտորել: Կախնելու արժանի են այն իշխանները, որոնք հարստահարում են ամբողջի այդ անմտությունը: Մեղանից ամեն միևր յուր բոլոր գորություններ պիտի զինվի այդ դավաճանների դեմ: Ով որ հայրենական գահի թշնամին է, նրան ամեն մի հայ յուր իսկ անձի թշնամին պիտի համարե: Որովհետև այնքան ծանր զոհաբերություններով ձեռք բերած այս հարստությունը կորցնելուց ետ, մեզ դարձյալ գերություն և ստրկություն են սպասում:

— Այդ ամենը գիտեմ. բայց ես խորամանկելու էլ ճանապարհ չունեի, սիրելի՛ իշխան:

— Լավ, քեզ չեմ մեղադրում. անցածն անցել է: Այժմ ինչպե՞ս, ի՞նչ ձևով միացնենք մեր այս պառակտումները. մտածե՛լ ես երբե՛վիցն սրա մասին, չէ՞ որ շարունակ դեպի կործանումն ենք գնում:

— Մասնով եմ, այն էլ երկար ժամանակ: Մինչև անգամ որոշ ծրագիրներ եմ կազմել, թե ի՛նչ դեպքում ի՛նչ ձևով պիտի գործենք: Բայց գու, իշխան, ամենից առաջ պատմիր ինձ, թե ի՛նչ դրուժյան մեջ է այժմ Ոստանը. ովքե՛ր են թագավորի հետ միաբան. որքա՛ն զորք կարելի է անջատել բերդերից. և հետո, թե ինչո՛ւ դու միայնակ զորք կարելի է անջատել բերդերից. և հետո, թե ինչո՛ւ դու միայնակ գտնվում ես այժմ այստեղ. միով բանիվ, ծանոթացրու ինձ մանրամասնորեն մեր արդի գրուժյան հետ, որովհետև այս հեռավոր անկյունում ես շատ քիչ տեղեկություն եմ առնում ձեր կողմերից, և այնուհետև ես իմ խորհուրդները կհայտնեմ քեզ. եթե բանավոր կզբուռնեմ նրանց, կգործադրենք միասին, եթե ոչ, կանեմ այն, ինչ որ դու կհրամայես:

Բերդակալի հետաքրքրությունն ու արած հարցերը կարծես տարակուսանքի մեջ ձգեցին Մարզպետունի իշխանին, նա կասկածում էր, թե չլինի՞ յուր ծրագիրները խանգարելու նպատակով է բերդակալն այդ հարցերն ուղղում իրան:

Այս մտքերն ստիպեցին իշխանին լուր մի քանի վայրկյան:

Բերդակալը գուշակեց նրա լուրժյան պատճառը և ժպտալով նկատեց.

— Թող կասկածները սիրտդ չպղտորեն, սիրելի իշխան. իմ հավատարմությունը մի՛ շափիր այն դրուժյունից, որի մեջ գտնում ես ինձ, այլ շափիր ա՛յն անցյալից, որ ծանոթ է քեզ և արքային: Ասացի, որ խոնարհել եմ Սևադային՝ իմ թագավորի շահն ունենալով ի նկատի, և այս է միակ ճշմարտությունը, որ հայտնեցի քեզ. ուրիշ դիտումներ մի՛ որոնիր վարմունքիս մեջ: Եթե ամբողջ Գարգմանն ինձ նվիրելու լինեին, դարձյալ այդ նվերը իմ աչքում չէր գերակշռիլ այն անարգանքին, որին ես արժանի կհամարեի ինձ, եթե իսկապես դավաճանած չլինեի իմ արքային...

Այս խոսքերն արտասանվեցան այնքան անկեղծորեն, որ Մարզպետունի իշխանի կասկածները փարատեցան:

— Այո՛, վահրամ, չեմ ծածկում քեզանից իմ կասկածք. վախենում եմ ամեն բան հայտնելու ժամանակը և մարդիկ կործանել են իմ հավատը: Բայց քեզ վրա, այս վայրկյանից սկսած, տաժա՛ւ եմ արգեն մեծ վատահուժյուն: Այստեղ ամենայնով, շատ քան չպիտի խոսեմ քեզ հետ, որովհետև ժամանակը կարճ է. պետք է շտապել Սևադայի մոտ: Կարողանեմ նրան վերադառնալ այստեղ, իսկ եթե արգհատ

չողի, այստեղ ամենայնով պիտի հավատամ, որ Գարգմանի մեջ արքան յուր հավատարիմն օւնի:

— Ամենաանձնակեր հավատարիմը:

— Ենորհակալ եմ. լսի՛ր: Ոստանն այժմ խաղաղ է: Ինչպես գիտես, թագավորը վաղուց հաշտված է Աբաս եղբոր հետ՝ շնորհիվ Սյունյաց Վասակ իշխանի: Միակ շարիքը Աշոտ սպարապետի զրծտությունն էր, այդ էլ մեջտեղից վերացավ: Ես և կաթողիկոսը ամեն հնար գործ դրինք, մինչև որ հաշտեցրինք նրան թագավորի հետ: Երկուսը միասին մինչև անգամ Դվինը պաշարելով՝ գրավեցին և հազարացիներին դուրս քրեցին նրա սահմաններից: Սպասում էինք, որ երկար ժամտեակ այլևս ոչ մի խոռովություն չի ծագիլ մեր սահմաններում: Մինչև անգամ տոնախմբություններ սարքեցինք Դվինում և քանի օր էր, որ դրանով էինք զբաղված: Եվ ահա՛ հանկարծ Յլիկ-Ամրամի ապստամբության լուրն առանք: Թագավորը չէր հավատում, թե ապստամբությունն այդքան մեծ ծավալ կլիներ ստացած, ուստի միայն յուր թիկնապահների խմբով դուրս եկավ Շիրակից: Նա այն կարծիքին էր, թե Ուտիք հասնելով՝ տեղական բանակի գլուխը կանցներ և, գուցե առանց արյունահեղության, ապստամբը կնվաճեր: Բայց գնալով այդտեղ, գտնում է ամբողջ նահանգն ապրտամբած: Երբ նա լուր տվավ ինձ այդ մասին, ես արդեն թագավորական ընտանիքը բերած էի Գաննի, որովհետև Երազավորսի ամբողջանն այլևս վստահանալ չի կարելի: Աբասն ու ափսաղաց Գուրգենը բավական անխղճորեն ավերել են նրան: Այդտեղ, սակայն, ես թագուհուն չհայտնեցի ապստամբության վտանգավոր կերպարանք առնելու լուրը, որպեսզի շանհանգստացնեմ նրան. բայց բանն այնպես սարքեցի, որ նա ինքն առաջարկեց ինձ գնալ Ուտիք՝ թագավորի արշավանքի մասին տեղեկություն առնելու և, եթե հարկավոր էր, օգնական զորք հասցնելու նրան: Եվ ես եկա: Բայց ի՛նչ տեսա. ոչ միայն ամբողջ Ուտիքը, այլև Արցախու և Գուգարաց մեծ մասը ապրտամբած: Արքային հանդիպեցի Գարգարացոց ձորում: Նա հուսահատված էր և կամենում էր վերադառնալ Ոստան: Բայց այս մի վերտանգավոր ձեռնարկություն էր: Եթե առանց Յլիկ-Ամրամը նվաճելու նա մտներ Շիրակ, հավատացած եմ, ապստամբությունն ավելի շայն ծավալ կտանար, և պետության ամբողջությունն անդարմանելի կերպով կքայքայվեր: Բայց ի՛նչ անեինք, զորք չկար. երկրի բերդերն օտ ամբողջություններ փակած էին թագավորի առաջ.

Հավատարիմ ճանաչվածներն անգամ միարանել էին Ամբաստի հետ: Այսուամենայնիվ, հարկավոր էր ցույց տալ, թե թագավորն առօգնական չէ Ուտիքում, և ապստամբին պետք էր տեղն ու տեղը նվաճել: Ահա այս նպատակին հասնելու համար խորհուրդ արինք, որ թագավորը շարունակե յուր ճանապարհը դեպի եգերացոց աշխարհը, ցույց տալու համար, թե այցելության է գնում նրանց թագավորին և թե Ուտիքում կանգ առնի: Ընդ ապտակ բնավ չէ ունեցել: Ինկ եգերացոց թագավորը, հավատացած էինք, օգնական զորք կտար արքային, որովհետև նա շնորհապարտ էր նրան այն բարության համար, որ նա արավ իրան, ափսազաց Գուրգեն իշխանը եգերացոց սահմաններից հալածելով և նրա ասպատակները ցրելով:

Թագավորը յուր թիկնապահներով ճանապարհ ընկավ: Իսկ ես սկսա Ուտիքը շրջել իմ մի հավատարմի հետ միասին: Բոլոր շեներն ու ավաններն անցա, բերդերը դիտեցի, ապստամբության սահմանները քննեցի և եկա այն եզրակացության, որ չկա այս կողմերում մի կետ, որին ապաստանել կարողանայինք, գործը խաղաղության միջոցներով ավարտելու համար: Մնում էր ուրեմն հայտնի պատերազմ մղել ապստամբի դեմ: Այս միջոցում ահա եգերացոց աշխարհից արքայի սուրհանդակը հասավ, որ ավետում էր ինձ, թե եգերացոց թագավորը մեծ զորք է հանձնել նրան, և թե ինքը շուտով կճանապարհվի այս կողմերը:

— Ուրեմն թագավորը գալիս է եգերացոց զորքերով, — ուրախացած հարցրեց բերդակալը:

— Այո: Եվ ես հենց մի քանի օր առաջ սուրհանդակ ուղարկեցի թագուհուն, հայտնելով նրան, թե շուտով Ամրամի ապստամբությունը պիտի ճնշենք. բայց չհայտնեցի նրան, թե դիմել ենք եգերացոց օգնության:

— Կարիք էլ չկար: Բայց շո՞ւտ կհասնե այստեղ թագավորը:

— Անշուշտ մի քանի օրից, բայց ինձ հարկավոր էր՝ մինչև նրա հասնելը՝ մի վերջին գաղտնիք ևս բանալ. այն է՝ թե ի՞նչը դրդեց Յիկ-Ամրամին ապստամբել արքայի՝ յուր բարերարի դեմ: Չէ՞ որ Աշոտ-Նրկաթի աննախանձ բարության շնորհիվ է, որ նա այսօր Ուտյաց աշխարհի կուսակալը և հյուսիսային բանակի հրամանատարն է: Ինչո՞ւ ես չարությամբ է փոխարինում բարությունը:

— Այո՛, Ամրամի այդ վարմունքը գաղտնիք էր ևս: Ինձ:

— Դու ոչ մի պատճառ չգիտե՞ս, — հարցրեց Մարգպետունի իշխանը մի տեսակ կեղծ պարզությամբ:

— Ո՛չ:

— Ինձ թվում է, թե նա ապստամբել է Սևադայի խորհրդով:

— Իսկ ես ընդհակառակը՝ կարծում եմ, որ Սևադան ապստամբեցրեց գարդմանացիներին՝ միմիայն Ամրամի համարձաությունից խրախուսվելով:

— Եվ չե՞ս սխալվում:

— Ինձ թվում է թե՛ չեմ սխալվում: Սևադան նրան գրգռել չէր կարող:

— Բայց ես հենց այդ հանելուկը լուծելու համար եկա այստեղ: Ես կասկածում էի Սևադայի վրա. և մի քանի տեղեկություններ էլ, որ քաղեցի իմ ճանապարհորդության ժամանակ, հաստատեցին իմ կասկածները: Ես տակավին չգիտեի, թե նա Գարդմանն էլ է արքայից ապստամբեցրել, որովհետև, ի՛նչ մեղքս ծածկեմ, չէի կարող հավատալ, թե Վահրամ բերդակալը թույլ կտար նրան այդ քայլն անել...

— Ես բացատրեցի քեզ, թե ի՛նչ հանգամանքներ ստիպեցին ինձ վարվել այդպե՛ս ...

— Մի՛ ընդհատիր. ես քեզ չեմ մեղադրում. արդեն ծանոթացա այդ հանգամանքներին և տեսնում եմ, որ Գարդմանն էլ ապստամբների հետ է. և որ մեզ մնում է բարեկամ միայն Վահրամ բերդակալը:

— Որի վրա կարող է թագավորը վստահանալ ամեն դեպքում:

— Անշուշտ: Այժմ ուրեմն դու մնա այստեղ և հրամայիր, որ պահապաններից միին առաջնորդե ինձ դեպի Սևադայի ապարանքը: Ես նրան պիտի ներկայանամ իբրև մի անծանոթ կամ օտարական. և ամեն հնար գործ պիտի դնեմ ինձ համար այդ անհայտ գաղտնիքը պարզելու:

— Բայց դրանից ի՛նչ օգուտ: Միևնույն չէ՞ քեզ համար, թե ո՞վ ո՛ւմն է գրգռել. ապստամբությունն ակներև է. դրա դեմ պետք է գործել:

— Դրա դեմ, այո՛, պետք է գործել եռանդով. բայց կարևոր է նաև այս գաղտնիքը լուծել, որպեսզի շարիքը կարողանանք արմատից խլել:

— Ավելին հարցնելու իրավունք չունիմ. արա՛, ինչ որ հաճելի է քեզ: Հարկավ, քո փորձառությունը չի կարոտում իմ խորհրդին, — պատասխանեց բերդակալը, և պահապաններից միսին կան-

չելով՝ հրամայեց առաջնորդել իշխանին մինչև Սևադա իշխանի ապարանքը:

Մուժը ոխե էր և ամբողջ նեղ ու մանվածապատ ուղիներն անտեսանելի դարձրել: Բնակիչները քաշվել էին տուն: Լուսթյունը տիրում էր ամեն տեղ և մենավոր անցքերում լսվում էր միայն իշխանի ձիու քայլատրոփը, որ մի-մի տեղ ստիպում էր պահապան շներին հարձակվել անցորդների վրա և իրանց աղմկարար հաչուներով խանգարել ամբողջականների խազաղությունը:

Սահակ Սևադայի ապարանքին հասնելով, իշխանը հրամայեց յուր առաջնորդին վերադառնալ և ինքը միայնակ առաջ անցավ:

Իշխանի ապարանքը, որ միևնույն ժամանակ զորավոր մի զրդյակ էր, գիշերվա այդ ժամին փակած չէր ոչ մի կողմից: Ըստ երևույթին նրա կուր տերերը չէին սպասում ոչ մի հարձակման և չէին իսկ երազում, թե կգտնվի մի տմարդ թշնամի, որ սիրտ կանե գիշերվա այդ ժամին երկու դժբախտների գիշերվա խազաղությունը վրդովելու:

Իշխանը մտավ ապարանքի բակը դռնակի մեծ գննով: Երկհարկյան այդ ընդարձակ շինությունը յուր մեծամեծ դահլիճներով, բազմաթիվ սենյակներով և աչ ու ձախ թևերին գրկած հզոր աշտարակներով թազված էր համարյա խաղարի մեջ: Չնայելով որ Սևադան այդ միջոցին արդեն յուր երկրի ու ամբողջ տերն էր, այսուամենայնիվ նրա ապարանքում կենդանություն չէր երևում, ձայն ու շշուկ չ'ը լսվում: Ապարանքի մի կողմի վրա գտնվող մի քանի նեղ պատահանների մեջ միայն երևում էր նվազ լույս. իսկ ստորին հարկի խցերում խլրտում էին ժառանգները:

Իշխանը նայեց այդ հսկայական շինության վրա և նրան շրջապատող տխուր լուսթյունը ճնշեց յուր սիրտը: Նա հիշեց այն երջանիկ օրը, երբ ինքն առաջին անգամ ոտք դրավ այդ տան դռանը: Ի՛նչ կյանք, ի՛նչ աշխույժ, ի՛նչ ոգևորություն էր թագավորում այն ժամանակ այդ տան շուրջը. իսկ ա՛յժմ. որպիսի՜ մեռելություն... Կարծես թե իրոք մահվան ավերիչ ձեռքը ծանրացել էր այդ իշխանական դռնակի վրա:

«Սվ այս բոլորի պատճառը մի ապօրինի քայլ, ողջախոհության դեմ մի հանցանք...», — շնչաց ինքն իրան իշխանը և խոր հոգոց հանեց: Ազա մոտենալով ներքին հարկի խցերից մինին, մտքակի կոթով դուռը բախեց:

Դուրս եկողն իշխանի հին ծառաներից մինն էր. Մարզպետունին իսկույն ճանաչեց նրան, որովհետև ճրագը րա ձեռքումն էր: Այդ անհաջող հանդիպումը տխուր տպավորություն արավ իշխանի վրա, որովհետև եթե իրան ճանաչեին, այլևս յուր ծրագրերն անաշտանել չպիտի կարենար: Մի նվազ հույս էր միայն մնում, այն է՝ թե գուցե այդ ծառան մոռացած լինի իրան:

Վերջինս, որ իշխանի արտաքինից արդեն տեսավ, թե հասարակ մարդ չէ իրանց այցելողը, իսկույն դուրս կանչեց ընկերներին, որոնք այս ու այն կողմերից հավաքվելով՝ վառեցին բակի մեջ պատրաստ եղող կարածյութի դամբարը, և սկսան իրենց ծառայությունը մատուցանել իշխանին:

Լուր հասցրին իսկույն ևեթ իրանց տիրոջը, որ մի նշանավոր հյուր է եկել իրանց:

Իշխան Սևադան հրամայեց հայտնել հյուրին, որ «սիրով ապաստում է յուր հին բարեկամ և ամենաազնիվ իշխան Գևորգ Մարզպետունուն»:

Իշխանը շեմքի վրա մնաց զարմանքից սառած:

— Որտեղի՞ց իմացավ իշխանը, թե Մարզպետունին է յուր հյուրը, — հարցրեց նա լուր բերող ծառային, փոքր-ինչ այլայլված:

— Օ՞, ե՛ս տվի նրան այդ ավետիքը. կամեցա ուրախացնել իմ իշխանին, — ինքնագոհ ժպտով պատասխանեց ծառան:

— Իսկ դո՛ւ, տղա՛, ճանաչո՞ւմ ես ինձ:

— Սա իմ որդին է, տե՛ր, — մոտենալով իշխանին՝ ժպտալով խոսեց հինավուրց ծառան. — ես հայտնեցի նրան, թե մեզ հյուր եկողը փառավոր Մարզպետունին է... Տեսնո՞ւմ ես, իշխան, որդիս մեծացել է. այն ժամանակ, որ դու հիվանդ պառկած էիր մեզ մոտ, սա գեռ փոքր էր. խելոք, պատվական տղա է...

Իշխանը տեսավ, որ էլ ծածկելու տեղ չմնաց:

— Այո՛, երևում է, աստված պահե, — արագ-արագ պատասխանեց նա շատախոս ծառային և ներքին դժգոհությամբ բարձրացավ վերին դասիկոնը:

«Ապարդյուն այցելություն... գուցե և իմ ձեռնարկությանց համար խափանարար հանդիպումն...», — մտածեց ինքն իրան իշխանը և ներս մտավ Սևադայի առանձնարանը:

Գարդմանա հինավուրց իշխանը նստած էր այդտեղ առանձնաբանի անկուռում դրված և թավիշներով զարդարած մի տախախ վրա

ծալապատիկ, համակ սևազգեստ, համարիչը ձեռքին: Նա դուրսը բարձր բռնած և ուշադրությունը լարած, ինչպես առհասարակ անում են բոլոր կույրերը, ուղղել էր դեմքը դեպի առանձնարանի դուռը: Հենց որ ներս մտնող քայլերի ձայնն առավ, ժպտալով հարցրեց.

— Իշխա՞նն է եկողը:

— Այո՛, քո խոնարհ ծառան, — պատասխանեց Մարգպետունին և արագ քայլերով սկսավ մոտենալ:

— Ե՛կ, իմ սիրարժան հյուր. ե՛կ, մոտեցի՛ր ինձ, ես չեմ կարող քեզ ընդառաջել. աստված գրկել է ինձ այդ ուրախությունից. ե՛կ և գրկի՛ր ինձ...

Այս խոսքերի հետ նա բացավ յուր գիրկը և Մարգպետունի իշխանը, որ արդեն մոտեցել էր՝ ջերմագին գրկախառնվեցավ նրան:

Սևադան սեղմեց նրան յուր կրծքին, համբուրեց մի քանի անգամ և հեկեկալով ասաց.

— Կերպարանքդ չեմ տեսնում, իմ աղնիվ բարեկամ, բայց հոգիս միացած է հոգուդ և նա ինձ շնչում է, թե սիրող խոռված է Սևադայի գծախտությունը և թե աչքերդ արտասվում են արդեն...

Եվ իրավ, Մարգպետունի իշխանը չկարողացավ զսպել իրան. Սևադայի գրկում արդեն նա փղծկեցավ և լուռ, անմոռն շարտասվում էր:

Այդ մարդը, որ արտաքուտտ այնքան զորեղ և աննկուն էր երևում, մի նորատի կնոջ շափ փափուկ սիրտ ունեւր:

— Նստի՛ր այստեղ, ինձ մոտ. քա՛ջ եղիր. արհամարհի՛ր ձա-կատագրի հարվածները, միայն թե... նստի՛ր, սիրելիս (այս ասելով նա իշխանին նստեցրեց յուր կողքին), միայն թե՛ մի՛ արհամարհիր երբեք առաքինությունը... Աշխարհում ոչ մի հանցանք անպատիժ չէ մնում... Անշուշտ, Սևադան էլ գործել է այս պատժին արժանի մի հանցանք...

— Չէի սպասում, թե այդքան դառք խոսքերով ինձ կընդունես, — նկատեց Մարգպետունին դիտմամբ, որպեսզի ստիպեր յուր գծախտ հյուրընկալին փոխել զրույցի տխուր եղանակը:

— Չէ՛, բարեկամ, դառնություն չի կարող լինել իմ խոսքերում, քանի որ քո զալուստը լցրել է իմ սիրտը ուրախությամբ... Եվ այդպես, Գևորգ իշխան, դու ուրեմն ինձ մոտ, իմ տանն ես, մենք դարձյալ միասին ենք... Ինչպե՛ս ուրախ եմ... Տո՛ւնդ, ընտանի՞քդ, որ-

դի՞դ, առողջ են բոլորը, այնպես չէ՛: Գոռը անշուշտ մեծացել է, սուր ու վահան է կրում...

— Այո՛, տեր, քո բարի օրհնությունը:

— Աստուծո օրհնությամբ... Եվ բոլորն այժմ գտնվում են Երազգավորսո՞ւմ...

— Ո՛չ, Գառնիում, թագուհու մոտ:

— Թագուհու՞... իմ Սահականույշի՞...

Այդ ըոպեին Սևադա իշխանի դեմքը վայրկենապես այլայլվեց. կարծես, թե հանկարծ մի սուր ցցեցին նրա թոքերի մեջ, բայց իսկույն էլ իրան զսպելով՝ նախկին հանգիստ կերպարանքն առավ և շարունակեց.

— Իմ Սահականույշն էլ առողջ է, այնպես չէ՞...

— Այո՛, իշխան, ես նրան շատ առողջ թողեցի Գառնիում:

— Շատ առո՞ղջ... այդ լավ է, շատ լավ է... ես չէի կարծում... — ընդհատելով պատասխանեց Սևադան, կարծես թե չկամենալով, որ Մարգպետունին այդպիսի լուր հաղորդեր իրան: Որովհետև ծանր էր գալիս նրան լսել, թե յուր Սահականույշը առողջ է այնպիսի մի ժամանակ, երբ նրա հայրն ու եղբայրը կուրացած, նստած են Գարդմանում... Չէ՞ որ այդ գծախտության հանդիպել էին նրանք նույնիսկ այդ Սահականույշի երջանկության արգելքները բառնալու պատճառով...

Հազվագյուտ են աշխարհում այնպիսի մարդիկ, որոնք իրանց կոչման վերաբերյալ մի որևէ պարտավորություն բարեխղճաբար կատարելուց ետ, եթե մանավանդ այդ պարտավորությունը լինում է բոլորանվեր մի անձնագոհություն, չպահանջեին, որ մարդիկ անմոռաց պահեն հիշողության մեջ իրանց արածը կամ հավիտյան երախտագետ լինին իրանց: Մեծամասնությունը, ընդհակառակը, անում է այդ պահանջը նույնիսկ յուր հասարակ պարտավորությունները բարեխղճաբար կատարած ժամանակ: Եվ կարծես հենց մարդկանց այդ բնական ցանկությունը խեղդելու համար է, որ աշխարհում, ընդհանրապես, ոչ միայն երախտագետ չեն լինում անձնվեր մարդկանց, այլև նրանց ծառայությունը փոխարինում են միշտ սև սպերախտությունը:

Սևադա իշխանի համար ծանր էր, արդարև, հավատալ, թե Սահականույշը կարող էր մի վայրկյան անգամ հոգվո խաղաղություն անենալ այն օրից ետ, որ յուր հայրն ու եղբայրը կուրացել էին յուր

պատճառով, թե նա կարող էր ժպտալ, ծիծաղել, ուրախանալ... թե ամեն առավոտ ծագող ոսկեշող արևի ճառագայթները չէին համակիր նրա սիրտը տխրութեամբ, հիշեցնելով նրան, որ յուր հայրն ու եղբայրը զրկված են այդ ճառագայթներից հավիտյան...

Ահա՛, այդ պատճառով նրա վրա անսխորժ տպավորութիւն արավ Մարգպետունու այն պատասխանը, թե «Սահակա՛նուշին շատ առողջ թողեցի Գառնիում»:

Բայց Գևորգ իշխանը ոչ մի հուզման նշան չնկատեց Սևադայի վրա՜ նրան զբաղեցնողն այդ բոլորին Սևադայի հոգեկան աշխարհը չէր, այլ այն միտքը, թե ի՞նչ պիտի պատասխանե իշխանին, եթե նա յուր այստեղ գալու մասին հարցնէ: Արդոյք սուտ պատճառնե՞ր հորինե, թե՞ անկեղծութեամբ խոստովանե ամեն բան:

Եվ ահա նա դեռ այդ վարանման մեջ էր, որ Սահակ իշխանն ասաց.

— Մի լավ սովորութիւն կա մեր ժողովրդի մեջ, իշխա՛ն. երբ հեռու երկրից մի հյուր է գալիս դրանց մոտ, չեն հարցնում ո՛չ անունը, ո՛չ գյուղն ու քաղաքը՝ որտեղից գալիս է նա, ո՛չ գործը՝ որի համար եկել է, մինչև որ մի հարուստ ճաշով կամ ընթրիքով չեն հյուրասիրում նրան: Այդ սովորութիւնը յուր շահավոր պատճառներն ունի, որոնք հայտնի են քեզ: Բայց ես այժմ հյուրասիրական այդ պարտավորութեան պատկառ մնալ չեմ կարող. առաջին՝ որ մենք օտարներ չենք, և շատ տարօրինակ կլինեք, եթե մի վայրկյան առաջ չկամենայինք տեղեկութիւն առնել միմյանցից այն խնդիրների մասին, որոնք հետաքրքրում են մեզ. և երկրորդ՝ այն օրից ի վեր, որ այս դժբախտութիւնն ինձ պատահեց, ես դյուրագրգիռ և անհամբեր եմ դարձել... Անհամբեր, չե՞ս զարմանում. կույրն իրավունք ունի՞ անհամբեր լինելու... Բայց ես այդպես եմ. և ինձ թվում է, թե դրա պատճառն ա՛յն է, որ իմ հոգին աշխույժ և անկուրն է դեռ, ուստի իմ անգործունեութիւնն ավելի ևս զրգում է իմ մեջ գործելու եռանդը... Այո՛, այդ օրից ի վեր, ասում եմ, ես անհամբեր եմ դարձել. ուրեմն ասա՛, սիրելի իշխան, ի՞նչ դիպված, ի՞նչ պատահար բերավ քեզ իմ ամբողջ, և այն՝ այս տարածամիտ... Անշուշտ քեզ առաջնորդել է դեպի իմ տունը մի բարի նպատակ: Մարգպետունի իշխանին, գիտեմ, չեն զբաղեցնում անձնական գործերը: Հայրենիքն ու երա ցավերն են, որ ուժ կամ հոշոտատութիւն են բերում նրա վրա. այժմ ասա՛, ի՞նչ ցավ դարձանելու համար ես շնորհ բերել մեզ մոտ:

Գևորգ իշխանի տխրամած դեմքը պայծառացավ. կարծես թե Սևադան յուր ձեռքը պարզելով դուրս հանեց նրան մի խավարչտին անդունդից. իշխանի խոսքերը բացին նրա առաջ փակված ճանապարհը և նա որոշեց ազատորեն խոսել:

— Շնորհակալ եմ, տեր իշխան, որ այդքան լավ կարծիք ունիս իմ մասին. դու արդեն գուշակեցիր իմ գալստյան պատճառը և լավ ասացիր, թե անձնական գործերն ինձ չեն զբաղեցնում: Այո՛, անձնական գործի համար չեմ այժմ Գարդմանում Երկիրը, իշխան, դարձյալ տաքեապի մեջ է. թշնամիների հարձակման համար դարձյալ մեր հարազատները ճանապարհներ են պատրաստում. եկել եմ քո օգնութիւնը խնդրելու առաջիկա ընդհարումների առաջն առնելու համար:

— Իմ օգնութիւնը... իշխա՛ն:

— Այո՛, քո օգնութիւնը:

— Գու առողջ աչքեր ունիս, պիտի Մարգպետունի, անկարելի է, որ ճանապարհից մոլորված լինիս, — ժպտալով պատասխանեց Սևադան:

Իշխանի այդ հեզնութիւնը խոցեց Մարգպետունու սիրտը, բայց նա չվրդովվեցավ:

— Եթե մինչև անգամ զուրկ լինեի այդ պիտանի զգայարանքից, այնուամենայնիվ կարող էի դարձյալ իմ հոգով աչքերով գտնել այն ճանապարհը, որ հանում է դեպի Գարդմանա իմաստուն և հայրենասեր իշխանի դղյակը: Ծա, գուցե, շատ անգամ մոլորվել եմ ճանապարհից, բայց այս անգամ ճիշտ հասել եմ այնտեղ, ուր որ իմ ցանկութիւնն ու սրբազան պարտքը առաջնորդում էին:

— Գարդմանա իշխանը խելագուրկ մարդ չէ, այո՛, և դու չէիր հավատալ, եթե ես այդ անունը տայի ինձ. բայց նա, իշխան, այլևս հայրենասեր չէ. մի՛ պատվիր նրան այդ անունով:

— Նա չի կամենալ, որ հայոց արքայական գահը վտանգվի. ես այդ հաստատ գիտեմ, և եթե ինքդ իսկ հակառակը պնդես, ես չեմ կարող հավատալ:

— Սևադան մի շարազորժ է այժմ, իշխան, հավատա՛ ինձ:

— Ոչ. նա միայն վրդովված է, նա բամբակ է հա ա ա տի ա իրավութեան դեմ... բայց նա այդ ժամանակավոր զայրույթի պատճառով չի պատժիլ հայրենիքը, զլանալով նրա ծառաներին յուր իմաստուն խորհուրդները:

— Խորհուրդնե՞ր, դու ինձ մոտ խորհրդի՞ ես եկել, իշխան, — կարծես զարմանալով հարցրեց Սևադան:

— Այո՛, տեր իշխան. Յլիկ-Ամրամը, Ուտիքի վերակացուն, ապստամբել է արքայից: Բոլոր Ուտիքը, Արցախու և Գուգարաց մեծ մասը զենք են բարձրացրել իրանց թագավորի դեմ: Եկա խորհուրդ հարցնելու հինավուրց զորավարից, թե ի՞նչ միջոցներ գործ դնենք, որպեսզի կարողանանք ճնշել այս ապստամբությունը առանց եղբայրասպան կոխվ մղելու:

— Դու ծաղրո՞ւմ ես ինձ, իշխան, — լրջությամբ հարցրեց Սևադան:

— Ինչպե՞ս կհամարձակիմ:

— Լսիր, տեր Մարզպետունի. ես իրավունք չունիմ ստիպել քեզ՝ բանալ քո սիրտն իմ առաջ: Դու հայրենիքիդ նվիրված մարդ ես, քո թագավորի հավատարիմ պաշտոնյան ես, Սևադան պարտավոր է քեզ հարգել: Ես չեմ նեղանում, մինչև անգամ, որ դու ազատորեն չես կշտամբում ինձ, թե ինչո՞ւ միացել եմ ես Յլիկ-Ամրամի հետ... քաղաքավարությունը, գիտեմ, օտար ունակություն չէ Մարզպետունյաց նախարարական տան ժառանգի համար: Բայց Սահակ Սևադան իրավունք չունի ծածկել յուր գործերը. Գարդմանա տերը չի կարող յուր թշնամությունը բարեկամության վարագուրել... Ես, այո՛, Յլիկ-Ամրամի հետ եմ. դու այժմ թեպետ քո անձնական բարեկամի, բայց քո թագավորի թշնամու տանն ես, խոսի՛ր ինձ հետ ինչպես արքայի հակառակորդի հետ. դրա համար ես միայն կարող եմ շնորհակալ լինել քեզ:

Մարզպետունի իշխանը հանգիստ շունչ քաշեց. նա կարծես թեթևացավ յուր սիրտը ճնշող ամենավերջին ծանրությունից էլ: — Եվ այդպես, ուրեմն, Գարդմանա տերը ապստամբների հե՞տ է, — հարցրեց իշխանը խաղաղ ձայնով:

— Ո՛չ թե միայն ապստամբների հետ է, այլև նա ինքն է այդ ապստամբությունը վառել, բորբոքել:

— Այդ անկարելի է: Չարիքը գուցե յուր ետևից տարել է սրտմրտություն վառված Սևադային, բայց Սևադան ինքը այդ շարիքը չէր ստեղծել:

— Այո՛, ես ինքս ստեղծեցի:

— Դու ի՞նքզ:

— Այո՛:

— Պատճա՞ռ:

— Որպեսզի իմ վրեժխնդրության ծարավը հագեցնեմ:

— Բայց...

— Ի՞նչ էր մտածում Աշոտ-Նրկաթը, որ կուրացնում էր Սևադային: Մի՞թե կարծում էր, թե մարմնո կուրությունը կարող է արգելել նրա հոգուն տեսնել ամեն օր յուր առաջ շարագործի արյունաշաղախ ձեռքերը և վրեժխնդրության բոցով շորբոքվել... Ի՞նչ շարիք էի հասցրել ես նրան. ինչո՞ւ նա իմ տեսությունը խավարեցրեց. ինչո՞ւ ինձ դատապարտեց կենդանի մարմնով հավիտյան զերեզմանի մեջ խարխափելու...:

— Բայց դու, իշխան, չէ՞ որ ապստամբեցիր նրանից և քեզ հետ էլ միասին բոլոր հյուսիսային գավառներն ապստամբեցրիր. դու սպանում էիր պետության ամբողջությունը քայքայել, դու արքունական գահի պատվանդանն էիր փորում. մի՞թե թագավորը պարտավոր չէր պաշտպանել աշխարհը քո փառասիրական ոտնձգությունից դեմ... Ների՛ր, որ ես այս խոսքն արտասանում եմ. բայց դու սիրում ես անկեղծությունը:

— Այո՛, այո՛, անկե՛ղծ եղիր. իշխանազն մարդուն անվայել է կեղծավորության գրգյակներով ծածկվիլ. բայց աշխատիր, որ անկեղծության անժույժ եռանդը մինչև զրպարտության սահմանները չտանն քեզ...

— Զրպարտություն, աստված մի՛ արասցե:

— Այո՛, դու ինձ զրպարտեցիր, հենց այս վայրկյանին:

— Ինչպե՞ս. ասա՛, ես ներողություն կխնդրեմ:

— Ասացիր, որ քո թագավորը պաշտպանում էր աշխարհը իմ փառասիրական ոտնձգությանց դեմ:

— Այո՛, ասացի. դու անարգեցիր նախկին հաշտության ժամանակ տված քո երդման գիրը և երկրորդ անգամ ապստամբեցար: Մի՞թե փառասիրությունը չէր մղում քեզ դեպի այդօրինակ ուխտագրծություն:

— Ուրախ եմ, որ կարողանում ես այդպես անկեղծորեն խոսել. երկշտ մարդկանց տանել չեմ կարող, բայց միևնույն ժամանակ, տխրում եմ, որ այդքան անծանոթ ես դու ճշմարտությանը: Անդամանելի մի վիշտ է այդ ինձ համար... Ես չեմ վշտանում, որ հայոց աշխարհն այդ կարծիքն ունի իմ մասին, բայց վշտանում եմ, որ արքունիքի ամենամոտ անձը, Աշոտ թագավորի մտերիմը, Մարզ-

պետունյաց Գևորգ իշխանը նույն կարծիքն է պաշտպանում... Եվ ուրեմն Մեադան ապստամբել էր այն ժամանակ թագավորի դեմ յուր փառասիրական ձգտումներին՝ն հետևելով... մի՞թե պիտի զարմանամ, եթե հայոց ազգի պատմությունը գրող վարդապետներն էլ անարգանաց այդ դրոշմը դնեն իմ հիշատակի վրա... Թ՛, ժանր, շատ ծանր գրապարտություն է այդ, իշխան:

— Ի՞նչն էր ուրեմն քո այն ժամանակվա առաջին և երկրորդ ապստամբությանց պատճառը:

— Ի՞նչը... Այո՛, այդ պիտի հարցնես, այդ դու պարտավոր ես իմանալ, եթե դեռ չգիտես: Բայց ամենից առաջ ասա՝ ինձ. կհամենայի՞ ես դժբախտացնել իմ հարազատ զուտորը, որ հայոց թագուհին էր և որին սիրում էի ես ավելի, քան իմ զույգ աչքերի լույսը:

— Ի՞նչ:

— Կհամենայի՞ խռովել նրա հանգստությունը, նրա արքունիքը, և, վերջապես, վտանգել իմ թագավոր փեսայի գահը: Մի՞թե անձնասպանության հաղխասար մի հանցանք չէր լինիլ գա ինձ համար:

— Անշուշտ: Թեև էլ հենց դրա համար էինք զարմանում, որ Սևադա իշխանը ապստամբության դրոշ էր պարզում յուր դասեր և փեսայի դեմ:

— Եվ դրա պատճառն էլ իմ փառասիրական ձգտումներն էին համարում:

— Ուրիշ բան մտածել չէինք կարող:

— Լավ. ուրիշ ի՞նչ փառք էր ինձ հարկավոր... Աղջիկս՝ թագուհի, փեսոսս՝ թագավոր, ինքս Գարդմանում ազատ, հաբաւստ և գորեղ իշխան: Մի՞թե իրավունք ունեի այս բոլորից հետո մի ուրիշ պահանջ անել իմ բախտից:

— Հարկավ ոչ:

— Եվ վերջապես, մի՞թե Սահակ Սևադան մի հասարակ զինվորի շափ էլ հայրենասիրություն չուներ. մի՞թե ես անձանոթ էի իմ ազգի պատմության և չգիտեի, թե որպիսի՞ թանկ զոհաբերության դնով ձեռք բերվեցավ Բագրատունի թագավորության գահն ու թագը, որ ես թույլ տայի ինձ փառասիրության ձգտումներով այդ գահի հաստատությունը խախտելու:

— Բայց ի՞նչն էր, վերջապես, այն ժամանակվա քո ապստամբության պատճառը:

— Իմ ապստամբության պատճառը, այո՛, այդ կարող ես հարցնել. այժմ այլևս ծածկելու կարիք չկա... Բայց, կարծեմ, այդ մասին դու շատ բան գիտես:

— Դեռ ոչինչ չգիտեմ:

— Ոչինչ չգիտես, ուրեմն լսի՛ր: Ես քո արքայից առաջին անգամ ապստամբեցա՝ նրան շար ճանապարհից զգուշացնելու համար. երկրորդ անգամ ապստամբեցա՝ հայոց արքայական գահի պատիվը փրկելու համար. իսկ այժմ՝ ապստամբել և Յլիկ-Ամրամին էլ ապստամբեցրել եմ՝ իմ և իմ որդվո անձնական անարգանաց վրեժը լուծելու համար:

— Ինձ դեռ առաջ բացատրիր նախկին ապստամբությանդ պատճառը: Ի՞նչ կնշանակե, թե կամենում էիր արքային շար ճանապարհից զգուշացնել. ի՞նչ շար ճանապարհ էր այդ:

— Ինչ շար ճանապարհ...:

— Այո՛:

— Քեզ հո հայտնի էր, որ նա մի ժամանակ սիրում էր Սևորդյաց Գևորգ նահապետի աղջկան:

— Այո՛, մի ժամանակ. բայց այդ շատ առաջ էր:

— Ամուսնությունից առաջ, այնպես չէ՞:

— Այո՛:

— Երբ մարդ ամուսնանում է, տեղք է ոք պատկառ մնալ յուր ամուսնական պարտավորությանց, աստուծո և աշխարհի առաջ արած երդման, յուր կնքած ուխտին. այնպես չէ՞:

— Անշուշտ:

— Եթե այդպես անում է հասարակ մարդը, ուսմիկը, գեղջուկը, որքա՛ն ավելի պարտավոր է անել թագավորը, ժողովրդյան հայրը և առաջնորդը. նա՛, որին թագադրության ժամանակ եպիսկոպոսն արքայական մատանին հագցնելով՝ ասում է.

«Ա՛ն զմատանի՛՝ առհավատոյա արդարության թագավորության քո, քանզի այսօր օրհնյալ ես իշխան և թագավոր ժողովրդյանս? Հատատ լիւր և օգնական երիտանեւորյան և երիտունեից ճովատտ, զի փառավորեցիս ընդ թագավորին թագավորաց...»: Արդ, նա, որ կոչված է ո՛չ միայն քրիստոնեական հավատո մեջ հաստատ միալու, այլև այդ հավատո պահպանության հակելու և յուր ժողովրդի համար արդարության ու առաքինության օրինակ հանդիսանալու,

կարո՞ղ է և իրավունք ունի՞ արդյոք անարգել այդ հավատը և գայթակղութեան քար դառնալ ժողովրդի համար:

— Հարկավ ո՞չ:

— Բայց թագավորն այդպես էր անում: Նա ամուսնացավ իմ դստեր հետ, բայց Սևորդյաց նախկին օրիորդին չմոռացավ: Այն օրից, որ նա Յլիկ-Ամրամին կարգեց Ուտիքի վերակացու, ոտի տակ տվավ աստուծո և աշխարհի առաջ արած յուր երդումը. նա մոռացավ յուր օրինավոր ամուսնուն, անարգեց նրա մաքուր, անարատ և խանդակաթ սերը, նա դարձավ Յլիկ-Ամրամի կնոջ սիրահարը... Հայտնի չե՞ն միթե քեզ այս պատմությունները:

— Հայտնի են. բայց...

— Բայց դատապարտելի չեն քո աչքում, այնպես չէ՞:

— Աստված մի՛ արասցե, որ ես ամբարշտութեան գործերը դրվատեմ... Բայց կամենում էի ասել, թե մարդկանց չպետք է խրատութեամբ դատել, առանց նրանց հանցանքի պատճառները խղճի մտքը քննելու:

— Երբ ես կխնդրեմ քեզ պաշտպանել քո թագավորին, այն ժամանակ կպաշտպանես. այժմ դեռ ինձ լսիր: Հայ լինելուց առաջ, բարեկամ, ես մարդ եմ և միևնույն ժամանակ՝ սիրող հայր: Չեմ ծածկում իմ փառասիրական փափագը. ես կամենում էի, որ հայոց թագավորը փեսայանար ինձ, մանավանդ որ տեսնում էի, թե իմ գեղանի դուստրը հիացած է նրանով. իսկ իմ աղջկան սիրում էի ես կաթոզին և իմ ուրախությունը գտնում էի նրա ուրախության մեջ. այդ պատճառով էլ աշխատեցի, որ Աշոտ-Երկաթը ամուսնանար նրա հետ: Աշոտը կարող էր բացեիբաց մերժել այդ միությունը, ոչ ոք իրավունք չէր ունենալ շղթայել նրա սիրտը յուր կամքի հակառակ: Բայց երբ մի անգամ կապվեցավ նա իմ դստեր հետ սուրբ ամուսնություն կապով, ապա պարտավոր էր պատկառ մնալ աստուծո և մարդկանց բերանով օրհնված այդ միությունը: Բայց նա անարգեց այդ միությունը: Կներե՞ նրան աստված թե ոչ, այդ ես չգիտեմ. դուք էլ, մարդիկդ, տեսնում եմ, չեք կամենում խստութեամբ դատել նրան. բայց ե՞ս... Ես հայր եմ. սիրտ և զգացմունք ունիմ. հայրական գութ ու գորով ունիմ. և դրա հետ միասին էլ Գարդմանա Տան հպարտ իշխանն եմ... Ես չէի կարող անտարբերությունամբ նայել իմ դստեր դժբախտության վրա և, միևնույն ժամանակ, երբե՞ք և ո՞չ մի պայմանով թույլ չէի տա, որ երկրիս ամենագործող մարդն ան-

գամ անպատվության դրոշմ դնել իմ ճակատին: Ես մի հարվածով կշախջախեի այն ձեռքը, որ կմոտենար իմ տոհմական անարատ անունը արատավորելու: Ես այդ կարող էի անել: Բայց ամենից առաջ լսեցի խոհեմության ձայնին: «Ոչ ոքին դեռ հայտնի չէ իմ դստեր դժբախտությունը, — մտածեցի ես, — նա ինքը, նույնպես, ոչինչ չգիտե այդ մասին. ինչո՞ւ ուրեմն հրապարակ հանենք ժամահատ վերքը. նրան կարելի է բուժել նաև մի ծածկարանում. խող հանգիստ մնա իմ դստեր սիրտը և անարատ՝ արքայական զահի պատիվը»: Այսպես մտածեցի ես և դիմեցի արքային: Խոսեցի նրա հետ հայրաբար. հարդորեցի նրան շափավորել յուր խանդն ու ավյունը, սանձահարել կրքերը, հեռանալ անպատվության ճանապարհից. աղաչեցի, թախանձեցի, որ նա խնայել իմ դստեր քնքուշ, դյուրաբեկ և վշտերի անսովոր սիրտը, որ նա խնայել, վերջապես, հայոց արքայական թագի պատիվը... Նա առաջ չկամեցավ խոստովանել յուր հանցանքը. ծիծաղեց դառը փորձերից խրատված հոր կասկածների վրա և կամեցավ յուր ճարտար լեզվով նկարել իմ առաջ կասկածի ճիվաղային կերպարանքը՝ նրանից ինձ հեռու փախցնելու համար...: Այն ժամանակ ես ապացույցներ դրի յուր առաջ: Նա չկարողացավ հերքել դրանք և շառագունեց: Օ՛, չկա ավելի ծանր պատիժ առաքինի մարդու համար, քան հանցապարտ ու ամոթահար տեսնել յուր առաջ այն տղամարդին, որի մեջ հարգում էր նա երբեմն առաքինությունը, ազնվությունը, հավատարմությունը, որի մեջ ամփոփում էր նա յուր լավագույն հույսերը, որին նա յուր հերոսը, յուր դյուցազն էր համարում... Ես այդ ծանր վիշտը կրեցի իբրև հայ մարդ. իսկ հետո տանջվեցա իբրև ծնող՝ երբ իմ դստեր տկար սրտին հասնելիք հարվածի ծանրությունը կշռեցի: Վերջապես թագավորը խոստովանեց ինձ յուր թուլությունը և խոստացավ խզել Յլիկ-Ամրամի տան հետ ունեցած բոլոր կապերը: Ես ուրախացա և վերադարձա Գարդման: Բայց ահա՛ գալիս է ամառը և նա թագուհուն ուղարկում է Սյունյաց ամառանոցները, իսկ ինքը գնում Ուտիք, շաբաթներով նստում Սևորդյաց լեռներում Յլիկ-Ամրամի վրանների տակ, Ասպրամ իշխանուհու զբոսավայրերում... Ես այնուհետև համբերել չկարողացա: Նախատական մի գիր գրեցի նրան և սպառնացի, որ եթե անմիջապես չի հեռանալ Սևորդյաց աշխարհից, ես ինքս իմ գարդմանացի զնդերով կերթամ և կհավածեմ նրան յուր սիրած հովիտներից: Քո թագավորը ո՞չ միայն անուշադիր էր թողել իմ նամակը, այլև ծիծաղել էր

իմ սպանալիքի վրա, — Այդ ի՞նչ է. միթե գարգամանացիք սիրահար-
ների դե՞մ էլ են պատերազմում, — հեղեղով ասել էր նա իմ հավա-
տարիմին: Բայց ես, որ ի բնե կատակ անել չէի սիրում, որոշեցի
խրատել իմ ստահակ փեսային: Միայն թե իսկույն նեթ չգործադրե-
ցի այդ սրողումը, որովհետև դեռ պետք է խեղճ աղջկանս սիրուը
պատրաստեի յուր դժբախտությունը լսելու: Եվ այս մի ծանր պար-
տավորություն էր սիրող հոր համար՝ գուժել ինքն իրեն բախտավոր
համարող զավակին յուր դժբախտությունը: Մինչ այս, մինչ այն,
Աբաս արքանդորը և նրա աներոջ զավագրությունը երևան եկավ, ո-
րից ստիպված, ինչպես գիտես, թագավորը քաշվեցավ Ուտիք: Եվ,
ահա՛, մի դժբախտ օր նամակ եմ ստանում իմ դստեր դայակից,
թե թագուհին մերձիմահ հիվանդ է Տավուշ բերդում և կամենում է
ինձ տեսնել: Իսկույն նեթ շտապում եմ Տավուշ: Տեսնում եմ աղջկա
հոգեկան ծանր տագնապի մեջ: Հարցնում եմ հիվանդության պատ-
ճառը. և նա տանջվելով գտնապես արտասվելով պատմում է ինձ
յուր դժբախտությունը...: Ի՞նչ անեի ես. չէ՞ որ է՛լ համբերելու տե-
ղք չէր: Հասկացրի աղջկանս, որ չվրդովվի, և թե իմ և արքայի մեջ
բռնկող մի պատերազմի լուրն իմանա: «Այս միջոցը, ասացի, գործ
եմ դնում ամուսինդ ուղղության բերելու համար, բայց արյունա-
հեղություն չպիտի անեմ»: Եվ այդ նպատակով էլ հենց Տավուշի
մեջ կշտամբեցի թագավորին ամենածանր, նախատական խոսքե-
րով և յուր երկիրն ավերելու սպանալիք կարգալով նրան՝ հեռացա:
Ահա՛, այդ էր պատճառը, որ Գարգաման հասնելով գորքերս ժողովեցի
և եկա Ուտիքի մի քանի զավառները գրավելու: Բայց որպեսզի հա-
մողվես, թե ես այդ ցուլցն անում էի միմիայն թագավորին ուղղու-
թյան բերելու նպատակով, կասեմ, որ թագավորը դեռ նոր էր յուր
բանակը Շիրակից հանել, որ ես ծածուկ սողորեցրի Սյունյաց Սմբատ
և Բարգնե իշխաններին՝ գալ և իրանց կողմից հաշտության միջնորդ
հանդիսանալ մեր մեջ: Նրանց հետ միացել էիր և դու, այլև մի քանի
ուրիշ իշխաններ: Եթե մինչև ձեր հասնելը ինքս հնարներ գործ չդնեի
ընդհարումը դիմամբ ուշացնելու, Ախայան գյուղի առաջ երկու
կողմից էլ մեծ կոտորած պիտի լիներ: Բայց դուք հասաք և գործն
ուրիշ կերպարանք առավ: Սյունյաց իշխանները ոչինչ չէին հայտնել
ձեզ իմ գաղտնի նպատակի մասին, ուստի ձեզանից շատերն ա՛յն
կարծիքին էին, թե Սահակ Սևադան փառասիրական ձգտումներից
մղվելով է պատամբել թագավորի դեմ: Ես հարկավոր չհամարեցի

հերքել այդ կարծիքը, որովհետև ավելի գերագաստ էի այն, որ իմ
գստեր դժբախտությունն անծանոթ մնար հայ իշխանական տներին
և արքայի անունը շարատավորվի, քան թե ազատ լինիմ այն մեղա-
դրանքից, թե փառասիրական ձգտումներ ունիմ: Եվ ես հրապարա-
կով մշտական հաշտության երդումն արի և դաշնագիր ստորագրեցի
Այդ դուք բոլորդ տեսաք: Բայց դուք չլսեցիք այն խոստովանու-
թյունը, որ Աշոտ թագավորն արավ իմ և Սյունյաց եպիսկոպոսի առաջ, և
այն երդումը, որ նա երդվեց՝ թողնել հավիտյան Ասպրամ իշխանու-
հու հետ ունեցած մտերմական հարաբերությունները և ուղիղ սրտով
ու մաքուր սիրով վերադառնալ յուր օրինավոր ամուսնու գիրկը: Այո՛,
ինչպես որ իմ այս պատամբության իսկական պատճառը ոչ թե փառ-
ասիրությունն, այլ թագավորն ուղղության բերելու ցանկությունն
էր, այնպես էլ մեր հաշտության իսկական պայմանը, և ավելի սրը-
բազան երդումը ո՛չ թե այն էր, որ դուք իշխաններդ վավերացրիք,
այլ այն, որ կնքվեցավ արքայի, Սյունյաց եպիսկոպոսի և իմ մեջ:
— Այժմ կատարելապես ծանոթացա քո առաջին պատմության
շարժառիթների հետ. երկրորդն ի՞նչ պատճառներից հառաջացավ, —
հարցրեց Մարգարտունի իշխանը:

— Երկրորդը:

— Այո՛:

— Նրա պատճառներն ավելի ծանրակշիռ են:

— Պատմի՛ր համառոտ, թե շես ձանձրանում:

— Ձանձրանա՛լ, ոչ. Մարգարտունի իշխանի հետ խոսակցելը
ձանձրույթ չի պատճառի ինձ, — պատասխանեց Սևադան և սկսավ
յուր երկրորդ գրույցը:

— Ես կարծում եմ, — ասաց Սևադան, — կարելի է միշտ նե-
րել այն հանցավորին, որ կա՛մ հանգամանաց բերմամբ, կա՛մ սե-
փական թուլությունից գործում է մի հանցանք, բայց ունի կենդանի
խիղճ, դյուրազգաց սիրտ, ճանաչում է յուր հանցանքը և զղջում
է սրտանց: Բայց ներել այն հանցավորին, որ ոչ միայն չէ խոստո-
վանում հանցանքը, այլև դրվատում է նրան իբր մի առաքինություն,
գայթակղեցնում է անփորձ սրտերը՝ յուր օրինակին հետևելու կամ
յուր հանցանքի մեծությունը ծածկելու համար զրպարտում է յուր
ընդամաստողներին՝ մեղադրելով նրանց ծանրագույն հանցանքների
մեջ, այդպիսի հանցավորին, ասում եմ, ոչ միայն չպետք է ներել,
այլև անհրաժեշտ է պատժել ամենածանր պատիժներով. հակառակ

դեպքում մի հատ շարիքը հարյուր նոր շարիքներ կծնեն...: Իմ և քո թագավորը, բարեկամ, այս վերջին տեսակի հանցավորների թվին էր պատկանում: Ես պարտավոր էի նրան պատժել. այդ պահանջում էր իմ արժանապատվությունը, իմ ծնողական և մարդկային պարտավորությունը: Ես պետք է միանգամայն վերցնեի նրան աշխարհի երեսից. այդպիսով գայթակղության քարը վերցված կլիներ մեջտեղից... Եվ այդ դժվար գործ չէր ինձ համար: Եվ մի՞թե կարծում ես, թե մեծ կորուստ կունենայինք. բնա՛վ. հայոց արքայական գահը, միամիտ եղիր, թափուր չէր մնալ: Թագավորը, միևնույն է, ժառանգ չունի. նրա աթոռը վաղ թե ուշ պիտի յուր եղբայր Աբասը պայազատե. ուրեմն որքան շուտ, այնքան լավ: Գուցե այդպիսով շատ բան դեպի լավը փոխվեր: Բայց ես հիմարացա: — «Պաշտպանե՛նք դեռ գահը վտանգից, մտածում էի ինքս ինձ. վատ գործը ամեն վայրկյան կարող ենք անել. պատիժը ամեն րոպե կարող ենք չափել. աշխատենք դեռ գահի փրկության համար...»: Եվ ես հետաձգեցի պատիժը: Կարծում էի, թե դժվարին չէ «ընծու փոխել զխայտուց և եթովպացով՝ զսևություն»... Կարծում էի, թե իմ ներողամտությունը, իմ անհիշաշարունակ կարող եմ կակղեցնել ապառաժ սիրտը կամ հարուստուն տալ մեռած ու դիակնացած խղճին: Եվ ահա՛, երբ ես այս մըտքերով էի զբաղված, Աշոտ-Նրկաթը կալանավորեց Սյունյաց Վասակ իշխանին, իմ բարեկամին, և դրավ նրան յուր Կայսան բերդում: Ի՞նչն էր նրան կալանավորելու պատճառը, ասա՛, տե՛ր Մարզպետունի. անշուշտ քեզ, իբրև արքայի մտերմին, հայտնի է այդ խորհրդավոր պատճառը:

— Իսկ քեզ մի՞թե անհայտ է:

— Ես կամենում եմ, որ ինքդ ասես:

— Սյունյաց Վասակ իշխանը խառն էր արքայի կյանքի դեմ լարված դավադրության մեջ:

— Ո՞ր դավադրության:

— Այն, որ Աշոտ բռնավորը, արքաներայր Աբասը և նրա աներ ափսազաց Գուրգենը կազմել էին միասին:

— Բարեկամ, խիղճը մի կողմը թողնենք և խելքով դատենք: Աբասը և Գուրգենը վաղուց միացած էին թագավորի դեմ. այդ հայտնի է, ինչպես և հայտնի է դրա պատճառը. — Գուրգեն Ափսազի դուստրը, Աբաս արքաները կինը, կամենում էր թագուհի դառնալ դեռ իմ դստեր կենդանության ժամանակ: Հպարտ ափսազուհին

չէր կարողանում հաշտվել այն մտքի հետ, թե հայոց թագուհին հայ իշխանական տան աղջիկ պիտի լինի և թե ինքն արդեն գոհ պիտի լինի նրանով, որ թագավորի հարսը և նրա եղբոր ամուսինն է: Չէ, ինչպե՞ս կարելի է. նա կամենում էր անպատճառ թագուհի լինել: Իսկ տղամարդիկ, հո գիտես, կանանց ստրուկներն են. այդ ստրուկության պայմանն արդեն նախահայր Ադամն է ստորագրել: Եվ ահա երիտասարդ Աբասը միանում է յուր աներոջ հետ՝ հարազատ եղբորը գահընկեց անելու կամ նրան սպանելու համար: Արքայազնը, անշուշտ, շատ էր սիրում կնոջը. չէր կարող անկատար թողնել նրա խընդիրը: Դրա հետ էլ միացրու այդ երիտասարդի բնական փառասիրությունը, և այնուհետև կպարզվի դավադրության պատճառը: Փեսա ու աներ, ինչպես գիտես, իրենց զորքերով դիմեցին Նրազավորս՝ թագավորին բռնելու կամ սպանելու: Այդ շահողվեց նրանց: Աշոտը օր առաջ տեղեկացել էր դավադրության մասին և յուր բնտանիքով խույս տվել Ուտիք: Դավադիրներն եկան և իրանց «խուփը քարին առած» տեսնելով՝ Նրազավորսը ավարի առան և հեռացան: Այդպե՞ս է թե ոչ:

— Այո՛, այդպես է:

— Է՛. Աշոտ-Նրկաթը հո չէր կարող այդ անարգանքը տանել. նա էլ գնաց ափսազաց իշխանի երկրներն ավերեց: Երկու կողմից կռիվն անընդհատ շարունակվում էր: Ճշմարիտ է, ամեն ճակատամարտումն էլ Աշոտ թագավորը հաղթող էր հանդիսանում, բայց այդ միևնույն է. չէ՞ որ հայոց զորքերից էլ շարունակ ջարդվում էին. մանավանդ որ Աբաս արքաներայրն էլ աներոջ հետ էր և յուր զորքերն էլ հայ կտրիճներից էին: Ահա՛ այս ավերմանց ու կոտորածի առաջն առնելու համար իմ բարեկամ Վասակ իշխանը միջնորդ դարձավ երկու պատերազմող կողմերի համար և ամեն ջանք գործ դնելով՝ հաշտեցրեց թագավորը յուր եղբոր և նրա աներոջ հետ: Այսպե՞ս է թե ոչ:

— Այո՛, այդպես է:

— Արդ, նույն Վասակ իշխանը, որ ամեն նեղություն կրել, տասն անգամ մի բանակից մյուսն անցել, հորդորել, համոզել, կրքերը խաղաղացրել ու հաշտություն էր կայացրել, մի՞թե նույն մարդը ինքը մի ուրիշ նոր դավադրության կրնկերանա՞ր. այսինքն՝ այն դավադրության, որ Աբասն ու Գուրգենը կամենում էին կազմել Աշոտ բռնավորի ընկերակցությամբ...

— Ոչ, չպետք է ընկերանար. չէր կարող ընկերանալ. այդպես էլ մենք ամենքս էինք մտածում: Բայց փաստը հակառակն ապացուցեց: Վասակ իշխանի մոտ գտան Աշոտ բռնավորի նամակը, որով նա շնորհակալութիւն էր անում իշխանին այն բանի համար, որ նա աշխատել էր կայացնել այդ հաշտութիւնը ա՛յն նպատակով, որ միջոց տա Ափխազիո իշխանին և իրան ու Աբասին հզորապես պատրաստվելու և միանգամայն Աշոտ թագավորին հաղթահարելու. որովհետև մինչև այն՝ իբրև թե թագավորի զորքերը հակառակորդների անպատրաստութիւնից էին օգտվում և հաղթութիւն տանում:

— Դե՛հ, այժմ քեզ եմ հարցնում, իշխան, կարելի՞ էր հավատալ այդ նամակի իսկութեանը: Աշոտ բռնավորը պատերազմում էր թագավորի դեմ, որովհետև ինքն էր կամենում երկրին տիրել: Աբասն ու Գուրգենը պատերազմում էին, պատճառը բացատրեցի թե ինչո՛ւ: Վասակ իշխանն ի՞նչ թշնամութիւն ուներ յուր թագավորի և քեռու հետ: Միևնույն չէ՞ր նրա համար, թե քեռիներից ո՞րն է թագավորում, Աշո՞տը թե Աբասը: Չէ՞ որ նա ավելի անդրանիկ եղբոր և օրինավոր թագավորի կողմը կլինեք:

— Այդ այդպես է. բայց նամակն ինքս կարդացի: Նա Աշոտ բռնավորի գրածն էր և խուզարկութեան ժամանակ Վասակ իշխանի գրպանակից հանեցին:

— Դու բոլորն ասացի՛ր. դե՛հ, այժմ ինձ լսիր: Դա մի գրպարտութիւն էր, սև, շարահնար գրպարտութիւն: Թագավորը կամենում էր առակել թագուհուն՝ իմ աղջկան. կամենում էր արատավորել Գարդմանա Տան անրիժ անունը, և, ահա՛, նա այդ նպատակին հասնելու համար աղարտեց և հայրենասեր Վասակ իշխանի համբավը:

— Ինչպե՛ս. այս խնդրում թագուհու անունը խառք չէ եղել բնավ:

— Չեզ համար, այո՛, միայն Վասակի դավադրութեան խնդիրը կար. բայց ինձ համար պատրաստված էր և մի ուրիշ խնդիր:

— Ի՞նչ:

— Թագավորը հայտնում էր ինձ, որ իբրև թե Վասակը մտերմական հարաբերութիւններ ունի թագուհու հետ...

— Ի՞նչ հարաբերութիւններ:

— Սիրային... տե՛ր Մարգարտունի, սիրային հարաբերութիւններ:

ներ... Իմ աղջիկը, իմ սուրբ, տնորատ Սահականույշը... լսո՛ւմ ես, իշխան:

— Այդ անկարելի է:

— Անկարելի՞ է. այնպես չէ՞. Բայց մի՛ թե միայն անկարելի. ուրիշ խոսք չե՞ս ասում. չէ՞ որ դա մի սուկակէ, մի գարհուրելի գրպարտութիւն է...

— Այո՛, լսողի սարսափման արժանի:

— Եվ նա այդ գրպարտութեանը հնարեց, հապանո՞ւմ ես. կարողացավ հնարել. խիղճը յուր սիրտը չկեղծեց... Եվ այդ խորհուրդը վաղուց էր հզացել: Հիշո՞ւմ ես, հենց հիշածս հաշտութիւնը կայանալուց ետ Վասակ իշխանը դադարեց արքունիք համախելուց: Կաթողիկոսը հարցրել էր նրան, թե ինչո՞ւ թագավորի մոտ չէ գնում, Վասակը պատասխանել էր, թե «Թագավորը կատակածում է իմ հավատարմութեան վրա»: Եվ այդ այդպես էր: Մի օր իշխանը թագուհու հետ միասին ելած է լինում Դվին շուրջը զբոսանքի: Ի դարձին թագավորը դիտողութիւն է անում նրան, թե Մարիամ իշխանուհին գանգատվում է միշտ, թե դու զբոսասեր չես և թե երբեք չես ընկերանում իրան զբոսանքների ժամանակ: Հայտնի՛ր իմ կողմից իշխանուհուն, որ դրա պատճառը ոչ թե քո անզբոսասիրութիւնն է, այլ այն, որ ինքն ավելի գեղեցիկ չէ թագուհուց...

— Եվ այդ խոսքերը կարողացե՞լ է թագավորն ասել:

— Վասակ իշխանն ինքը պատմեց ինձ այդ բանը վշտահար սրտով:

— Ա՛յդ էր ուրեմն պատճառը, որ կաթողիկոսը վստահութեան գիր առավ թագավորից Վասակ իշխանի համար:

— Այո՛. իշխանն ասել էր վեհափառին, թե «Մինչև որ թագավորը երգմամբ շխտտանա, թե վստահանում է ինձ վրա իբրև յուր հարազատ և հավատարմի վրա, ես ոտքս արքունիք չեմ դնիլ»: Եվ կաթողիկոսն այդ երգմնագիրն առավ նրանից: Իշխանն այնուհետև ազատ ու անկախ ելումուտ էր անում թագավորի մոտ: Բայց, ահա՛, մի օր հրամայեց կալանավորել իշխանին և տանել Կալան բերդը: Կսելով այդ լուրը, ես վթղավիցացա: Իսկույն ևեթ նամակ գրեցի նրան և հարցրի, թե ինչո՞ւ իմ բարեկամին և յուր հորաքերտորդուն բանտարկել է նա: Ո՞րն է արդյոք իշխանի հանցանքը: Եվ նա ահա թե ի՛նչ է գրում ինձ:

Այս ասելով իշխանը ծափ հարկեց:

ներս մտավ իսկույն մի ժառա:

— Կանչի՛ր այստեղ գրագրին, — հրամայեց իշխանը:

Մի երկու վայրկյանից ներս եկավ գրագիրը:

— Գնա՛, հանի՛ր իմ գրապանակից թագավորի այն նամակը, որ կապած է սև երիզով և կնքած մոմով, և բեր ինձ:

Գրագիրը գնաց և քիչ ժամանակից ետ բերավ պատվիրած նամակը և տվավ Սևադա իշխանին:

— Այժմ դու գնա, — հրամայեց իշխանը գրագրին, և նա հեռացավ: — Ա՛ն, բա՛ց արա այս նամակը և կարդա՛: Ես չեմ կամենում, որ քո սրտում կասկածի նշույլ անգամ մնա, — ասաց իշխանը, նամակը Մարզպետունուն տալով:

— Քո խոսքն ինձ համար ճշմարտութուն է. ի՛նչ կարիք կա հին գաղտնիքները քրքրելու, — պատասխանեց Մարզպետունին, չկամենալով նամակը բանալ:

— Չէ՛, իշխան, դու թագավորի մտերիմն ես, իմ էլ, անշուշտ, անկեղծ բարեկամը. կվայելե, որ դու իսկույթյամբ ծանոթանաս մեր թշնամության պատճառներին, որպեսզի շարիքների առաջն առնելու համար՝ ավելի հիմնավոր միջոցների գիմես և ստիպված չլինիս հեռավոր ճանապարհ գալ՝ Սահակ Սևադայից խորհուրդ հարցնելու:

— Կկարդամ, եթե այդպես հաճելի է քեզ, — ասաց իշխանը, և նամակի երիզն ու կնիքը լուծելով՝ բացավ մագաղաթը:

— Բարձր կարդա, ես մի անգամ էլ եմ ուզում այդ խոսքերը լսել իշխանը կարդաց հետևյալը.

«Աշոտ շահնշահ հայոց թագավորից՝

Գարդմանա տեր և իշխան Սահակ Սևադային ողջույն:

Ստացա քո սիրալիրության գիրը, որով խնդրում ես ինձ տեղեկացնել քեզ իմ ազգական և քո բարեկամ Միսական Վասակ իշխանին կալանավորելու և Կայան բերդը զրկելու պատճառը: Այդ պատճառը որքան որ ծանր է և բարյացապարտ մի հոր սրտի խաղաղութունը վրդովող, դարձյալ ես ստիպված եմ հայտնելու, որովհետև այդ խնդրում է ինձնից իմ թագուհու հայրը: Վասակ իշխանին կալանավորեցի և մահվան պիտի դատապարտեմ յուր այն անարժան վարուց համար, որով նա իմ արքայական տան պատիվն արատավորեց, վաղուց ի վեր անպատշաճ հարաբերության մեջ լինելով քո դստեր և իմ ամուսնու հետ: Նրա հանցանքը ինքս ստուգեցի

անձամբ, ուստի և կալանավորել հրամայեցի՝ շարին շարով կործանելու համար: Բայց որպեսզի արքայական ընտանիքի պատիվը և Գարդմանա հզոր իշխանի անունը շարատավորվի աշխարհի առաջ, ես այդ իշխանին հրատարակեցի իբրև մասնակից Աբասյան դավաճանության և պատրաստել տվի դրա համար օրինական ապացույց: Ծնորհակալ պիտի լինես, որ այսքան հոգատար եմ քո տոհմական անունն անաղարտ պահելու մասին: Իսկ Վասակ իշխանի մեղսակցին և քո դստերը պատժելու իրավունքը հանձնում եմ քեզ, իբրև մի արդարադատ հոր:

Աշոտ ք. թագավոր հայոց»:

Մարզպետունի իշխանի վրա արքայի այս նամակը ամենածանր տպավորութուն արավ: Այն թագավորը, որ մինչև այդ այնքան բարձր և վեհ էր երևում յուր աչքում, կարծես մի ակնթարթում գլորվեցավ, ընկավ այդ բարձրութունից. նրա վեհութունը ոչնչացավ. նա երևաց այժմ իրան իբրև մի հասարակ, սինլքոր արարած, որին կրքերը շրջում, տարուբերում են ամեն կողմ, որ գերի և ստրուկ է դարձած մարդկային արժանիքը անասնական բնազդին ստորադրող զգացմունքներին...

Մինչև այդ, Մարզպետունի իշխանը, արդարև, ներողամիտ էր լինում երբեմն դեպի թագավորը՝ նրա թուլութունը յուր բնական խառնվածքին վերագրելով: Նա շատ ընտիր մարդիկ էր ճանաչում, որոնք ազատ չէին այդ արատից: Բայց նա երբեք չէր կարող հավատալ, թե թագավորը յուր այդ հանցավոր թուլութունը վարագործելու համար կդիմեր ոճրագործության, կզրպարտեր անարատ և առաքինի թագուհուն, որին ինքը, Մարզպետունի իշխանը, շատ լավ էր ճանաչում. թե նա Վասակ իշխանի նման հայրենասեր մարդուն զուր տեղը կկալանավորեր՝ զրպարտելով նրան չգործած հանցանքների մեջ:

— Ի՛նչ բանի վրա ես մտածում այժմ, իշխան, — հարցրեց Սևադան Մարզպետունուն, տեսնելով, որ վերջինս լռել է արդեն նամակը կարդալուց ետ:

— Ոչ մի բանի վրա:

— Այդ զարմանալի է:

— Այո, երբ սուրը խոցում է սիրտը, այն ժամանակ ուղեղը գազարում է մտածելուց... Դու սուր ցցեցիր իմ սիրտը, իշխան՛ս:

— Վշտացար, այնպես չէ՞. կարեվեր խոցվեցար... Օ՛, այդ դեռ դու ես, դու, որ միայն թագավորի զինակիցը և հայրենիքի մի զինվորն ես. դու վշտացար այնքան, որ ուղեղդ դադարեց մտածելուց: Հապա եթե բինակից ու զինվոր ինեուց զատ լինեիր նաև սիրող հայր... Եթե հանկարծ տեսնեիր, որ տարինե, ի ընթացքում մեծամեծ աշխատութեանց ու զոհաբերութեանց գնով սիրածդ ստեր համար ստեղծած փառքն ու երջանկութիւնը ջախջախված ընկած են քո առաջ... Թե դրա հետ միասին փշրված են նաև քո լավագույն հուշսերը, անգարծ կորած՝ սրտիդ անդորրութիւնը, հոգվույդ ուրախութիւնը, արատավորված՝ տոհմիդ պատիվը... Ի՞նչ կանեիր դու այն ժամանակ...

— Մի՛թե ընդհանուր հայրենիքի համար զգացած վիշտը դառնագույն չէ, քան թե այդ բոլորը:

— Բայց եթե ընդհանուր հայրենիքի համար զգացած վշտի վրա ավելանային և ա՛յս վշտերը...

— Հարկավ անտանելի կլինեին նրանք...

— Այո՛, իշխան, ես պակաս հայրենասեր չէի. և հենց այդ էր պատճառը, որ այդ անխիղճ ու զրախոս նամակն ստանալուց ետ՝ ձի շնտա իսկույն, շթոս դեպի Շիրակ և սրի մի հարվածով չջախջախեցի մեղապարտի գլուխը. այլ երկրորդ անգամ ապստամբութեան դրոշ պարզեցի, հեռատեսութեամբ որոշելով, թե այս անգամ մի փոքրը ավելի խտութեամբ կվարվեմ արքունահան կալվածների և ժողովրդի հետ, գուցե դրանով կարողանամ ազդել թագավորի քարացած սրտի վրա, ճանապարհ բերեմ մոլորյալին և ազատեմ գահը վերահաս վտանգից: Եվ ահա՛ այդ նպատակով, ինչպես գիտես, վերցրի Գարդմանում պատրաստ ունեցած զորքս, որոնց թիվը ութ հազարի էր հասնում, և դիմեցի ուղղակի Չոբափոր: Առաջին գործս եղավ Կայան բերդը պաշարելն ու առնելը: Այդտեղ Վասակ իշխանի հետ միասին պահեստի մեջ գտնվում էին նաև մի քանի ապստամբ նախարարաց կանայք: Վասակ իշխանի հետ միասին նրանց էլ ազատեցի. և մտադիր էի շատանալ միայն այդքանով, մինչև թագավորը Ափխազիայից կվերադառնար յուր գորքերով: Բայց Կայան բերդից հեռացած զինվորները միացան մոտակա գյուղերի բնակիչների հետ և իմ հանդեպ գտնվող լեռան մեջ ամրանալով սկսան իրանց ասպատակներով անհանգիստ անել իմ գորքերին: Ստիպված հարձակվեցի դրանց վրա, և որովհետև դրանք տեղի չտվին, ուստի մի քանի

հարյուր հոգի ջարդեցի. իսկ գյուղացիներին խրատելու համար, որ մյուս անգամ չհամարձակվին իշխանների կովին խառնվելու, հնձել ավի նրանց արտերը, կրակի մատնեցի և ապա հեռացա Գուգարաց լեռները: Ահա՛ այս գործի համար էր, որ մեր իշխանները սկսան ինձ մեղադրել, թեպետև իրանք այդպիսի դեպքում տասնապատիկ ավելի շարիքներ են հասցրել:

— Ո՛չ, քեզ ավելի մեղադրում էինք նրա համար, որ ապստամբութեան գրոշ էիր պարզել այնպիսի մի ժամանակ, որ թագավորը Ափխազիայում զբաղված էր Գուրգենի դեմ կռիվ մղելով: Սենք արդեն հաղթել էինք նրան: Վրաց Ատրնեբեհ՛ը միջնորդում էր խաղաղութեան համար, և արգեն դաշնագիրն ստորագրելու վրա էին, երբ գուժեան հասավ և հայտնեց, թե Սահակ իշխանը կրկին ապստամբելով՝ պետութեան գավառներն ավերում է: Թագավորը և մենք, առհասարակ, մնացինք շվարած, ոչ ոք չէր կարող հավատալ, թե դու կղբով փեղի քո երդման և բոլորիս ներկայութեամբ կնքած ուխտին. բայց իբրև թշուառ անհերքելի էր: Ատրնեբեհ՛ը թագավորն ինքը խորհուրդ տվավ արքային կիսատ թողնել Գուրգենի հետ կապելիք դաշնագրութեան գործը և շտապել Գուգարք, քո ավերումների առաջն առնելու:

— Ես ապաստակալան դիրք էի առել և ոչ մի ավերմունք չպիտի անեի. իդուր էր ձեր շտապելը: Բայց թե ինչո՞ւ արքայի բացակայութեան ժամանակ ապստամբութեան դրոշ պարզեցի, գրա պատճառն այն էր, որ չէի կամենում որևէ ընդհանրում առնեալ արքայական զորքերի հետ. չէի կամենում կտտրածի պատճառ դառնալ: Ես մինչև անգամ հույս ունեի, թե Ատրնեբեհ՛ը թագավորը կամ դուք իշխանները կհամոզեք թագավորին բանակ չշարժել իմ դեմ, այլ խորհուրդ կառք իրան միայնակ տեսնվել: Ինձ հետ և հաշտվել իբրև որդի՛ յուր հոր հետ: Այն ժամանակ իհարկե ես նրա հետ կխոսեի ինչ որ պետք էր, և, գուցե, շահավոր ընթացք առնեի գործը: Բայց թագավորը զայրացած հեղեղի նման հասավ Գուգարք, նրան այլևս քաղցրութեամբ զիմավորել անկարելի էր:

— Այդ կետում դու անարդար ես, իշխան: Առաջին՝ մենք ամբողջ բանակը չշարժեցինք քո դեմ, այլ միայն մի քանի զնդերով եկանք...

— Այդ ինձ հայտնի չէր. ինձ թվում էր, թե դուք զորքի մեծ մասը գործանում եք գրել:

— Ասում եմ այդպէս է. եկանք միայն մի քանի գնդերով: Եվ երկրորդ դ՝ թագավորը բանակի եպիսկոպոսին ուղարկեց քեզ մոտ պատգամավոր, հաշտութիւն խնդրեց. ինչո՞ւ չկամեցար հաշտվել, այլ ասել էիր եպիսկոպոսին, թե «Դու կա՛ց այստեղ իմ վրանում, ես կերթամ և նրան իմ սրով կտամ պատասխան»:

— Այդ ճիշտ է: այդպես ասացի եպիսկոպոսին: Բայց ինչո՞ւ. իմացի՛ր. այժմ այո, զոչում եմ, բայց ես էլ մի մարդ էի, չկարողացա վայրկենական զայրույթս զսպել — եպիսկոպոսն ինձ մատնացուցցարավ իմ երգման գիրը, որ թագավորը կապել էր տվել բլրի վրա յուր գործի առջև կանգնեցրած խաչի պատվանդանին: «Տե՛ս, — ասում էր ինձ եպիսկոպոսը, — դու դրժում ես այն երգմանագիրն. և եթե չհաշտվես, աշխարհը քեզ պիտի դատապարտե իբրև ուխտադրուժ...»: Ես զայրույթից կատաղեցի. քո թագավորը յուր ձեռքում ունեւր իմ երգման հետկարը և նրան տարածում էր խաչի վրա. դրանով կամենում էր աշխարհի առաջ դատապարտել ինձ իբրև ոճրագործի, ես ի՞նչ անեի, ասա՛ որտեղի՞ց գտնեի Սյունյաց եպիսկոպոսին և նրա ներկայութեամբ թագավորի արած երդումները գրի անցնելով՝ տարածեի իմ խաչի վրա, որպեսզի աշխարհը տեսներ, թե ո՛վ է ուխտադրուժը, ո՛վ է ոճրագործը: Ի՞նչ անեի, կարո՞ղ էի նույնիսկ այս նամակը բանալ և կարողալ նրա գործի և իշխանների առաջ... Թագավորը շոշափելի և տեսանելի ապացույցներ ունեւր ձեռքին. ես ոչինչ չունեի. ինձ մնում էր գալ և սրով պատառել նրա սիրտը, որպեսզի այնտեղից դուրս հանեի յուր ինձ տված երգման հետկարը և ցույց տայի աշխարհին. ուրիշ բան չէի կարող անել: Միթե արդեն անխոհեմ զայրույթի ապացույց չէր այն, որ ես փոխանակ իմ բազմաթիւ գործն առաջ մղելու և ձեր մի քանի հարյուրից կազմած գունդն սպառուսուտ ջընջելու, սուսերամերկ գործի առաջն ընկա և միայնակ դեպի բլուրը բարձրացա: Վերևից հարձակվող զորագունդն ինձ շրջապատեց: Որդիս թողեց ճակատը և վազեց դեպի ինձ. նա տեսնում էր, որ ես զայրույթից խելագարված՝ մահվան դեմ էի գնում, եկավ ինձ ազատելու, բայց ձեր սեպուհ գունդն ավելի քաջ գտնվեցավ. նա մեզ երկուսիս էլ մեջ առնելով գերի բռնեց. իսկ վանանդացի հրոսակները խառնեցին գարգամանացիների ճակատը: Աստված, այո՛, աստված ինքը մատնեց ինձ իմ թշնամու ձեռքը. նա կամեցավ պատժել ինձ իմ գործած հանցանքների համար... Այո՛, աստված և ոչ թե Աշոտ թագավորն ընկճեց Սևադային: Ինքդ ասում ես, որ ձեր բանա-

կը թողել էիք Ափխազիայում և միայն մի քանի հարյուր հոգով եկել Գուգարք. ուրեմն այդ մի քանի հարյուր հոգին չէին կարող գարգամանացոց ութ հազար հոգուց կազմված բանակը շախշախել: Բայց աստված ինձ և իմ որդուն մատնեց ձեր ձեռքը, և զորքն անառաջնորդ մնալով ցրվեցավ: Այդպե՛ս է թե ոչ:

— Այդպես է:

— Լա՛վ, այժմ ինձ ասա՛, եթե թագավորը կամենում էր հաշտվել ինձ հետ, եթե նա փախուստ էր տալիս արյունհեղութունից, ինչո՞ւ ուրեմն շաղախեց յուր ձեռքերը արյունով հենց այն ժամանակ, երբ այլևս ոչ մի տեղից վտանգ չէր սպառնում նրան: Նա արդեն գերի էր վերցրել ինձ և որդուս. Գարգամանա գործերը ցրվել էին անհովիվ ոչխարների պես. ի՞նչն ուրեմն ստիպեց նրան կուրացնել ինձ և Գրիգորին՝ յուր հոր և եղբորը... Մարդո՞ւ թե գազանի սիրտ է ապրում նրա կրծքի տակ...

— Վախենում էր ապագա ապստամբութիւնից, ապագա վրեժխնդրութիւնից:

— Ինչո՞ւ էր վախենում: Փառք աստուծո, հայոց թագավորը շատ ամբողջներ ունեւր. կարող էր մեզ դնել նրանցից մեկի մեջ և պահապաններ կարգել մեզ վրա. ինչո՞ւ անպատճառ կուրացնել. ինչո՞ւ երկու մարդու, յուր իսկ հարազատների արևը հավիտյան խավարեցնել... Ինչպե՛ս կարողացավ նա դահճին այդ անազորույն հրամանը տալ... Ես դեռ ոչինչ. հասակս առած մարդ եմ, շատ բախտավոր օրեր եմ տեսել, երջանիկ ժամեր եմ անցրել և վերջապես հանցանքներ եմ գործել, որոնց համար գուցե արժանի էի պատժի, բայց իմ խեղճ զավակը, երիտասարդ, ծաղիկ հասակում, դեռ նորապակ, դեռ սիրտը հույսերով լի, դեռ փառքի հետամուտ, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ նրան էլ կուրացրավ. չէ՞ որ նա ո՛չ մի հանցանք, ո՛չ մի մասնակցութիւն չունեւր այն դժոխային խռովութիւնների մեջ, որոնք ալիկոծում էին իմ թշվառ և յուր դաժան սիրտը, և որոնք մեզ միմյանց դեմ զինեցին: Մի՞թե, վերջապես, նա ամենափոքր գուրթ անգամ չունեւր յուր թագուհու և ամուսնու, իմ ապաբախտ դստեր վրա, նրա, որ այնքան ջերմագին սիրում էր իրան... Ասում ես, որ կասկածում էր ապագա ապստամբութիւնից... Լավ, միթե կույրը չէ՞ր կարող վրեժխնդիր լինել:

— Զէր սպասում:

— Զէր սպասում. լա՛վ, այժմ թող տեսնե, թե ի՞նչ կարող է

անել կույր վրիժառու: Գնա՛ և հայտնի՛ր թագավորիդ, որ ես տանջվում էի յուր հաշտութիւնները լսելով: Երբ իմացա, որ յուր Աբաս եղբոր և Աշոտ բռնավորի հետ հաշտվել է և նրանց հետ միասին նորեն Դիլիք գրավելով՝ ուրախութեան տոնախմբութիւններ է կատարում, բորբոքվեցա շարախնդութեան կրակով. սիրտս «վրեժ» էր գոռում, և ես լսեցի նրա ձայնին: Հրավիրեցի ինձ մոտ Յիկ-Ամրամին, հայտնեցի նրան յուր կնոջ և թագավորի՝ միմյանց հետ ունեցած սիրահարական գաղտնիքները, վառեցի, բորբոքեցի նրա սրտում թունավոր նախանձի, թշնամութեան ու վրեժխնդրութեան անշիշանելի բոցը, ապստամբեցրի նրան անօրին թագավորի դեմ. միացա նրա հետ և ես: Իսկ մեզ հետ կմիանան շուտով ուրիշ շատերը: Այն ժամանակ թող քո թագավորը պինդ բռնե յուր գահը և տեսնե, թե կույր վրիժառուի բազուկները կսասանե՞ն նրան թե ոչ...

— Այդպիսով դուք ձեր վրեժը կլուծեք միայն ազգից և ոչ թե թագավորից, — վշտահար նկատեց Մարգպետունի իշխանը:

— Ո՛չ, մենք մեր վրեժը կլուծենք միմիայն թագավորից:

— Թագավորը չի հաղթահարվիլ: Ահա՛ նա գալիս է եգերացոց կատաղի զորքերով և անպատճառ կվանե Յիկ-Ամրամին, կջարդե նրա բոլոր զորքերը, որոնք դժբախտաբար միմիայն հայեր են: Գուցե նաև կսպանե քո Դավիթ որդուն, որ այժմ Ամրամին զինակից է դարձել:

— Ո՛չ, արդարադատ աստված չի հաշտուիլ նրան. ես գուշակում եմ և դու կտեսնես, որ այս անգամ, գոնե, աստուծո բազուկը կպատժի նրան...

Ա

ԿՈՒՅՐ ԱԶԲԸ ԿՆԵՐԵ, ԿՈՒՅՐ ՄԻՐՏԸ ՉԻ ՆԵՐՈՒ

Սևադա իշխանի խոսքերը ծանր տպավորութիւն արին Մարգպետունու վրա: Չնայելով՝ որ նա բոպեապես գրգռվելով սպառնաց իշխանին, թե «ահա՛ թագավորը կգա եգերացոց զորքերով, կվանե Յիկ-Ամրամին կամ կսպանե Դավիթ որդուդ, և այլն», այսուամենայնիվ, Սևադայի վերջին գուշակութիւնը երկյուղ ազգից նրա սրտին: Նա որքան քաջ, նույնչափ և բարեպաշտ ու երկյուղած

էր. նա հավատում էր, որ աստված լսում է կույր ծերունիներին և կատարում է, օրհնութեամբ կամ անեծքով, նրանց հայցած խնդիրները: Այս պատճառով մի գաղտնի և, մինչև այն իբրև անծանոթ, կանկած պաշարեց յուր սիրտը: Նախազգացմունք էր այս թե նախապաշարման ազդեցութիւն, հարկավ, նա չէր կարող որոշել, բայց նա գիտեր, որ թագավորը հանցավոր է, և որ աստված, թեպետ երբեմն ուշ, բայց և այնպես, պատժում է հանցավորներին... Նա մտածում էր, որ թագավորը կարող էր հաղթվել, որ ապստամբները կարող էին ցրել եգերացիներին... Եվ այդ մի անպատվութիւն կլինէր հայոց արքայի համար, որ եկել էր յուրայինների հետ պատերազմելու՝ օտար զորքերով... Իսկ այս անպատվութեան կհաջորդէին, անշուշտ, նոր կոտորածներ, նոր ավերումներ...

Այս մտքերը սարսափեցրին իշխանին: Բայց նա լուռ նստած սպասում էր՝ թե ուրիշ ի՞նչ պիտի ասե Սևադան: Նա որոշել էր չհակառակել այլևս նրան, չզրդուել վիրավոր հոգին, այլ խոնարհիլ և հետը խոսել ողորմաբար: «Գուցե այդպիսով ամոքեմ կարծրացած սիրտը, կենդանացնեմ ընդարմացած խիղճը և նրա արդար ցասումից հայրենիքին սպառնացող վտանգը հեռացնեմ...», — մտածում էր նա:

Այդ միջոցին ներս մտավ ծառաներից մինը և շուր բերավ հյուրին՝ լվացվելու համար: Մարգպետունին ակնարկեց նրան՝ նախ Սևադա իշխանին մատուցանելու կոնքը, որովհետև իրան, իբրև տարիքով նրանից փոքրի, վայել չէր առաջ լվացվել:

Սևադան, որի ուշադրութիւնից ոչինչ չէր վրիպում, ժպտալով նկատեց.

— Զարմանում եմ, որ թագավորը մանկութիւնից սկսած մեծացել է քեզ հետ, բայց պատշաճից օրենքները հարպելու մասին ոչինչ չէ սովորել քեզանից:

— Բայց նա ունի և ուրիշ շատ առավելութիւններ, որոնց համար կարծեք ներել յուր փոքրիկ թերութիւնները... — մեղմութեամբ պատասխանեց Մարգպետունին:

Երբ երանք լվացվեցան, երկու ուրիշ ծառաներ ներս բերին ընթրիքը, որ պատրաստված էր երկու արծաթյա գրվազազարդ խաների մեջ, որոնցից մինը գրին Մարգպետունու և մյուսը Սևադայի առաջ:

Մարզպետունին զգաց, որ հասել է արդեն ժամանակը՝ գործադրել այն զենքերը, որոնցով միայն հնարավոր էր անողոք իշխանի սիրտն ամոքել. — այլ զենքերը յուր խնդիրներն ու աղաչանքներն էին: Այդպիսի զենքերով, իհարկե, նա չէր հայցիլ օտարից, նույնիսկ հայրենիքի փրկութիւնը, բայց մի ներքին խռովութիւն դադարեցնելու համար նա չէր քաշվում աղաչել հարազատին, որովհետև դրանով նա չպիտի նվաստացնէր իրան, այլ պիտի բարձրացնէր նույնիսկ Սևաղայի աչքում: Այդ պատճառով ասաց.

— Եթե ես ծուներ չըքի քո առաջ, Սևաղա իշխան, համբուրելի քո ոտքերը և աղաչի, որ խնայես դու եղբարցդ ու որդկերանցդ արյունը... արգելես այն կոտորածը, որ մի օրվա մեջ անթիվ ընտանիքներ պիտի կործանեն, բյուրավոր մանուկներ պիտի որբացնեն, կանայք ու հարսուկք պիտի այրիացնեն... Եթե հիշեցնեի քեզ նախ՝ քրիստոնեի և ապա՝ հայ մարդու սրբազան պարտքը, որ է՝ շարին շարյավ չհատուցանել և հայրենիքը կործանելու գնով անձնական վրեժխնդրութիւնը չհագեցնել... Ի՞նչ կանեիր դու, Սևաղա իշխան, մի՞թե անողոք կմնայիր իմ աղաչանքների, իմ արտասուքների առաջ...

— Ո՛չ մի խոսք այդ մասին, տեր Մարզպետունի: Բնութիւնն ուրիշ կերպ է ստեղծել մարդուն, իսկ մենք այլ կերպ ենք հասկանում նրան: Ապստամբած սիրտը չի հնազանդիլ ուղեղի հրամանին. իզուր ենք մենք այդ մասին խրատներ կարդում մեզ և իզուր էլ քրիստոնյաներ անվանում. մենք մեր կրքերի հպատակներն ենք և ոչ թե Քրիստոսի աշակերտներ: Քրիստոնյա մարդ չկա աշխարհում: Քրիստոսի պատվերը կատարում են միայն նրանք, որոնք զրկանք չեն կրե ապերախտ ընկերից կամ եթե կրել են, չեն կարողանում «ակն ընդ ակն և ատամն ընդ ատաման» փոխարինել: Բայց նրանք, որոնք ուժ ունին փոխարինելու՝ փոխարինում են զրկանքը և այդ ավելի բնական է, քան քրիստոնեաբար ներելը:

— Իսկ նրա՞նք, որոնք ուժ ունին վրեժխնդիր լինելու և օակայն ներում են...

— Եթե կան այդպիսի մարդիկ, ապա նրանք գերբնական արարածներ, ճիշտ Քրիստոսի աշակերտներ են, բայց ես այդպիսիներին չեմ ճանաչում:

— Դու եղի՞ր նրանցից մինք, Սևաղա իշխան. մի՞թե քո սիրտն ավելի չի հասարտանաւ ան ժամանակ, երբ մտածես, թե կարող էիր

վրեժխնդիր լինել և սակայն ներեցիր, քան այն ժամանակ, երբ վրեժխնդիր լինելով՝ շուրջդ ավեր և արածութիւն սփռես: Ով որ գիտե, թե ո՞րն է բարին և լավագույնը և սակայն գործում է հակառակը, նա մի շարագործ է: Անշուշտ Գարդմանա տերը չի ցանկանալ, որ մեզանից մինը համարձակվի նրան այդ անունը տալ:

— Գարդմանա տերը, դժբախտաբար, մի հասարակ մարդ է. բնութիւնը նրա կրծքի տակ դրել է այնպիսի մի սիրտ, որպիսին ունին և ուրիշները. նա չի կարող զգալ այն, ինչ որ չեն զգում յուր նմանները:

— Ո՛չ, Գարդմանա տերը մի սինլքոր կամ գեղջուկ չէ, որ շճանաչե առաքինութիւնը. նա գիտե, թե որքան քաղցր է ներելն և պիտի ներե անշուշտ: Ես խնդրում եմ քեզանից այդ շնորհը այն մայրերի և կանանց բերանից, որոնց որդիներն ու ամուսինները պիտի զոհվեն քո վրեժխնդրութեանը:

— Տե՛ր Մարզպետունի, դու ինձ գինաթափ ես անում. քո խոսքերը ճնշում են իմ սիրտը, որովհետև դու նստած ես այժմ իմ առաջ և ես լսում եմ քո կենդանի բարբառը: Բայց երբ դու հեռանաս և ես մնամ միայնակ, երբ այս ահագին սրահի մեջ շղջիկները գան ինձ ընկերանալու, երբ առավոտյան արեք բերե ինձ նույն խավարը՝ ինչ որ բերել էր գիշերը, երբ երկու քայլ փոխելու համար կարոտեմ իմ ծառաների շնորհին, երբ տենչանոք տենչամ, բայց չկարողանամ լսել իմ լծակցի մխիթարական մի խոսքը և մտածեմ, որ քո թագավորի անողորմ հրամանը գերեզման տարավ նրան, այն ամուսնասեր կնոջը, այն որդեսեր ծնողին... երբ լսեմ իմ թշվառ հարսի տխուր երգերը կամ կույր ամուսնու սև բախտը լացող նրա ողբերը... Երբ Գրիգորի որդին՝ փոքրիկ Սևաղան, գա հարյուրերորդ անգամ ինձ հարցնելու թե՛ «Պապիկ, դու ծերացար, աստված քեզ կուրացրեց. իսկ իմ հայրը ինչո՞ւ համար է կույր...», ասա՛, տե՛ր Մարզպետունի, երբ այս բոլորը գան և աղմկեն ուղեղս, խռովին հոգիս, երբ սիրտս տնդեղհատ գոռա՝ «վրե՛ժ, վրեժ անգագածին...», ի՞նչ անեմ ես այն ժամանակ...

— Ի՞նչ անես այն ժամանակ:

— Այո՛, ասա՛, ես ինքս կամենում եմ ինձ հազթահարել:

— Ի՞նչ արավ Սմբատ թագավորը, երբ յուր աշխարհի ավերումը տեսնելով՝ իջավ կապույտ բերդից և յուր անձը մատնեց թշնամուն. ի՞նչ արավ, երբ դահիճները յուր թաշկինակն առնելով՝ վա-

րոցներով բերանը խրեցին, երբ կզակին գելարաններ դնելով՝ չվանով պարանոցը պրկեցին, երբ ծանր բեռներ գլխին թափելով՝ տասնյակ հոգի վրան նստեցրին, երբ վերջապես դյուցազնի շունչը հատցրենել չկարողանալով՝ նրա անդամներն սկսան հոշոտել և վերջը խաչի վրա տարածել...

Սևադան լուռ էր:

— Ոչինչ չարավ. նա ասաց. «Տե՛ր, ընդունի՛ր այս զոհը, որ բերում եմ իմ ազգի համար, և փոխարեն՝ փրկի՛ր իմ ժողովուրդը պատուհասից...»: Նա ասաց. «Լավ է մեզ, զի այր մի մեռանիցի է վերա ժողովրդյանս և մի՛ ամենայն ազգս կորիցե...», և հոժարությամբ հանձն առավ նահատակութունը: Դու էլ, իշխան, ընդունի՛ր, թե չարագործ հագարացու մինն է քեզ կուրացրել և այն ժամանակ անտրտունջ կարող ես կրկնել նույն խոսքերը, երբ տխուր միայնությունը, ցերեկվա խավարը, սիրեցյալ ամուսնուդ հիշատակը, հարսիդ ողբերը և փոքրիկ Սևադայի թոթովանքը կզան քո սիրտը և հոգին վրդովելու... Հագարացի գազաններին աղաչել, համոզել անկարելի էր, նրանց հոգվո ծարավը արյունն էր զովացնում, բայց հայ իշխանին աստված այդ հոգին չէ տվել. ուրեմն նա պիտի լսե յուր խղճի ձայնին, պիտի լսե իմ աղաչանքին և հավատա, որ նույնիսկ իմ բերանով խոսում է յուր հետ ազգի ամեն մի թշվառացող անդամ:

Սևադան լուռ էր մի քանի վայրկյան. հանկարծ նա գլուխը բարձրացնելով հարցրեց.

— Ի՞նչ է քո պահանջն ինձանից, Գևորգ իշխան:

— Այն, որ հեռացնես Ամրամից քո զույգ որդիներին, և ետ կանչես Ուտիբից թե՛ Աղվանից և թե՛ Գարդմանա գնդերը:

Սևադան կրկին գլուխը կախեց և սկսավ մտածել: Սենյակում մի առ ժամանակ լուռություն տիրեց:

Բայց Գևորգ իշխանն զգում էր արդեն, որ յուր խոսքերը ցանկալի տպավորություն արին Սևադայի վրա, ուստի սրտատրոփ սպասում էր նրա համաձայնություն:

Եվ ահա՛, վերջապես, Սևադան խոսեց.

— Դու ինձ համոզեցիր, տե՛ր Մարգպետունի: Իմ մեջ շարժեցիր նախանձավորության զգացում. ես չեմ կամենում, որ դու հայրենասիրություն գերազանցես ինձ: Թո՛ղ այդպես լինի. ես թողնում եմ վրեժխնդրությունը... Բայց բռնկած ապստամբությունը խաղա-

զելու համար կա և մի ուրիշ արգելք, որ ես բառնալ չեմ կարող. այդ աշխատությունը դու պիտի հանձն առնես:

— Ամենայն ուրախությամբ. աշխատությունից ես չեմ փախչում, միայն թե ասա՛, ո՞րն է արգելքը:

— Ես իմ որդիներին կհամոզեմ և կվերադարձնեմ իրանց զորքերով, բայց Յլիկ-Ամրամին համոզել չեմ կարող, որովհետև ինքս եմ թշնամության կրակը վատել նրա սրտում. այժմ ինչպե՛ս հակառակ խորհուրդ տամ նրան:

— Այդ նեղությունը ես հանձն կառնեմ, — ասաց Մարգպետունին:

— Շատ զեղեցիկ. բայց իմացած եղիր, որ մինչև Ամրամը չհամոզվի ետ կանգնել յուր մտադրությունից, ես իմ զորքերը չեմ բաժանիլ նրանից: Որովհետև խոսք եմ տվել աջակցել նրան ամեն դեպքում, ուրեմն և իմ խոսքը դրժել չեմ կարող: Այժմ դու գնա Ամրամի մոտ, աշխատի՛ր համոզել նրան, որ հնազանդե յուր թագավորին: Եթե կհաջողես ձեռնարկությունդ մեջ, սուրհանդակ ղրկիր ինձ և ես իսկույն հարկ եղած հրահանգները կտամ իմ որդվոց, որ հեռանան Ուտիբից իրանց զորքերով: Իսկ եթե չես հաջողիլ, այն ժամանակ իմացիր, որ աստված չի կամենում անցնել փորձության բաժակը, և ուրեմն մեզանից՝ մեկը պիտի դատարկե այն...

Մարգպետունի իշխանը սաստիկ ուրախացավ և յուր շնորհակալությունը Սևադային հայտնելու համար առավ նրա աջը և համբուրեց: Իշխանի կարծիքով ամենամեծ դժվարությունն արդեն բարձրվել էր: Սևադան, որ ամենքից ճանաչված էր իբր անողբելի մի քարաժայռ, ահա՛, համոզվել էր. ի՞նչ դժվարություն կար, ուրեմն, Յլիկ-Ամրամին համոզելու, մի մարդու, որ համառություն-չունեի և որ ի բնե ստեղծված էր բարի սրտով:

Այս մտածմունքով հեռացավ Սևադայից իշխանը և գնաց հանգրստանալու դղյակի լավագույն քնարաններից մինում, ուր առաջնորդեց նրան իշխանի սենեկապետը:

Փափուկ անկողինը և շրջապատող լուռությունը շուտով թմրություն բերին իշխանի հոգնած անդամներին և անուշարար քունը նրա աչքերը փակեց:

լույսը դեռ նոր էր բացվում, որ Մարզպետունի իշխանը հազարվելով՝ իջավ դոլակի բակը և ծառաներից մինին՝ զարթեցնելով՝ հրամայեց յուր ձին թամբել: Եղանակը ցուրտ էր և երկինքն ամպամած: Աշնանային եղյամբ ծածկել էր գետինը և հիշեցնում էր մոտալուտ ձմեռը: Մառան, որ նոր էր տաք անկողնից ելել, ցրտի ազդեցությունից կծկված, դժվարանում էր շտապով ավարտել գորազդեցությունից կծկված, դժվարանում էր շտապով ավարտել գործը: Իշխանը համբերել չկարողացավ, վայրկյանները թանկ էին նրա համար. «Այդպե՛ս են գործ կատարում այստեղ», — կշտամբեց նա ծառային և նժույզն առաջ քաշելով՝ արագ-արագ ամրացրեց թամբի կապերը:

Այնուհետև նորից բարձրանալով վերին դատիկոնը՝ զարթեցրեց Սևադայի բարապանին, իմանալու համար, թե արդյոք կարո՞ղ է տեսնել իշխանին: Նրանց խոսակցության ձայնն առավ սենեկապանը և դուրս եկավ միջանցքը: Նա զարմացավ Գևորգ իշխանին այդպես վաղ այդտեղ տեսնելով:

— Ի՞նչ եք հրամայում, իշխան, — հարցրեց նա Մարզպետունուն: — Եթե կարող ես զարթեցնել իշխանին, հայտնի՛ր նրան, որ ես կամենում եմ գնալ և կուզեի տեսնել իրան, — ասաց իշխանը: Սենեկապանը ներս մտավ և մի քանի վայրկենից վերադառնալով, հայտնեց, որ իշխանն սպասում է իրան:

Մարզպետունին հետևելով սենեկապանին և մի երկու փոքրիկ խուցեր անցնելով՝ մտավ Սևադայի ննջարանը և սաղավարտը հանելով մոտեցավ իշխանի մահճակալին:

Սենյակը լուսավորում էր տակավին փոքրիկ արծաթյա կանթեղը. իսկ իշխանը նստած էր մահճի մեջ գիշերային լողիկով:

— Ինչո՞ւ այսպես վաղ, սիրելի՛ իշխան, — հարցրեց Սևադան:

— Կամենում եմ այսօր եթե հասնել Ամրամի բանակը. ժամանակը թանկ է, պետք է շտապել:

— Բայց դու գիտե՛ս, թե որտե՛ղ է նա բանակած:

— Երբ շրջում էի Ուտիքում, ինձ ասացին, որ նա անցել է Աղբուտե և գտնվում է Տավուշ բերդի մոտ: Իսկ այժմ որտե՛ղ լինելը չգիտեմ. եկա, որ այդ մասին տեղեկություն առնեմ քեզանից:

— Երկու օր առաջ մեր զնդերը բանակած էին Սագամի ափին. իսկ Ամրամը գտնվում էր դեռ Տավուշի մոտ: Եթե թագավ ի գալըստյան մասին լուր առած լինեին, ուրե՛ր բանակները կփախան... Գնա՛ և այդ կողմերը կպատահես նրանց:

— Իսկ դու չե՛ս կարող հայտնել, թե որտե՛ղ պիտի միանան բանակները, — հարցրեց իշխանը ժպտալով:

— Ոչ. ես իրավունք չունիմ հայտնելու: Եվ դու, իշխան, այդ չպիտի պահանջես ինձանից: Դու ինձ համոզեցիր և ես տվի քեզ իմ համաձայնությունը՝ հաշտվել թագավորի հետ: Այդ ես կարող էի անել: Գնա՛ այժմ համոզիր Յլիկ-Ամրամին. եթե կհաջողես, լավ. եթե ո՛չ, պատերազմը նրա կողմից անխուսափելի է. ուրեմն և բանակի գաղտնիքը քեզ բանալն՝ անկարելի:

— Շատ լավ: Թո՛ղ այդպես լինի: Շնորհակալ եմ արդեն քո համաձայնության համար: Այժմ տո՛ւր ինձ քո օրհնությունը և ես կերթամ: Այդ օրհնությունը կհաջողե իմ ճանապարհը:

— Աստված թո՛րհնե այդ ճանապարհը: Դու խաղաղության և հաշտության միջնորդ ես, անկարելի է, որ նախախնամությունը չհաջողե քե՛: Բայ եթե նա կանխավ որոշել է պատժել հանցավորին...

— Ես կանեմ այն, ինչ որ հրամայում են ինձ իմ պարտքը և հայրենիքը. իսկ աստուծո կամքը... մենք միայն կարող ենք օրհնել: Այս ասելով իշխանը մոտեցավ Սևադային, գրկեց նրան և համբուրելով՝ հեռացավ:

Մի քառորդ ժամի, նա Վահրամ բերդակալի մոտ էր:

Թանձր ու երկար այծենակաճի մեջ փաթաթված և խոշոր գլուխը պողպատե գլխանոցով ծածկած՝ անցուդարձ էր անում բերդակալը յուր դիտանոցի առաջ, երբ մոտեցավ նրան Մարզպետունին:

— Գիտեի, որ այդպես վաղ պիտի բաժանվիս իշխանից, ուստի լուսածաղին դուրս եկա տանից, որպեսզի հրամայեմ ամրոցի զոները բանալու, — ասաց բերդակալը իշխանին և մոտենալով նրան, հետաքրքրությամբ հարցրեց, թե արդյոք կարողացա՞վ անժանոթ մնալ Սևադայից կամ թե տեղեկացա՞վ ցանկացած գաղտնիքներին:

Իշխանը պատմեց իրան համառոտ ինչ որ պատահել էր իրան կամ ինչ որ խոսել էր Սևադայի հետ և լսել նրանից, ծածկելով, իհարկե, այն ամենը, ինչ որ ապստամբությունը գրգռող «ընտանեկան գժտություններին ու սիրային գաղտնիքներին» էր վերաբերում: Այդ պատճառները հետ, իշխանի կարծիքով, անկարելի էր ծանոթացնել արտաքին պաշտոնյաներին:

Բարեսիրտ Վահրամը զարմացավ՝ տեսնելով, որ ինքն այդքան մոտիկ ապր լով Սևադային, չէր կար դացել նրա գաղտնիքները ճանաչել, և դեռ մինչև այդ ըոպեին չգիտեր, թե Յ.Լ.կ-Ամրամին ապստամբեցնողը Սևադան է եղել:

Իշխանը կամեցավ օգուտ քաղել այդ բանից՝ բերդակալի մտերմությունն ավելի վաստակելու համար:

— Ի՞նչ ես կարծում, բարեկամ, — ասաց նրան ծիծաղելով, — եթե Սևադան ճանաչած չլիներ քեզ, մի՞ թե թույլ կտար, որ դու մեա-յիւր այստեղ՝ այդ պաշտոնում:

— Ի՞նչ. մի՞ թե նա գիտե, որ ես դեռ հավատարիմ եմ թագավո-րին:

— Նա ամեն բան գիտե. բայց նա ճանաչում է քեզ:

— Ինչպե՞ս թե ճանաչում է ինձ:

— Նա գիտե, որ դու նրան վնասել չես կարող:

— Ինչպե՞ս թե չեմ կարող. քաջությունն է իմ մեջ պակաս, թե՞ բազուկներս են ծերությունից թուլացել, — ջերմությամբ հարցրեց բերդակալը:

— Նա մինչև անգամ համոզված է, որ դու թագավորիդ պաշտ-պանել չես կարող, եթե հարկը պահանջես, — հարեց Մարզպետու-նին, կամենալով գրգռել բերդակալի ինքնասիրությունը:

— Եվ նա այդ մասին խոսե՞ց քեզ հետ, — հուզված հարցրեց Վահրամը:

— Ո՛ւշ, հայտնապես ոչինչ չասաց...

— Հայտնապես ոչինչ չասա՞ց. հասկանում եմ. բայց ակնար-կությունից դու այդ գուշակեցիր... Լա՛վ. ես կստիպեմ այդ մարդուն հարգել ինձ... Գևորգ իշխան, ես այժմ քեզ հետ եմ, — դիմեց նա Մարզ-պետունուն վճռական եղանակով: — Գնա՛, աշխատի՛ր, որ նախ հաշտությունը կայանա. իսկ եթե այդ չի հաջողիլ, անմիջապես սուր-հանդակ դրկիր ինձ, հետևյալ օրը ես քո մոտ կլինեմ: Այս սուրը ճա-նապարհ կբանա իմ թագավորի համար ինչպես Ուտիքը, նույնպես և Գարգամանը նորից գրավելու: — Այս ասելու ժամանակ նա բացավ լայնազրոշ այծենակաճը և զորեղ ձեռքը դրավ վաղակավորի երա-խակալի վրա:

Մարզպետունին ուրախացավ յուր սրտում, որ կարողացավ հու-զել Վահրամին և այդ խոստումն առնել նրանից: Թագավորը, ար-դարև, կարիք ուներ այդ միջոցին Վահրամի նման անձանց աչակ-

ցության: Նա այն քաջերի թվին էր պատկանում, որոնք սկզբում զգուշությամբ են մոտենում վտանգին, բայց միանգամ մոտենալուց ետ՝ այլևս չեն վախենում նրանից:

— Տո՛ւր ինձ քո ձեռքը և երգվի՛ր, որ ո՛ւր որ էլ լինիմ՝ պիտի գաս իմ կողին, թեկուզ մահվան դիմավորելու համար, — ասաց Մարզպետունին, յուր թափանցող հայացքը սևեղելով բերդակալի աչքերին:

— Երգվում եմ Լուսավորչի սուրբ աշուղը... — հարեց իսկույն Վահրամը և ձեռքը տվավ Մարզպետունուն:

Վերջինս սեղմեց այն ջերմությամբ և ասաց.

— Շնորհակալ եմ, Վահրամ իշխան. մինչև այժմ ես իրավունք ունեի միայն մի անձի վրա, որին կարող էի զոհել գահի և հայրենի-քի սիրուն: Այս վայրկյանից ուրեմն իրավունք եմ ստանում երկու անձի վրա...

— Այո՛, Վահրամ սեպուհը նույնպես քեզ է պատկանում. դո-հի՛ր նրան, երբ հարկը կպահանջես, միայն թե հայրենիքի փրկության սեղանի վրա:

— Ես ուրիշ սեղան չեմ ճանաչում. և ահա՛ այս վայրկյանից քո ձեռքն եմ հանձնում իմ հույսը և հավատը...

Այս ասելով իշխանը գրկեց բերդակալին, համբուրեց նրան ջեր-մությամբ և մի քանի ուրիշ պատվերներ էլ տալով, աշտանակեց յուր նծույզը և սրարշավ դուրս եկավ ամրոցից:

Իշխանի թիկնապահը, որ Գարգաման ավանում անախորժ նո-րություններ էր լսել, և այդ պատճառով գրեթե ամբողջ գիշերն անցրել էր անհանգստության մեջ, վաղ առավոտվանից ելնելով՝ ուղղվեցավ դեպի ամրոցը: Նա աշխատում էր մի վայրկյան առաջ հասնել այստեղ, վախենալով՝ թե գուցե յուր տիրոջը մի վտանգ հասնի ապստամբ իշխանից:

Բայց որքա՛ն մեծ եղան նրա զարմանքն ու ուրախությունը, երբ դեռ Գարգաման գետակը շանցած՝ տեսավ իշխանին, որ իջնում էր ամրոցի զառիվայրից:

— Ո՛ւր և ինչո՞ւ այդպես վաղ, Եզնիկ, — հարցրեց իշխանը յուր թիկնապահին, երբ նրանք մոտեցան միմյանց:

— Տե՛ր իմ, եթե մութով կարողանայի մտնել ամրոցը, նույն-իսկ այս գիշեր կգայի քեզ մոտ, — պատասխանեց թիկնապահը, — բայց գիտեի, որ Գարգամանը անմատչելի է ծակամուտների համար:

— Ի՞նչ կա, ինչո՞ւ էիր շտապում:
 — Նորություններ իմացա, գալիս էի քեզ մոտ. վախենում էի, թե գուցե մի վտանգ հասնի քեզ իշխանից:
 — Ծս, փառք աստուծո, ահա ողջ-առողջ նստած եմ Սևուկիս վրա. բայց դու ի՞նչ նորություններ լսեցիր:
 — Անախորժ նորություններ: Իմ հյուրընկալ քահանան ոչինչ չէր կամենում ասել:
 — Հետո՞:
 — Բոլոր փողերս նրա տանը թողեցի: Մի մասը աջհամբույր տվի իրան, մի մասը տիրուհուն ընծայեցի, մնացյալն էլ աղջկան տվի իբրև ոտնավալի նվեր:
 — Իսկ աղջիկը գեղեցի՞կ էր:
 — Ո՛հ, տեր իմ, անշուշտ ուրախ է սիրտդ, որ Եզնիկի հետ կատակ ես անում. և իրավ շատ գեղեցիկ էր. սևաշյա, կամրաթուշիկ, երկայնահեր...
 — Ինչո՞ւ չնշանվեցար:
 — Հա՛, քահանային կաշառելո՞ւ համար... Բայց ես նրան ուրիշ բանով կաշառեցի. խոստացա, թե «կիսնդրեմ իշխանին, որ քեզ տեղափոխել տա Դվին»: Զարմանալի է. այդ գեղջուկն էլ է մայրաքաղաքում քահանայություն անել փափագում:
 — Գու չէ՞իր ուրախանալ, եթե քեզ հարյուրապետ կարգեինք:
 — Ինչո՞ւ չէ, բայց ես կարող էի առյուծի պես կռվել:
 — Է՛հ, քահանան էլ կարող է մկրտել, պսակել, թաղել. մայրաքաղաքումն էլ մարդիկ այնպես են ծնվում ու մեռնում, ինչպես և գյուղերում:
 — Այդպես է, տե՛ր:
 — Բայց դու ի՞նչ իմացար քահանայից:
 — Արքայից ապստամբած են նաև աղվանցիք ու զարգմանցիք. և այդ արել է Սևադան: Տեր-հայրը պատմեց, թե «Մի օր մեր գյուղապետն եկավ և իշխանի հրամանով հրավիրեց բոլոր գյուղացիներին եկեղեցիով բալը և երգվեցրավ նրանց զենք առնել թագավորի դեմ: Բոլորը երգվեցան: Մյուս գյուղերում ու ավաններում էլ նույնն են արել: Երեք օրվան ընթացքում, ասում էր տեր-հայրը, շորս հազար մարդ է հավաքվել Դավիթ իշխանի դրոշակի տակ: Այդ բանակով նա գնացել է Ուտիք: Իսկ գյուղում մնացող ժողովուրդը երգվել է՝ չոր հաց անգամ շտալ արքայական զորքին»:

— Այդ բոլորը ես գիտեմ, փողերդ իզուր ես վատնել. — ասաց իշխանը: Ապա հաղորդելով նրան մի քանի կարևոր նորություններ, հարցրեց: — Ի՞նչ իմացար դու բանակի շարժման մասին, արդյոք ապստամբները մինչև ո՞ւր պիտի դիմավորեն թագավորին կամ զարգմանացիք որտե՞ղ պիտի միանան ուտիացիներին:
 — Այդ մասին ոչինչ չիմացա, չնայելով, որ հենց այդ նպատակով երկու ժամ էլ գինետանն անցրի: Միայն թե այդտեղ պատահեցի մի դասալիք գինեգորի, որ փախել էր Տավուշի ձորից: Նա պատմում էր, թե Ամրամի մի քանի խմբեր շրջում են Կուրի եղեգնուտներում և նպատակ ունին նետահար անել արքային, հենց գետի վրայից անցնելու ժամանակ, որովհետև Ամրամը վախենում է եգեբացիներից և չի կամենում ազատ դաշտի վրա ճակատել նրանց դեմ:
 — Այդ նրանց չի հաշոգիլ, — նկատեց իշխանը հանգստությամբ, — թագավորի թիկնապահները վանանդացիք են. նրանց լահանափակը կայծակն անգամ չի թափանցիլ, ո՛ւր մնաց ուտիացիների նետերը:
 — Բայց եթե ափսազաց զորքերը հասնեն, — ասում էր դասալիքը, — այն ժամանակ Ամրամը համարձակ կճակատե թագավորի դ՛մ:
 — Ի՞նչ, ափսազաց զորքե՞րը. — կարծես լսածին չհավատալով հարցրեց իշխանը:
 — Այո՛, ափսազաց զորքերը: Յլիկ-Ամրամը խոստացել է Գուրգենին Ուտիքը հանձնել նրան, եթե վերջինս կօգնե իրան այս ապստամբունի գործում:
 — Որտ՞ղից գիտեր դասալիքը Ամրամի այդ դադտնիքը:
 — Նա մի քանի օր շարունակ Ամրամի հետամուտների հետ միասին շրջել է եղեգնուտներում: Նրան ուտիացիք խոստումներ են արել, թե Ամրամ իշխանը նրան էլ իրենց հետ կտանե Ափսազիա, ուր ինքը՝ Յլիկը պիտի տեղափոխվի՝ Ուտիքը Գուրգենին հանձնելուց և նրա փոխարեն Ափսազիայում ուրիշ երկիր ստանալուց լու: Հենց այդ խոստու ն էլ պատճառ է դարձել, որ այդ զորականը հեռացել է նրանից: Պատվական հայ էր այդ դասալիքը: «Եթե Ամրամը պիտի հեռանա Ափսազ՝ ա, մենք ինչո՞ւ նրա պատճառով կռվենք մեր թագավորի դեմ», — ա ում էր նա ինձ:
 Իշխանի դեմքը մոռայվեց թ կնապահի հաղորդածը երկյուղ ազդեց նրա սրտին: Մինչև այդ նա պարտւրում էր իրան այն հու-

տու՛ն, թե գուցե արքայի մեծ գորքով երևալն ստիպե Ամրամին ետ քաշվել յուր ամրոցը և պատերազմը տեղի չունենա: Բայց այժմ, երբ իմացավ, թե ափխազաց Գուրգենն էլ խառն է գործի մեջ, շահագանց տիրեց: Ամրամը օտարի այդ աշակցութեան վրա վստահանալով կարող էր մեծ վնաս հասցնել երկրին:

Իշխանին մնում էր մի նվազ հույս. այ է՛ ապավինել յուր կորովին և պերճախոսութեանը՝ ապստամբի սիրտը կակղացնելու համար: Դրանից զատ նա չգտեր ուրիշ մի ելք, որով կարելի լիներ շարիքի առաջն առնել:

— Տե՛ր իմ, ափխազաց այդ հին գայլը մեզ շատ վասն հասցրեալ, ե՛րբ պիտի կարողանանք պատժել նրան, — հարցրեց Եզնիկ իշխանին:

— Երբ որ աստված կամենա, — անուշադիր եղանակով պատասխանեց իշխանը սկսավ ձիու ընթացքն արագացնել:

— Բայց մենք ո՛ւր ենք գնում, — հարցրեց թիկնապահը՝ իշխանին հետևելով:

— Մենք այսօր ևեթ պիտի աշխատենք հասնել Ամրամի բանակը, մեր կորցրած ամեն մի ժամը կարող է մի նոր վտանգ ծնել մեզ համար:

— Կերթանք առանց հանգստանալու: Բայց ձիաների ուժը չի բավիլ այդքան ճանապարհը մի օրում կտրելու:

— Ինչո՞ւ. քանի՞ փարսախ է այստեղից ինչև Տավուշ:

— Հարյուրից ավելի: Մենք հազիվ կարող ենք երեկոյան Սագամի ձորն անցնել:

— Իսկ առավոտը:

— Այո՛, ուսածագին կմտնենք Տավուշ:

— Այդ էլ բավական է. շտապենք, — ասաց իշխանը և մտրակը շարժեց: Սևուկն սկսավ սուրալ հողմի պես. թիկնապահը հետևում է նրան:

Երեկոյան դեմ մեր ճանապարհորդները գտնվում էին Սագամի ձորում: Գետափին հանգստացող մի քանի գյուղացիներ տեղեկություն ավի՛ն նրանց, որ Դավիթ ու Գրիգոր իշխանների բանակը չվել էր այդտեղից հենց միևնույն օրը և թե Ամրամի զորքերը գտնվում են այդ միջոցին Աղստև և Կուր գետերի խառնուրդի մոտ:

— Ցանկալի էր իմանալ, թ ինչո՞ւ Ամրամը հեռացել է այդ-

քան յուր ամրոցից, — հարցրեց Եզնիկն իշխանին, երբ նրանք գետն անցնելով՝ դեմ դրին դեպի դաշտավայրը:

— Այդ նշան է, որ ափխազցիները մոտենում են նրան: Ահա գարդմանացիք էլ այստեղից են չվել: Կնշանակե նրանք միացնում են անակհի՛րը:

— Ուրեմն թագավորի գալստյան մասին լո՛ւր ունին առած:

— Անշո՛ւշտ, ապա թե ոչ, ինչո՞ւ այդքան զորքեր միասին կըխըմբեին. չէ՞ որ մի քանի օրվա մեջ բոլոր շրջակաների պաշարը կարող էին նրանք սպառել:

— Տե՛ր, ինձ թվում է, թե մենք պատերազմին պիտի մասնակցենք և ոչ թե հաշտութեանը, այնպես չէ՞, — հարցրեց Եզնիկը մի առանձին անհանգստութեամբ:

— Այդ աստծուն է հայտնի, տեսնենք, թե առավոտը ի՛նչ օր կծագե մեզ համար, — պատասխանեց իշխանը, ըստ երևույթին անփուլթ եղանակով, բայց նա իսկապես տանջվում էր տխուր մտածմունքներից: Մի ծանր նախազգացում ճնշում էր յուր սիրտը, և կարծես այդ ճնշումից ազատվելու համար էր, որ նա շարունակ արագացնում էր ձիու ընթացքը:

Իշխանն ու թիկնապահը անցուցին այդ գիշեր Սևորդյաց ձորի գյուղերից մինում: Այդտեղ իմացան, որ Յլիկ-Ամրամը յուր և իրան հետ եղող ապստամբ իշխանների ընտանիքներն ամրացրել է Տավուշ բերդում, իսկ ինքը առաջացել է դեպի Աղստև, որպեսզի թագավորին հանդիպե ամրոցից հեռու: Այդ նրա համար էր, որ նախ՝ պատերազմի արհավիրներով չահաբեկե ամրոցաբնակ տիկնանց, և երկրորդ՝ որ ինքն ավելի ազատ լինի յուր գործառնութեանց մեջ. այսինքն՝ եթե պարտութուն կրելու լիներ, կարող էր քաշվել լեռները, մինչև որ նորից կկարգավորեր յուր բանակը, իսկ եթե թագավորը որոշեր պաշարել յուր բերդը, այն ժամանակ նա կհարձակվեր ետևից և այդպիսով կազատե բերդը պաշարո մի:

Այդ բոլոր ծրագրերները հայտնի դարձան Մարզպետունուն, հենց որ նա Ամրամի Տավուշից հեռանալն իմացավ:

— Ուրեմն մենք գործ չունինք նրա ամրոցում, — ասաց իշխանը թիկնապահին. — առավոտն արդեն պիտի հասնինք Աղստև:

— Դեռ արևը չծագած ա ող ենք Հասանի չուրն անց՛ել, — պատասխանեց թիկնապահը:

Նրան պառնեցին մ քանի ժամ հա՛ գիստ առնելու համար:

Հետեյալ առավոտ, հազիվ արևը որիզոնից մի ասպարեզ բարձրացած, իշխանն ու ուր թիկնապահը Աղստեի հովիտը հասանք

Դաշնակից ապստամբների վրանները բռնած էին հովտի բոլոր տարածությունը՝ սկսած Աղստեի գետաբերանից մինչև մոտակա լեռան ստորոտը: Հովտի արեզրնդրեմ մասի վրա զարկած էին ուտիացոց ու սևորդյաց վրանները: Նրանցից մի ասպարեզ հեռու գտնվում էին գարդմանացիք ու ազվանք: Նրանց բոլորի վրաններն էլ շարված էին կանոնավոր ուղղութիւնով և ներկայացնում էին մի քանի ընդարձակ քառակուսիներ, որոնց յուրաքանչյուրի մեջտեղում գտնվում էր զորավարի կամ իշխանի վրանը: Բայց բանակի ոչ մի կողմից պատ ել չկար դրված. այդ նշան էր, որ զորքը նպատակ չունէր այդտե: Երկար մնալու:

Նոր էին հասել և դաշնակից ափսազցիները, որոնք և խառն ու անկանոն կերպով խփել էին իրանց վրանները դեպի Կուրը ձգվող դաշտավայրի վրա:

Ապստամբների այս ահագին պատրաստութիւնը տեսնելով՝ Մարզպետունի իշխանը դառնոթ թյամբ բացականչեց.

— Ինչպէս լավ համախմբվում են՝ իրանք իրանց կործանելու համար:

— Ձէր սպասում այսպիսի կազմութեան, տեր իմ, այնպես չէ՞, — հարցրեց Եզնիկը ժպտաւով:

— Բնավ: Թշվառականներ միայն հարազատի դեմ են լավ գինջում... կամ երբ ա կավո է լինում սեփական երկիր ոտնակոխ անել...

— Բա՛նկատեղը պիտի մտնենք, այնպես չէ՞, — հարցրեց թիկնապահը:

Իշխանը շատախաբ էր: Նա ձիու սանձ քաշած և հաստաբուն մի ծառի ստվերում կանգնած՝ դիտում էր բանակը, նրա տարածութիւնը, նոր զարկվող վրանների շուրջը տիրող շարժումը, մի խումբ հեծելազորի վարժութիւնը և հովտի մի կողմը հավաքված զորքերի մկնդախաղը:

Երկար դիտելուց ետ, նա դարձավ թիկնապահին.

— Տեսնո՞ւմ ես այն ընդարձա վրանափակը, որի մեջտեղը զարկած է իշխանական վրանը:

— Ա՛յ, որի վրա ծածանվում է երկզունյան դրոշակ:

— Այո՛. Ամրամ սեպուհինն է այն, գնա, անցիր ուղղակի բանակի միջով...

— Ավելի լավ չէ՞ հովտի եզերից մոտենալ:

— Ո՛չ, սևորդիները վայրենի մարդիկ են. կարող են մինչև անգամ նետահարել: Անցի՛ր բանակի միջով, բայց սրարշավ և առանց աչ ու ձախ նայելու. մոտեցի՛ր իշխանի վրանին, ներս մտիր... Ընանալո՞ւմ ես գու իշխանին:

— Ինչպե՞ս չէ. շատ անգամ եմ տեսել:

— Հա՛. նե՛րս մտիր և հայտնիր իմ կողմից, որ եկել եմ և կամենում եմ տեսնվել յուր հետ: Ասա՛, որ կարևոր գործի մասին է խոսելիքս:

— Կհրամայե՞ս հայտնել իրան պատճառը, եթե հարցնելու լինի:

— Ո՛չ. պատճառների մասին խոսելը քո գործը չէ. գնա՛, մի՛ ուշանար:

— Իսկույն, տե՛ր իմ: — Այս ասելով Եզնիկը մտրակեց քար ձին և սրարշավ դեպի բանակն ուղղվեցավ:

Իշխանի ակնարկած վրանափակը մի ընդարձակ քառակուսի էր, բաղկացած շորս տասնյակ վրաններից, որոնցից յուրաքանչյուր տասնյակը զարկված էր մյուսի հանդեպ երկշար ուղղութիւնով: Իրանց մեջտեղում գտնվում էր սեպուհի ընդարձակ վրանը, որի վրա ծածանում էր զորավարական դրոշը: Վրանի ճակատը զարդարված էր իշխանական զինանշանով, իսկ ներսը պատած կարմիր պաստառներով: Վրանը վերամբառնոզ երբչակ սյուների վրա, որոնք զարդարված էին պղնձե փայլուն օղակներով, կախված էին գեղեցիկ զենքեր, այն է՝ արծաթապատ սրեր և վաղակավորներ, դրվագազարդ վահաններ ու ասպարներ, նետալից կապարձներ, արծաթազարդ աղեղներ, իսկ վրանի մի անկյունում հենված էին կարճաբուն մկունդներ ու գեղարգներ:

Իշխանական վրանի առաջ կանգնած էին զրահագցեստ պահապաններ, երկաթե գլխանոցներով, երկար նիզակներ ու ասպարներ ձեռքներին: Իսկ վրանի մեջ անցուղարձ էր անում Յլիկ-Ամրամը, միայնակ և մտախոհ:

Սա մի քարձրահասակ և հաղթանդամ տղամարդ էր, աճուր կազմվածքով և խոշոր ու ազդեցիկ դեմքով: Նրա լայն ճակատը, որ ծածկված էր կնճիւններով, սուր և թափանցող աչքերը, որոնց հովանավորում էին թալամազ և գրեթե միավորյալ հոնքեր, մեծ և արծուկան

քիթը, որ իշխում էր կարծես երկար ու թավ ընչացքին, և հարուստ, գորշւիխառն մորուքը, որ ծածկում էր պղնձե լանջապանակի կեսը, տալիս էին նրան լուրջ և մինչև անգամ ահարկու կերպարանք: Նա ամբողջապես զրահագրեստ էր: Հագած ունեք պողպատից հյուսած վերտ, կրծքին՝ փայլուն լանջապանակ, կոնքերին՝ բազպաններ, ոտքերին՝ սունապաններ, իսկ ազդրին՝ ծանր, արծաթապատ սուր: Պողքատե սաղավարտը, որի վրա փայլում էր պղնձե արծվածե գարգամանակ և որը զարդարված էր սև, թավամազ ցցունքով, դրված էր փոքրիկ սեղանիկի վրա:

Հանկարծ սեպուհը լսեց մի վիճաբանության շշուկ, որ տեղի էր ունենում յուր վրանի առաջ:

— Ո՞վ է այդտեղ, — գոչեց նա ներսից հզոր ձայնով:

— Մի ոստանցի գինվոր, որ կամենում է ներկայանալ քեզ, տե՛ր, բայց չի կամենում վաղակավորն ու վահանը ձգել, — պատասխանեց պահապանը, մոտենալով վրանի մուտքին:

— Ո՞վ է այդ համարը, թողե՛ք որ գա, — հրամայեց սեպուհը:

Եկողը եզնիկն էր: Նա յուր երկարաբուն նիզակը հանձնեց պահապանին և ներս մտնելով վրանը, խոր գլուխ տվավ իշխանին:

— Ո՞վ ես դու, — հարցրեց Ամրամը խրոխտ ձայնով:

— Մարզպետունյաց Գևորգ մեծ իշխանի թիկնապահը, — պատասխանեց եզնիկը:

— Դու չգիտե՞ս, որ իրավունք չունիս սրով ու վահանով իշխանի վրանը մտնելու:

— Երբե՛ք հեռացրած չեմ ինձանից այս զենքերը. տեր իմ:

— Ուրեմն երբեք էլ բանքերի պաշտոն չե՞ս կատարած:

— Առաջին անգամն եմ կատարում և երկրորդ անգամ չպիտի կատարեմ, քանի որ հարկավոր է դրա համար զինաթափ լինել, — պատասխանեց եզնիկը փոքր-ինչ այլա լված:

Սեպուհը ժպտաց:

— Ի՞նչ ունիս ինձ հայտնելու, — հարցրեց նա:

— Իշխանը հրամայեց ինձ՝ ասել, որ եկել է ձեր բանակը կարևոր գործի համար և կամենում է խոսակցել տեր սեպուհի հետ:

— Գևորգ իշխանն այստե՞ղ, մեր բանակումն է:

— Այստեղ, բանակից դուրս սպասում է քո պատասխանին:

— Գնա՛, ասա՛, թող շնորհ բերեք, — պատվիրեց իսկույն սե-

պուհը և ապա կանչելով պահապանին՝ հրամայեց, որ հայտնե յուր թիկնապահներին՝ ընդառաջել իշխանին:

Իսկույն մի խումբ զրահավորներ պատրաստ ձիանը աշտանակելով՝ դիմավորեցին իշխան Մարզպետունուն բանակից դուրս և առաջնորդեցին նրան սեպուհի վրանը:

— Ամեն մարդու կսպասեի տեսնել ի՞մ վրանում, բայց Մարզպետունյաց իշխանին, թագավորի զինակցին ու հավատարմին, երբե՛ք... — ասաց սեպուհը ջերմագին ողջունելով իշխանին և հրամայեց նեղով նրան մի փոքրիկ եռոտանի աթոռ:

— Բարեբախտաբար ես միշտ այնտեղ եմ, ուր ինձ չեն սպասում, — ժպտալով պատասխանեց իշխանը:

— Բարեբախտաբար. ի՞նչ կնշանակե այդ:

— Կնշանակե, թե երբեք չար գործի համար չեմ այցելում մեր բարեկամներին:

— Բարեկամներին, այո՛, բայց դու թշնամու վրանումն ես:

— Ո՛չ, Մարզպետունին հայ թշնամի չունի. նա այդպիսի թշնամի չի ճանաչում:

— Իսկ թագավորի թշնամիները քո թշնամիները չե՞ն:

— Դու մի օր թագավորի բարեկամն էիր և դարձյալ բարեկամ կլինես...

— Բարեկամ... դժոխքը տանե նրան... իմ սատանային հաշտության ձեռք կպարզեմ, բայց նրան՝ երբեք, — ուժգին բացականչությամբ ընդհատեց սեպուհն իշխանին:

Մարզպետունին լսեց և մի տեսակ տարակուսական հայացքով սկսավ դիտել սեպուհի դեմքը, որ այլայլվել էր հանկարծական հուզմունքից:

— Եթե գիտենայի, թե պիտի վրդովեմ քեզ... այսքան երկար ճանապարհ չէի կտրիլ... — մեղմ ու հանդարտ ձայնով նկատեց իշխանը:

— Թագավորը հաշիվ մի ավուր ճանապարհով հեռի է մեզանից, — խոսել սկսավ սեպուհը՝ նույնպես մեղմությամբ, — վաղը գուցե մենք ճակատենք միմյանց դեմ. եթե դու մեզ հաշտեցնելու համար ես եկել, ցավում եմ, որ ապարդյուն աշխատանք ես հանձն առել:

— Ոստանում ոչ ոք չէր հավատում, թե սեպուհ Ամրամը կարող է ապստամբել յուր թագավորից...

— Ես չեմ ապաստամքել իմ թագավորից, — ընդհատեց սեպուհն իշխանին. — հիշում ես, թե ինչպե՛ս անձնվիրաբար էի ծառայում նրան: Քանի՛-քանի՛ անգամ յուր ապստամբ կողմնակալների դեմ պատերազմեցի, քանի՛ վտանգավոր կռիվների մեջ յուր անձը պաշտպանեցի, ի՛նչ հերոսություններ Շամշուլտեի վրա յուր դրոշակը պարզեցի, ո՞ր մեկը հիշեմ...

— Եվ նա քեզ պարտապան չմնաց. իշխան կարգեց ամբողջ Ուտիքի և Սևորդյաց աշխարհի վրա. հյուսիսային զորքի հրամանատարությունը հանձնեց քեզ... Դու չպետք է օգուտ քաղեիր քո ձեռքում ունեցած իշխանությունից ու պատրաստի զորքերից և ապստամբության դրոշակ բանալով՝ սուրդ ուղղեիր քո բարեբարի և թագավորի դեմ:

— Երբե՛ք իմ թագավորի, մի՛ պսիր այդ, այլ իմ անձնական թշնամու...
— Անձնական թշնամի՛... մի՞թե թագավորը կարող է անձնական թշնամի լինել յուր պաշտոնակալին, — նկատեց իշխանը՝ իբրև թե սեպուհի խոսքերը չհասկանալով:

— Իշխա՛ն, եթե դու ոչինչ չգիտես այն ամենից, ինչ որ իմ մեջ թշնամություն է գրգռել դեպի թագավորը, ապա շատացիր այնքանով՝ ինչ որ ես քեզ ասացի. ավելին խոսել չեմ կարող:

— Ես չեմ կամենում, որ շատ բաներ պատմես ինձ: Գիտեմ, թե առհասարակ ի՛նչ պատճառներ են դրդում մեր իշխաններին թշնամանալ թագավորին կամ ապստամբել նրա դեմ...

— Գիտես, այնպես չէ՞, — ընդհատեց հանկարծ սեպուհը, — փառամոլություն, շահասիրություն, ընչաքաղցություն. ի՛նչ ես կարծում, դրանցից մեկը չէ՞, որ դրդել է ինձ թշնամանալ իմ թագավորին...

— Չգիտեմ. և ասացի, թե չեմ էլ կամենում իմանալ. բայց կամենում եմ, որ դու ապստամբության դրոշակն ամփոփես և թագավորիդ դեմ հանած սուրը յուր պատյանը դարձնես:

— Այդ սպառնալի՞ք է քո կողմից, իշխա՛ն:

— Ո՛չ, այլ լուկ խնդիր, ազալանք...

— Ջարմանում եմ. Մարզպետունյաց տերը խնդրում, աղաչում է սեպուհ Ամրամին... Այդպիսի խոնարհություն չեն ունեցել, կարծեմ, Մարզպետունի նախարարները... Արդյոք մի խորհրդավոր գաղտնիք չկա՞ թաքնված այդ խնդրարկության մեջ:

— Լսի՛ր, Ամրամ սեպուհ. Մարզպետունի նախարարները հպարտ էին ավելի քան քո նախահայրերը, բայց նրանց ժառանգը գերադատում է հայրենասիրությունը. մի՞թե այդ մի արատ է նրա համար:

— Բնա՛վ. երա՛նի նրան, ով կարող է անձնվիրաբար ծառայել հայրենիքին:

— Եվ, ահա՛, հենց այդ հայրենիքի շահն է, որ իմ հպարտ ճակատը խոնարհեցնում է քո առաջ: Կարո՞ղ ես արհամարհել այս խոնարհությունը կամ անարգ գաղտնիքներ որոնել նրա մեջ:

— Ո՛չ:

— Ուրեմն լսի՛ր ինձ. կակղացրու սրտիդ կարծրությունը և արգելիր այն կոտորածը, որ տեղի պիտի ունենա մի կամ երկու օրից հետո:

— Չեմ կարող:

— Ուրեմն հայոց հազարավոր մայրերը որդիներ են ծնել ցավոք ու հեծություններ, մեծացրել են նրանց բազմամյա տանջանքներով, որ դուք իշխաններդ մի օրվա ընթացքում զոհեք այդ բոլորին ձեր անձնական կրքերի՛ն:

— Իսկ երբ նրանց տանում եք հազարացոց դեմ, երբ նրանց մաշում է մահմեդականի սուրը, ինչո՞ւ այն ժամանակ էլ չեք հիշում հայ մայրերի ցավն ու հեծությունը:

— Հո՛յ-ենիքի թշնամու դեմ կովելը, նրա ազատության համար մեռնիլը սրբազան պարտք է, այդ պարտքից ոչ ոք չպիտի փախչի. բայց եղբայրասպանությունը մի ոճիր է, աստծուց և մարդկանցից անիծված:

Ամրամը, որ խոսելու ժամանակ բարձրացել էր տեղից, նստեց նորեն եռոտանու վրա և լուռ ու մտախոհ, սկսավ դիտել վրանի անկյունին հենած գեղարդները: Ապա մի վայրկենից ետ ձեռքը դեպի ծնուտը տարավ և յուր հարուստ, նրբահեր մորուքը շոյելով՝ մեղմ ձայնով ասաց.

— Տե՛ր Մարզպետունի, շահավոր խոսելն ավելի հեշտ է, քան շահավոր գործելը: Ես չէի ցանկանալ շարագործի անուն վաստակել, բայց հանգամանքները շարագործ շինեցին ինձ: Այսուհետև ես չպիտի մտածեմ, թե ի՛նչ է ասում աշխարհն ինձ համար. ես միայն մի մարդու պիտի հաշիվ տամ. դա իմ նեթքին մարդը, իմ խիղճն է...

— Այդ խիղճը թույլ չի տալ քեզ, որ եղբարցդ կյանքը վտանգի ենթարկես:

— Մի՛ ընդհատիր, իմ խիղճը ավելի ընտանի է ինձ: Բայց այդ չէ խնդիրը, եթե ես, մինչև անգամ, իմ արդար ցասուժը ճնշեմ, իմ խիղճը բռնաբարեմ, դարձյալ չեմ կարող քո խնդիրը կատարել, որովհետև ես միայն ես չեմ, որ թագավորի դեմ եմ կանգնած, ինձ հետ են նաև Գարդմանա և Ափխազիո իշխանները իրանց դաշնակիցներով: Անշուշտ դու տեսար այս հովտի վրա զարկած բազմաթիվ վրանները. թագավորի հետ վերջացնելու: Եթե ես ամփոփեմ ուտիացոց դրոշմը, միևնույն է, ինձ չեն հետևիլ ո՛չ սևորդիները, ո՛չ գարդմանացիք, ո՛չ ազվանք, ո՛չ տայոց իշխանը, ո՛չ ափխազաց արքայորդին:

— Բե՛ր իշխանը... նա՞ էլ այստեղ է:

— Այո՛, նա էլ այստեղ... հայոց թագավորի տոհմական թշնամին:

— Որի հետ միացել ես դո՛ւ:

— Այո՛, և երդվել եմ, ինչպես նրան, նույնպես և մյուս դաշնակիցներին, կովիլ հետերնին միասին, մինչև իմ վերջին շունչը:

— Եվ եթե հաշտվե՞ս:

— Այն ժամանակ այդ բոլորի սուրը կդարձնեմ միայն իմ անձի դեմ: Այս է մեր պայմանը:

— Հիշածների մեջ, սիրելի Ամրամ, միայն Ափխազիո երիտասարդ իշխանն է, որ դժգոհ կմնա հաշտությունից, որովհետև նա եկել է կոտորելու և ավերելու նպատակով: Ինքդ ասացիր, որ նա արքայի է կոտորելու և ավերելու նպատակով: Ինքդ ասացիր, որ նա արքայի տոհմական թշնամին է, և բնական է, որ չկամենա ձեռնունայն վերադառնալ յուր հոր մոտ: Բայց մյուս իշխաններն ընդդեմ չեն լինիլ, եթե դու հաշտվես և արգելես առաջիկա կոտորածը:

— Իսկ Սևադա իշխանը, նրա երկու որդիները, կատաղի գարգամանացի՞ք, որոնք եկել են իրանց կույր իշխանների վրեժը լուծելու թագավորից...

— Սևադա իշխանը ներքե թագավորին:

— Ի՛նչ, Սևադան ներե՞ց, — տեղից վեր թռչելով բացականչեց Ամրամը:

— Այո՛, ես նրա մոտ էի. նա ներքե և ետ կկանչի յուր զորքերը, եթե դու էլ վեհանձնաբար վայր դնես քո սուրը:

Բարկության հուրը ցոլաց Ամրամի աչքերում, նրա դեմքը այլաչափացավ և շունչը կարծես թե բռնվեցավ: Ինչպես հնոցի մեջ խեղդվող բոցի ծուխը:

Նա մի քանի քայլ առաջ գնաց, նորեն ետ դարձավ և ապա կանգ առնելով իշխանի առաջ, հարցրեց կրկին.

— Եվ այդպե՛ս, նա ուրեմն ներե՞ց... և զորքերը ետ կկանչի, եթե ես հաշտվեմ...

— Այո՛, նա բոլորովին ներեց. նա հարգեց իմ խնդիրը, նա ապացուցեց, որ սիրում է հայրենիքը:

Ամրամը ձգեց յուր ձեռը, բռնեց իշխանի թևից և կամացուկ ձայնով ասաց.

— Այստեղ մեզ կարող են լսել, արի իմ առանձնարանը:

Այս ասելով նա առաջ անցավ և ներքին վարագույրը բանալով՝ մտավ վրանի երկրորդ բաժանմունքը: Իշխանը հետևեց նրան:

— Այդ Սևադան, այդ հպարտ գարդմանացին, որ երդվել էր պատժել յուր դահճին, ի՞նչ բարիքների հուսով է հաշտվում թագավորի հետ, — դարձավ Ամրամը Մարզպետունուն:

— Յուր անձի համար և ոչ մի: Նա խնայում է յուր հայրենակիցների արյունը:

— Իսկ նա պատմե՞ց քեզ, թե ինչո՞ւ համար եմ սուր վերցրել ես:

— Պատմեց. ես բոլորը գիտեմ:

— Պատմեց, և դու բոլորը գիտե՞ս... — զայրույթից կարծես խեղդվելով հարցրեց Ամրամը:

— Այո՛, բայց մի՛ վրդովվիր:

— Չվրդովվե՞մ. այդ ի՞մ ցանկությունից է կախված. կարո՞ղ ես հրամայել առյուծին, որ նա շմռնչի, երբ դարանակալ սուրը ցցվում է յուր կողերի մեջ...

— Համբերությունը ամենազորավոր զենքն է...

— Ի՛նչ համբերությունից խոսելու ժամանակ է, Մարզպետունի՛ իշխան... Ասում ես, որ Սևադան ներել է նրան. ինչո՞ւ, ինչո՞ւ ուրեմն այդ ծերուկը դժոխք վառեց իմ սրտում, ինչո՞ւ իմ հոգու խաղաղությունը վրդովեց, ինչո՞ւ իմ կյանքը թունավորեց... եթե այսօր պիտի ներեր:

— Երբ մարդու հոգին կուրանում է վրեժխնդրության կրքերից...

— Է՛լ ո՛չ մի խոսք, Մարզպետունի՛ իշխան: Սևադան թող ների, նրա որդիքը թո՞ղ ներեն, բոլոր աշխարհը ների, Ամրամ սեպուհը չի՛ ներիլ... հաշտություն... Աշոտ-Ծրկաթի հետ, երբե՞ք... Եթե կարողանամ՝ նույնիսկ դժոխքի հետ կմիանամ այդ անարժան

Թագավորին գահավեժ կործանելու համար... Եթե դու կարողանա-
յիր մտնել իմ հոգեկան աշխարհը և տեսնել, թե տանջանքների ի՞նչ
հրդեհ է վառվում այնտեղ, կսոսկայիր, կսարսափեիր...

— Եվ ահա՛ հենց այդ ժամանակն է, որ հերոսը և մեծ հայրենա-
սերը կարողանում է ապացուցանել, թե յուր մայրը հասարակ ծնունդ
չէ պարզեցել աշխարհին:

— Ամենից հասարակ և ամենից սինլքորը կարող է հանդուրժել
այս անպատվությունը. մեծ հոգին, ընդհակառակը, չի կարող տանել
նրան:

— Սևադան փոքրիկ մարդ չէ. Աշոտը կուրացրել է նրա երկու
աչքերը, կուրացրել է և նրա որդուն. և սակայն նա մոռանում է այսօր
այդ անփոխարինելի զրկանքը և ներում է անխիղճ փեսային՝ միայն
հայրենիքի սիրուն համար:

— Աշոտը նրա աչքերն է կուրացրել, բայց իմ՝ սիրտը՝ Կույր
աչքը կարող է ներել, բայց կույր սիրտը չի ներիլ... չի կարող ներել:

— Բայց...

— Տե՛ր Մարգպետունի, այն մարդը, որ գիտե, թե թագավորն
ի՞նչ անարգանք է հասցրել իմ անվանը և սակայն խորհուրդ է տա-
լիս ինձ հաշտվել նրա հետ, նա իմ թշնամին է: Եթե դու իմ վրանում
չլինեիր, ես կամենամարտեի քեզ հետ...

— Ուրեմն, ես իմ գործը վերջացրի... — ասաց Մարգպետունի
իշխանը և տեղից վեր կենալով՝ ողջունեց Ամրամին և վրդովված
դուրս գնաց վրանից:

Հազիվ իշխանը ներքին մուտքից հեռացել էր մի քանի քայլ,
սեպուհը բարձրացրեց վարագույրը և ձայն տվավ նրան.

— Տե՛ր Մարգպետունի:

Իշխանը ետ դարձավ և հարցրեց.

— Դու ինձ ուրիշ ասելիք ունի՞ս:

— Ես դեռ ոչինչ չեմ ասել քեզ, — պատասխանեց Ամրամը:

Իշխանն ինքն իրան ուրախացավ: Նրա սրտում նոր հույս ծա-
ղեց: «Միգուցե նա զղջաց յուր սառն ընդունելության համար. մի-
գուցե նա կամենում է հարգել իմ խնդիրը...», վայրկենապես ան-
ցան այս մտքերը Մարգպետունու գլխով և նա հստաբուժյամբ ետ
գարձավ և նորեն ներքին վրանը մտնելով՝ հարցրեց.

— Ուրիշ ի՞նչ ունիս ինձ ասելու:

— Նստի՛ր այստեղ մի վայրկյան, — ասաց սեպուհը ցույց տալով
իշխանին յուր մահճակալը:

Իշխանը նստեց:

— Տե՛ր Մարգպետունի, եթե դու եկել ես ինձ մոտ իբրև պատ-
գամավոր, ապա ուրեմն պետք է լրիվ պատասխան տանես նրան,
ով որ ուղարկել է քեզ, — ասաց սեպուհը:

— Ոչ ոք ինձ չի ուղարկել: Թագավորը, ինչպես գիտես, նոր է
վերադառնում եգերացոց աշխարհից. իսկ Ուտիքում եղած ժամա-
նակ ես նրան չեմ տեսիլ...

— Ես կարծում էի, թե գուցե թագուհին...

— Եվ ո՛չ թագուհին. և ո՛չ կաթողիկոսը... Ես ինքս տեսա,
թե ի՞նչ ավեր է սպառնում մեր աշխարհին: Ամեն կողմ անցա, ամեն
ինչ դիտեցի. և վերջը որոշեցի գալ և խնդրել ձեզ երկուսիդ՝ քեզ և
Սևադային՝ խնայել և խղճալ ձեր բազմաշարշար հայրենիքին...
Սևադա իշխանը, շնորհակալ եմ, լսեց ինձ, մոռացավ յուր վիշտը,
յուր վրեժխնդրությունը... Դու էլ, ես հավատացած եմ...

— Ո՛չ, տեր Մարգպետունի, մի՛ հավատար, — ընդհատեց հան-
կարծ սեպուհը. — մի՛ հավատար, թե ես կարող եմ քեզ լսել, թե քո
խոսքերը կարող են իմ սիրտը շարժել, թե Ամրամ սեպուհը կարող է
հայրենիքի համար մտածել...

— Ինչո՞ւ ուրեմն ետ դարձրի ինձ. ես այդ համոզմունքով
արդեն հեռանում էի քեզանից:

— Ետ դարձրի, որ իմ սիրտը բանամ քո առաջ, ցույց տամ քեզ
նրա ժահահոտ վերքերը, որսիսզի թագավորիդ հանդիպած ժամանակ
պատմես նրան, թե Ամրամը ինչո՞ւ կործանման սուրը մերկացրեց:

— Նա քեզ չի արդարացնիլ:

— Մի՛ թե ես սպասում եմ, որ նա ինձ արդարացնես...

— Ինչո՞ւ ուրեմն հայտնեմ նրան, թե ի՞նչ պատճառով կործան-
ման սուրը մերկացրի:

— Որպեսզի, եթե աստված ինձ հաջողե և ես քո թագավորի զո-
րությունը ջախջախեմ, երկիրն ավերեմ, քաղաքները հրդեհեմ և նրա
գահն ու թագը ապակախության մոխրով ծածկեմ, նա իմանա, թե
որ անարգանաց վրեժը լուծեց Ամրամը իրանից...

— Այդ նա կիմանա... Անշուշտ կիմանա. բայց դու էլ իմացիր,
որ այդպիսի անխիղճ գործերի համար բոլոր աշխարհը պիտի քեզ
անխժե:

— Այդ անեծքները շեն տանջիլ իմ հոգին ավելի, քան որքան տանջվում է նա այժմ ապիրատ թագավորի ինձ հասցրած անարգանքի պատճառով... Նույնիսկ օրհնություններն անկարող են բուժել այն վերքերը, որոնք լափում, սպառում են այժմ իմ գոյությունը...

— Բայց եթե կարողանայիր մի վայրկյան սառը ուղեղով դատել, եթե երիտասարդական անփորձ եռանդը տեղի տար խոհեմության և իմաստության... եթե վրեժխնդրության փոխարեն վառվեր քո սիրտը հայրենիքի սիրով... այն ժամանակ հավատացած եմ, չէիր կամենալ մի կնոջ պատճառով հայրենյաց դավաճանի անուն վաստակել։ Սեպուհը մոտեցավ իշխանին, յուր հրավառ հայացքն ուղղեց նրա աչքերին և ներքին հուզմունքից դողացող ձայնով ասաց.

— Մի կնոջ պատճառով, ասացիր... Օ՛հ, ինչպե՞ս կկամենայի, որ մենք անձանթ զաշտի վրա լինեինք և ես այդ խոսքը լսեի քեզանից այնտեղ և ոչ թե իմ վրանում... Հավատա՛ ինձ, Մարգարետունի՛ իշխան, որքան էլ դու հզոր, որքան էլ քաջամարտիկ, բայց ես իմ սրով կպատահեի քո կուրծքը, եթե նա մինչև անգամ ծածկված լիներ պողպատե լանջապանով... Դու կարողանում ես ասել մի կին՝ այն արարածին, որ իմ տան թագուհին, իմ սրտի աստվածուհին էր մինչև այսօր...

— Ների՛ր ինձ, սիրելի Ամրամ, ես չէի կամենում քեզ վիրավորել, ոչ էլ «մի կին» ասելով՝ ուզում էի Ասպրամ իշխանուհուն նվաստացնել...

— Լո՛ի՛ր, աղաչում եմ քեզ. մի՛ հիշիր նրա անունը, գոնե մի՛ հիշիր իմ առաջ, մի՛ խոսիր նվաստության մասին, ես կարող եմ խելագարվել... — ընդհատեց իշխանին Ամրամը, ներքին հուզմունքից բոլորովին այլայլվելով։

— Ես պետք է կրկին և կրկին անգամ ներողություն խնդրեմ քո վրանը մոռնելու համար, — մեղմ ձայնով ասաց Մարգարետունին։ Սեպուհը չպատասխանեց։ Նա վրդովված սկսավ անցողարձ անել վրանում և ձեռքը մերթ ընդ մերթ դեպի ճակատը տանելով՝ շփել այն, աշխատելով կարծես յուր ուղեղը ծանրաբեռնող մտածությունները ցրել։

Անցան մի քանի վայրկյաններ։ Լուռ էին երկուսն էլ։ Վրանի մեջ լավում էր միայն սեպուհի խուլ քայլատրոփը։ Իշխանն աչքերը Ամրամի վրա հռած, հետևում էր նրա քայլերին և միևնույն ժամանակ մտածում, թե ինչպե՞ս անե, որ յուր այ-

ցելությունն ապարդյուն շանցնե։ Նա պարզ տեսնում էր, որ յուր խոսքերն ազդեցություն չեն անում սեպուհի վրա. բայց և այնպես՝ չէր հուսահատվում։ Նրան ծանր էր գալիս մանավանդ այն, որ համառ Սեպուհին համոզելուց հետո, ձեռնունայն պիտի հեռանար Յիկի-Ամրամից։ Նա չէր կարողանում հաշտվել այն մտքի հետ, թե խելք ու սիրտ ունեցող տղամարդը կարող է ընդհանուր հայրենիքի շահը գոհել յուր անձնական շնչին հաճույքին, յուր վրեժխնդրությանը։ Այս պատճառով էլ նա սպասում էր, որ Ամրամի գայրույթն իջնե և ինքր նորից սկսե խոսել նրա հետ։

Վերջապես սեպուհը նստեց յուր մահճակալի ծայրին և կարծես վրդովմունքից հոգնած, լուռ և անթարթ աչքով սկսավ նայել վրանի մուտքին։

— Ամրամ սեպուհ. ի՞նչ անուն կտայիր դու այն մարդուն, որ մի քանի վայրկյան տաքանալու համար՝ հրդեհեր յուր տունը, — հարցրեց հանկարծ իշխանը, շսպասելով սեպուհի խոսելուն։

— Խելագար կանխանեի... — պատասխանեց վերջինս՝ առանց աչքերը վրանի մուտքից հեռացնելու։

— Ես կարծում եմ՝ մեզանից ամեն մեկի իսկական տունը և հարազատ ապաստարանը ապահով հայրենիքն է։ Եթե մենք մեր անձնական, մեր անցողական հաճույքի համար վտանգում ենք նրա խաղաղությունը, նման՝ մենք այն մարդուն, որ յուր մարմինը տաքացնելու համար վառում է յուր տունը, շմտածելով, թե երբ այդ կրակը հանգչի, երբ հարկի սյունները մոխիր դառնան, ինքը պիտի մնա անտուն, անպատասխարան, միշտ հալածակա՛ն դառնաշունչ հողմերից կամ թե արևի կիզիչ ճառագայթներից...

— Այդ այդպես է, — պատասխանեց սեպուհը իշխանին դառնալով. — բայց կա այնպիսի սառնամանիք, որ երբ պաշարում է մարդուն, այն ժամանակ սեփական տունը հրդեհելն անհրաժեշտ է դառնում։ Մենք ամեն բանից առաջ մարդ ենք, մտից և արյունից կազմված։ Բե՛ր խրեմ այս սուրը կողերիդ մեջ և տե՛ս թե մահվան տագնապը կպաշարե՞ քեզ թե ոչ։

— Կպաշարե։ Բայց հենց այդ տագնապի մեջ հոգիս ուրախությանը կրածանվի իմ մարմնից, երբ մտածեմ, թե մեռնում եմ հայրենիքի համար։

— Իսկ երբ դաշույնը ցցվի հոգվո՛ւյդ մեջ. երբ հոգին ինքը տանջանքների մատնվի՞...

— Եթե դու սիրտ և զգացում ունիս, եթե քո երակներում ազնու-
վական արյուն է հոսում, անկարելի է որ քո հոգին ավելի շխտոտ-
փի այն ժամանակ, երբ տեսնես, թե քո ձեռքով անարգանք է հասել
հայրենիքին, թափվել է եղբարցդ արյունը, վտանգվել է պետական
գահը և քո բաց արած ճանապարհով մտել է թշնամին, որ ավերում
է հայրենի երկիրը...

— Գիտե՞ս ի՞նչ կա, տեր Մարգպետունի:

— Ասա՛, լսում եմ:

— Դու հունաց դպրության ծանոթ ես ինձանից ավելի: Ասում
են, որ թագավորի հետ Բյուզանդիոն գնացած ժամանակ կայսեր
արքունիքում զարմացել էին քո հունագիտության վրա: Ծշմարիտ
է այս թե ոչ:

— Ծշմարիտ է. բայց դու ինչու՞ համար ես իմ հունագիտու-
թյունը հիշում:

— Ինչո՞ւ համար, ասեմ: Դու հո կարդացե՛լ ես Հոմերոսը:

— Ինչպե՞ս չէ. նրա հագներգություններից շատը բերան գիտեմ:

— Ուրեմն և գիտես, թե ինչո՞ւ Տրոլազան կործանվեցավ, և
ինչո՞ւ նրա պարիսպների տակ բազմաթիվ հույն զորավարներ իրանց
բյուրավոր զորքերով ջարդվեցան:

— Գիտեմ. մի կնոջ, մի Հեղինեի անհավատարմության պատ-
ճառով:

— Ո՛չ, սխալվում ես, մի դավաճան Պարիսի պատճառով:

— Ես այդպես չեմ հասկանում Հոմերոսը:

— Իսկ հին հույներն այդպես էին հասկանում: «Հեղինեն մի
կին է, ասում էին նրանք. իսկ կինը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ նույն ինքն
թուլությունը, որին առաքինությունն ու մուլությունը միատեսակ
են գրավում: Ազնիվ տղամարդի պարտավորությունն է ոչ թե օգուտ
բաղել կնոջ թուլությունից, այլ խնամել նրան և պաշտպանել, մա-
նավանդ եթե նա կարոտ է պաշտպանության»: Պարիսը հակառակ
գործեց, նա դավաճանեց յուր հյուրընկալ Մենելալոսին, հրապուրեց
և նրա կնոջը՝ Աստղիկ դիցուհուց ստացած կիթառի նվագներով, և
փախցրեց նրան Տրոլազա: Այս պատճառով ահա հունաց բաջերը
օտի կանգնեցան, բյուրավոր զորքերով դիմեցին Պոնտոս, տասը
տարի շարունակ պաշարեցին Պրիամոսի ոստանը, առան նրան և
հիմնահատակ արին, որպեսզի դրանով լուծեն վրեժն այն անպատվու-
թյան, որ դավաճան Պարիսը հասցրել էր հույն թագավորի ընտա-

նիքին՝ հյուրասիրության սուրբ օրենքը պղծելով: Մեզանից երկու
հազար տարի առաջ մարդիկ ընտանիքի պատիվն անարգող հրեշնե-
րից այդ ձևով էին իրանց վրեժը լուծում և երկու հազար տարուց
հետո դարձյալ նույն ձևով պիտի լուծեն: Ի՞նչ կարծիք ունիս դու այս
մասին:

— Ես մի Հեղինեի պատճառով նույնիսկ տասը հույնի արյուն
չէի թափիլ, ո՛ւր մնաց թե բյուրավոր հույների, զորասպետների,
թագավորների...

— Հա՛... Ուրեմն դու մեծ մարդ ես... Բայց Հունաստանը քեզ
պես շմտածեց: Նա ասաց. «Եթե այսօր Պարիսին թողնենք անպա-
տիժ, վաղն էլ Հեկտորը կգա... ուրեմն լավ է, որ անդրանիկ հար-
վածն իջեցնենք անդրանիկ հանցավորի գլխին...»:

— Եվ դու ուրեմն արդարացնում ես բյուրավոր մարդկանց կո-
տորածը մի մարդու պատճառով:

— Պատվի պատճառով...

— Եվ դու նույնը կարող ես անե՞լ:

— Նույնը պիտի անեմ. պարտավոր եմ անել:

— Եվ հանգիստ սրտով կնայես կովի այն դաշտին, ուր եզիրացի
նիդակները կպատառտեն հայ կտրիճների կուրծքը, ուր փայլուն
սրերը կկիսեն նրանց գլուխները, ուր հայ զորքը յուր դրոշակի պա-
տիվը փրկելու համար կկռվե աննահանջ և կկոտորվի անընդհատ...
Իսկ թափվող արյունը, թավալող դիակները, մեռնողների անեծքը,
վերավորների հառաչանքը չե՞ն կտրտել քո սիրտը, մանավանդ երբ
մտածես, թե այդ բոլորը լինում է մի կնոջ համար...

— Լսի՛ր, տե՛ր Մարգպետունի: Դու խոսում ես ինչպես մի աբե-
ղա. բայց ես զինվորական եմ...

— Ամբամ սեպուհ, դու մոռանում ես քեզ, — հանկարծ տեղից
վեր թռչելով բացականչեց իշխանը, — դու պարտավոր ես զանազա-
նել հայրենասերն արեղայից:

— Ներողություն, տեր Մարգպետունի, ես աբեղա բառը գործ
դրի խաղաղասերի մտքով. Ամբամն անծանոթ չէ Մարգպետունյաց
ժառանգի բաշարիության:

Իշխանն ըստ երևույթին հանգստացավ և նորեն նստեց մահա-
կալի վրա:

— Ասացիք, որ պատերազմի արհավիրները պիտի կեղեքեն իմ
սիրտը, եթե մտածեմ, թե այդ բոլորը լինում է մի կնոջ պատճա-

Սեադա՛ն... և զարմանում ես, որ յուր տեսութիւնից, յուր զույգ աչքերից զրկված մարդը մոռանում է ատելութիւնը և ներում շարագործին, իսկ ես չեմ ներում... Ո՛հ, ի՞նչ անեմ. ինչպե՛ս հասկացնեմ քեզ, թե որքա՛ն տարբեր է իմ վիշտը Սեադայի վշտից... հանեցեք և իմ զույգ աչքերը, առեք ինձանից իմ իշխանութիւնը, հանեցեք և իմ զույգ աչքերը, բոլոր անձնական բարիքներ, իմ հարստութիւնը, իմ կալվածքները, բոլոր անձնական բարիքները, բայց վերադարձրեք ինձ ա՛յն, ինչ որ Աշոտը խլեց ինձանից. վերադարձրեք ինձ իմ պատիվը, իմ Ասպրամը... Կարո՞ղ եք այդ անել... Ո՛հ, որքա՛ն ծանր, որքա՛ն անտանելի է այս...:

Ամրամը, որ խոսելու միջոցին բարձրացել էր տեղից, նորեն քնկալ մահճակալի վրա, հուզմունքից դադրած և գլուխը ձեռքերի մեջ բռնելով՝ սկսավ ծանր շունչ փառել:

Լուսթիւն տիրեց վրանում: Չէր խոսում և Մարգպետունին. նա էլ խորատուզվել էր մտածմունքների մեջ:

Անցան մի քանի վայրկյաններ: Հանկարծ ձիաների խրխնջուն լսվեցավ վրաններից դուրս և մի պահապան ներս մտնելով՝ հայտնեց, որ Բեր իշխանը գալիս է սեպուհին այցելելու:

Երկու խոսակիցները միաժամանակ բարձրացրին գլուխները: Երբ պահապանը դուրս գնաց, Մարգպետունին վեր կացավ տեղից և ձեռքը դեպի Ամրամը պարզելով՝ հուսահատ ձայնով ասաց.

— Մնաս բարյավ, բարեկամ. երևի հաճելի չէր աստծուն՝ խնայել այս անգամ մեր ժողովրդին, այդ պատճառով նա քո սիրտը կարծրացրեց: Բայց դեպի քեզ ունեցած իմ պարտքը ես կատարեցի, իմ խիղճն այլևս չի տանջիլ ինձ: Մնում է այժմ կատարել դեպի ազգն ու թագավորն ունեցած իմ պարտքը և ես կերթամ այն կատարելու:

— Երթաս բարյավ: Այս վայրկյանից մենք հակառակորդներ ենք: Ես չեմ նեղանալ, որ դու պաշտպանես քո թագավորին, այլ կհարգեմ քեզ մինչև անգամ ա՛յն վայրկյանին, երբ դու նրան պաշտպանելու համար՝ քո սուրը կմխես իմ կրծքի մեջ... Բայց կցանկանայի, որ Մարգպետունյաց ազնվարջուն ժառանգը պաշտպան լիներ ավելի ազնվասիրտ թագավորի...:

— Ի՞նչ արած, Աշոտ-Նրկաթն է այժմ գահի վրա, իսկ ես գահի խոնարհ ծառան եմ: Մնաս բարյավ:

Այս ասելով Գևորգ իշխանը սեղմեց Ամրամի աչք և տխուր սրտով դուրս գնաց վրանից:

Ամրամը ճանապարհ դրավ նրան մինչև մյուս վրանի մուտքը: Այդտեղ Մարգպետունին պատահեց ափսազաց արքայազն Բեր իշխանին: Սա մի նրբակազմ, բարձրահասակ և գեղեցիկ երիտասարդ էր, և հենց նոր ձիուց իջնելով՝ պատրաստվում էր մտնել վրանը: Իշխանը հառեց յուր աչքերը երիտասարդի վրա. մի ծանր հայացքով շփեց նրան ոտից մինչև գլուխ և առանց ողջունելու անցավ: «Գեշի հոտ են առել թշվառականները և հավաքվել ինչպես անզրդներ... Սպասեցեք, կտեսնվինք մի օր ձեզ հետ»... շնջաց ինքն իրան Գևորգ իշխանը և դառը ժպիտը բերանին՝ աշտանակեց յուր նժույզը և հեռացավ:

Եզնիկը հետևեց նրան:

Բ

ԱՆԱԿՆԿԱԼ ՎԱԽՃԱՆ

Աշոտ արքայի բանակը, որ գլխավորապես կազմված էր եգեթացոց թագավորի հեծելազորից, հետզհետե մոտենում էր հայոց սահմանին: Նրա հառաչապահ գնդերը հասել էին արդեն այն հովտին, ուր վերջանում էին Սևորդյաց անտառները և ուր կարկաչահոս խրամը, յուր ժոցն առնելով Ձորոգետի վտակը, թափվում էր հանդարտահոս Կուրի մեջ:

Այստեղ, գետի ափին բանակած՝ նրանք զբաղված էին մտալուտ հարձակման պատրաստութիւնով: Մի քանի օր էր ինչ Ձորոգետի կուսական անտառները մերկանում էին իրանց բազմամյա զարդերից: Հինավուրց մայրիներն ու կաղամախները սրաբերան տապարների հարվածների շղիմանալով՝ ահագին ճարճատմամբ խոնարհում, ընկնում էին, ինչպես մեռնող հսկաներ և իրանց ծանրամարմին բունների տակ ճնշում ու ջարդում մատաղ ծառերն ու ընձյուղները: Մոտակա գյուղերից հավաքած եզանց լուծերով շարունակ դեպի Կուրի ափն էին կրում հսկայական գերաններ: Այդտեղ յաստագործ եգեթացիք ուռնու դալար ոստերից հյուսած լախտերով կապկպում, միացնում էին այդ գերանները և նրանցից մեծամեծ լաստեր կազմելով՝ գետն իջեցնում:

Երբ լաստերի թիվը մի քանի տասնյակների հասավ, լաստավորներն սկսան միացնել այդ բոլորը պարաններով և հետզհետե դեպի հանդիպակաց ափը մղել:

Այսպիսով լաստ լաստի միացնելով և ամենը միասին գետափի վրա ցցած բիրբրին կապելով՝ կազմեցին մի ապահով կամուրջ, որի վրայով հեծելագորն սկսավ հետզհետե հայկական սահմանն անցնել:

Շուտով հասավ և Աշոտ թագավորը եգերացոց վերջապահ գնդերով: Միօրյա հանգստությունից ետ նա հանդես արավ յուր զորքերին:

Մի քանի հազարից կազմված հեծելախմբերը բռնեցին գետափի ուղղությունը ձգվող դաշտավայրը բազմաթիվ շարքերով, որոնցից յուրաքանչյուրին առաջնորդում էր մի իշխանազն զորավար:

Այդտեղ էին եգերացիք, խաղտիացիք, քուրյայցիք, մկրեյցիք, ապագցիք և Ճորոխի ձորահովտում բնակվող քաջերը: Նրանց միացել էին նաև Տայոց նահանգի հայ հեծելախմբերը: Այսպիսով թագավորն առաջնորդում էր մի հզոր բանակի, որին, ըստ երևույթին, շփոթի կարենային զիմադրել ապստամբները: Դրանք բոլորն էլ հուժկու, հաղթանդամ և քաջամարտիկ զորականներ էին, ամենքն էլ հազած երկաթե զրահներ և պաշտպանված երկաթազամ լանջապաններով, թիկնապահ տախտակներով, խոշոր և հահրկու սալե վարտներով և երկաթե զիմակալներով: Նրանք զինված էին միաժամանակ թե՛ աշտեններով ու սվիններով, որոնց հեռվից ձգում էին թըշմանակ վրա, և թե՛ երկար նիզակներով, որոնցով կռվում էին հակառակորդի հետ՝ մոտ եղած ժամանակ: Ունեին թեթև վահաններ և ծանր, քառակուսի ասպարներ. զինված էին սրերով և վաղակավորներով: Կային և նետածիգ գնդեր, որոնք կռվում էին լայնալիճ աղեղներով և թունավոր նետերով:

Հանդես կազմելով զորքին յուր սահմանի վրա, թագավորը կամեցավ հավաստիանալ, թե արդյոք այդ հեծելագորը յուր արտաքին կազմության և հահրկու տեսքին համեմատ ունի՞ նաև ռազմական հմտություն և կարող է ուտիացոց ու սևորդյաց զորությունն ընկրծել:

Տեղի ունեցող փորձերը համոզեցին թագավորին՝ թե եգերացիք արժանի էին իրանց հռչակին: Նա ուրախ էր, որ ափսազաց այդ տոհմական թշնամիներով պիտի կարողանար կրկին մի խրատական դաս տալ Բեր իշխանին, որ Ափսազիայից եկել էր Ուտիք՝ յուր ապստամբ իշխաններին օգնելու համար:

Սակայն շնայելով այս բոլորին, շնայելով և այն հաջողությունը, որին հանդիպեց արքան եգերացոց երկրում՝ ստանալով նրա թագավորից օգնական զորք այնպիսի մի ժամանակ, երբ ինքը մնացել էր մենակ և կարոտ զորավոր բարեկամի օգնության, այսուամենայնիվ, մի ներքին տխրություն ճնշում էր նրա սիրտը:

Այն միտքը, թե ինքը մտնում է յուր երկիրը օտար զորքերով, և մտնում է յուրայինների դեմ կռվելու համար, տանջում էր նրան սաստիկ: Բացի հայ զորաց կոտորածը, որ տեղի պիտի ունենար անշուշտ թե՛ հաղթության և թե՛ պարտության դեպքում և որի մասին մտածելն անգամ վիշտ էր պատճառում նրան, թագավորը ճընշվում էր նաև ամոթից, այն մասին՝ որ ինքը մենակ էր, որ յուր մոտ չկային գեթ մի քանի հայ իշխաններ, որոնք յուր վանանդացի թիկնապահների հետ միասին արքայական շքախումբը կազմեին: Նա ամաչում էր եգերացի իշխաններից և նույնիսկ նրանց զորքերից: Բայց աշխատում էր միշտ ուրախ երևալ և դեմքի վրա ժպիտ ունենալ:

Թագավորին անհանգստացնում էր նաև այն միտքը, թե ինչու՞ մինչև այն Մարզպետունին չերևաց: Ի՞նչ դրություն մեջ էր արդյոք երկիրը. նոր խռովություն հո չէ՞ փրթել մի տեղ կամ որևէ հարձակում չէ՞ եղել յուր բերդերի վրա:

Ջորահանդեսը վերջացնելուց և վրանը վերադառնալուց ետ՝ թագավորն զբաղված էր այս մտքերով, երբ յուր բարապանը, որ վանանդացի հավատարիմներից միսն էր, ներս մտնելով՝ հայտնեց Գևորգ Մարզպետունու գալուստը:

Թագավորն ուրախությունից վեր թռավ տեղից, կարծես մի նոր և մեծ զորություն օգնության հասավ իրան վտանգի վայրկենին:

— Ո՞ւր է, կանչիր այստեղ, — հրամայեց նա իսկույն և ուրախ անհանգստությունով սկսավ անցուդարձ անել վրանում:

Մարզպետունին ներս մտավ և ողջունեց արքային խոնարհությամբ: Վերջինս, սակայն, գրկեց նրան ինչպես շատ տարիներից ի վեր շոքած յուր մի սիրելուն:

— Ոչ ոք յուր կյանքում այսպես տենչանոք չէ սպասել քեզ, իշխան, ինչպես որ այժմ սպասում էի ես, — ասաց թագավորը ժպտալով: — Որտեղից և ինչպե՞ս հասար այստեղ. մենակ ես թե զորք ունիս հետդ. ի՞նչ են անում ապստամբները. ի՞նչ դրություն մեջ են մեր գավառները... — իրար ետևից սկսավ հարցեր անել թագավորը և ապա նստելով բազմոցի վրա՝ իշխանին էլ առաջարկեց նրա-

տելու: — Անշուշտ հոգնած ես, շու՛նչ առ, հանգստացիր, հետո կխոսես, — հարեց նա, բայց առանց յուր հարցական հայացքը իշխանից հեռացնելու:

— Այստեղ եկել եմ միայնակ, մեծափառ տեր, — պատասխանեց Մարգպետունին, աթուակի վրա նստելով. — միակ թիկնապահս Աղբստեից վերադարձրի Գարդման՝ վահրամ բերդակալը յուր վանանդացի հավատարիմներով այստեղ հրավիրելու համար.

— Ինչպե՞ս. վահրամ բերդակալը, — ընդհատեց թագավորը անհանգստութեամբ. — ինչպե՞ս կարող է նա գալ այստեղ. ո՛ւմ պիտի հանձնե Գարդմանը. չէ՞ որ Սևաղան նստած է այնտեղ յուր դղյակում և կարող է մեքենայութիւններ նյութել...

Մարգպետունին սկսավ այնուհետև մանրամասն պատմել թագավորին յուր ճանապարհորդութեան պատմութիւնը՝ սկսած այն օրից, որ ինքը գարդմանացոց ձորում բաժանվել էր արքայից, մինչև այն վայրկյանը, որ վերադարձավ նորեն նրա մոտ:

Նա նկարագրեց երկրի դրութիւնը այնպես, ինչպես որ տեսել էր. հայտնեց Սևաղա իշխանին և Յիկ-Ամրամին արած յուր այցելութիւնը, նրա նպատակը. տեղեկութիւններ տվավ ապստամբութեան արտաքին շարժառիթների, նրա ծավալման և ապստամբների ունեցած ուժի և ռազմական ծրագրերի մասին:

Միով բանիվ՝ հաղորդեց թագավորին այն ամենը, ինչ որ կարելի էր նրան պիտենալ յուր առաջիկա արշավանքը հաջողութեամբ պսակելու կամ վերահաս վտանգներից խուսափելու համար: Բայց չհայտնեց նրան ոչինչ՝ ապստամբութեան ներքին շարժառիթների մասին:

Թագավորն ուշադրութեամբ լսում էր իշխանին, առանց սակայն ամենափոքր զժգոհութեան նշույլ երևցնելու յուր դեմքի վրա: Նա լսում էր այդ ամենն այնպես, ինչպես կլսեր ամեն մի սովորական և երկրի զժբախտութեան հետ ոչ մի կապ չունեցող պատմութիւն:

Բայց նրա ներսը հանգիստ չէր: Իշխանը թեպետ չհայտնեց նրան Սևաղայի կամ Ամրամի իրան հայտնած գաղտնիքները, բայց թագավորը գուշակում էր, որ Մարգպետունին գիտե անշուշտ մի բան այդ գաղտնիքներից, և որ նա խնամքով ծածկում է այդ իրանից:

Երբ վերջինս ավարտեց յուր պատմութիւնը, թագավորը վեր կացավ տեղից և սկսավ լուռ անցուղարձ անել վրանի մեջ: Նրան հայտնի էին Ամրամի ապստամբութեան իսկական պատճառները,

բայց հայտնի չէր այն, թե Մարգպետունին ի՞նչ շարժ է ծանոթ այդ պատճառներին: Ուստի ինքնիրան մտածում էր, թե արդո՞ք խոսե՞ այդ մասին իշխանի հետ, բանա՞ նրա առաջ հին վերքերը և դիմե՞ նրա մտերմական օգնութեանը՝ այդ վերքերը սպեղանիով ծածկելու համար, թե անվթար պահպանե գեռ յուր արքայական վեհութիւնը...

Առաջին դեպքում նա կունենար մի հավատարիմ խորհրդական, որ հօգնեք իրան տազնապի ժամանակ թե՛ գործով և թե՛ խորհուրդներով. իսկ երկրորդ դեպքում՝ նա ազատ կլիներ այն մտատանջութիւնից, թե նվաստացրել է իրան յուր ստորագրյալ մի պաշտոնյայի առաջ:

Նա հայարտ էր և անընկճելի: Նա կարող էր կործանվել, բայց կուրանա՞լ — երբե՞ք. այդ պատճառով յուր երկար մտածութիւններից հետո նա եկավ դարձյալ այն որոշման, որի վրա էր և այդ մտածութիւններից առաջ, այն է՝ շխտել գաղտնիքների մասին ոչինչ և աներկյուղ դիմավորել յուր ճակատագրին...

— Եվ այդպես. մենք ուրեմն վաղ առավոտ ճանապարհ կնկրենք դեպի Աղստև, — խոսեց թագավորը իշխանի հետ: — Եթե ապստամբները չեն կամենում հոգնեցնել իրանց, պետք է այդ նեղութիւնը մենք հանձն առնենք: Իմ հեծելազորը կարող է կռիվ մղել նաև հոգնած ժամանակ:

— Բայց և այնպես, պետք է խուսափել գաղտնի կամ անսպաս հարձակման ենթարկվելուց. անհրաժեշտ է հետամուտներ ուղարկել թշնամու շարժումը դիտելու համար, — նկատեց Մարգպետունին:

— Իմ հետամուտները վաղուց արդեն ապստամբների բանակում են: Նրանցից երկուսը երեք օր առաջ եկան և հայտնեցին, որ Ամրամի ծակամուտներն սպասում են ինձ Կողբա ջրի մոտ, Կուրի շամբուտներում: Այդ պատճառով էլ բանակը ես այս կողմից անցրի: Ճակավին Աղստև չհասած՝ ինձ յուր կրեքեն մյուսները թշնամու վերջին դիտավորութեան մասին:

— Պատերազմի համար ի՞նչ ծրագիր ունի կազմած արքան, — հարցրեց իշխանը:

— Հարձակողական: Ճակատել անկարելի է, — պատասխանեց թագավորը: — Այդ պատճառով էլ պետք է խույս տալ լեռնավայրում թշնամու պատահելուց: Մեր հեծելազորն անշուշտ կհաղթանակե, և թե պատերազմն արձակ դաշտի վրա:

Նույն օրը ևեթ թագավորը խորհրդի հրավիրեց եգեբացի իշխաններին և նրանց ու Մարզպետունու հետ միասին որոշեց հետևյալ առավոտն իսկ առաջ վարել բանակը դեպի Աղստև:

Եվ այդպես էլ արին: Հետևյալ օրը, դեռ կեսօր չեղած, արքայական զորքն անցավ Կողբա ջուրը և հանգիստ առավ մերձակա լեռան ստորոտում: Այդտեղ հանդիպեց արքային Վահրամ սեպուհը յուր վանանդացի հավատարիմներով: Նա հայտնեց, թե թշնամին հեռի է իրանցից միայն երկու ժամվա ճանապարհ, և թե նա սպասում է արքային երեք կետերի վրա: Այսինքն՝ բանակի մի բաժինը բռնել է Աղստևի արևմտյան հովիտը, արքայական զորքի հարձակումը յուր վրա դարձնելու համար. երկրորդ բաժինը ծածկվել է Կուրի մերձակա շամբուտներում. իսկ երրորդը՝ հանդիպակաց լեռան անտառներում: Եվ այդ այն նպատակով, որ երբ արքայական բանակը ընդհարվի առաջին բաժնի հետ, մյուս երկուսը հասնեն ետևից և շրջապատեն նրան շորս կողմից:

Սեպուհի բերած տեղեկությունները հաստատեցին նաև արքայի հեռամուտները:

Նորից խորհուրդ կայացավ թագավորի մոտ: Վերջինս առաջարկեց զորապետներին խորամանկության դիմել թշնամուն յուր թաքստից հանելու համար, այսինքն՝ ետ նահանջել մի քանի ասպարեզ, ցույց տալու համար թե իբր արքան կամենում է անցնել Ուտիք հակառակ ճանապարհով: Այս միջոցը կստիպեր ասպտամբներին ձգել իրանց դիրքերը և հետևել թագավորին:

Այն ժամանակ արքայական զորքը նորեն կդառնար և կհարձակվեր նրանց վրա: Այդ անսպաս հարձակումը կշփոթեր թշնամուն և կստիպեր նրանց փախչել:

Այս խորհրդին հավանեցին ամենքը, բայց բարվոք համարեցին նահանջը հետաձգել մի օր, որպեսզի, եթե հեծելազորն ստիպված լիներ հանկարծ վերադառնալու և հարձակում գործելու, գոնե հոգնած շիններ և կարողանար զորեղ դիմադրության թափն ընկնել:

Բայց որովհետև լեռան ստորոտը, ուր այդ միջոցին հանգստանում էր զորքը, զուրկ էր անակնկալ հարձակման ժամանակ պաշտպանվելու հարմարությունից, ուստի որոշեցին անցնել մոտակա կիրճը և գիշերել լեռան լանջին գտնվող ընդարձակ, բաց ավերակ մի բերդի մեջ:

Այդ բերդը, որ «Ավերակ» անունը կրում է վաղ ժամանակներից ի վեր և որը երկրի իշխաններից ոչ ոք չէր նորոգում ուղղակի անհարմար դիրք ունենալու պատճառով, ընկած էր Կողբա լեռան լայնալանջ ուստիից մեկի վրա և գրավում էր ընդարձակ տարածություն: Նրա կիսավեր պարիսպներն ու աշտարակները, որոնք տխուր տպավորություն էին անում տեսնողի վրա, տակավին պարունակում էին իրանց մեջ բազմաթիվ տներ ու մարտկոցներ, որոնք կարող էին պիտանի լինել բնակության համար: Բայց որովհետև թշնամու սուրն անխնա մաշել էր մի օր այդտեղի բնակիչներին, ուստի ոչ ոք այլևս բնակություն չէր հաստատում այնտեղ, վախենալով բերդի փակված դուռներից: Նրա ետևից աստիճանաբար բարձրանում էին կոհակավոր լեռները, որոնք ճանապարհ շունեին իրանց վրա և հետևապես անմատչելի էին թե՛ ետևից դարանող թշնամուն և թե՛ բերդից դուրս փախչել ուզողին: Իսկ առաջից ձգվում էր մի անջրդի խորածոր, որ ծածկված էր թավուտներով, ժայռերով ու խորափիտներով: Այդ ձորը մտնելու և բերդը բարձրանալու միակ ճանապարհը երկու ցածուն լեռների կիրճն էր, դեպի որը դիմում էր թագավորը, իշխանների ընկերակցությամբ, որպեսզի զորքի համար գիշերային կայան որոնեն:

Ավերակ բերդը տեսնելուն պես եգեբացի իշխաններն ամենապահով տեղը համարեցին այն, մտածելով մանավանդ, որ բեզդի շինությունները կպատսպարեին իրանց աշնանային գիշերվա ցրտից: Մարզպետունին ու Վահրամ սեպուհն, ընդհակառակը, վտանգավոր էին համարում այդտեղ գիշերելը, առարկելով, թե թշնամին կարող է գիշերանց գալ և կրճի բերանը փակելով՝ բանտարկել իրանց բերդի կամ նույնիսկ ձորի մեջ:

Թագավորը համամիտ էր յուր հավատարիմների հետ. բայց կամենալով շնորհ անել օտար զինակիցներին և դրանով նրանց ինքնասիրությունը գգվել, մանավանդ որ չէր կարծում, թե թշնամին կարող է գիշերանց յուր դիրքերը ձգել և իրանց դեմ արշավել, համաձայնեցավ եգեբացի իշխանների հետ:

Սեպուհն ու Մարզպետունին չհակառակեցին արքային, բայց մի գաղտնի երկյուղ սկսավ անհանգստացնել նրանց:

Երեկոյան դեմ հեծելազորը հետզհետե կիրճը մտնելով, սկսավ դեպի ավերակ բերդը բարձրանալ: Այդտեղ հասավ և թագավորը յուր և եգեբացի իշխաններով: Կրճի բերանում թողեցին պահանջների

մի խումբ, որ անքուն պիտի հսկեր գիշերը և թշնամու մոտենալը նկատեալն պես իմաց տար իշխաններին:

Քիչ ժամանակից ետ ավերակ բերդը կենդանութուն առավ: Ամեն կողմ սկսան կրակներ վառել, խարույկներ բորբոքել. իսկ զորքը բարձիանը դարմանելուց հետո, սկսավ արքայի նվիրած ուշխարները փողափող: Պատերազմի նախատեսքը համեղ ընթրիքով կատարելու հրամանը տվել էր ինքը թագավորը:

Բացի այդ, նա կարգադրել էր, որ իշխանները յուր հետ միասին վաշելեն ընթրիքը: Նա ուրախ տրամադրութեան մեջ էր. և այդ հանգամանքը համարում էր մոտալուտ հաջողութեան նշան:

Անցան ընթրիքի և զվարճութեան ժամերը. կրակները մարեցին և թագավորից սկսած մինչև վերջին զօրականը ամենքն էլ քնո գիրկը մտան: Անքուն էին միայն դեռ կարգված պահապանները և թագավորի թիկնապահներից նրանք, որոնք հերթով պահապանութուն էին անում արքայի վրանին:

Ավերակ բերդի շուրջը խոր լուռութուն էր տիրում: Միայն կուրն սպառող ձիաների փոնչոցը կամ միմյանց ընդհարմող նժույգների խրխնջումն էր, որ մերթ ընդ մերթ ընդհատում էր այդ լուռութունը:

Քուն չէր մոտենում, սակայն, իշխան Մարզպետունու աշքերին: Սկզբում, արդարև, նա մի փոքր նիրհեց: Բայց կովող ձիաների մի աղմուկից արթնանալով, այլևս չկարողացավ քնել: Իշխանին անհանգստացնում էր տակավին այն կասկածը, որ զորքի ավերակ բերդում գիշերելու պատճառով պաշարել էր նրան: Նա վախենում էր ապստամբների անակնկալ հարձակումից և այդ երկյուղն անտեղի չէր: Արձակ դաշտի մեջ, արդարև, ապստամբները չէին վնասիլ արքայական բանակին, բայց խորափիտներով ու գահավիժներով պատած այս բերդի մեջ նրանք կարող էին պաշարել այդ զորքը և շարաշար հարվածել նրան:

Նրկար այս ու ախ կողմը շրջվելուց ետ, իշխանը փեր կացավ տեղից և այծենակածը վրան առնելով՝ դուրս եկավ ցածուն տնակից, որի մեջ պառկած էր ինքը: Եզնիկը նույնպես, որ գտնվում էր նրա մոտ, վեր թռավ տեղից և հետևեց իշխանին:

- Ո՛ւր, տեր իմ, — հարցրեց նա աշքերը որդոթելով:
- Անհանգիստ եմ, Եզնիկ, քնել չկարողացա. կամենում եմ դեպի ձորի բերանն իջնել, — ասաց իշխանը:
- Ինձ ևս թույլ տուր հետևել քեզ:

— Զէ, այս երկու օրը դու բավական հոգնեցար, պառկի՛ր և հանգրստացիր. վաղը շատ գործ ունիս կատարելու, — ասաց իշխանը:

— Ո՛ւր, տեր իմ, ես այլևս հոգնած չեմ. թույլ տուր ինձ հետևել քեզ:

Իշխանը շնորհակալացավ, և նրանք միասին դուրս գնացին տնակից:

Աշնանային ցուրտ գիշեր էր. բայց երկինքը պարզ էր և աստեղազարդ. լուսինը հանդարտ սահում էր երկնակամարի վրա և յուր արծաթյա շողերով պայծառ լուսավորում շրջակա լեռները, ժայռերն ու գահավիժները և լայնադիր բերդի կիսավեր շինութունները, որոնք այդ ընկերին իրանց տխուր լուռությամբ ներկայացնում էին մի խորհրդավոր և երկյուղ ազդող տեսարան:

Բերդի ներսն ու դուրսը խումբ-խումբ պատկած էին զորքերը, այծենակաճների մեջ փաթաթված և գլուխները պայուսակների կամ թամբրի վրա դրած: Զիաները նույնպես խմբերով կամ զատ-զատ կապված՝ սպասում էին իրանց կուրք արտոժանոք. իսկ պահապանները, երկար նիզակները ճոճելով, անցուղարձ էին անում ավերակների առաջ և կամ ձորալանջի զառիվայրի վրա, որտեղից անցնում էր կիրճը տանող ճանապարհը: Հեռավոր ավերակների միջից լսվում էր բուրկ կոխքը, որ այդ խաղաղական ժամին ծանօտ պաղորտութուն էր անում արթուն եզոզների վրա:

Իշխանն ու Եզնիկն անցան քնած խմբի միջից կամացուկ քայլերով: Արթնացողներ չեղան. միայն պահապաններից մի քանիսը ձայն տվին հեռվից և պատասխան անելով՝ լռեցին: Բանակատեղից անցնելով՝ խորածորն իջան նրանք:

— Շատ պիտի հեռանանք բանակից, տեր իմ, — հարցրեց Եզնիկը:

— Ո՛ւր, կեցի՞մանք կրճի բերանը և կվերադառնանք, — պատասխանեց իշխանը. — կամենում եմ տեսնել, թե մեր պահապանները հսկում են կրճին թե քնած են արդեն:

Այս խոսքերը դեռ չէր ավարտել Մարզպետունին, երբ հանկարծ կրճի կողմից հրհրացի մի աղմուկ լսվեցավ:

— Այս ի՞նչ է. կարծե՞ս պահապանները կովում են, — ասաց իշխանը և կանգ առավ:

— Դեպի մեզ հեծյալներ են գալիս, տեր իմ. ուղք՝ ուն սրանք, — կասկածավոր եղանակով հարցրեց Եզնիկը:

եմ իրավ, այդ վայրկյանին հեծյալների մի խումբ սրարշավ դեպի խորածորը խուժեց:

— Մեր պահապաններն են, — ասաց իշխանը և մի հանկարծահաս երկյուղ ցնցեց նրան:

— Ուրեմն թշնամին մոտենում է, — գուշակեց թիկնապահը: Իշխանը չպատասխանեց, այլ դեպի հեծյալները հառաչանալով՝ բարձր ձայնով հարցրեց.

— Պահապաններ, ո՞ւր եք դիմում:
— Թշնամին այստեղ, մեր առջևն է, տեր, — պատասխանեց պահապանների պետը և կանգ առավ իշխանի առաջ:

— Թշնամի՞ն, — հարցրեց իշխանը, կարծես չհավատալով յուր ականջներին կամ կամենալով ուրիշ բան լսել բոթաբեր զորականից:
— Այո՛, թշնամին, — կրկնեց վերջինս. — նրա գնդերը կրճի մուտքը փակեցին:

Իշխանն ասես կայծակնահար եղավ: Նրա կասկածները մարմին էին առել:

— Ինչպե՞ս հասան նրանք այդտեղ. մի՞թե ավելի վաղ շլարողացաք նկատել, որ լուր տայիք մեզ, — հարցրեց իշխանը վայրկենական լռությունից ետ:

— Ո՛չ, տեր իմ, դաշտի վրա մենք շտեսանք նրանց:
— Ինչպե՞ն թե շտեսաք. ուրեմն երկնքի՞ց իջան:
— Ճիշտ որ երկնքից: Կրճի բերանը փակող լեռան բարձունքից խուժեցին:

Իշխանը մնաց շվարած:
— Շտապե՛ք զորքը ոտի կանգնեցնել, տեր իմ, — կամացուկ ձայնով ասաց Նզնիկը:

— Ավելի՞ ո՞ր է. ապստամբներն այս կողմը շեն անցնիլ. նրանք մեր անգղուշությունը շունին, — նկատեց Մարզպետունին և հանդարտ քայլերով ետ դարձավ դեպի բերդը:

Եվ արդարև՝ փախստական պահապաններին հալածողներ չեղան: Ամրամի զորքը շատացել էր կրճի բերանը փակելով: Նա այժմ կարող էր նստել այդտեղ հանգիստ կերպով և սպասել հակառակորդի անձնատուր լինելուն:

Գևորգ իշխանը հասնելով թագավորի վրանին, կանգ առավ այգետեղ: Նա չէր վստահում մտնել և արթնացնել նրան:

«Սևադայի գուշակությունը կատարվեց, — մտածում էր ինքն իրան Մարզպետունին, — աստված այս անգամ պատժեց հանցավորին. իզուր էինք մենք աշխատում փախչել նրա բարկությունից. այդ բարկությունը հասավ և մատնեց մեզ թշնամուն...»:

Բայց պահանորդ խմբի քայլատրոփը զարթեցրեց զորականներից շատերին: Թշնամու զալստյան լուրը կայծակի արագությամբ տարածվեց ամեն կողմ և մի քանի վայրկենի մեջ ոտքի հանեց թե՛ զորքերին և թե՛ զորավարներին:

Աղմուկն ու շուկը զարթեցրեց նաև թագավորին: Այդ ժամանակ ահա ներս մտավ Գևորգ իշխանը և հայտնեց նրան տխուր նորությունը:

— Ի զե՞ն ուրեմն... — գոչեց թագավորը և վեր թռավ տեղից: Նա շտապավ ծածկեց սաղավարտը և սուրն ածելով՝ կամեցավ դուրս թռչել:

— Իզուր է շտապելդ, տեր արքա. թշնամին չէ հառաչանում դեպի մեզ. նա նստած է կրճի բերանում. — հանգիստ ձայնով ասաց իշխանը:

— Ի՞նչ եղանակով ես խոսում, Մարզպետունի իշխան. քնո մե՞ջ ես դեռ, — նկատեց թագավորը՝ հավատարմի դանդաղկոտությունը տեսնելով:

— Չեմ քնել բնավ և չէիր կարող քնել. ես այս դժբախտությունն սպասում էի ամեն վայրկյան:

— Ի՞նչ դժբախտությւն... Առաջի՞ն անգամն ենք հարձակման հանդիպում:

— Ո՛չ, տեր արքա, բայց մեր այժմյան դիրքը...

— Գատարկ խոսքեր են, — ընդհատեց թագավորը, չկամենալով որևէ դիտողություն լսել յուր ընտրած դիրքի մասին, — գնա՛ հայտնիր իշխաններին պատրաստվել իսկույն հարձակման:

Իշխանն անխոս դուրս գնաց վրանից և հայտնեց պետերին արքայի հրամանը:

Մի քանի վայրկյանում զորքը պատրաստվեցավ: Բայց ի՞նչ հարձակում կարող էր գործել հեծելազորը այդ զառիվայրների վրա կամ խորափիտների մեջ: Նրան հարկավոր էր ընդարձակ դաշտ, լայնադիր ճակատ. մինչդեռ նա յուր առաջ ուներ միայն մի խորածոր և մի փակված կիրճ:

Իշխաններն ու զորքի պետերն եկան թագավորի մոտ խորհրդի:

— Հարձակումն անհրաժեշտ է, շարժք է հանգստանալ ու ժամանակ տալ թշնամուն, — ասաց թագավորն իշխաններին: — Եթե վաղվան սպասենք, ապստամբները լեռան բարձրութիւնները կգրավեն և մեզ երկու կողմից կպաշարեն: Այն ժամանակ կովելն ավելի կդժվարանա:

— Մենք անժանոթ ենք մեր այժմյան դիրքին ու շրջականերին, — ասացին եզերացի իշխանները, — հետեապես դիշերանց թըշնամու դեմ գնալ չենք կարող: Թողեք առավոտը բացվի, այնուհետև կգործենք, ինչ որ բարվոք կհամարենք: Այժմյանից, սակայն, կարող ենք հետազոտել մեր շուրջը, որպէսզի լույսը բացվելուց գործել սկսենք:

Գետրգ իշխանն ու Վահրամ սեպուհը նույնպէս այդ կարծիքին էին. թագավորն ստիպված էր զիջանել իշխանների պահանջին՝ անօգուտ կոտորած չանելու համար:

Բայց որոշվեցավ, որ Վահրամ սեպուհն ու եզերացի մի իշխան գնան խկուրն իրանց թիկնապահներով շրջակա դիրքերը հետազոտելու: Եթե գաշտը ելնելու ճանապարհ գտնվեր, ուրեմն կհաննին գործն այդտեղից և այդպիսով վտանգը կհեռացվեր. իսկ եթե ճանապարհ չգտնվեր, այնուհետև պիտի կովեին՝ պաշարման չենթարկվելու համար:

Արևելքը հազիվ սկսել էր շառագունել, երբ Վահրամն ու եզերացի իշխանը վերագարձան իրանց թիկնապահներով և հայտնեցին թագավորին ու իշխաններին հետազոտութեան արդյունքը:

— Մենք փակված ենք ամեն կողմից, — ասաց սեպուհը, — այս դիմացի լեռը շունի յուր վրա ոչ մի անցք. եթե մենք ինքներս ճանապարհ բանանք՝ թավուտը կտրտելով, գարձյալ հեծելագործն անցնել չէ կարող, որովհետև լեռան ետևի ստորոտը ծածկված է ժայռերով ու խոխոմներով: Մեր ետքից բարձրացող այս բլուրները նույնպէս խափանում են ճանապարհը, ըստ որում հետզհետե բարձրանալով՝ միանում են ուրիշ լեռների հետ: Միակ ելքը այն կրճիցն է, որի առաջը բռնած է թշնամին: Մեզ մնում է նետածիգների գունդը հանել կրճի բարձրութիւնների վրա և աջտեղից, անընդհատ նետածգութեամբ, վանել ճանապարհը փակողներին: Գուցե այս միջոցով հնար ունենանք թշնամու շարքերը շփոթել և մի քանի գունդ հեծելագործ քաշտ դուրս հանել...

— Բայց դրա համար օրեր են հարկավոր, — ընդհատեց սեպուհին նրան ընկերակցող իշխանը:

— Ամբողջ շաբաթով կարող ենք նետածիգներին պարապեցնել այդտեղ, — նկատեց թագավորը, — մենք նետերի մեծ պաշար ունինք:

— Այո՛, տեր, նետերի պաշար ունինք, — կրկնեց իշխանը, — բայց ջուր չունինք:

• — Ինչպե՞ս թե ջուր չունինք:

— Այո՛, այդպէս է, — հաստատեց սեպուհը, — այս շրջականերում չկա ո՛չ առու և ո՛չ աղբյուր: Միակ վտակը, որից զորքը ջուր առավ երեկ, կրճի բերանից դեպի այս խորանոցն է իջնում, իսկ նրան ընթացքը թշնամին արդեն դեպի դաշտն է շրջել:

— Անկարելի է, որ այս լեռներում ջուր չգտնենք, — կրկնեց թագավորը:

— Եւնեն կողմը շրջեցինք, ամեն տեղ պրպտեցինք, մինչև անգամ անձրևաջուր չտեսանք, — պատասխանեց եզերացի իշխանը:

— Ուրեմն կորած ենք... — գոչեցին միաբերան նրա ընկերները: Թագավորը շվարած սկսավ յուր շուրջը նայել:

— Ի՞նչ պիտի անենք, տեր, — հարցրեց երիտասարդ եզերացիներից մինը:

— Ա՛յն, ինչ որ պարտավոր ենք, — պատասխանեց թագավորը խաղաղ ձայնով:

— Բայց ի՞նչ ենք պարտավոր, — կրկնեց երիտասարդ իշխանը:

— Հալելն այսպիսի դեպքում կովում են... եզերացիք չգիտեմ, թե ի՞նչ են անում... — նկատեց թագավորը, կամենալով կշտամբել անժույժ երիտասարդին:

— Ոչ մի ազգի հեծելագործ, ո՛վ արքա, չի կովում լեռների լանջին կամ ձորակների մեջ, — պատասխանեց եզերացիների առաջնորդը, կամենալով յուր ընկերների պատիվը պաշտպանել:

Թագավորը չպատասխանեց նրան, այլ դառնալով Մարգպետունի իշխանին և Վահրամ սեպուհին՝ հրամայեց.

— Գնացեք և ի մի խմբեցեք այս վայրկենին բոլոր վանանգացիներին և Տայոց հեծյալներին. ասացեք, որ թագավորը պիտի առաջնորդե նրանց և թե մի քանի վայրկենից մենք պիտի հաթակվենք մեզ պաշարող ապստամբների վրա:

Իշխանն ու սեպուհը դուրս գնացին իսկույն, իսկ եզերացի պետերը մնացին կանգնած:

Թագավորը մի քանի վայրկյան լուռ անցուղարձ արավ նրանց առաջ և ապա առաջնորդ իշխանին դառնալով՝ ասաց.

— Կոստանդին Թագավորն ինձ ուղեկցելիս հայտնեց, թե եզերացի իշխանների մեջ ամենից ընտիր և ամենից քաջարի անձինքներին է զինակից կարգել ինձ և թե ամենից աներկյուղ զորագնդերն է հանձնել այդ քաջերի ձեռքը: Ես չեմ պահանջում, որ դուք ինձ օգնեք այս ծանր վայրկենին. կյանքը թանկ պարգև է, ինչպե՞ս կարող եք վտանգի ենթարկել նրան... Բայց պահանջում եմ, որ ձեր աշխարհը վերադառնալուց հետո հայտնեք քաջազն արքային, թե յուր իշխանները հայոց ապստամբների դեմ ճակատել չկարողացան... Այդքանով արդեն Կոստանդին Թագավորը կարող է յուր իշխանների քաջության չափը որոշել:

Այս ասելով Թագավորը դուրս գնաց վրանից: Եզերացի իշխանների վրա ծանր ազդեցություն արին այդ խոսքերը: Նրանք շվարած նայում էին միմյանց՝ առանց խոսել կամ տրտուել հայտնել կարողանալու:

— Այս անպատվությունը մենք պիտի տանե՞նք... — հարցրեց վերջապես երիտասարդ իշխաններից մինը իրանց առաջնորդին:

— Ո՛վ չի կարող տանել, պիտի վերցնեն յուր գունդը և հետև հայոց Թագավորին, — ծանրությամբ նկատեց առաջնորդը:

Բայց ոչ ոք չպատասխանեց նրան, որովհետև այդպիսի հանդուգն ձեռնարկության ոչ ոք էլ չէր կամենում մասնակցել:

Իսկ Աշոտ արքան վրանից ելնելով՝ պատրաստ գտավ արդեն վանանդացոց և տայոց քաջերին, որոնց գլուխ էին անցել Մարզպետունի իշխանը և Վահրամ սեպուհը:

Թագավորն աշտանակեց իսկույն յուր օդապարիկ նժույզը և առաջ անցնելով՝ բարձր ձայնով գոչեց.

— Քաջե՛ր, ո՞վ է կամենում ձեզանից կռվել և մեռնել Թագավորի հետ միասին:

— Մենք ամենքս... — գոռացին միաբերան հայ կտրիճները և նրանց ձայնի արձագանքը որոտաց հեռավոր լեռներում:

— Օ՛հ, ուրեմն, հառա՛ջ, — գոչեց Թագավորը և սուրը հանելով գլխից թշնամու կողմը:

Հեծելազորը հետևեց նրան:

Ապստամբներից մի խումբ հառաջացել էր արդեն մինչև ձորի բերանը և դիտում էր հեռվից արքայական բանակի շարժումը: Երբ

նա՝ հեծյալների այս գունդը տեսավ, սկսավ դեպի կրճի ներսը նահանջել:

Թագավորը յուր զորքով հասավ նրա ետևից ինչպես մի փոթորիկ և ընդհարվեցավ հետը, կրճի մեջտեղը: Արքայի նպատակն էր հանկարծակիի բերելով՝ փախուստ դարձնել այդ խումբը և այդպիսով շփոթել կրճի բերանը փակող զորքերին: Վանանդացիք ու տայքցիք կռվել սկսան կատաղաբար: Նրանք ձիաներով կոխկոտում և երկար նիզակներով շամփրոտում էին անզոր հետևակներին, որոնք կռվում էին միայն կարճ սրերով: Ընդհարումը տևեց հազիվ կես ժամ, որովհետև արքայականների հարձակումն այնպես անակնկալ և բախումն այնքան զորավոր էր, որ ապստամբների խումբը երկար դիմադրել չկարողացավ: Մի քանի տասնյակ զոհեր տալուց հետո նա թիկունքը դարձրեց և փախավ: Արքայականները հաղթական աղաղակով սկսան հալածել նրանց:

Թվում էր, թե բախտը ժպտում է Թագավորին: Կրճի բերանը հասնելուց՝ փախստականները դեպի լեռան լանջերը ցրվեցան: Արքայի հեծելազորն ընկավ նոր հանդիպող գնդերի վրա, որոնք արդեն շփոթված էին թե՛ փախստականների և թե՛ հալածողների աղաղակից, և սկսավ սաստկապես հարվածել նրանց: Ընդհարումը երկար չէր տևելու. այդ գնդերը նույնպես փախուստ պիտի տային՝ մաքրելով կիրճը արքայական զորքի առաջ. բայց հանկարձ հասան այդտեղ սեպուհ Յլիկ-Ամրամը և Գարդմանա Դավիթ իշխանը, նրստած ամենի նժույզների վրա և շրջապատված մինը կատաղի սևորդիներով և մյուսը՝ հզոր գարդմանացիներով, որոնք և վայրկենապես կռվի կերպարանքը փոխեցին: Ամրամ սեպուհը խրախույս կարողաց յուր քաջերին և սուսերամերկ ու սրարշավ ընկավ արքայական զորքի վրա: Նրա ձայնը որոտում էր կրճի մեջ ինչպես գարնանազայր հեղեղի շառաչ և այդ ձայնին հետևում էր բազմամբոխ զորքի աղաղակը: Նույնպիսի հզոր գոչյունով խրախուսել սկսան իրանց գնդերին Թագավորն ու Մարզպետունի իշխանը և մարտիկները երկու կողմից սկսան ընդհարվել նոր ուժով և ավելի կատաղաբար:

Գնդերից ոչ մինը տեղի չէր տալիս մյուսին: Արքայականներն աշխատում էին վանել հակառակորդներին կրճի միջից, իսկ վերջինները ճգնում էին ետ մղել նրանց դեպի խորածորը:

Այդպիսով միմյանց դեմ խիզախելով և շարունակ անձուկ կրճի մեջ խառնվելով՝ փակվում էր հեծելազորի ճանապարհը: Արքայական-

կան շահը, ավարներով հարստանալու ցանկությունը: Բայց շահու և ավարի փոխարեն այժմ սպառնում էր նրանց անխուսափելի կոտորած կամ սովատանջ մահ: Բացի այդ, զորքի մեջ նույնպես սկսվել էր տրտունջ: Թեպետ նրանք ունեին մի քանի օրվա ուտեստ և կարող էին տանել մի շաքաթվա պաշարման, բայց վատթարն այն էր, որ չուր շունեին: Ծարավը հետզհետե տանջում էր թե՛ իրանց և թե՛ ձիաներին: Այդ ծանրությունը տոկալ չէր կարող զորականը:

Այս պատճառով ահա, գունդագունդ գալիս, խոնվում էին նրանք իշխանական կացարանների առաջ և պահանջում ` որ կա՛մ հրաման տան իրանց զինաթափ լինելու և բանակից հեռանալու և կա՛մ հնար ցույց տան չուր հայթայթելու:

Երկար խորհրդակցությունից հետո եզերացոց իշխանապետը որոշեց դիմել թագավորին և խնդրել նրանից, որ գործելու ճանապարհ ցույց տա իրանց:

Նա վերցրեց ընկեր իշխաններին և նրանց հետ միասին մտավ թագավորի վրանը հենց այն միջոցին, երբ վերջինս նստած յուր երկու հավատարիմների, այն է՝ Գևորգ Մարզպետունու և Վահրամ սևպուհի հետ, խորհուրդ էր անում:

— Զորքի մեջ, տեր արքա, սկսվել է տրտունջ, որ հետզհետե ավելանում և սպառնական կերպարանք է առնում. ինչպե՛ս կհրամայեք գործել դրա դեմ, — հարցրեց իշխանապետը թագավորին:

— Անշուշտ տրտնջում են եզերացի զորականները, այնպես չէ՛,

հարցրեց թագավորը:

— Այո՛, տեր արքա:

— Ի՞նչ է նրանց պահանջը:

— Ամենահասարակ, ամենաբնական պահանջ:

— Այսի՞նքն:

— Զուր են խնդրում, տեր արքա, և կամ...

— Եվ կամ ի՞նչ:

— Եվ կամ հրաման, որ զենքերնին հանձնեն թշնամուն և ազատ ելնեն այս բանտից:

Թագավորը յուր հայացքը սևեռեց իշխանապետի աչքերին և մի վայրկյան լուռ նայելուց ետ ասաց.

— Զորքի պահանջն անբնական է և անարդար:

— Ինչպե՛ս, տեր արքա. մի՞թե մարդիկ իրավունք չունեն չուր խմելու, — հարցրեց իշխանապետն այնպիսի մի ժպտով, որի մեջ

նշմարվում էր և՛ զարմանք, և՛ հեզություն:

— Ո՛չ, — պատասխանեց թագավորը խիստ ձայնով:

Իշխանները աչքերնին սևեռեցին արքայի վրա:

— Գուցե ձեզ զարմացնում է իմ պատասխանը, — ասաց թագավորը, — բայց ես զարմանալի ոչինչ չասացի: Ո՛վ որ անջրդի տեղք չուր է պահանջում, անբնական պահանջ է անում. ո՛վ որ զինաթափություն գնով ազատություն է որոնում, կարի նվաստագույն գործ է կատարում:

— Ի՞նչ անենք ուրեմն, կոտորվի՞նք. ավելի լավ չէ՞ նվաստանալ՝ քան մեռնել:

— Ո՛չ, ավելի լավ է մեռնել, քան նվաստանալ, — պատասխանեց թագավորը ծանրությամբ:

Մի վայրկյան լուռություն տիրեց: Արքայի պատասխանը տպավորություն արավ իշխանապետի վրա. նա գլուխը կախեց և սկսավ մտածել:

Բայց իշխանների խմբից առաջ անցավ մի երիտասարդ և խոսեց.

— Տեր արքա, զինվորականը նվաստանում է ոչ միայն այն ժամանակ, երբ միայն թերանում է քաջության մեջ, այլև այն ժամանակ, երբ թերանում է անկեղծության մեջ: Ուստի աղաչում եմ չվըրտանալ՝ եթե համարձակվեմ անկեղծորեն խոստովանել մի ճշմարտություն, որի ծածկելը, ըստ իմ կարծյաց, հավասար է դավաճանության:

— Խոսի՛ր, — ասաց թագավորը:

— Մենք եկել ենք քեզ օգնելու մեր արքայի հրամանով և մեր պարտքը կկատարենք, եթե հնար ունենայինք: Բայց բախտը կամ գուցե մեր անհեռատեսությունը փակել է մեզ այժմ մի գառազդի մեջ, որից ազատվելու ոչ մի հնար չունինք: Ծարավը տանջում է բազմամբոխ զորքին, թշնամու սուրը սպանում է ամենքին: Կովիլ չենք կարող, որովհետև ասպարեզ չկա. ելնել չենք կարող, զի ճանապարհ չունինք. իսկ մեռնել մենք, իհարկե, չենք կամենում: Ի՞նչ է մնում մեզ անել՝ եթե ոչ զինաթափ լինել և փրկել մեր անձը մեր ընտանյաց համար....

— Փրկել ուրեմն անպատվության գնով, — ընդհատեց թագավորը իշխանին:

— Դրանից մեզ անպատվություն չի կարող հասնել: Մենք հյուր ենք ձեր երկրում և պիտի կովիլնք ձեր մեծափառության համար:

Հետևապես, ո՛չ հաջողութեան փառքը և ո՛չ պարտութեան վնասը մեզ չի վերաբերում:

— Ուրե՛մն...

— Ուրե՛մն կա՛մ պիտի ճանապարհ ցույց տաք մեզ՝ մեր պատ-
օժափոր պարտքը կատարել կարողանալու համար և կա՛մ պիտի հա-
մաձայնիք մեզ հետ զենքերը թշնամուն հանձնելու:

Թագավորը հառնեց աչքերը երիտասարդ իշխանի վրա և ապա սկսավ յուր շուրջը դիտել: Ամենքը լուռ էին և սպասում էին նրա պատասխանին:

— Դուք եկել եք այստեղ ձեր թագավորի հրամանով և եզերա-
կան դրոշակով, — սկսավ խոսել արքան մեղմ ու հանգիստ ձայնով: —
Եկել եք հայոց թագավորին օգնելու, համաձայն ձեր թագավորի և
իմ հանգուցյալ հոր կրած փաշտոցաբանութեան: Հետևապես, կատարե-
լով ձեր պարտքը, պիտի ապացուցանեք, թե գիտեք ձեզ հարգել. և,
ընդհակառակը, փախուստ տալով այստեղից, պիտի անպատվեք
ձեր թագավորին և արատավորեք եզերական դրոշակը: Աբս է իմ կար-
ծիքը ձեր առաջադրութեան մասին: Իսկ գալով երան, թե արդյոք
ես, հայոց թագավորս, կարո՞ղ եմ համաձայնել ձեզ հետ թշնամուն
իմ զենքը հանձնելու, կասե՛մ, որ անկարող եմ: Աշոտ թագավորը շատ
այսպիսի անհաջողութեանց է հանդիպել, շատ տնգամ է թշնամիե-
րով ու դավաճաններով պաշարվել, բայց երբեք և ոչ իսկ մի վայրկ-
յան չէ մտածել, թե պիտի անձնատուր լինի թշնամուն: Ես կարող եմ
սուրը ձեռքիս և աշտենները կրծքումս ընկնել և մեռնել, բայց նվաս-
տանալ և զենք հանձնել թշնամուն, երբե՛ք: Դուք պաշարման ժա-
մանակ մտածում եք ձեր կյանքն ազատելու, իսկ ես՝ իմ պատիվը
փրկելու վրա: Ինչպես տեսնում եք, մենք տարբեր նպատակների ենք
ձգտում: Հետևապես չպիտի խանդարենք միմյանց: Երբ մարդ կա-
մենում է ընկնել, անկարելի է կանգուն պահել նրան: Դուք այս վայր-
կենից իսկ ազատ եք ձեր որոշման մեջ: Հայոց թագավորն ունի գեռ
մի քանի տասնյակ քաջեր, որոնց հետ միասին կարող է մեռնել: Բայց
երբ դուք ողջամբ ձեր երկիրը հասնեք, հայտնեցեք անպատճառ ձեր
կանանց ու որդիք, որ ձեր կյանքը զենք էք ձեր զենքերի գնով: Այդ
նորութունն, անշուշտ, հաճույք կպատճառե եզերացի տիկնանց:

— Տեք արքա, գու նախատում ես քո զինակիցներին... — վեր-
բոված նկատեց եզերացի իշխանապետը:

— Դուք որ անձնատուր լինելու վրա եք մտածում, իմ զինակի-
ցը լինել չեք կարող:

— Ուրե՛մն և չենք լինիլ, — զայրացած պատասխանեց իշխա-
նապետը և դառնալով ընկերներին՝ ասաց. — իշխաններ, հուսահատ
զգրականը մեզ է սպասում, զնանք մեր վերջին պարտքը կատարելու:

Այս ասելով նա սառնութեամբ ողջունեց թագավորին և առաջ
անցավ: Ընկերները հետևեցին նրան:

Թագավորը, որ ուշադրութուն չգարձրեց ո՛չ իշխանապետի վեր-
ջին խոսքերին և ո՛չ իշխանների ողջունին, աչքերը վրանի անկյու-
նին հառած՝ խորասուզվել էր մի ինչ-որ մտածութեան մեջ: Երբ
նա զգաց, թե վրանում լուրջուն է տիրում, դարձավ յուր իշխան-
ներին և ասաց.

— Այո՛, եզերացիները կփրկեն իրանց: Ով որ հանձն է առնում
նվաստութունը, նա ձեռք կբերե և այն բարիքը, որ գերադասում է
պատվից: Բայց դուք ի՞նչ եք մտածում հայ զորականի մասին:

— Նա պատրաստ է կռվել մինչև վերջին շունչը, — ասաց Վահ-
րամ սեպուհը, — պետք է միայն առաջնորդել նրան:

— Մենք նրան կառաջնորդենք. բայց ի՞նչ շահ այդ կռվից, — նկա-
տեց Մարգպետունի իշխանը, — մերոնք այնքան սակափաթիվ են, որ
թշնամին մի քանի վայրկենում կչնչե նրանց:

— Ասում ես, որ պատրաստ են մինչև վերջին շունչը կռվել, —
հարցրեց թագավորը:

— Այո՛, տեր, — պատասխանեց սեպուհը:

— Պետք է ուրե՛մն օգուտ քաղել այդ պատրաստականութու-
նից: Այս գիշեր մենք ամենախիստ թափով կընկնենք թշնամու վրա:

— Ընդհարմա՛ն դիտումով, — հարցրեց սեպուհը զարմացած:

— Ո՛չ, բանակը ճեղքելու և անցնելու նպատակով:

Իշխանի դեմքը պայծառացավ: Փրկութեան այդ միջոցը, արգարև,
ամենահեշտը և պատվավորն էր: Մարգպետունին նույնպես համակիք
էր այդ մտքին: Պետք էր միայն գաղտնի կերպով պատրաստվել,
որպեսզի եզերացիք արգելք չլինեն իրանց:

Թագավորի հրամանով իշխանները զուրս գնացին, որպեսզի
հավատարմներին հարկ եղած հրահանգները տան:

Երեկոյան դեմ մի քանի եզերացի գնդեր բերդի պարիսպներից
իջնելով՝ դեպի խորածորն իջան: Այդ շարժումը Գևորգ իշխանի ուշա-
դրութունը գրավեց: Ամբողջ համաձայնութուն է կայացել թշնա-

մու և եգերացիների մեջ», մտածեց նա ինքն իրան՝ ենթադրելով, թե վերջինները, երեի, սկսում են արդեն թշնամու բանակն իշնել: Դեռ այս մտքի մեջ էր նա, երբ Եզնիկը մոտենալով իրան՝ շշուշալով ասաց.

— Տե՛ր իմ, եգերացոց իշխանները դավաճանության խորհուրդ են հղացել, պետք է աշխատել թագավորին փրկել:

— Ի՞նչ խորհուրդ, Եզնիկ, — հարցրեց իշխանը վախենալով:

— Պայման են դրել Յլիկ-Ամրամի հետ, որ թագավորին բռնեն և նրա ձեռք հանձնեն: Իսկ Ամրամը դրա փոխարեն խոստացել է արձակել եգերացիներին առանց գինաթափ անելու:

— Ինչպե՞ս իմացար այդ լուրը:

— Խորածորն իշնող գնդերի ամեն մի զորականն այդ գիտե: Իշխանները նրանց պատվեր են տվել՝ հսկել կրճի անցքերին ամենայն զգուշությամբ, սպառնալով, որ եթե թագավորը ձեռքից հանեն, այլևս այս բանտից ողջ չպիտի ելնեն: Այժմ իրանք, զորականները, ամեն հնար գործ պիտի դնեն մեր ճանապարհը փակելու, որպեսզի իրանց խոստացված ազատությունը չկորցնեն:

Եզնիկի բերած նորությունը ծանր մտահոգություն պատճառեց արքայի հավատարմին: Նա պարզ տեսավ, որ փրկության ամեն հույս կորել է, ուստի նորեն Սեադայի խոսքերը հիշեց.

— Նա ասաց. որ այս անգամ աստված պիտի պատժե հանցավորին, ահա՛ նրա գուշակությունը կատարվեցավ: Մի՞թե թշվառ մահկանացուն կարող է հավիտենականի բարկությունից փախչել...

Այս մտածմունքներով նա զնաց Վահրամ սեպուհի մոտ և նրա հետ միասին արքայի վրանը մտավ՝ այս տխուր նորությունը նրան հայտնելու:

Բայց ո՛րքան մեծ եղավ իշխանի զարմանքը, երբ թագավորն այդ նորությունը լսելուց ետ անհոգ կերպով ծիծաղեց:

— Այդ թշվառականն, ուրեմն, իմ արյանն է ծարավի, — ասաց նա հանգիստ ձայնով: — Վաղուց ճանաչում եմ ես Յլիկ-Ամրամին. նա փառասիրություն չունի. ուրեմն և չէր կարող փառասիրական եպատակով ապստամբել յուր թագավորից: Նրան հարկավոր է տեղուշտ իմ անձը... Այժմ ուրեմն հանելուկը լուծվում է:

— Բո՛ւ անձը, տեր արքա. ի՞նչ թշնամություն ունի Ամրամը քո անձի հետ, — զարմացած հարցրեց Վահրամ սեպուհը:

Թագավորը կարծես շփոթվեցավ: Նա զգաց յուր խոսքերի անպատեհությունը և աշխատեց խույս տալ բացատրություններից:

— Այդպես ուրեմն, մեր փոքրիկ գունդը նույնպես փրկված է: Ինձանից հետո թշնամին հանգիստ կթողնե թե նրան և թե՛ եգերացիներին, — ասաց թագավորը, առանց Վահրամի հարցին պատասխանելու:

Գևորգ իշխանը թագավորի խոսքը չհասկացավ. ուստի խնդրեց բացատրել իրան, թե ի՞նչ է կամենում անել:

— Այս գիշեր ես պիտի հեռանամ այստեղից, — ասաց թագավորը:

— Դո՞ւ. միայնա՞կ, — հարցրեց իշխանը:

— Այո՛:

— Ի՞նչ ճանապարհով:

— Եգերացոց պահանորդ գնդերի և թշնամու բանակի միջով: Սեպուհն ու իշխանը զարմացած աչքերնին հառեցին թագավորի վրա:

— Պիտի հասկացնեմ եգերացոց ու սևորդյաց իշխաններին, որ Աշոտ-Նրկաթին բռնելն ու Յլիկ-Ամրամին հանձնելն իրանց ուժից մեծ գործ է:

Իշխանի սիրտն ուրախացավ, իսկ սեպուհի խոշոր դեմքի վրա փայլեց գոհության ժպիտ:

— Ես մինչև այժմ հավատարիմների ապահովության համար էի մտածում, — շարունակեց թագավորը, — բայց այժմ տեսնում եմ, որ հենց իմ անձն է եղել նրանց վտանգողը: Ես, ուրեմն, կհեռանամ այստեղից, որպեսզի ձեր ճանապարհի արգելքը վերացվի:

— Դու հեռացիր միայն քո թանկագին անձը փրկելու համար, որովհետև աշխարհն սպասում է յուր թագավորին: Իսկ մենք կարող ենք մինչև անգամ մեռնել, հայոց երկիրը շատ բան չի կորցնի, եթե մահ հասնե մեզ, — ասաց սեպուհը անկեղծորեն:

— Բայց հայոց թագավորը կկորցնե... — հարեց իսկույն արքան:

Հասավ երկուն: Թագավորի դիտավորությունը հայտնի էր միայն Մարգարետունի իշխանին և Վահրամ սեպուհին: Արքայի արված հրահանգի համաձայն նրանք կանչեցին իրանց մոտ թագավորի թիկնապահներից երկու երիտասարդների, որոնց հավատարմությամբ

թյան ու քաջության վրա վստահություն ունեն ինքը թագավորը և հրամայեցին նրանց պատրաստ լինել թագավորին հետևելու:

Երբ մուժը կոխեց և գիշերվա մի քանի ժամերն անցան, թագավորն ելավ յուր վրանից՝ ոտից ցզլուխ պողպատով զրահավորված: Երկու քաջամարտիկ թիկնապահները, որոնք նույնպես զրահավորված էին երկաթով, մոտեցրին արքային յուր ամենի նժույզը:

Թագավորը քսանամյա երիտասարդի թեթևությամբ թռավ ձիու վրա. թիկնապահները նույնպես աշտանակեցին իրանց նժույզները:

— Պետք է անցնենք ինչպես փոթորիկ: Ո՛ւ մարդ և ո՛չ դև չպիտի մեզ դիմադրի: Գնդերը պիտի ճեղքենք, վաշտերը կոխոտենք, կանգնածը գլորենք... Մի քառորդ ժամից ետ կուրի հովտում պիտի լինինք... — հրամայեց թագավորը սուրը հանելով՝ «Օ՛ն ուրեմն, քաշերս», գոշեց ցած ձայնով և նժույզի կողերը խթելով՝ թռավ դեպի գառիվայրը:

Թիկնապահները սրարշավ հետևեցին նրան:

Մի քանի վայրկենից ետ երեք հեծյալներն անհայտացան խավարի մեջ:

Արքայի բախտից երկինքն ամպամած էր և լուսինն անհայտացած: Հեռվից ոչ ոք չէր կարող նշմարել նրանց:

Ձորակի մեջ միայն ձիաների քայլատրոփը զարթեցրեց պահանորդ եզերացիներին, որոնք խմբովին հեծյալների առաջը բռնեցին: Բայց թագավորի նժույզը և ահարկու սրի հարվածները ճեղքեցին խումբը, իսկ թիկնապահների գոռոցը և նիզակների թափը ցրեցին դիմադրողներին: Հանդիպող շարքերից անցան նրանք ինչպես հողմ և մտան կրճի բերանը: Եզերացիք նոր իմանալով, որ իրանց գունդը ճեղքողը ինքը թագավորն էր, սկսան վայրենի աղաղակով նրա ետևից ընկնել: Թագավորը և յուր թիկնապահները նույնպես սկսան գոռալ, երբ հասան ապստամբների գնդերին: Վերջիններս հանկարծակիի գալով այս բազմատեսակ աղաղակներից, կարծեցին, թե եզերացիք են հարձակվում իրանց վրա. ուստի շփոթված և իրար կոխկրտելով՝ սկսան դեպի բանակը փախչել:

Թագավորն օգուտ քաղեց այդ խառնակությունից: Թիկնապահների հետ միասին աչ ու ձախ հարվածելով և հորձանքի նման հանդիպակացները խորտակելով՝ կտրեց-անցավ նա կրճի բոլոր երկարությունը, ճեղքեց վերջին պահանորդ խումբը և ընդարձակ դաշտը:

դուրս գալով՝ նույնիսկ կամրամի բանակի առջևից՝ սլացավ ինչպես կայծակ և անհայտացավ հովտի մթության մեջ:

Հագիվ մի ժամից ետ հայտնի եղավ ապստամբներին թագավորի փախուստը: Սևորդյաց և եզերացոց իշխանները մնացին ամոթահար. իսկ Յլիկ-Ամրամը և ափխազաց Բեր իշխանը զայրույթից գրեթե կատաղեցին:

Հետևյալ առավոտ ապստամբների զորքը խուժեց դեպի ավերակ բերդը: Եզերացիներից խլեցին նրանց բոլոր զենքերը և միայն ձիաներն իրանց տալով՝ արձակեցին: Իսկ սակավաթիվ հայ հեծյալներին ձեռնամուխ չեղան, որովհետև Գևորգ Մարզպետունին և Վահրամ սեպուհը խնդրեցին Ամրամին՝ թշնամաբար չվարվել յուր եղբայրակիցների հետ: Ամրամը, թեպետ թագավորի դեմ զայրացած, այսուամենայնիվ, հարգեց նրա իշխանների խնդիրը և նրանցից բաժանվեց առանց գժտության:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

Ա.

ԱՅՐԻՎԱՆՔՈՒՄ

Այս հրաշակերտ վկայականը. որ ամփոփում էր յուր մեջ հայ ազգի կուսակալական և քրիստոնեական կենաց բազմադարյան հիշատակարանները և որ երկար ժամանակ հարգվել էր այդ ժողովրդից թե՛ իբր դիցական պաշտպանած վեհաձայր և թե՛ ինչպես քրիստոնեական կրոնի սրբարան, գտնվում էր ժայռապատ Գեղարդասարի լանջին, Գառնո ամրոցի հյուսիս-արևելյան կողմը: Նրա առջևից հոսում էր Ազատ գետի երկրորդ վտակը, որ հսկայակերպ դարևանդներից իջնելով շտաշում էր քաղցրակարկաչ և յուր խորթալուր աղմուկով անավոր ձորն ու շրջակաները լցնում: Նախաշրհեղեղյան սասանությունները երկրի ծոցից հրահոսան հեղեղներ ժայթքելով՝ կազմակերպել էին այստեղ խոշոր, քարակարկառ բլուրներ, անավոր ամբարտակներ, միապաղաղ ժայռերի անհեթեթ զանգվածներ, բասալտյան սյունաձև բուրգեր, որոնք միմյանց հաջորդելով կամ իրար վրա ամբռնելով՝ շրջապատում էին Այրիվանքը և անհարազատ այցելուների համար դարձնում նրան անմատչելի: Բնությունը կարծես յուր զորավոր ձեռքով տիրանական լեռների ավերակներն ի մի ժողովելով՝ միացրել էր այստեղ սքանչելին և անավորը՝ տկար մահկանացուին յուր անհաղթ զորությունը ցույց տալու համար:

Այստեղ, հսկայակերպ լեռան ծոցում, միապաղաղ ժայռերի մեջ փորված էին հին ժամանակներից բազմաթիվ այրեր, խուցեր ու մատուռներ, շրջապատած պարիսպներով և հզոր աշտարակներով: Գրանցից ոմանք ծառայում էին մի օր հայ թագավորներին իբր արքայական զանձարան, իսկ ոմանք իբրև աղոթից տուն կամ զոհարարությանց տաճար:

Քրիստոնեության սուրբ նշանը տնկեց այստեղ առաջին անգամ ինքը Լուսավորիչը, խափանելով, անշուշտ, հեթանոսական պաշտամունքները: Այդ նշանի հովանավունյն ներքո ժողովվեցան բազմաթիվ անապատականներ, որոնք Այրիվանքը դարձրին խաղաղության ու ճգնության օթևան:

Այստեղ հանգիստ որոնեց Հայաստանյայց բարերար մեծն Ներսեսը, անշուշտ, հայրենիքի բարօրության համար գործ դրաց երկարամյա աշխատություններից հետո: Այստեղ առանձնացավ նրա արժանավոր որդի մեծն Սահակ՝ յուր վաթսուն խարազանազգեստ աշակերտներով, ազգի լուսավորության գործը ժայռերի ծոցում դարբնելու համար:

Մեր նկարագրած ժամանակում նույնպես գտնվում էր այստեղ հոգևոր հայրերի հարուստ միաբանություն, որ բարեկարգել ու ծաղկեցրել էր Այրիվանքը: Այդտեղ էր այդ ժամանակ և հայոց հայրապետը՝ Հովհաննես կաթողիկոսը, որ արաբացոց ոստիկանի հետապնդությունից վախենալով՝ թողել էր Դվնո կաթողիկոսարանը և յուր հավատարիմ պաշտոնյաներով ու հայրապետական գանձերով ապաստանել Այրիվանքի ամրություններին:

Երկու օր էր ինչ լուր էին բերել հայրապետին, թե Նսրը ոստիկանը, որ Յուսուփից հետո տեղակալ էր կարգված և որ մինչև այն նստում էր Ատրպատականում, հասել է արդեն Նախիջևան և հառաջանում է զբախի Դվին: Ոստիկանին հայտնի էին հայոց թագավորի անհաջողությունները, հայ իշխանների խռովությունները և երկրի անտերունջ դրությունը: Եվ ահա՛ նա շտապել էր օգուտ քաղել հաջող հանգամանքից:

Կաթողիկոսն իմացավ որ Նսրը հետամուտ է կաթողիկոսարանը և նրա կալվածները գրավելու, իսկ այդ նպատակին հասնելու համար նախ կցանկանար ձեռք ձգել իրան կաթողիկոսին և հայրապետական գանձերը հափշտակել և ապա թե հանցանքներ բարդելով նրա վրա՝ կաթողիկոսարանը գրավել:

Այս պատճառով հայրապետը, որ մինչև այն ապրում էր Այրիվանքի ներքին այրերում, այն է՝ անապատականների միաբանության մեջ, ուր վիճափոր եկեղեցիներն ու ընդհանուր կացարաններն էին, ելավ, քաշվեցավ յուր հավատարիմներով զբախի վերին վանքը: Ուր անասուններն էին պահում:

Այդտեղ անբնակ և խավարշտին այրերի մեջ թաքնվելով՝ կաթողիկոսը հույս ունեւ ազատ մնալ նսրրի հետապնդութիւնից և փրկել յուր հետ բերած հայրապետական հարստութիւնները, որոնք մեծ մասամբ սրբութիւնաց ժողովածուներ և նախնի գահակալներից ժառանգած թանկագին իրեր էին:

Կաթողիկոսի կարծիքով թշնամին չէր մոտենալ այդ անշուք վայրերին, ուր գրաստներ էին գաղմախուս, և ուր մուքացիկ խուժանն էր ապրում:

Բայց երբ հետզհետ հասնող լուրերից երկյուզը զորացավ, նրա մերձակները խորհուրդ տվին իրան հեռանալ Այրիվանքից, և ապաստանել Գառնո ամրոցին, ուր այդ ժամանակ ապրում էր թագուհին:

Կաթողիկոսին հաճելի էր հետևել այդ խորհրդին. բայց յուր դուսն եպիսկոպոս Սահակը, որ լուրջ և իմաստուն մարդ էր, հակառակեց նրան՝ ասելով.

— Երողվորդն արդեն բամբասում է քեզ, Վեհափառ հայր, թե դու անտեր ես թողել Դվնո կաթողիկոսարանը և քո անձի ապահովութեան համար ապաստանել Այրիվանքի ամրութիւններին: Այժմ էլ եթէ Գառնի փոխադրվես, կգրգռես քո դեմ նուշնիսկ կղերի զայրույթը:

— Եթե մի անգամ արդեն հեռու եմ կաթողիկոսարանից, կարող եմ լինել և Գառնիում. ինչո՞ւ այս առթիվ պիտի կղերը գրգռվի, — հարցրեց կաթողիկոսը եպիսկոպոսին:

— Այստեղ մնալու համար դու պատրվակ ունիս, Վեհափառ տեր. այդ այն է, որ դու հովանավորում ես Այրիվանքի հռչակավոր և բազմամարդ ուխտին: Իսկ Գառնիում ապրում են թագուհին և ազատանի կանայք. նրանք պետք չունին քո հովանավորութեան:

Կաթողիկոսը գլուխը կախեց և սկսավ մտածել: Եպիսկոպոսի առարկութեանը արգարև բանավոր էր: Կաթողիկոսը պարտավոր էր յուր ուխտի հետ լինել և ոչ թե ամրոցաբնակ տիկնանց: Բայց մոտալուտ վտանգի երկյուզը ճնշում էր նրա սիրտը: Նրա բարեկազմ, հաղթանդամ և արտաբուստ զորավոր մարմնի մեջ ապրում էր ճի տկար սիրտ և երկշտ հոգի: Նա թեպետ սրտագին սիրում էր յուր հոտը և միշտ աշխատում էր նրա բարվույն համար, բայց դրա հետ միասին սիրում էր յուր անձը և հետևապես վտանգի չէր ենթարկում նրան, սիրում էր յուր անձը և հետևապես վտանգի չէր ենթարկում նրան, սիրում էր յուր անձը և հետևապես վտանգի չէր ենթարկում նրան, սիրում էր յուր անձը և հետևապես վտանգի չէր ենթարկում նրան:

երջանկութեանը ձեռք բերելու համար պետք էր լինում զոհել թագավորող անձի կամ զորեղ իշխանի դեպի ինքն ունեցած բարեկամութեանը, նա տատանում էր և, վերջ ի վերջո, այդ բարեկամութեան կորուստը խնայում: Նա ազգի օգտին գործում էր բարիքներ երբեմն միայն փառք վաստակելու համար. իսկ շատ անգամ էլ՝ որպեսզի յուր փառքը շողարտե, նա արգելք չէր դնում հասնող շարիքներին: Նա չունեւ որ չզորեղ կամք, ո՞չ հաստատ բնավորութիւն և այդ պատճառով էլ նրա վրա հավասար ազդեցութիւն ունեին թե՛ մեծը և թե՛ փոքրը, թե՛ տկարը և թե՛ զորավորը, թե՛ խարդախ բանասրկուն և թե՛ իմաստուն խորհրդականը: Զորավոր մարդու կամ դեպքի յուր վրա արած ազդեցութեանը շնչում էր միշտ զորավորագույնը: Իսկ շատ անգամ էլ պատահում էր հակառակը, նայելով թե ո՞րն է վերջին անգամ յուր ուժը փորձել նրա վրա:

Յուր Դուան եպիսկոպոսի վրա, սակայն, կաթողիկոսը մեծ համարում ունեւ. նա հարգում էր նրան իբրև առաջինի և իմաստուն մարդու: Եվ այդ պատճառով, շնայելով, որ արճավիրների մասին հասնող լուրերն անհանգստացնում էին իրան, այսուամենայնիվ որոշեց լսել նրա խորհրդին և մնալ Այրիվանքում յուր հոգևոր ուխտի հետ: Բայց ահա՛ հասավ այդտեղ կաթողիկոսարանի Գետրգ անունով սարկավազը, որ հաղորդեց Վեհափառին տխուր և սպառնական նորութիւններ:

— Նսրրն եկել է արդեն Դվին, կապած բերելով յուր հետ Սյունյաց Սահակ և Բաբգեն մեծ իշխաններին, որոնց և դքսի է բանտում: Նա կալանավորել է նուշնիսկ Դվնո հագարացի իշխաններին՝ թվով բառասուն հոգի, — ասաց սարկավազը:

Կաթողիկոսը երկյուզից այլագունեց: Կապալները հայտնի և նշանավոր իշխաններ էին. ինչպե՞ս կարող էր նսրը կալանավորել նրանց, մանավանդ Դվնո իշխաններին, որոնցից ոմանք ամիրապետի սիրելիներն էին: Այդ նշան էր, թե ոստիկանը հրահանգներ ունի ստացած հալածաբնիկ հարուցանելու:

— Ո՞ւր և ինչպե՞ս կալանավորեց նա Սյունյաց իշխաններին, — հարցրեց կաթողիկոսը սարկավազին:

— Ոստիկանի նախիջևանում եղած ժամանակ, — ասաց սարկավազը, — Բաբգեն իշխանն ընծաներով եկել էր նրա մոտ և բողբել յուր եղբոր՝ Սահակի դեմ, իբր թե վերջինս զրկել է իրան ժառանգութեանից և խնդրում էր նսրին՝ օգնել, վերադարձնել իրան:

Հայրենի ժառանգութիւնը: Ոստիկանն ուրախութեամբ ընդունում է Բարգեանի խնդրը և հրավեր է ուղարկում Սահակ իշխանին՝ գալ իրան այցելութեան: Վերջինս կասկած չունենալով՝ նարբից, ընծաներով գալիս է նրա մոտ: Ոստիկանը երկու եղբորն էլ սիրով պահում է նախիջևանում մի քանի օր և ապա առաջարկում նրանց յուր հետ միասին գնալ Դվին, որպեսզի այդտեղ վերջացնեն նրանց ժառանգութեան գործը: Իշխանները համաձայնում են: Բայց հենց որ ելնում են Սյունյաց նահանգից և հասնում Դվին, այդտեղ ոստիկանը, փոխանակ ժառանգութեան գործը վերջացնելու, երկուսին էլ կալանավորում ու բանտարկում է:

— Անշուշտ նրանց երկիրը գրավելու նպատակով, այսպես չէ՞, Սահակ սրբազան, — դարձավ կաթողիկոսը դեպի Դոան եպիսկոպոսը, որ կանգնած լսում էր սարկավազի բերած նորութիւնները:

— Այդպես է, Վեհափառ տեր. ոստիկանը չէր կարող գրավել Սյունիքը, եթե նրա իշխաններին չկալանավորեր:

— Հարկավ, չէ՞ որ ազատ իշխանը կարող է զորք ժողովել, պատերազմել... Բայց նրանք զրկվեցան այժմ ազատութիւնից. սա մի մեծ դժբախտութիւն է մեր երկրի համար... նույնիսկ թագավորի և ինձ համար...

— Իսկ քեզ համար, Վեհափառ տեր... — կցեց սարկավազը:

— Հա՛, ինձ համար ի՞նչ, — շտապով ընդհատեց կաթողիկոսը:

— Քեզ համար էլ ոստիկանը որոգայթներ է լարում:

— Այսի՞նքն:

— Կամենում է կալանավորել:

— Ի՞նչ...

— Այո՛, Վեհափառ տեր:

— Ինչպե՞ս իմացար այդ, — հարցրեց կաթողիկոսը երկյուղագին:

— Ոստիկանը կանչեց յուր մոտ կաթողիկոսարանի վերակացուին և պատմիրեց նրան հրավիրակ ուղարկել այստեղ...

— Իմ ետևից, այնպես չէ՞:

— Այո՛, Վեհափառ տեր, քեզ հրավիրելու համար:

— Ի՞նչ ունի ինձ հետ ոստիկանը, Սահակ սրբազան, — կասկածավոր եղանակով դիմեց կաթողիկոսը եպիսկոպոսին:

— Աստծուն է միայն հայտնի, տե՛ր, — պատասխանեց սրբազանը:

— Վերակացուին ասել է, թե կաթողիկոսը յուր կաթողիկոսարանում պիտի նստե և ոչ թե լեռներում ամրանա, — հարեց սարկավազը:

— Նա ուրեմն գիտե՞, թե ես որտե՛ղ եմ գտնվում:

— Այո՛, Վեհափառ տեր:

Կաթողիկոսի գույնը թռավ:

— Եթե ես այստեղից չհեռանամ, նա այսօր կամ վաղը զորք կուղարկե իմ ետևից. — ասաց հայրապետը դիմելով եպիսկոպոսին: Վերջինս լուռ էր:

— Դու այդպես չե՞ս կարծում, սրբազան եղբայր, — հարցրեց կաթողիկոսը:

— Նա զորք կուղարկե և այն ժամանակ, երբ հեռացած կլինիս, տեր:

— Բայց այդ ժամանակ նա չի կարող կալանավորել ինձ:

— Կկալանավորե և կկոտորե Այրիվանից միաբանութիւնը... — ծանրութեամբ հարեց սրբազանը:

Կաթողիկոսը հասկացավ եպիսկոպոսի դիտողութեան նշանակութիւնը և լռեց:

— Բայց դու, սրբազան, մի վայրկյան առաջ ասացիր, թե ոստիկանը չի կարող գրավել Սյունիքը, եթե նրա իշխաններին չկալանավորեր, — խոսեց կաթողիկոսը ընդհանրապես լուռութիւնից հետո:

— Այո՛, Վեհափառ տեր, ասացի:

— Ուրեմն նա մեր կաթողիկոսարանն էլ կգրավե, եթե ինձ ձերբակալե:

— Անշուշտ:

— Եվ եթե ես այստեղ մնամ, այդ միևնույն է, թե մատնեմ ինձ նարբի դահիճներին:

Եպիսկոպոսը շատասխանեց:

Այդ միջոցին հասավ կաթողիկոսարանի նվիրակը, որ նարբի կողմից հրավիրում էր կաթողիկոսին մայրաքաղաք:

Վեհափառն այլևս երկար խորհուրդների չսպասեց: Նա որոշեց հեռանալ Գառնի: Ուստի հրամայեց Գևորգ սարկավազին ձի նստել իսկույն և շտապել ամրոցը՝ բերդակալին ու թագուհուն յուր գալուստը հայտնելու: Նա մտածում էր ելնել վանքից հենց միևնույն գիշերը, որովհետև համոզված էր, թե ոստիկանը, նվիրակի վերադառնալուց հետ, զորք կուղարկե անշուշտ իրան կալանավորելու համար:

Գևորգ սարգսիսը փութաց Վեհափառի հրամանը կատարելու։ Այդ լուրը հուզեց Այրիվանքի միաբանությունը։ Շատերն սկսան տրանչալ, բայց կաթողիկոսին դժգոհություն հայտնել չհամարձակվեցան, որովհետև տեսնում էին, որ Դուան եպիսկոպոսը նույնպես լուր է։ Այդ նշան էր, թե նա հույս չունի այլևս Հայրապետի վրա ազդելու, որովհետև երկյուղն ամեն կողմից պաշարել էր նրան։

Կաթողիկոսի ձեռնարկությունը քաջաբերում էին միայն նրա մերձավորները, որոնք հազում էին նաև իրանց ապաստանության համար։ Նրանք գիտեին, որ հազարացիք Այրիվանքը գալով ամեն ինչ պիտի ավերեն և գուցե սրի անցնեն միաբանությունը և ահա այդ պատճառով աշխատում էին հեռացնել այդտեղից կաթողիկոսին, որպեսզի իրանք էլ նրա հետ հեռանային։

Երբ երեկոյացավ, հայրապետը յուր հավատարիմներով իջավ ներքին Վանք տաճարում աղոթելու և միաբաններին ջուր հրածեղոր տալու համար։

Տեղիւն վանահայրը խնդրեց այստեղ կաթողիկոսին հետաձգել յուր ուղևորությունը, գեթ մի փամօք, որպեսզի վերջին անգամ ընթրիք վայել յուր միաբանության հետ։ Կաթողիկոսը սիրով համաձայնեցավ և սեզան նստավ վանքի միաբանական ուխտի հետ։

Ըստ սովորության՝ սեզանատան ամբիտը բարձրացած կարգում էր սուրբ փրքը Առվեսն անունով մի երիտասարդ վարդապետ։ Նա ընթեռնում էր առաքելոց գործերը։ Երբ ընթրիքը մոտեցավ յուր վախճանին, նա բացավ Հովհաննու աղետարանը և բարձր ձայնով կարդաց հետևյալը.

«Սա եմ հովիվն քաջ. հովիվ քաջ զանձն յուր դնի ի վերա ոչխարաց։ Իսկ վարձկանն, որ ոչ հովիվ, որո ոչ յուր են ոչխարքն, իբրև տեսանն զգայլն զի գա՝ թողու զոչխարսն և փախչի. և զայլն հափշտակի զնոսա և ցրվի։ Քանզի վարձկան է, և չէ փուլթ նմա վասն ոչխարացն...»։

Դեռ վերջին խոսքերը չէր արտասանել վարդապետը, երբ կաթողիկոսը դենթակը ձգելով՝ այլայլված բարձրացավ աթոռից և բացականից։

— Օ՛հ և օ՛հ, թե վարձկան լինիմ ես, ո՛վ Այրիվանից հարբ։ Փայլից փախչում էի, այո՛, բայց ոչ թե ձեզ նրա ձեռքը մատնելու, այլ ինձ հանձնված սրբություններն ազատելու համար։ Որովհետև այդ զգուշությունը վարձկանի անուն պիտի վաստակի ինձ համար։

այս ուրեմն այս վայրկենից իսկ թողնում եմ ես այդ սրբությունները բախտի կամքին և հանձնում եմ այն ձեր երաշխավորությունս ևս այլևս չեմ հեռանում այս ուխտից։

Բարի վանահայրը, որ երիտասարդ վարդապետի կողմից չէր սպասում երբեք այդպիսի նախամտածված և համարձակ բռնություն, մնաց բոլորովին ապշած։ Հայրապետի խոսքերն ավելի ևս շփոթեցին նրան և խեղճը վազելով ծունկ չոքեց Վեհափառի առաջ։

— Աստվածարյալ տեր, — բացականչեց նա, — այս վարդապետը իմ միաբանների մեջ հայտնի էր յուր համեստությունը և առաքինությունը. բայց փորձիչը երեք գայթակղել է նրան։ Հրաման տուր այս վայրկենին իսկ կարգալույծ անել նրան և արտաքսել այն հարկից, որ նա անպատվեց յուր անպարկեշտությունը։

— Չէ, սիրեցյալ եղբայր, — պատասխանեց կաթողիկոսը. — այդ վարդապետն անպարկեշտ ոչինչ չստաց. նա կրկնեց ավետարանի ճշմարիտ խոսքերը. նա հիշեցրեց ինձ իմ պարտքը, հնչեցնելով իմ սկանչին Անմահ և Քաջ Հովիվ պատվերը...։ Իսրայելի հանցավոր առաջնորդներին աստված կոչում էր դեպի ուղղության ճանապարհը մարգարեների բերանով։ Գուցե նա կամեցավ մարգարե հարուցանել և մեր մեջ։ Չդատապարտենք այն մարգուն, որ ճշմարտությունը խոսեալ չափ քաջություն ունեցավ։

Առվեսն վարդապետը կանգնած էր այդ վայրկենին ամբիտի առաջ լուր և անշարժ. նրա դեմքը խաղաղ էր և հայացքը հանգիստ։ Բոլոր միաբանությունը, որ ոտքի վրա էր այդ միջոցին, նայում էր նրան ասես թե մի աչք դարձած. բայց երիտասարդ հայրը բնավ չէր խոփում այդ հայացքներից։ Նա գիտեր, թե ինչու՞ համար կարդաց Հովհաննու ավետարանը և համոզված էր, որ դրանով յուր պարտքը կատարեց։ Իսկ թե այնուհետև վա՛րձք թե պատիժ կչափեն իրան, բնավ հոգը չէր։

• Բայց վանահայրը կաթողիկոսի խոսքերովն անգամ չհանգստացավ (որովհետև վախենում էր, թե գուցե Վեհափառը յուր նենգամտության վերագրի այս դիպվածը)։ Նա հարցրեց վարդապետին բացարձակ.

— Եղբայր իմ, ո՞վ պատվիրեց քեզ կարգալ այդ ավետարանը։

— Նա, որ աներևութաբար բազմած է այս բոլորին մեր մեջ և որ կառավարում է մեր սիրտն ու հոգին, — պատասխանեց վարդապետը խաղաղ ձայնով։

— Անշուշտ նա է պատվիրողը, — հարեց Դուան եպիսկոպոսը, — եթե ճշմարիտ է, որ ծառի տերերը չի շարժվում առանց նրա կամքին, ապա այս սրբազան ակմբի մեջ խոսողը նույնպես ներշնչված է նրա գորութեամբ: Աստված կամենում է, որ Վեհափառ հայրն ապրե յուր ուխտի հետ և մասնակցե նրա ուրախութեան ու վշտերին: Ո՞վ կարող է հակառակել նրա կամքին:

— Ես չեմ հակառակում, — ասաց կաթողիկոսը: — Ես կամենում էի, այո՛, գիշերն օգնութեան առնել ինձ և թշնամուց անտեսանելի կերպով հեռանալ. բայց հենց այդ գիշերվա շնորհիվ իմ ուղեորութեանը նրա արգելվեցավ: Ուրեմն ես կմնամ: Այն սրբութեանները, որոնց ես կամենում էի թշնամու հափշտակութեանից ազատել, իրանք ուրեմն թող պաշտպանեն իրանց: Եվ եթե աստծուն հաճելի լինի իմ հեռանալը, նա պայծառ արևի ժամանակ էլ գիշեր կստեղծի ինձ համար:

Այս ասելով կաթողիկոսը հեռացավ յուր հանգստարանը: Իսկ Դուան եպիսկոպոսը նոր բանքեր ուղարկեց Գառնի՝ հայտնելու համար բերդապահին՝ շապասել այլևս կաթողիկոսի գալստյան:

Հետևյալ առավոտ, շատ վաղ, կաթողիկոսը խորհրդի հրավիրեց յուր մոտ միաբանութեան գլխավորներին, որպեսզի նրանց հետ միասին հազարացիների հարձակման դիմադրելու կամ հարձակվողների հափշտակութեանից վանական ու հայրապետական հարբստութեաններն ազատելու մասին խորհրդակցե:

Որոշվեցավ նախ բոլոր մեծագին իրեղենները, եկեղեցական սպասներն ու սրբութեանները և մանավանդ Սուրբ Գրոց ու այլ մատենից ժողովածուները ծածկել հեռավոր և խավարչտին այրերի մեջ: Երկրորդ՝ բոլոր միաբանութեան մասնակցութեամբ կատարել թափոր և ապա մնացորդ օրը անցնել ազոթքով ու հսկումով, որպեսզի աստված խնայե անպաշտպան միաբանութեանը և չմատնե նրան յուր թշնամու ձեռքը:

Եվ, արդարև, անապատականների այս ընկերությունը թաքչելուց ու ազոթելուց զատ շուներ պաշտպանութեան մի այլ զենք: Թագավորն զբաղված էր ապստամբ իշխանների հետ կռվելով, իսկ զորք ունեցող իշխաններն ամրացած էին իրանց բերդերում: Այդ պատճառով վանքերն ու միաբանութեանները մնացել էին անպաշտպան: Թշնամու երեսից փախող խուժանը, որ չէր վայելում արբունական զորաց կամ որևէ իշխանի պաշտպանությունը, խուճապելով խոնվում էր դարձյալ այդ վանքերի մեջ և այդպիսով ավելի

ևս ծանրացնում միաբանութեան դրութեանը: Որովհետև վերջինս ստիպված էր լինում ոչ միայն նրանց պաշտպանելու, այլև կերակրելու հոգն ստանձնել, որ շատ անգամ կապված էր լինում մեծամեծ դժվարութեանների հետ:

Աշնանային գեղեցիկ առավոտ էր: Վճիտ և անամպ երկնակամարի վրա սահում էր արևի հրափայլ գունդը, կարծես, ավելի լուսավոր և ավելի ճառագայթարձակ, քան ուրիշ օրեր: Գեղա լեռան լանջերն ու բարձունքները, որոնց վրա թռչնել ու դեղնել էին արոտն ու թավուտը՝ վառվում էին արդեն երփներանգ գունով: Այրիվանից ժայռերը, բուրգերն ու ամբարտակները, որոնք իրանց քարեղեն կրճքում սեղմում էին, կարծես, տխուր մենաստանը, ազատվում էին հետքահետ ժայռապատ լեռան ստվերներից, և առավոտյան անուշ հովերը, որոնք Գեղա լեռան լանջերը քերելով՝ մտնում էին Այրիվանից ձորը՝ Ազատի ալիքները համբուրելու համար, մեղմում էին արևի տապը, որ սկսում էր արդեն զգալի դառնալ այդտեղ: Մենաստանի շուրջը բուսած ծառերի և կարկաչահոս գետի ափունքը հովանավորող թուփերի մեջ սկսել էին թռչուններն իրանց վաղորդյան ճովորյունը, որ խառնվելով գետի քաղցր խոխոջի հետ, լցնում էր շրջապատը մի ախորժալուր աղմուկով:

Եվ ահա վիճափոր տաճարի դռներից դուրս եկան սպիտակազգեստ դպիրները անդաստանի քաղցրանվազ շարականը երգելով: Նրանց հետևում էին ուրարակիրները, սարկավազները, արեղանների խումբը, վարդապետները և վերջապես բարձրաստիճան եպիսկոպոսները, շրջապատած Վեհափառ հայրապետին: Նրա առջևից դեմ առ դեմ գնում էին երկու սարկավազներ, արծաթե բուրվառները ձեռքներին, որոնք և շարունակ խնկարկում էին կաթողիկոսին: Սկսած արեղաններից մինչև եպիսկոպոսները՝ ամենքն էլ ծածկած էին սև փիլոններ, որովհետև ոսկեթել շուրջառները և այլ թանկագին սպասները թաքցրել էին արդեն այրերի մեջ: Միայն կաթողիկոսն էր կրում սպիտակ, ոսկեթել շուրջառ, որ մի առանձին շուք ու վայելչութուն էր տալիս նրա բարձր ու գեղապատշաճ հասակին և քաղցր ու բարի դեմքին, որ զարդարված էր սպիտակափառ և կուրծքը հովանավորող մորուսով:

Հասնելով վանքի պարսպապատի մեջտեղը, շրջան կազմեց միաբանությունը թափորն սկսելու համար: Բայց հազիվ սկզբնական ազոթքները կարդացին և գրքերի ընթերցումը սկսան, ահա՛ երկնքի

վրա կատարվելիք մի հրաշքի նշանները երևացին: Լուսավոր երկնա-
կամարը գորշ-կանաչագույն ստվեր առավ յուր վրա: Նրա մեջ, գա-
նազան կետերում, սկսան աստղեր նշմարվիլ: Օդի մեծ հանկարծ
ցրտութիւն տիրեց և քամին ընդհատ կերպով սկսավ շտառել: Թրո-
շունները, որոնք մինչև այն ուրախ ու զվարթ ճոխողում էին, ձայ-
ներնին քաշեցին և սկսան վախեցած այս ու այն կողմն ընկնել: Թա-
փոր կազմող միաբանութիւնը պաշարվեց բնագոյական մի երկյուղով
և գիրք կարդացող վարդապետն զգաց, որ յուր աչքերի տեսութիւնը
նվազում է:

Հանկարծ կաթողիկոսը ձեռքերը դեպի երկինք բարձրացնելով
բացականչեց.

— Ո՛վ ահավոր և ամենակարող աստված, ի՞նչ հրաշք է այս, որ
ցույց ես տալիս դու քո արարածներին...

Բոլորը կարծես այդ ձայնից զարհուրած դեպի վեր նայեցին և
սարսափելով տեսան, որ արևի պայծառ գունդը կիսով չափ ծածկ-
վել է ստվերով և հրավառ սկավառակը խավարում է արդեն*:

Թի քանի բոպեից տվնչյան պայծառ լույսը խավարեց բոլորո-
վին: Ամենքն մնացին սառած և միայն երկյուղի ու զարմացման բա-
ցականչութիւններ էին, որ լսվում էին շորս կողմից:

Հանկարծ Գոան եպիսկոպոսն առաջ գալով բարձրաձայն աղա-
ղակեց.

— Վեհափառ տեր. աստված ահա՛ բացահայտ կերպով ցույց
է տալիս յուր կամքը Այրիվանից ուխտին, որ ցանկացաւ պահել քեզ
յուր մոտ և յուր գրկում պատուպարել հայ եկեղեցւոյ սրբազան հա-
րըստութիւնը: Գու շնորհիմացար և ասացիր. «Եթե աստուծոն հա-
ճելի լինի իմ հեռանալը, նա պայծառ արեի ժամանակ էլ գիշեր
կստեղծե ինձ համար»: Եվ ահա՛ աստված լսեց քո խոսքը, նրա ամե-

* Եվ իբրև խավար գիշերին ի բաց եղաւ և լույս առավոտին ծագեցաւ,
հանկարծակի հակառակ թռթափել զարձալ խավար գիշերաշին զմեռք արկաւ
քեզ որս առհասարակ քանչաջալ մեր տեսաք զի խավարալ էր արեգակն
նտաւաթաին պահուս: Եվ ապա ըստ բնորոշութեան իբն խորհրդածալ, եթե
այ է ժամանակ խավարելո արեգականն, իմացար հավաստի նշան բացերի-
քալ մեզ ի տառնն աստուծո ցուցալ: Եվ այնուհետև շտապ տագնապի եզ-
րայրութեան հասարակաց ստիպեր զլուրաբանչուրն ի բաց գնալ ի սպառ-
նալաց փորձութեան անտիս:

նակարող այն սկսեց ստեղծել ցանկալի գիշեր, խավարելով տվն-
չյան պայծառ լուսատուն: Նա ուրեմն կամենում է, որ դու հեռանաս
այս ուխտից և քո անձն ու հայրապետական սրբութիւնները փրկես
վերահաս վտանգից: Հեռացի՛ր, Վեհափառ տեր, հեռացիր այստեղից,
որովհետև այդ է աստուծո անքննելի կամքը:

— Հեռացի՛ր, հեռացի՛ր, մենք օրհնում ենք քո ճանապարհը, —
գոչեցին ամեն կողմից միաբանները:

— Հնազանդվում եմ աստուծո կամքին, — ասաց կաթողիկոսը
և ծունկ չոքելով սկսավ աղոթել:

Բոլոր միաբանութիւնը հետեց յուր հայրապետի օրինակին:
Երբ արևի խավարումն անցավ, նրանք շերմեռանդ սրտով թա-
փորի կարգը շարունակեցին և ավարտելով վերադարձան տանալը:

Այստեղ Մովսէս վարդապետը, որ ընթրիքի ժամանակ կարդա-
ցել էր Հովհաննու ավետարանը և դրանով կաթողիկոսի ուղևորու-
թեան արգելք դարձել, սարսափահար ու վշտաբեկ եկավ ընկավ
հայրապետի ոտքերը՝ թաղութիւն խնդրելու:

— Աս հանցանք գործեցի քո դեմ, Վեհափառ տեր, — ասաց նա
արտասվելով, — ինձ թվում էր, թե աստված է ներշնչել քո ուղևո-
րութիւնն արգելելու միտքը, բայց այժմ տեսնում եմ, որ ես գործել
եմ սատանայի թելադրութեամբ: Ների՛ր ինձ և աղոթիր, որ քո նվաստ
ժառանգաւորի փորձի կապանքներից:

— Գու գործել ես աստուծո թելադրութեամբ, սիրելի որդի, —
ասաց նրան կաթողիկոսը մեղմ ձայնով, — աստված ինքն է ներ-
շնչել քեզ այն՝ ինչ որ դու արիր, որպէսզի ցույց տա մեզ այսօր յուր
ահավոր զորութիւնը: Գնա՛ և գոհութեան աղոթք կարդա նրան, որ
արժանի արավ քեզ այդ շնորհին:

Վարդապետը հոգով չափ մխիթարվելով այս խոսքերից, գլուխ
խոնարհեց և հեռացավ:

Քիչ ժամանակից հետո կաթողիկոսը յուր հավատարիմներով ու
հետևորդներով ելավ Այրիվանից և ուղղվեցաւ դեպի Գառնի:

Հայրապետի հեռանալուց հետո միաբանութեան երկյուղն ավե-
լի սաստկացաւ: Նրանք հավատում էին, որ աստված, երկնքի վրա
ցույց տված այդ հրաշքով, հայտնել էր իրանց թշնամիների մոտա-
լուտ հարձակումը: Ուստի բոլոր այն անապատականները, որոնք
Թշնամու հարձակման կամ նրանից շարշարանք կրելու չափ քաջու-

թյուն չունենին, խույս տվին լեռները և կամ պատսպարվեցան հեռավոր այրերում: Նրանց հետեց և Այրիվանքին ապաստանած խուժանը:

Մենաստանում մնացին ծերունի վանահայրը և մի քանի կորովասիրա ու անձնվեր վարդապետներ, որոնք ավելի լավ համարեցին մեռնել վանքի պարիսպների մեջ, սրբազան տաճարի դռան առաջ, քան թե իրանց անձի ազատությանը որոնելով՝ թողնել վանքը բարբարոսների ձեռքում:

Թեպետ նրանք հազարացիներին դիմադրել չէին կարող և դրա համար չէին իսկ երազում, բայց որովհետև գիտեին, որ այդ խուժաբուժները, եթե ամայի և անմարդաբնակ գտնեին վանքը, շարաչար պիտի պղծեին ու ավերեին նրան, որպեսզի փախչողների սիրտը կակծացնելով՝ վրեժ լուծեին նրանցից, ուստի կարևոր համարեցին մնալ վանքում, գուցե թշնամու բռնություններն իրանց վրա դարձնելով՝ ազատեին վանքը նրա բարբարոսություններից:

Մնացողների թվումն էր և երիտասարդ Մովսես վարդապետը, որ փախչողներին ու թաքչողներին զանազան ճանապարհներ ու թաքստյան վայրեր ցույց տալուց և նրանց տեղավորելուց հետ, վերադարձավ վանահոր և նրա ընկերների մոտ, գալիք հարվածներից լուր բաժինն ստանալու համար:

Երեկոյան դեմ գուժկան հասավ վանքը՝ թշնամիների հարձակման լուրը գուժելու:

— Ուստիկանը մի քանի գունդ զորք ճանապարհեց այստեղ կաթողիկոսին կայանավորելու և միաբանությունը սրի անցնելու համար, — ասաց նա վանահորը. — կաթողիկոսարանի վերակացուն զրկեց ինձ այս տխուր նորությունը ձեզ հաղորդելու համար:

— Աստված երկնքից ավելի շուտ լուր հասցրեց ձեզ, որդի, — պատասխանեց վանահայրը, — կաթողիկոսը և միաբանության մեծ մասն ազատված են արդեն. իսկ մենք մնացինք այստեղ վանքի դռանը մեռնելու համար:

Գուժկանի հեռանալուց հետ վանահայրը ժողովեց յուր հետ եղողներին և մտավ տաճարն աղոթելու և հսկումն կատարելու համար: Նրանք դեռ ծնկադրք աղոթում էին, երբ մի զարհուրելի ազդակ վիճափոր տաճարի կամարները թնդացրեց:

Վանահայրը վերջ տեղից և մեղմ ձայնով օրհնեց խոսքերն արտասանեց.

— Արիք, երթիցուք, զի հասցալ է ժամ...» — Եվ նա՛ այլևս վարողացավ շարունակել, բայց առաջացավ խրոխտ՝ քայլերով: Բոլորը հետևեցին նրան: Երբ տաճարի գավիթը հասան, նա նորին դարձավ միաբաններին և հուզված ձայնով ասաց.

— Մենք նվիրված ենք մեր ժողովրդի և այս սուրբ տաճարի սպասավորության և դրա համար ուխտ ունինք դրած նախ աստուծո և ապա մարդկանց առաջ. այդ ուխտին դրժելու իրավունք չունինք. գնանք ուրեմն դեպի զոհի այն սեղանը. որի ողջակեզը մեր անձը պիտի լինի. գնանք ուրախ և անտրտունը և հավատանք, որ զոհելով մեր կյանքը այս անցավոր աշխարհում, պիտի վերստանանք նրան անանց և հավիտենական թագավորության մեջ:

— Գնանք մեր սրբազան պարտքը կատարելու, — հարեց եռանդով Մովսես վարդապետը: — Մենք ոչինչ չենք զոհում այստեղ և ոչինչ էլ չենք կորցնում: Վաղ թե ուշ պիտի մեռնեինք. հավիտենական չէր լինելու մեր կյանքը: Օրհնենք աստծուն, որ արժանի արավ մեզ շահավոր կերպով մեր մահկանացուն կնքելու: Եթե այս տաճարի հիմքերը մեր արյամբ ներկելով ավելի պիտի ամրանան, եթե գալոց սերունդները՝ շեն գտնելով այս կամարները՝ պիտի աղոթեն նրանց մեջ և այդ աղոթքը երկնքից պիտի իջեցնե հայ երկրի վրա հավիտենականի օրհնությունը, ապա ուրեմն երջանիկ ենք մենք, որ դարձանք «ընտրության անոթ» և այս անցավոր աշխարհում ապրեցինք ավելի իմաստնաբար՝ հավիտենական բարիքը անցավորից գերազասելով:

— Գնա՛նք, գնա՛նք. թշնամին մեզ չի ահաբեկիլ. գնա՛նք մեր պարտքը կատարելու, — բացականչեցին մյուս վարդապետները և խմբովին բակը դուրս եկան:

Հազարացիք հասել էին արդեն վանքի պարիսպներին և շրջապատել նրան: Դռները փակ գտնելով՝ նրանք զայրացել, կատաղել էին: Այդպիսի հանդգնություն չէին սպասում մի խումբ հոգևորականներից: «Ուրեմն այդտեղ պաշտպանող զորքեր կան», մտածում էին նրանք և իրանց գոռում-գոչումով վանքի այրերը թնդացնում: Նրանք հրամայում, հայհոյում, սպառնում էին: Ահագին ժայռեր գալիս, զարկվում էին պարսպապատի դռանը՝ նրան շարժախելու համար: Քարազնացները վանքի հունից բարձրացող ժայռերի վրա կլնելով՝ բարեր էին գլորում այդտեղից, իսկ նախահարձակները

պարսպին սանդուղքներ հենելով՝ պատրաստվում էին ելնել նրանց վրա կամ իջնել վանքի բակը:

Վանականների խմբակը կանգնած էր այդտեղ անգն, անպաշտպան, ինչպես անմեղ էրեւների մի խումբ՝ արյունոտ ու օրորողներով ու բարակներով շրջապատված: Հրոսակների վայրենի աղաղակները և երկաթապատ դռան բռնությունը դող ու թունդ էին հանում նրանց սրտերը. և որքան էլ նրանք պատրաստված՝ կամակոր հոգով իրենց անձը զոհելու, այսուամենայնիվ նրանք դողում, սարսափում էին. մտից ու արյունից կազմված մարդն ընկճվում էր նրանց մեջ. բնազդումը գործում էր ավելի, քան հոգեկան կորովը. և նրանցից ամեն միին աղոթում էր աստծուն՝ անցնել իրանից դառնության այդ բաժակը: Միայն Մովսես վարդապետը կարծես խլացել, անզգայացել էր. գորթի աղաղակը, դռան ճարճատյունը, լեռնալանջից գլորվող քարերը նրան ո՛չ շփոթում, ո՛չ սարսափեցնում էին. նա անվրդով նայում էր այդ ամենին, կարծես սպասելով, որ հասնե շուտով կատարման ժամը:

— Մենք իզուր ենք կատաղեցնում այդ մարդկանց, — դարձավ նա վանահորը. — ավելի լավ է բանանք պարսպի դռները և ընդունենք նրանց. վաղ թե ուշ պիտի ներս խուժեն նրանք:

— Ոչ, ոչ. գուցե աստված դեռ կամենում է մեզ փրկել. գուցե անցնում է փորձության ժամը... — պատասխանեց վանահայրը, որ երկյուղից գունաթափվել էր արդեն:

Այդ ժամանակ պարսպի և աշտարակների վրա բարձրացան գորբերը և զարմանալով տեսան, որ բակի մեջ կանգնած էին միայն մի խումբ վանականներ: Չկային այդտեղ դիմադրող գորբեր և ոչ էլ կովի կամ պաշտպանության պատրաստություն: Այդ անակնկալ հայտնությունն իջեցրեց նրանց կատաղության եռանդը: Մի քանիսը միայն իրանց սվինները ձգեցին դեպի խմբակը, այն էլ կարծես ոչ թե հարվածելու, այլ վանականներին վախեցնելու համար:

Բայց երբ պարսպատի դուռը ժայռերի հարվածին չդիմանալով ահագին ճարճատյունով գլորվեցավ-ընկավ և զորքը բարձրագոչ ներս խուժեց բակը, վանականները խմբով փախան դեպի գավիթը:

Վայրենի հրոսակներն ընկան նրանց ետևից և մի ակնթարթում շրջապատեցին բոլորին: Սրերն ու սվիններն սկսան շողալ: Մի վայր-

կյան էս՝ և ամենքը պիտի շնչվեին: Բայց խմբապետներից միին առաջ անցնելով՝ գորավոր ձայնով գոռաց.

— Ոչ ոքին չսպանեք. այս է գորապետի հրամանը:

Կարծես կատաղի գայլերի բերանից հանկարծ որսը խլեցին:

— Ինչո՞ւ չեք թողնում սատակել բոլորին, — գոռացին նրանք միաբերան և սկսան մոմռալ, սպառնալ և անլուր հայհոյանքներ թափել վանականների գլխին:

Բայց շուտով այդտեղ հասավ Բեշիր գորապետը, նստած արաբական ամենի նժույգի վրա, և վերջ դրավ գորականի վայրենի եռանդին:

Դա մի հաղթանդամ և գորավոր մարդ էր, խոշոր և թուխ դեմքով, հրացայտ աչքերով, հարուստ, գորշաթառն մորուքով, որ իջնում էր մինչև գոտին. գլխին փաթաթված էր սպիտակ ապարոշ, որի մեջ ծածանում էր մի ոսկե ցցունք: Հագած էր թանկագին ասվի, և նրա վրա պղնձե զրահ, կողքից կախած ոսկեզարդ, աղեղնաձև թուր, իսկ ձեռքին բռնած փոքրիկ, փայլուն վահանակ:

— Ո՞րն է ձեր մեծը, — հարցրեց նա վանականներին, հառաչանալով դեպի նրանց:

— Ես, խոնարհ ծառադ, — առաջ անցավ վանահայրը:

— Որան՞դ է ձեր կրոնապետը, — հարցրեց Բեշիրը:

— Նա գնաց Գառնի:

— Գառնի՞

— Այո՛, տեր:

— Ինչպե՞ս համարձակվեցավ: Մի՞թե Գլխից հրաման չբերին նրան մեծ ոստիկանի ոտքը գալու:

Վանահայրը շպտառասխանեց. նա տատանում էր և չգիտեր ի՛նչ սասել:

— Ինչպե՞ս չէ, բերին, — հառաչ անցավ Մովսես վարդապետը:

— Ինչո՞ւ ուրեմն նա այդ հրամանը անսաստեց:

— Նրան կարելի էր խնդրել, բայց երբեք՝ հրամայել:

— Գու համարձակվում ես այդ լեզվով խոսի՞լ ինձ հետ:

— Ամեն լեզու իրավունք ունի ճշմարտությունը խոսելու:

— Եվ չե՞ս վախենում, որ այդ ճշմարտախոս լեզուն արմատից հանեմ:

— Մենք սպասում էինք արգեն մեռնելու համար:

— Կանքը երևի շատ է ձածրացրել քեզ, թշվառա՜պան:

— Ոչ միայն ձանձրալի է, այլև նվաստացուցիչ է այն կյանքը, որ մարդ վայելում է յուր թշնամու առաջ խոնարհելով. մահն արդարև կյանքից ավելի գերադաս ենք համարում մենք:

— Հրամայեցե՛ք, տեր, որ այս ապերասանի կառավոր շախմատիս, — գոռաց մի զորական, սուրբ երիտասարդ վարդապետի գլուխին շողացնելով:

— Թո՛ղ միայն դա ապրի յուր ընկերներից, որպեսզի կյանքի նվաստութիւններից շարաշար տանջվի, — պատասխանեց զորապետը և ապա վանահորը դառնալով հարցրեց, — որտե՞ղ են գտնվում ձեր վանքի և կրոնապետի գանձերը:

— Մենք գանձեր չունինք, — պատասխանեց վանահայրը:

— Մի՛ համարձակվիր ստել իմ առայ:

— Ես չեմ ստում, ոչ թե նրա համար, որ վախենում եմ, այլ որ մեր կրոնն արգելում է այդ: Մենք գանձեր չունինք, որովհետև անապատականներ ենք. իսկ անապատականը սեփականութիւն չի կարող ունենալ: Մենք պահպանում ենք միայն մեր ժողովրդի մեզ տված ավանդները և այն գործադրում ենք դարձյալ նրա օգտին, երբ կարիքը պահանջում է:

— Դե՛հ ուրեմն, հայտնի՛ր ինձ այդ ավանդների տեղը, — հրամայեց զորապետը:

— Ես իրավունք չունիմ, — պատասխանեց վանահայրը:

— Ես հրամայում եմ քեզ:

— Ես պիտի անաստեմ քո հրամանին:

— Կապեցե՛ք դրանց բոլորին և ձգեցե՛ք մի անկյուն, — հրամայեց զորապետը. — իսկ դուք մտեք սրանց կացարանները, աղոթարանները, պտրեցե՛ք, որոնեցե՛ք ամեն տեղ, քրքրեցե՛ք ամեն անկյուն, հանեցե՛ք ծածկած իրերը, դուրս քաշեցե՛ք թաքնվածներին:

Չորապետը դեռ չէր ավարտել յուր խոսքը, որ զորքերն իրար անցան: Կարծես ոսկե բեռներ հափշտակելու հրաման տրվեցավ իրանց: Բայց Բեշիրը թույլ չտվավ, որ ամեն ցանկացող ներս մըտնէ վանքը: Նա գիտեր, որ զորականը խիղճ ու օրենք չունի. հետևապես գտած թանկագին իրերը պիտի ծածկեր և սեփականեր: Ուստի ընտրեց մի քանի խումբ խուզարկուներ և նրանց ուղարկեց դեպի ծածկարանները:

Չորքերը խուճեցին վիճափոր տանարը, փոքրիկ մատուռները, միաբանական խուցերը. ելան լեղան լանջերում փորված այրիքը.

մեղ բանիվ՝ թափանցեցին ամեն տեղ, ուր որ մի ծածկված հարկ կամ գաղտնի անկյուն գտան: Նրանք տենդային եռանդով խուզարկում էին այդ տեղերը, քրքրում էին ծակամուտները, փորում էին դեպքեր, թափում էին փայտերի կույտը կամ ցրում աղյուսը, կարծելով թե նրանց տակ թաղված պիտի գտնեն գտնեն մեծամեծ գանձեր: Բայց երբ մեծագին ոչինչ չգտան, դուրս բերին և ժողովեցին բակի մեջ եկեղեցու հասարակ շապիկներ, փիլոններ, զանազան հնուտիք և խուցերից հավաքված ցնցոտիներ ու կարպետներ:

Բեշիրն այդ տեսնելով սկսավ կատաղել: Խուզարկուները մինչև անգամ էին գտել վանքի մեջ գործածվող պղնձեղենը, որ, յուր իմանալով, ահագին քանակութեան էր հասնում: Հարուստ Այրիվանքում, ուր մի քանի հարյուր միաբաններ կային, ուր ինքը կաթողիկոսն էր ապրել, չգտան մինչև անգամ մի պղնձե գավաթ, մի սկուտեղ: Բակի մեջ ընկած էին միայն մի քանի հատ փայտյա խաններ, ափսոսանք և հոգե ամաններ:

— Եվ այդպես, դուք ուրեմն ամեն ինչ ծածկե՛լ եք, — գայրացած հարցրեց զորապետը դիմելով վանահորը:

— Ծածկել ենք ա՛յն ամենը, ինչ որ այս մենաստանին և ոչ թե ձեզ է պատկանում, — պատասխանեց ծերունին:

— Այս բոլորիս պիտի հայտնես տեղը, գարշելի ծերուկ, — գոռաց Բեշիրը և մտրակի ծանր հարված իջեցրեց վանահոր գլխին:

Առջառի շիղը, որից հյուսած էր մտրակը, գայրվելով դիպավ ծերունու դեմքին, որից նրա դալկահար երեսի վրա կապեց գորշկապույտ պալար: Ծերունին երերաց և հենվեցավ եկեղեցու պատին:

Մի երիտասարդ արեղա սաստիկ գրգռվելով այդ բանից, առաջ անցավ և աներկյուղ ձայնով գոչեց.

— Դո՛ւ, որ զառամյալ ծերունուն խնայելու շափ խիղճ չունիս, արժանի չես զորապետի անվան: Աստված կպատժե քեզ մի օր, վախեցիր նրա բարկութիւնից:

Բեշիրը դեռ չէր պատասխանել, որ մի ծանր սրի հարված իջավ արեղայի գլխին և նա արյունաթաթախ գլորվեցավ գետին:

Գազան զորականը, որ այդ հարվածն իջեցրավ, արժանացավ զորապետի գովութեան:

— Այսպիսի հարված կստանաք ամենքդ, եթե կհամոռեք գանձերի տեղը ծածկել, — սպառնաց Բեշիրը. — հայտնեցե՛ք ինձ ամեն ինչ՝ ճշտութեամբ, և դուք կազատվեք մահից:

— Մենք չենք ժամանակ ձեռք՝ ո՛րչ մեր եղբայրներդին և ո՛չ մեր արքունիքունները. արեք մեզ հետ քնշ որ հաճելի է ձեզ, — պատասխանեց մի ուրիշ վանական:

— Գո՛ւ էլ նաւյնն նա կրկնում, երիտասարդ կրոնավոր, — գարձավ Բեշիրը Մովսես վարդապետին:

— Այո՛, տեր, մատնությունը փարշելի գործ է և ճեղանից ոչ ոք չի մատնիլ ձեզ ոչինչ: Ծածկված մարդիկը մեր եղբայրներն են, ծածկված իրերը՝ մեր արքունիքունները կամ ժողովրդի գույքը: Մենք նրանց ձեզ հանձնելու իրավունք չունինք: Մեր սեփականը, ահա՛, այս մարմինն է. դուք կարող եք նրան անշնչացնել, բայց ընկճել մեր հոգին՝ երբեք:

— Տարեք, տանջեցեք այս մարդկանց ամենասուկալի տանջանքներով, մինչև որ նրանք կհայտնեն ձեզ ծածկված գանձերի տեղը, — հրամայեց զորապետը և հեռացավ:

Նրա գլխում շարունակ պտտվում էր այն միտքը, թե Այրիվանքը մեծ գանձեր ունի և ինքը պիտի հափշտակե նրանց: Վանականների համատնությունն է՛լ ավելի էր գրգռում նրա ախորժակը:

Բայց վեբջինները համառում էին գլխավորապես այն պատճառով, որ այն ծածկարաններում, ուր վանքի և կաթողիկոսի գույքերն էին գեանդված, պատասպարված էին և շատերը իրանց կարգակիցներից: Իրեղենների տեղը հայտնելով՝ պիտի մատնեին նրանք և թաքնված մարդկանց, որոնց և թշնամու սուրն անխնա պիտի ջրնչեր: Այս պատճառով ավելի լավ համարեցին միայն իրանք գոհվել, քան իրանց եղբայրներին էլ մասնակից անել մահվան:

Անխիղճ զորքերը քաշկուտեցին միաբաններին այս ու այն կողմը: Նրանցից մինին ծառի վրա պրկելով սկսան հարվածել, մյուսին ձեռն պոչից կապելով, քաշքշեցին գետնի վրա, երրորդին մերկացնելով՝ սկսան խարանհերով այրել, չորրորդի մարմինը ավիններով ծակծկեցին, հինգերորդինը՝ արցաններով պոկեցին, և այլն և այլն: Բայց և այնպես արիասիրտ միաբաններից ոչ ոք հանձն չառավ զորապետի հրամանը կատարելու:

Այն ժամանակ Բեշիրը նորեն եկավ տանջվողներին մոտ. տեսավ թե ինչպե՛ս տված շարշարանքներն արյունոտել, այլանդակել էին թշվառ գոհեղին. կարծես խիղճը դաբթեցավ քարքարոսի մեջ և նա հրամայեց, նրանց տանջանքները կարճելու համար, միանգամից սրի անցնել բոլորին:

Չորապետի հրամանը մի ակնթարթում կատարվեցավ. բոլորին էլ միանվագ գլխատեցին: Գնեղանի մնաց միայն Մովսես վարդապետը, որին Բեշիրը, ըստ յուր խոստման, հրամայեց ողջ պահել, որպեսզի նա յուր վերքերից տանջվի շարունակ: Բացի այդ, զորապետը հրամայեց նրան շտապել Գառնի և խարանհերով ու արցաններով կեղեքված յուր մարմինը կաթողիկոսին ցույց տալով հայտնել նրան, որ իրան էլ զորապետը այդ օրին պիտի հասցնե, եթե յուր կամքով չկամենա Իվին վերադառնալ և ոստիկանին հնազանդություն երզվել:

Այնուհետև Բեշիրը հրամայեց զորակառին ավերել վանքը. չթողնելով այդտեղ նույնիսկ խեցիի մի կտոր:

Չորքերը հափշտակեցին ինչ որ գտան. թե՛ հավաքած իրեղենները, թե՛ հավ ու ճիվը, թե՛ մեղվի փեթակները, որոնք խիստ բազմաթիվ էին, և թե մինչև անգամ անասունների համար ամբարած խարն ու պաճարը:

Միաբանների նահատակությամբ զորքերը իրանց զրկանաց վրժժը հանած լինելով, ուրիշ ավերումներ չարին տաճարի կամ մատուռների մեջ: Այդպիսով անապատականների անձնվիրությունը յուր օգուտը բերավ: Այրիվանից ճարտարապետական բարեզարդությունը մնաց անաղարտ:

Բ

ՆԱՐ ԳԻՄՈՒՄՆԵՐ

Արևի խավարումը ծանր տպավորություն էր թողել Գառնաղդյակում: Ելխանուհիները թագուհու մոտ ժողովված՝ զանազան գուշակութուններ էին անում թմության այդ խորհրդավոր երևույթի մասին: Նրանք հաճատացած էին, որ արևի խավարումը նշան է մոտալուտ մի պատուհասի կամ ծանր դժբախտության: Բայց թե ի՛նչ պատուհաս կամ դժբախտություն պիտի լինե՞ր այդ, չգիտեին, և գուշակութուններն ահա՛ դրա մասին էին:

— Թագավորը պիտի հաղթի և այդ պատուհանը նոր անհաջողության դուռ պիտի բանա մեզ համար, այս է արևի խավարման նշանակութունը, — որոշեց վերջապես թագուհին:

Բայց իշխանուհիներից ոմանք Համաձայնվեցան նրա հետ: Եվ այդ ոչ թե նրա համար, որ չէին հավատում այդ գուշակութան, այլ նրա համար, որ թագուհու սիրտը վշտացնել չէին կամենում:

— Արևը ծագում է շատ երկրների վրա, բայց բոլոր այդ երկրներից միաժամանակ չեն դժբախտանում, — նկատեց Սյունյաց Մարիամ իշխանուհին, — եթե արևի խավարումը գուշակ է դժբախտութեան, ինչու ուրեմն միևնույն երկրում թագավորը պիտի հաղթվի, իսկ Յիկ-Ամրամը հաղթե, մինը դժբախտութեան և մյուսը՝ հաջողության հանդիպե: Այդ ապացուցանում է ուրեմն, թե արևի խավարումը միայն շարիք չէ բերում մարդկանց, այլև երբեմն բարիք:

— Եվ գուցե այս անգամ բարիքը մեզ վիճակվի, — հարեց Մարգարիտուհի իշխանուհին:

— Գուցե, — պատասխանեց թագուհին: Բայց նա այդ հույսը չունի: Նա գիտեր, որ աստված շարիքը չափում է հանցավորին, իսկ բարիքը՝ արդար մարդուն. գիտեր, որ յուր թագավոր ամուսինը հանցավոր էր Ամրամի առաջ, և հետևապես պիտի հաղթանակեր վերջինը: Բայց նա այդ մասին ոչինչ չխոսեց, որովհետև չէր կարող խոսել:

Մի քանի ժամից այստեղ հասավ Հովհաննես կաթողիկոսը: Ամբողջ Գառնին յուր հոգևորականներով ընդառաջեց հայրապետին: Մուշեղ բերդակալը, որ օգտվում էր ամեն դեպքից յուր հարգանքը Վեհափառին ցույց տալու համար, դուրս հանեց մարտկոցներից ու աշտարակներից բոլոր ամրոցաբնակ զորքերը և կատարյալ սպառազինությամբ ու զրոշակներով տարավ նրանց կաթողիկոսի առաջ: Թագուհին յուր իշխանուհիներով դիմավորեց հայրապետին ամրոցի դռների մոտ և նրա հետ միասին մտավ եկեղեցի:

Երբ կաթողիկոսը յուր աղոթքը կարդաց և մուտքի մաղթանքն ավարտեցին, թագուհին հրավիրեց նրան դղյակ, ուր Հայրապետի և յուր հետևորդների համար պատրաստված էր օթևան:

Վեհափառի այցելությունն ուրախացրել էր գառնեցիներին. ժողովուրդը ցնծություն մեզ էր: Բայց դղյակում, ընդհակառակը, տարել էին ամենքը:

Կաթողիկոսը հայտնել էր թագուհուն յուր գալստյան պատճառը: Ոստիկանի Գվին հասնելու լուրը տարածվել էր դղյակի մեջ: Ամենքն սկսել էին վախենալ և այս ու այն անկյունը ժողովված խորհրդածություններ անել: Իշխանուհիներին հուսադրում և սիրո

էր տալիս Գոռ իշխանիկը: Եվ նրա խոսքերը, արդարև, հանգստացնում էին թե՛ հասակավոր տիկնանց և թե՛ դեռատի օրիորդներին:

— Գառնին չէր կարող գրավել ոչ միայն Նսրբի, այլև ամիրայտի զորքերը, — ասում էր նա նրանց: — Եթե մեր պահակ գնդերը չկույն անգամ, դարձյալ Գառնու ամրությունը կմնա անխախտ: Թշնամին չի կարող վնասել նրա ժայռերին. իսկ Տրդատաչին պարիսպներն ու աշտարակները կդիմադրեն թե՛ բաբաններին և թե՛ բաղխատրի ուժերին:

Մուշեղ բերդակալը, սակայն, ավելորդ համարեց կանանց զրույցներին մասնակցել: Նա մինչև անգամ կաթողիկոսի մոտ չբնաց, թեպետ և կցանկանար ամբողջ ժամերով կանգնել նրա առաջ և Հայրապետի սուրբ խոսքերը լսել... Այդ, արդարև, մի մեծ բախտավորություն կլիներ նրա համար: Բայց նա պարտաճանաչ մարդ էր և գիտեր, որ իրավունք չունի յուր պարտքը զվարճության գոհելու: Այդ պատճառով հենց որ նա Վեհափառի բերած լուրն իմացավ, անմիջապես դեպի զորանոցները դարձավ և առանց մի վայրկյան դանդաղելու՝ սկսավ ամրոցը պաշտպանելու մասին հարկ եղած կարգադրություններն անել:

Նա ռազմագետ մարդ էր, և բազմամյա փորձառությունից գիտեր, որ թշնամին հասնում է շատ անգամ այնպիսի ժամանակ, երբ ոչ ոք չէ սպասում նրան: Այդ պատճառով ցանկանում էր պատրաստել զորքը ժամ առաջ, որպեսզի հանկարծակիի գալով, վտանգի չենթարկե ամրոցը, որին ապաստանած էին այդ միջոցին հայոց երկրի ամենաթանկագին գլուխները, — թագուհին և կաթողիկոսը:

Նա զինավորեց բոլոր զորքը. բաժանեց նրանց զանազան խմբերի, որոնցից ոմանք պատնեղների, ոմանք աշտարակների և ոմանք պարիսպների վրա պիտի հսկեին կամ կույնին: Կազմել տվավ մի քանի կետերում ահագին քարակույտեր, որով պետք է պարիսպների վրա բարձրացող զորքը հարվածեին կամ նրանց սանդուղքները ջախջախեին: Պատրաստեց մեծ քանակությամբ ճարպ, կպրածութ և ուրիշ դյուրավառ նյութեր, որոնցով պետք է պաշարողների վրա կրակ թափեին: Միով քանի՛վ՝ հոգաց այն ամենը, ինչ որ կարևոր էր հանկարծահաս թշնամուն դիմադրելու կամ ամրոցի սահմաններից նրան հարձակու համար:

Բայց անցավ երկու օր և տակավին թշնամու հարձակման մասին լուր չեկավ բերդակալին: Այդ հանգամանքը սակայն շթուլացրեց

նրա եռանդը: Գիշեր-ցերեկ նա զորքի հետ էր և շարունակում էր յուր պաշտպանողական պատրաստությունները:

Եվ ահա մի երեկո նա նկատեց մի խումբ հեծյալներ, որոնք իջնում էին Գեղա լեռան բարձրություններից: Այդ նորությունը երկյուղ պատճառեց նրան:

«Թշնամին, ուրեմն, մի քանի կետերից է կամենում հարձակվել ամրոցի վրա», մտածեց նա և մարդիկ ուղարկեց շրջակաները լրտեսելու:

Բայց անցավ բավական ժամանակ և երեացող հեծելախմբին չհետևեց որևէ ուրիշ խումբ: Հեծյալները հետզհետե առաջանալով իջան Ազատի ձորը և խոտորեցին դեպի Գառնի:

Որքա՛ն մեծ եղավ բերդակալի ուրախությունը, երբ նա այդ խմբի մեջ ճանաչեց իշխան Մարգպետունուն: Մի երկնային զորություն օգնության հասավ իրան ծանր ճգնաժամի վայրկեներին:

Իսկույն լուր տարան թագուհուն իշխանի գալստյան մասին: Հեծելախումբը, որի առաջնորդները Մարգպետունին ու Վահրամ սեպուհն էին, կազմված էր մի քանի տասնյակ վանանդացիներից, որոնք սեպուհի հետ միասին գնացել էին Աղստև՝ թագավորին օգնելու համար: Գևորգ իշխանը թողեց նրանց բերդակալի մոտ և ինքը սեպուհի հետ միասին գնաց թագուհուն ներկայանալու:

Բայց իշխանի գալստյան լուրը թագուհուն ոչ թե ուրախություն, այլ հուզմունք պատճառեց: Մի քանի օր առաջ նա, արդարև, սպասում էր նրան սրտի անձկությունից: Նա ժամերով նստում էր Տրդատա հովանոցում և դիտում այն ճանապարհը, որով պիտի վերադառնա նա իշխան Մարգպետունին: Նա կամենում էր, այո՛, տեսնվել և խոսել նրա հետ ժամ առաջ. կամենում էր բանալ նրան յուր սիրտը և դարձան խնդրել նրանից յուր վշտերի համար, որովհետև այդ իշխանի մեջ էր տեսնում արքայական ընտանիքի միակ հավատարմին:

Բայց այժմ, քանի որ Սեդան պատմել էր նրան ամեն բան, քանի որ ինքը գիտեր, թե Մարգպետունին վաղուց ծանոթ է եղել յուր վշտերին և սակայն նրանց մասին ոչինչ չէ հայտնել իրան, այժմ այլևս չէր կամենում հանդիպել նրան իբրև մտերմի: Նա մտածում էր, թե այդ իշխանն էլ անշուշտ ժիծաղել է մի օր յուր միամտության վրա, ինչպես այդ արեւ են յուր պալատի կանաչքն ու նաժիշտները. և այդ միտքը ճնշում, նվաստացնում էր իրան յուր իսկ աչքում:

«Ի՞նչ, մի՞թե նա այժմ պիտի ներկայանա ինձ՝ իբրև յուր թագուհուն... իբրև յուր թագավորի ամուսնուն... մի՞թե նա չգիտե, որ ես իրավունք չունիմ այլևս այդ անունը կրելու, քանի որ թագավորն անարգել, արհամարհել է ինձ...», մտածում էր ինքն իրան թագուհին և փափագում, որ իշխանը չներկայանա իրան, չերևա բնավ յուր աչքին:

Բայց մի՞թե այդ հնարավոր էր: Չէ՞ որ ինքը մինչև այն վայրկյաններն էր հաշվում, թե ե՞րբ արդյոք լուր կհասնեի իրան Ռատիքից: չէ՞ որ նա ցանկանում էր և պարտավոր էր իմանալ, թե ի՞նչ հետեանք ունեցավ արքայի արշավանքը. հաղթե՞ց նա արդյոք թե՞ հաղթվեցավ: Երկու դեպքումն էլ նա շահ ուներ յուր անձի համար. մեկում՝ իբրև թագուհի, մյուսում՝ իբրև ամուսին...

Երբ սենեկապան սպասուհին հայտնեց թագուհուն, թե Մարգպետունի իշխանը և Վահրամ սեպուհը թույլտվություն են խնդրում իրան ներկայանալու, նա շփոթվեցավ և չգիտեր, թե որի՞ն արդյոք ընդունել:

— Թող գան, — ասաց սպասուհուն: Բայց հենց որ վերջինս կամեցավ հեռանալ, — չէ՛, չէ, թո՛ղ միայն իշխանը ներկայանա, — հրամայեց նա նորեն և սպասուհին գուրս գնաց Մարգպետունուն հրավիրելու:

Թագուհու սիրտն սկսավ տրոփել. մի ներքին անհանգստություն պաշարեց նրան և դեմքի խաղաղ արտահայտությունն անհետացավ:

Նա վեր կացավ տեղից, նայեց արծաթե հղկված հայելուն և տեսավ, թե ինչպե՛ս այլայլվել է ինքը: Նրա շրթունքները դալկացել, այտերը գունատվել և աչքերը խառնվել էին:

— Ի՞նչ պատահեց ինձ... — հարցրեց նա ինքն իրան և սակայն յուր հարցին պատասխանել չկարողացավ: Նրա մեջ այդ րոպեին զարթել էին երկու հակառակ, իրար դեմ մրցող և իրար ճնշող զգացումներ. դրանք թագուհու պատվասիրությունը և ամուսնու անձնասիրությունն էին: Երկուսն էր իրավատեր, երկուսն էլ զորավոր... Հարկավ, դրանցից մինը պիտի հաղթանակեր, բայց դեռ մինչև այդ՝ որչա՛փ հուզմունք, որչա՛փ ալեկոծություն պիտի խոռովեին նրա հոգվո ծովը...

«Ի՞նչ յուր կբերե ինձ արդյոք իշխանը...», մտածում էր նա. և այս մտածմունքը թուեղ էր հանում նրա սիրտը: Նա կամենում էր, այո՛, լսել, թե թագավորը հաղթեց, թե Ամրամի ապստամբությունը

ճնշվեցավ, թե արքայի զորքերը նորեն Ուտիքն ու Սևորդայաց աշխարհը գրավեցին... Այդ լուրը կզգվեր յուր դշխոյական պատվաթիրութիւնը, որովհետև այդ հաղթութեամբ թագավորը կգորանար, նրա անունը կփառավորվեր, հայոց զորքը կքաշալերվեր, թշնամիները ետ կքաշվեին: Այդ հաղթութիւնը կժողովեր նորեն արքայի շուրջը վհատյալ իշխաններին, սիրտ, հոգի կներշնչեր նրանց, դրանով ուստիկանի դեմ ուժ կկազմվեր, որով նորեն Դվինը կգրավեին, կաթողիկոսարանը կազատեին...

Այս բոլորը ճիշտ էր:

Բայց երբ նա հանկարծ մտաբերում էր, թե ինչ՝ պատճառից է առաջացել Ամրամի ապստամբութիւնը, երբ մտածում էր, որ թագավորն այս հաղթութեամբ ավելի ևս պիտի համառի յուր մոլորութեան մեջ և Սևորդայաց երկիրը նորեն գրավելով հաճախ պիտի այցելի Ասպրամ իշխանուհուն, և, հետևապես, բոլորովին թողնել, լքանել իրան... այն ժամանակ ցանկանում, ի սրտե փափագում էր, որ Մարգպետունին հայտնել իրան, թե թագավորը հաղթվեցավ, թե արքայական զորքերը ջարդվեցան, թե Յիկ-Ամրամը վերջնականապես տիրապետեց Ուտիքն ու Սևորդայաց ձորը, ուր այլևս Աշոտ-Նրկաթը չի կարող յուր ոտքը դնել, յուր սիրեցյալ Ասպրամին այցելել...

«Օ՛, գուցե այդ գոհաբերութեան գնով՝ ես նորեն գտնեմ իմ անգին կորուստը... գուցե նա մտածե՛ թե յուր հանցավոր սիրտ համար պատժեց իրան աստված, և խղճահարկելով վերադառնա նորեն դեպի ինձ, դեպի յուր ամուսինն ու թագուհին, դեպի այն սիրտը, որ այնքան ջերմագին սիրեց նրան և որ տակալին շնչում է՝ յուր կորած կեանքը նորեն գտնելու հուսով...»:

Այս մտածումներն էր մեջ էր թագուհին, երբ սենեկապանը նրա առանձնարանը մտնելով հայտնեց, թե իշխանն սպասում է իրան: Թագուհին դուրս գնաց դահլիճ առանց նաժիշտների ընկերակցութեան:

Գևորգ իշխանը, որ կանգնած էր մուտքի առաջ, տեսնելով թագուհուն՝ ողջունեց նրան խոր գլուխ տալով և ապա եկավ ձեռքը համբուրելու:

Իշխանի լուրը և խաղաղ դեմքը հանգստացնող տպավորութիւն տարավ թագուհու վրա:

— Նրկա՛ր սպասեցինք քեզ, իշխան. անշուշտ մեզ համար ուրախ լուր ես բերել, — ասաց նա սառը ժպտալով և աթոռի վրա բազմելով:

— Ուրախ լու՛ր... այո՛, կցանկանայի բոթաբեր շիինել, բայց աստված...:

— Ի՞նչ պիտի գուժես, — հարցրեց թագուհին անհանգստութեամբ, աչքերն իշխանի վրա սեռեցնելով:

— Թագավորն ազատված է. պետք է փառք տանք աստծուն:

— Ի՞նչ կնշանակե այդ, իշխան. ուրեմն արքայական զորքերը ջարդվեցան: Ամրամը հաղթանակե՞ց...

— Նա չհաղթանակեց, բայց մենք ամոթալի պարտութիւն կրեցինք:

— Չեմ հասկանում քեզ:

— Ամրամը մեզ պաշարեց մի կրճի մեջ, Թագավորը փախչելով ազատվեցավ, իսկ զորքերի մեջ կոխվ շեղավ:

— Պատմի՛ր ավելի մանրամասնորեն, — հրամայեց թագուհին:

Նվ իշխանը սկսավ մի առ մի պատմել թե՛ յուր դիմումների և թե՛ արքայի սպառազինման ու անհաջող ընդհարման բոլոր պատմութիւնը, ծածկելով, իհարկե, ա՛յն ամենը, ինչ որ ինքը կարևոր չէր համարում հայտնել նրան՝ թե՛ իբրև թագուհու և թե՛ իբր ամուսնու:

Երբ նա վերջացրեց, թագուհին շունչ առավ և կարծես գոհ իշխանի պատմածներից՝ ասաց.

— Ուրեմն արյուն չթափվեցավ... և սակայն թագավորը փախավ, գլխակո՛ր... ամոթահա՛ր... այնպես չէ՛: Փառք ամենակարող աստծուն. նա դատում է արդարութեամբ...:

Նվ թագուհու դեմքի վրա փայլեց գոհութեան մի ժպիտ, որից սակայն անբաժան էր դառնութեան կսկիծը:

— Մեծափառ տիկին, դու ինձ ապշեցնում ես. մի՞թե արքայի պարտութիւնը ուրախութիւն է պատճառում քեզ, — հարցրեց Մարգպետունին թագուհու խոսքերից բոլորովին շփոթված:

— Այո՛, Մարգպետունի՛ իշխան:

— Բայց այդ պարտութեան նախատինքը վերաբերում է արքայական գահին և...:

— Նվ թագուհուն, այնպես չէ՛. այդ չէ՛ր ուզում ասել:

— Այո՛, մեծափառ տիկին:

— Թագուհին այլևս հետամուտ չէ փառքի, այլ հոգով հանգրս-

տուժյան... Անցան այն ժամանակները, երբ իմ իղձերի լրումը Աշոտի հաղթություններն էին կազմում, երբ իմ հոգին սավաննում էր նրա հաղթական դրոշի շուրջը... Այդ ժամանակ, այո՛, փառքի մեջ էի որոնում իմ երջանկությունը, որովհետև երիտասարդ էի և անփորձ: Իսկ այժմ այդ փառքն ատելի է դարձել ինձ, որովհետև նրա շնորհիվ իմ ամենաթանկագին երջանկությունը կորցրի:

— Մի՛ թե մի դժբախտություն է հասել իմ թագուհուն, — հարցրեց Մարգարտունին տարակուսելով:

— Դժբախտություն... Ո՛չ, ես շատ երջանիկ եմ. այդ գիտեա գու, գիտե Մարգարտունի իշխանուհին, գիտեն իմ պալատի կանայքը, իմ նաժիշտները... Այո՛, դուք ամենքդ գիտեք, բայց կամենում էիք, որ ես չիմանամ... Այնպես չէ՞, տեր Մարգարտունի, — հարցրեց թագուհին հեզնարար ժպտալով:

— Ես... չգիտեմ... մեծափառ տիկին, ինչի՞ մասին է խոսքը: Թագուհին սևեռեց յուր աչքերը իշխանի վրա և մի վայրկյան լուռ նայելուց ետ՝ մեղմ ձայնով ասաց.

— Ուշ է արդեն, իշխան, մի՛ հոգար այլևս իմ սրտի անդորրության մասին: Ես կարող էի տանել իմ վիշտը, եթե իմանայի, թե նա անհայտ է աշխարհին: Բայց քանի որ աշխարհն ինձանից առաջ է ծանոթացել նրան, ծածկելն այլևս օգուտ չի բերիլ: Դու մի՛ զարմանար, որ քո բերած լուրն ինձ ուրախացրեց: Այդ ուրախությունը խավարող հուռ վերջին ճառագայթն էր, որ փայլեց իմ երեսին, գուցե, վերջին անգամ...

— Հուսո՞ւ... Ի՞նչ հույս ունիս դու անհաջողության վրա, մեծափառ տիկին, — հետաքրքրությամբ հարցրեց իշխանը:

— Ինչ հո՞ւյս. լսի՛ր քեզ կասեմ: Մինչև այժմ իմ ամուսնու մեջ ես թագավորն էի որոնում. նրա հաջողություններով ուրախանում, նրա փառքերով պարծենում... Կարծում էի, թե դրանք են միայն, որ երջանկություն պիտի բերեն ինձ: Բայց այժմ... այժմ տեսնում եմ, թե որքա՞ն խաբված եմ եղել ես, թե ինչպե՞ս հաղթանակների աղմուկը, դափնիների փայլը, գահույթի շուքը, արքայական պերճությունները հատել, ցամաքեցրել են իմ երջանկության աղբյուրը. թե ինչպե՞ս այդ ամենի մեջ ես կորցրել եմ իմ ամուսնուն, համայն աշխարհի մեջ միակ սիրածս Աշոտին... Եվ այժմ, երբ տեսնում եմ, աշխարհը երես է դարձրել նրանից, երբ տեսնում եմ, թե հանցա՞ծք սիրտ պատճառով աստված նախատինք է գրկում նրան, երբ

ուրախանում եմ, որովհետև հաղթանակ եմ, թե քուցե հաղթված թագավորի, անարգված գահակալի մեջ գտնեմ վերջապես իմ կորցրած ամուսնուն, զարթեցնեմ նրա մեջ խիղճը... շունչ տամ, թերևս, նրա մեռած սիրուն...

— Երբեք, մեծափառ տիկին, երբեք չէի հուսալ, թե մեր ընդհանուր դժբախտության միջոցին դու քո վիշտը կհիշեիր... — նկատեց Մարգարտունին, ցանկանալով թագուհու տխուր գրույցն ընդհատել:

— Օ՛, դու զարմանո՞ւմ ես, ուրեմն, սիրելի իշխան, որ ընդհանուր դժբախտության ժամանակ ես իմ անձն եմ տեսնում և իմ թըշվառությունը ողբում: Զարմանո՞ւմ ես, որ թագավորի պարտությանը հայրենիքին հասանելիք վտանգը ինձ չէ սարսափեցնում. որ անտերության մատնվող ժողովրդի թշվառությունն իմ սիրտը չէ հուզում... Մի՛ զարմանար, անբնական ոչինչ չկա այստեղ: Ես մի սիրտ ունեի, որ նվիրված էր Աշոտ դուստրուհուն: Նա այդ սիրտը ջախջախեց՝ իմ սերը դավաճանելով: Այդ դեպքից հետո ես դարձա անզգա. իմ կրծքի տակ, սրտի փոխարեն, թաքնված է այժմ մի դիակ. մի թե կարելի՞ է պահանջել, որ դիակը շնչի, կամ զգա... Ես, այո՛, սիրում էի իմ ժողովուրդը, սիրում էի իմ հայրենիքը ջերմ, անսահման սիրով. պատրաստ էի զոհել նրան ամենը, ինչ որ ունեի թանկագին և անփոխարինելի. պատրաստ էի զոհել նրան նույնիսկ իմ կյանքը... Բայց այդ ժամանակ Աշոտն ինձ հետ էր. նրա շունչը բոցավառում էր դեպի հայրենիքն ունեցած իմ սերը. նրա հոգին թևապարում էր իմ շուրջը և մարմնավորում իմ լավագույն մտածությունները... Այժմ նա չկա. Աշոտը մեռավ ինձ համար և նրա հետ միասին կործանվեց այն աշխարհը, փլեց այն երկինքը, որ ամփոփում էի ես այդ դուստրուհունի մեջ... Օ՛, մի՛ մեղադրեք ինձ, մի՛ նախատեք իմ թշվառությունը և մանավանդ թե՛ խնայեցեք... Ոչինչ, ոչինչ մի՛ պահանջեք մի թշվառ, լքյալ և նվաստացյալ կնոջից...

Այս խոսքերի վրա թագուհին հանկարծ փղձկեցավ և թաշկինակեց աչքերին սեղմելով սկսավ արտասվել:

Իշխանը նայում էր նրան լուռ և տխուր. զգում էր խեղճ կնոջ վշտի մեծությունը, նրա ներքին, հոգեկան տանջանքները և սակայն չէր կարողանում նրան մխիթարել:

Երկար լուռ սպասելուց ետ նա վերջապես հիշեց, որ վահրամ մեպիսե ստրատու է իրան և որ ինքն ու նա խոթհուրդ ունեին թա-

գուհուն հայտնելու: Խնդրի կարևորությունը և ժամանակի սղությունը չէին ներում իրան թագուհու վշտերով երկար գբաղվելու: ուստի նա մի քայլ առաջ անցավ և համոզվեց ձայնով սկսավ խոսել:

— Քո վշտերը, մեծափառ թագուհի, վաղուց հայտնի էին ինձ. բայց դրանց մասին քեզ հետ խոսել չէի համարձակվում, որովհետև ինձ արգելում էին նախ՝ պատշաճից օրհնքը և երկրորդ՝ այն միտքը, թե խոսելով ոչ մի շահ չպիտի բերեմ իմ տիրուհուն: Եթե այս մտածությունը մի հանցանք է եղել, ապա հրամայիր պատժել ինձ ամենածանր կերպով. իսկ եթե ոչ, լսի՛ր քո ծառայի խոնարհ խորհրդին...

— Ի՞նչ ես կամենում ասել, — հարցրեց թագուհին թաշկինակը արտասվաթոր աչքերից հեռացնելով:

— Վշտերի մասին հիշել ու տխրելն ավելորդ է այլևս, մեծափառ տիկին. ով որ կարողանում է արիաբար համբերել, նա էլ ընկերճում է բախտի կամակորուստները: Անցյալն անդարձ է, այդ դու գիտես, այժմ ապագայի մասին պիտի հոգանք...

— Ի՞նչ, դու կարծում ես, թե նորեն պիտի կարողանա՞ս արքայիդ յուր ընտանիքի գիրկը դարձնել, — ընդհատեց հանկարծ թագուհին:

— Յուր ընտանիքի գի՛րկը. այո՛:

— Ի՞նչ ձևով, ի՞նչ եղանակով. նա ինձ չէ սիրում...

Իշխանը կանգ առավ և սկսավ տարակուսական հայացքով դիտել թագուհուն:

— Գուցե դու մի ուրիշ բան գիտես. գուցե նա քեզ խոստովանել է, որ զղշում է արդեն... ասա՛, իշխան, ասա՛, ոչինչ մի՛ ծածկիր՝ ինձանից:

— Մենք միմյանց չհասկացանք, մեծափառ թագուհի:

— Ինչպե՞ս. արքայի մասին չէ՞ քո խոսքը:

— Այո՛:

— Ուրե՛մն:

— Ես ասացի, թե ապագայի մասին պիտի հոգանք. դու ինձ ընդհատեցիր, ապա կամենում էի հարել, թե այժմ մեծ ցավեր ունինք, նրանց հոգը պիտի քաշենք:

— Ասացիր՝ արքային յուր ընտանիքի գիրկը պիտի դարձնես...

— Այո՛, մեծափառ տիկին, այդպես ասացի, բայց չէ՞ որ աստ-

ված նրա ընտանիքի սահմանն ընդլայնել է շատ. արքայի ընտանիքը համայն ազգն է կազմում: Նրա գիրկը պիտի դառնա նա:

Թագուհին մի անհանգիստ շարժում արավ և աթոռի մեջ ուղղվելով դժգոհ եղանակով հարցրեց.

— Մի՞ թե թագավորն այդ ընտանիքի գրկում չէ գտնվում այժմ:

— Ո՛չ:

— Ինչպե՞ս. շասացի՞ր, թե նա Ամրամի հետապնդություններից փախչելով հասել է Կաքավաբերդ և նստել այնտեղ:

— Այդպես ասացի:

— Է՞, Կաքավաբերդը Սյունիքում չէ՞. Սյունիքը Հայաստանի նահանգը չէ՞:

— Այդպես է, մեծափառ տիկին. բայց թագավորը չէ կամենում այլևս վերադառնալ Ոստան. նա քաշվել է Կաքավաբերդ՝ այդտեղից երբեք չելնելու պայմանով:

— Ի՞նչ նորություն է այդ, շեմ հասկանում:

— Թագավորը հուսահատ է սաստիկ. Ամրամի երեսից փախուստ տալը ամոթահար է արել նրան. «Այսուհետև, ասում է, ես ո՛չ սուր կհանեմ, ո՛չ գահույթ կբարձրանամ. իմ իշխանները ամոթապարտ կացուցին ինձ աշխարհի առաջ, թո՛ղ նրանք ուրեմն պատասխանատու լինին իմ երկրի ավերման»:

— Իշխանները... մի՞ թե իշխանները ամոթապարտ կացուցին նրան, — դառնությամբ հարցրեց թագուհին:

— Հապա էլ ո՞վ... Եթե նրանք միաբան լինեին թագավորի հետ, Յլիկ-Ամրամը չէր համարձակվիլ ապստամբել, ափիազցիք չէին միանալ նրա հետ...

— Ի՞նչպես մոռացկոտ ես դու, իշխան. — ընդհատեց թագուհին. — մի՞ թե շեմ հիշում մոտիկ անցյալը: Չէ՞ որ երկու ամիս առաջ ամենքն արդեն արքայի հետ էին: Աբաս-տագրս ու Աշոտ սպարապետը հաշտված էին, նախարարները բարեկամ էին, և այդ ընդհանուր միութեան շնորհիվ էր, որ թագավորը կրկին Դվինն առավ և հազարացիներին այդտեղից հալածեց: Դուք մինչև անգամ հաղթության տոների կատարեցիք Դվինում: Եվ սակայն Ամրամը հենց այս հաշտության ժամանակ ապստամբեց... Ի՞նչն էր պատճառը:

Մարզպետունին լուռ նայում էր գետնին:

— Դու շե՞ս կամենում պատասխանել. — ես կասեմ — պատճառն այն էր, որ իմ և քո թագավորը հեռացել էր արդեն առաքինու-

թյան ճանապարհից, որ նա անխղճարար կործանել էր յուր և ընկերոջ ընտանիքը, և աստված պատժեց նրան հենց այն ժամանակ, երբ նա կարծում էր, թե ինքն արդեն ամենազոր է և թշնամիներից ապահովված, թե նա կարող է գործել ամեն շարիք և մնալ անպատիժ։ Նույնիսկ այն միջոցին, երբ բախտը հաջողեց նրան մայրաքաղաքն այլազգիներից թափելու, նա, փոխանակ աստծուն գոհության պատարագ մատուցանելու, փոխանակ դեպի Երազգավորս, յուր ընտանիքի գիրկը վերադառնալու, և այս թշվառ, խոցոտյալ սիրտը մի փոքր մխիթարելու, նա դարձյալ դիմում էր դեպի Ուտիք, որպեսզի Դվնո մեջ ունեցած հաջողութեանց խրախճանին մասնակից անն Յիկկ-Ամմեջ ունեցած հաջողութեանց խրախճանին մասնակից անն Յիկկ-Ամմեջ ունեցած հաջողութեանց խրախճանին... Եվ ահա հենց այդտեղ աստուծո ձեռքը ծանրացավ նրա վրա. դեռ Ուտիքին չհասած՝ լսեց, որ Ամմեջ ամառամբել է իրանից... Այդ գույժը նրան շվախեցրեց. նրա հպարտ հոգին աստուծո առաջ շտոնարհվեց. նա դիմեց եզերացիների և զենքի ուժով կամեցավ վանել այն արդար ձեռքը, որ պատիժ էր շափում իրան... բայց սխալվեցավ. նա չէր կարող կռվել աստուծո հետ։ Եվ այդ էր պատճառը, որ վերջ ի վերջո ընկճվեցավ և ամոթահար փախավ յուր իսկ գորքերի ձեռքից։ Այժմ, ասում են, Կաքավաքար նստած՝ մեղադրական է կարդում յուր իշխանների դեմ։ Բայց իզուր. նա իրավունք չունի մեղադրել ուրիշներին. նա ինքն է թե՛ իզուր և թե՛ մեր դժբախտութեան պատճառը... Եվ անշուշտ ինքն էլ խոստովանում է այդ և, երևի, գուշակում, որ աստված այլևս չպիտի հաջողի յուր ոչ մի ձեռնարկութունը. այդ պատճառով ինքն իրան դատապարտել է անգործութեան...*

— Այդ բոլորը ճիշտ է, մեծափառ տիկին. բայց ի՞նչ անենք այժմ, ձեռքերնիս ծալած նստե՞նք։ Չէ՞ որ երկիրը տազնապի մեջ է։

— Արեք, ինչ որ կարող եք։

— Կանենք. բայց դու մեզ պիտի օգնես։

* Եվ հայնձ օրհ հետև և անդր (հետ փախստան հերեսաց Յիկկ-Ամմեջ) ոչ հաջողեցան հետևանք արշավանաց Աշոտի որպես երեկն և եռանդն։ Թվի ինձ եթե զողջախոսութեանն գայն, զոր ետխն էր ստացալ, ետեմաուր բղջախոսութեան փոխարկալ և զբաղցրութուն պաշտամանն աստուծո հանձնն ի բաց վարատյալ և ըստ օրինակի փարիսեցվուն զամբարտավան կամս կամեցոցայալ յուր վաճե արտրիկ թերևս դատապարտալ անկաներ՝ ոչ ժամանալ ի կատարս փրկութեան յուրս։

— Ե՛ս։

— Այո՛, մեծափառ թագուհի։

— Ի՞նչ կարող եմ անել։ Քեզ ասացի, թե մի թշվառ կին եմ ես, ոչինչ մի՛ պահանջեք ինձանից։

— Իսկ ես միայնակ կարող եմ գործել։ Թագավորն անշարժ նստած է Կաքավաքարում. Աշոտ սպարապետն ամրացել է Բագարանում. Աբաս արքայազնը քաշվել է Երազգավորս. Մոկաց տերն ու Անձևացյաց նահապետը պաշտպանում են միայն իրանց լեռները. Գազիկ Արծրունին՝ Վասպուրականից դուրս հայութուն չի ճանաչում, կաթողիկոսը փոխանակ միջնորդ լինելու և իշխանները համախմբելու, եկել, ապաստանել է Գառնիին. դու էլ ահա՛ հրաժարվում ես գործակցութունից. իսկ այս ընդհանուր անշարժութեան ժամանակ Նաբրն եկել, գրավել է Դվինը և յուր ասպատակները սփռել ամեն կողմ... էլ ի՞նչ ունինք մտածելու. կործանենք ուրեմն արքայական գահը և գնանք խոնարհենք արաբական դրոշակի առաջ։

Մարդպետունին յուր խոսքերն արտասանեց այնպիսի մի բացականչությամբ, որ թագուհին ցնցվեցավ։

— Ի՞նչ է իմ անելիքն, իշխան, — հարցրեց նա ճնշված ձայնով։

— Գործելու օրինակ տալ նրանց, որոնք նստած են անգործ։

— Իմ սիրտն այնքան հուզված և միտքս այնպես խոռված է, որ ոչինչ գուշակել չեմ կարող։ Ասա՛ պարզ՝ ի՞նչ է իմ անելիքը։

— Ես վերադարձել եմ այստեղ Գարդմանա բերդակալ Վահրամ սեպուհի հետ։ Մեզ հավատարիմ մնացող իշխանների մեջ դա ամենից անձնվերն է. աչքի առաջ ունենալով մեր արդի ճգնաժամը, մենք որոշեցինք սեպուհի հետ միասին դիմել ամրոցարնակ իշխաններին և ամեն մեկից մի կամ երկու գունդ զորք առնելով՝ բանակ կազմել և դաշտն իջնել։ Ինչպես գիտես, բերդերի մեջ եղողներն ապահով են թշնամու հարձակումից, բայց անամրոց քաղաքները, գյուղերն ու ավանները մնացել են անպաշտպան. երկրի ժողովուրդը գտնվում է ուզղակի մերկ սրի առաջ. պետք է շտապել օգնութեան հասնելու նրան։

— Ես չեմ խանդարում ձեզ. գնացեք, աստված թող օրհնե ձեր ճանապարհը։

— Աստված կօրհնե. նա մեզ կաշակցե. բայց ամենից առաջ թագուհին պիտի զրկվի յուր մի քանի վաշտերից։

— Ի՞նչ, դու կամեցե՞ս ես Գառնին յուր պահակներից զրկել։

— Քանի որ մեր բանակի նպատակն է թշնամու ուշադրութիւնը յուր վրա դարձնել, Գառնին կամ մյուս բերդերը պաշտպանութեան մեծ կարիք չեն ունենալ:

— Թշնամու զորութիւնը մեծ է. նա կարող է միաժամանակ թե՛ ձեզ հետ կռուել և թե՛ բերդերը պաշարել:

— Նա այդ չի կարող անել. մենք թույլ չենք տալ նրան, — պատասխանեց իշխանը վստահաբար:

Թագուհին լռեց և սկսավ մտածել. «Կատարե՞լ արդյոք իշխանի խնդիրը, թե՞ ոչ»:

Մի բանի վայրկյանից ետ նա հարցրեց.

— Ուրիշ ումի՞ց հույս ունիս գորք առնելու:

— Սպարապետից, Արասից, Սյունյաց տերերից, Անձևացիներից...

— Իսկ եթե նրանք մերժեն:

— Եթե թագուհին առաջին օրինակը չտա, ոչ ոք չի համարձակվի:

— Ես չեմ մերժում. դատարկիր թեկու՞զ բոլոր Գառնին, — վրձնաբար պատասխանեց թագուհին:

Իշխանը խոր գլուխ տալով շնորհակալութիւն հայտնեց նրան:

Ակա իրավունք խնդրելով՝ հրավիրեց դահլիճ Վահրամ սեպուհին, որին թագուհին ընդունեց սիրով ու քաղցրութեամբ: Նրանք երեքը միասին սկսան խորհուրդ անել ապագա ձեռնարկութեան համար և գործելու եղանակները որոշել:

Տակավին խորհրդակցութեան մեջ էին նրանք, երբ սենեկապան սպասուհին ներս մտնելով՝ հայտնեց թագուհուն, թե կաթողիկոսը կամենում է ներկայանալ իրան:

— Թո՛ղ շնորհ բերեմ, — ասաց թագուհին և ակա իշխաններին դառնալով ավելացրեց. — անշուշտ Վեհափառն էլ կօգնե մեզ մի խորհրդով:

— Անշուշտ, — հարեց Վահրամ սեպուհը:

Բայց Մարգպետունին չպատասխանեց: Նա նկատել էր, որ սպասուհին ներս մտավ դահլիճ այլայլված դեմքով և այդպես էլ դուրս գնաց: Երևի կաթողիկոսը գալիս էր հայտնելու մի տխուր նորութիւն, որ հայտնի էր արդեն գրտում եղողներին: Նա սկսավ անհանգստանալ: Բայց այդ անհանգստութիւնը ոչ թե յուր, այլ թագուհու հակառակ էր: Նա վախենում էր, թե միգուցե Վեհափառը հայտնե տիկնոջը այնպիսի մի նորութիւն, որ իսկապես պիտի ծածկվեր նրանից:

— Հրամայի՛ր մեզ, տիրուհի, ընդառաջել հայրապետին, — ասաց Գևորգ իշխանը տեղից վեր կենալով: Նա կամենում էր շտապել և մի վայրկյան առաջ տեսնվել կաթողիկոսի հետ:

— Ընդառաջեցեք, — ասաց թագուհին:

Բայց հազիվ թե իշխանն ու սեպուհը հասան դահլիճի դռանը և ահա՛ ներս մտան Վեհափառի գավազանակիրը, ավագ սարկավագները, ակա ինքը կաթողիկոսը, Դոան Եպիսկոպոս Սահակը և մի քանի ուրիշ վարդապետներ: Դրանց հետ միասին գալիս էր և մի անպատական՝ դեմքն ու ձեռները արյունոտ, վիրակապերով փաթաթած և վեղարն ու քուրճը պատառոտած: Նրա տխուր, գունաթափ դեմքը ծանր տպավորութիւն էր անում տեսնողի վրա:

— Այս ի՞նչ է, — բացականչեց Մարգպետունին և առաջ անցավ, կարծես կամենալով անապատականի մուտքն արգելել:

— Թո՛ղ դրան, իշխան, թո՛ղ որ թագուհին մեր թշնամութիւնը տեսնե, — արգահատական ձայնով խոսեց կաթողիկոսը:

— Այդ ի՞նչ է, — առաջ գալով բացականչեց թագուհին:

— Գազան հագարացիները Այրիվանքը սանդել, ավերել և միաբաններին զարհուրելի տանջանքներով նահատակել են: Միայն սրան՝ այս ապաբախտ վարդապետին թողել են կենդանի, որ թե՛ յուր վերքերի ցավից տանջվի և թե՛ լուր բերելով մեր սիրտը կսկծեցնե, — խղճալի ձայնով հայտնեց կաթողիկոսը և աչք համբուրելու տալով թագուհուն և իշխաններին, բազմեց նախագահ թոռի վրա:

— Ինչպե՞ս պատահեց այդ. ինչո՞ւ ոստիկանը բերդերը թողած՝ Այրիվանքի վրա է հարձակվում, — շտապով հարցրեց Մարգպետունին:

Կաթողիկոսը չպատասխանեց. նա նայում էր թագուհուն, կարծես հուսալով, թե վերջինս ավելի անմեղ հարց կանն իրան:

— Ինչպե՞ս պատահեց այդ բոլորը, պատմիր, — դիմեց թագուհին վիրավոր անապատականին:

— Պատմի՛ր, Մովսես վարդապետ, պատմի՛ր մեծափառ թագուհուն գազանների բոլոր արարքը, — հրամայեց կաթողիկոսը, անհանգիստ շունչ քաշելով:

Մովսես վարդապետն առաջ անցավ և շնայելով յուր վիրավոր ու անկար վիճակին, սկսավ իրան հատուկ աշխուժով պատմել հարացիների հարձակման և յուր ընկերների նահատակութեան բոլոր պատմութիւնը, շմուռնալով մինչև անգամ արի նահատակ-

ների մահվան ժամում արտասանած վերջին խոսքերը, որոնք հուզեցին բոլոր լսողներին:

Երբ վարդապետը յուր պատմութիւնն ավարտեց, Գևորգ իշխանը մոտենալով կաթողիկոսին՝ հայտնեց, թե առանձին խոսելիք ունի, ուստի և խնդրեց նրան՝ հեռացնել դահլիճից յուր հետևորդներին, բացի Դուան եպիսկոպոս Սահակ սրբազանից և Մովսես վարդապետից:

Վեհափառը կատարեց իշխանի խնդիրը:

Երբ ավելորդ անձինքը հեռացան, Գևորգ իշխանը վեր կացավ տեղից և թույլտվութիւն խնդրելով թագուհուց ու կաթողիկոսից՝ հետևելու խոսեց:

— Այս հոգևոր հայրերը կատարել են այնպիսի մի գործ, որ մեզանից ոչ ոք իրավունք չունի նրանցից պահանջելու: Նրանք խմբովին մատնվել են թշնամու սրին, իրանց եղբայրը կյանքն ու Այրիվանից սրբութիւնները պահպանելու համար: Այս անգին հոգևորականները ցույց են տվել աշխարհին բոլորանվեր անձնազոհութիւն մի օրինակ, ապացուցելով, թե բազ հովիվներ են և գիտեն ռդնել զանձինս ի վերա ոչխարաց...»: Այսպիսով նրանք բարձրացրել են հայ եկեղեցւոյ փառքն ու պատիվը, և հետևելով Ղևոնդյանց շավղին, դարձել են մեզ համար պարծանաց աստեղ... Այս բոլորը շավղի, բայց մենք ի՞նչ ենք անում. մե՛նք, ժողովրդյան առաջնորդներս. մե՛նք, որոնց ձեռքը աստված սուր է տվել և կառավարելու ու պաշտպանելու իրավունք:

Իշխանը նայեց կաթողիկոսին և ապա թագուհուն. նրանք երկուսն էլ հառած էին աչքերը յուր վրա:

— Մենք ոչինչ չենք անում, — շարունակեց նա եռանդով. — կամ անում ենք այն, ինչ որ ամոթ և նախատինք է բերում հայ անվանը: Մենք բաշվել, նստել ենք մեր բերդերում, շրջապատել ենք մեզ պահակ զնդերով, ապահովել ենք թշնամու հարձակումից, իսկ ժողովուրդն ու եկեղեցիները թողել անտերունչ, անպաշտպան կամ ավելի ճիշտն ասած, մատնել նրան թշնամու սրին... Ա՛յս է արդոյք առաջնորդի իրավունքը:

Իշխանն այս ասելով սևեռեց աչքերը կաթողիկոսի վրա:

Վերջինս հասկանալով նրա հայացքի նշանակութիւնը՝ շտապով հարցրեց:

— Ո՞ւր է մեր թագավորը. նա պետք է առաջնորդի գործին:

— Ուր է թագավորը, — վրդովված բացականչեց Մարգարտունին, — կասեմ, թե ուր է նա: Թագավորը յուր իշխաններից թողնելով, ապստամբներից հալածված՝ նստած է Կարապար: Նա այժմ տեղից դուրս չի գալ, նա է՛լ սուր չի մերկացնիլ, էլ դրոշ չի բարձրացնիլ. հուսահատութիւնն ընկճել, խոնարհել է նրան... Բայց ո՞ւր է կաթողիկոսը, հայոց հայրապետը, մեր հոգևոր զինվորութիւն վեհափառ գլուխը...

— Իշխան... տեսնում ես, որ նա քո առջև է... — ծածրութեամբ, բայց ընկճված ձայնով նկատեց կաթողիկոսը:

— Իմ առջև, այստե՛ղ, Գառնիւմ. այնպես չէ՞... Բայց ինչո՞ւ համար...

— Ո՞ւր կկամենայիր, որ նա լիներ:

— Դվինում, մեր կաթողիկոսարանում:

— Բայց ուստիկանը ծարավ է իմ արյանը. նա կամենում է ինձ սպանել:

— Նա հետևում է քեզ միայն այն պատճառով, որ դու խույս ես տալիս նրա երեսից: Նա քեզ չէր վնասիլ, եթե դու փառոք նստած լինիր հայրապետական գահի վրա, և, մինչև անգամ, միջնորդ հանգիստայիր նրա և հալածվող ժողովրդի մեջ: Քո երկչու փախուստով դու գրգռել ես նրա զայրույթը և ստիպել, որ նա բարկութիւն թույնը թափի անպաշտպան անապատականների վրա:

— Ես չէի կամենում հուանալ Այրիվանքից, բայց աստված ինձ հրամայեց:

— Աստվա՞ծ, — զարմացած հարցրեց իշխանը:

— Այո՛, աստված, այդ ամենքը գիտեն. այդ գիտե և թագուհին, ես պատմեցի նրան:

— Այո՛, իշխան, աստված հրամայեց, — խոսեց Դուան եպիսկոպոսը և սկսավ պատմել կաթողիկոսի Այրիվանքից հեռանալու և արևի խավարման բոլոր պատմութիւնը:

Երբ նա վերջացրեց, իշխանն ասաց.

— Հավատում եմ այդ հրաշքին և խոնարհում աստուծո զորութիւնն առաջ: Բայց դուք էլ պիտի հավատաք, որ եթե աստված այսպիսի օրում խնայում է առաջնորդի կյանքը, խնայում է միայն նրա համար, որ այդ կյանքը նա գործ գնե ժողովրդի օգտին: Իսրայելացի մականց. ընդհանուր կոտորածի ժամանակ նա նեղոսի ալիքներից հրաշքով՝ անգտնեց մանուկ Մովսեսին և պատնարեց նրան

թրուհի, որովհետև դրա կատարելու մեջ նա փութանք է տեսնում աթո-
սի նկատմամբ:

Յի որ շրջադրմացավ Վեհափառի կամքին, որովհետև արևի խա-
վարածան հայտնի հրաշքը տեսնելուց ետ, նրա ցանկությունները
եբեմբից ներշնչված էին համարում: Բայց որովհետև հիշյալ առա-
ջարկությունը մերժելով՝ նա այլևս չէր կարող մնալ Գառնիում, ուս-
տի որովհետև, որ Վեհափառը հեռանա Սևան, ուր անապատական-
ների մեծ միաբանություն կար: Այդտեղ նա կլիներ յուր հոգևոր
գրեմիոնների հետ. նրան այլևս չէին բամբասիլ: Բացի այդ, Սևանը
ունենր անատիկ բերդ և ջրապարփակ լինելու պատճառով՝ անմատ-
չի էր թշնամիներին:

Որքան մեծ եղավ թագուհու զարմանքը, երբ նա իմացավ, թե
կաթողիկոսը հեռանում է Սևան: Վահրամ սեպուհը զայրույթից մինչև
անզամ ողջերթ մաղթելու շնաց: Իսկ Մարզպետունի իշխանը, որ
Մուշեղ բերդակալի հետ միասին ճանապարհ դրավ նրան մինչև
Աշտի կամուրջը, շատացավ միայն մի դիտողությունը:

— Դու որ այդքան հոգում ես քո անձի համար, — ասաց նա կա-
թողիկոսին, — կփրկես միայն քեզ: Իսկ կաթողիկոսական աթոռը
ժառանգություն կմնա նրանց, որոնք կարող կլինեն նրան պաշտ-
պանել:

— Ես հեռանում եմ միայն այդ աթոռը պաշտպանելու համար, —
ասաց կաթողիկոսը:

— Չէ՛, Վեհափառ տեր, այսուհետև քո պաշտպանածը կլինի
Հովհաննես կաթողիկոսի՝ բայց երբե՛ք լուսավորչի աթոռը: Գու
կորցրիր նրան այն օրից, որ հեռացար Դվինից:

Կաթողիկոսն, իհարկե, չհավատաց իշխանի գուշակության և յուր
ճանապարհը շարունակեց:

Սևանում ընդունեցին նրան մեծ ուրախություններ:

Բայց Գերդ իշխանը վերադառնալով Գառնի, նորեն խորհուրդ
կազմեց թագուհու մոտ: Երկրի ճգնաժամն անցնելու միակ ելքը
բաժանված իշխանները միացնելու մեջ էր գտնում. ուստի ի՛նչ
կերպ էլ որ լիներ՝ նա պետք է գլուխ բերեր այդ գործը: Կաթողիկոսի
վարմունքը ո՛չ միայն չհուսահատեցրեց, այլ, ընդհակառակը, ավելի
ևս ուղևորեց նրան յուր մտադրությունն առաջ տեսնելու:

— Այժմ մենք պետք է մեզ վրա դնենք մեր հույսը, — ասաց
նա յուր խորհրդակիցներին և սրտեց: որ թագուհին առաջիկա ամսան

մնա Գառնիում, որպեսզի արքունական տունը քանի համարալի մու-
տանում: Այդ անհրաժեշտ էր միություն գործի համար: Որովհետև
եթե իշխաններն իմանային, թե Ոստանը, որ երկրի սիրտն էր, ամ-
բողջապես գտնվում է հագալացոց ձեռքում, այն ժամանակ հասցիվ
թե համաձայնվեին միանալ նրանց դեմ:

Ինչ վերաբերում էր իրան ու Վահրամ սեպուհին, որպե՛ս ինքն
ինքը գիմեք Աբաս արքանգործը և Աշոտ սպարապետին, իսկ սեպու-
հը՝ Աղծնյաց ու Մոկաց իշխաններին: Դրանց համաձայնությունն
անելուց ետ նրանք պիտի գիմեին նաև Վասպուրականի տերերին:

Կաթողիկոսի հեռանալուց մի օր հետո դուրս եկան Գառնիից
Մարզպետունի իշխանը և Վահրամ սեպուհը, յուրաքանչյուրը թիկ-
նապահների մի փոքրիկ խմբով և դիմեցին դեպի իրանց առաքելու-
թյան վայրերը:

Գ

ՄԻ ԴԱԼԱՐ ԲՈՂԲՈՋ ՉՈՐԱՅԱՍ ԾԱՌԻ ՄՈՏ

Մարզպետունի իշխանի հեռանալուց հետո թագուհու վրա մի
տարօրինակ անտարբերություն եկավ: Նա, որ մինչև այն աշարջու-
թյամբ հսկում էր ամրոցի պահպանության, անձամբ այցելում էր
պահականոցները, ներկա էր լինում զորականի վարժությանց կամ
թե դիտում էր պաշտպանության պատրաստությունները, հանկարծ
հեռացավ, քաշվեցավ այդ բոլորից և է՛լ ուշադրություն չէր դարձնում
ու՛ր մի բանի վրա:

Ինակակից իշխանուհիները զարմանալով հարցնում էին իրար, թե
«Ի՛նչ է պատահել արդյոք թագուհուն»:

Եվ նրանք իրավունք ունեին զարմանալու, որովհետև այդ կի-
նը, որ այնքան շատ հոգում էր թե՛ յուր և թե՛ ամրոցականների
ապահվածության համար դեռ այն ժամանակ, երբ ո՛չ մի տեղից վը-
տանգ չէր սպառնում երկրին կամ երբ թագավորը դեռ չէր հանգի-
պել ձախորդության, ինչո՞ւ ընդհակառակը, անուշադիր էր թողել
ամրոցը այն միտքով, երբ ուստիկանն արդեն նստած էր Դվինում և
ամեն վայրկյան կարող էր հարձակվել յուր վրա:

Պատճառը պարզ էր: Հունահատու թյունն ընկճել էր նրա կանա-
ցի հոգին:

Մինչև այն, որքան էլ ծանր վշտերի մեջ, նա դարձյալ հոգում
էր յուր և շրջապատողների վիճակի ծախին, որովհետև նա սպասում
էր արքայի վերադարձին, որովհետև հույս ուներ, թե գուցե Ամրամի
ապստամբութունը մի նոր և յուր համար շահավոր փոփոխութուն
առաջ բերե թագավորի մեջ... Բայց Մարզպետունու բերած լուրերը
նրա հույսերը փշրեցին: Մանավանդ թագավորի կաբավաբար քաշ-
վիլը և երկիրը բախտի կամքին թողնելը նրան ավելի վհատեցրեց:
Եթե Աշոտ-Նրկաթը հուսահատվում ու հեռանում էր, ո՞վ էր ինքը,
որ համարձակվեր ավելի երկար տոկալու: Նա նմանվում էր այժմ
մի խեղճվող մարդու, որ ալիքների հետ երկար կովելուց ու ոգորե-
լուց հոգնած, հանձնում է իրան վերջապես հոսանքի կամքին...

Ճշմարիտ է, Մարզպետունու՝ Գառնիում եղած ժամանակ նա
համակերպվեց նրա խորհուրդներին, ցանկություն հայտնեց գոր-
ծակցել նրան, բայց այդ ամենը նա արավ առանց ինքն իրան հա-
շիվ տալու, առանց մի ներքին բնական եռանդից առաջ մղվելու:
Կյանքը նրա աչքում կորցրել էր արդեն յուր նշանակությունը. նա
նրան այլևս չէր հրապուրում. էլ ինչո՞ւ ուրեմն նոր հոգսերի ենթարկ-
վեք, նոր ցավերով բեռնավորվեք: Թող կատարվի, ինչ որ կատարվե-
լու է, ինչ որ նախասահմանված է... Մարդկային ձեռք չի կարող
չնչել այն ճակատագիրը, որ գծագրել է հավիտենականի ձեռքը...

Այսպես էր մտածում թագուհին և մի տեսակ թմրության անձ-
նատուր եղած՝ փակվում օրերով դղյակի սենյակներում և կամ միայ-
նակ զբոսնում Տրդատա հովանոցում:

Մյուս կողմից, սակայն, Մուշեղ բերդակալն ու Գոռ իշխանիկը
ծանր հոգսերի մեջ էին. պատրաստություններ էին տեսնում ապա-
գա հարձակմանց դիմադրելու համար. ավելացնում էին ամբողջի
պաշտպանության պարագաները և ամբողջ օրերով աշխատեցնում
էին գործը:

Այդ ամենը տեսնում էր թագուհին, նայում էր այդ աշխատու-
թյանց վրա սառն, անտարբեր աչքով և երբեմն հարցնում ինքն
իրան, թե «ինչո՞ւ համար է այս ամենը. ինչո՞ւ մարդիկ կամենում
են երկար ապրել. քանի՞ օր կարող են նրանք բախտավոր լինել
իրանց կյանքում... և միթե վերջ ի վերջը չպիտի՞ մեռնին...»:

Մի լուսնկա երեկո, երբ թագուհին Տրդատա հովանոցում յուր
սովորական բազմոցի վրա նստած՝ հենց այսպիսի մտքերով էր
զբաղված, հանկարծ հովանոցի աստիճանների մոտից անցնողի մի
շշուկ յուր ուշադրությունը գրավեց: Նա բարձրացավ բազմոցից և
նայեց դեպի վար:

Այնտեղից մի նեղ կածան, որ փորված էր ժայռերի մեջ, իջնում
էր դեպի մի փոքրիկ, տափարակ գահավանդ, որ տարվա մեծ մասը
ծածկված էր լինում կանաչով: Նրա շուրջը գտնվում էին հինավուրց
ուռենիներ, որոնք արևի ժամանակ գեղեցիկ հովանի էին անում նրա
վրա. իսկ գահավանդի կողքից բխում էր մի վճիտ աղբյուր, որ հե-
զասահ ոռոգում էր ուռենիները և ապա քաղցրակարկաչ դեպի ժայ-
ռերը գահավիժելով՝ թափվում էր խորածորում շատաշող Սգատի մեջ:
Այդ գահավանդակը յուր գեղեցիկ դիրքի պատճառով վաղուց սրժա-
նացել էր հոգածու ձեռքերի խնամքին: Ո՞վ գիտե, գուցե հենց հովա-
նոցի անդրանիկ տիրուհու՝ հայոց թագածին օրիորդ Խոսրովդուխտի
հրամանով հարդարված էր նա իբրև զբոսանաց ճեմարան: Գուցե
նա ինքն այդտեղ անցուցել էր մենավոր մտածությանց ժամեր, կա-
սական նվիրական հափշտակության վայրկյաններ կամ, թերևս,
չարաբաստիկ սիրո տանջանաց օրեր... սիրո, որ դատապարտեց նրան
հավերժական կուսություն...

Ինքը, Սահականույշ թագուհին, սիրում էր հաճախ նստել այդ-
տեղ և զրույց անել իշխանուհիների հետ կամ վայելել երբեմն մի
բացօթյա նախաճաշ:

Անցնող անձը, հովանոցի ստորոտը քերելով, խոտորեց դեպի
այդ գահավանդակը տանող ուղին: Թագուհին զարմացավ՝ տեսնե-
լով, որ դա մի նորատի աղջիկ է, անշուշտ դղյակի բնակչուհիներից
մինը և այն՝ իշխանագուն օրիորդ, որովհետև ծածկված էր մետաքսյա
շղարը և գլխին ուներ ասեղնագործ Տյուսկեն, որի ծակոտիներից երե-
վում էր լուսնի առաջ փայլող նրա ոսկե ծամակալը: Բայց ո՞վ էր նա
ինկապես և ինչո՞ւ միայնակ դեպի ժայռերի գահավանդն էր առաջա-
նում, թագուհին չիմացավ, որովհետև նա անցավ ինչպես այժմամ՝ և
ինքը նրա դեմքը չնշմարեց:

«Միգուցե գաղտնի վշտերից տանջվող թշվառին մեկն է, որ գր-
նում է իրան դեպի խորածորը գահավիժելու: անշուշտ՝ ս՛ չեմ աշ-
խարհում միակ թշվառը...», մտածեց ինքն իրան թագուհին և անա-
չացավ՝ դեպի հովանոցի աստիճանները: Ծա՛կամեցավ նախ կանչել

սպասուհիներին, որոնք հովանոցից հետո սպասում էին յուր հրամաս-
ներն, և ուղարկել նրանց հեռացողի ետևից. բայց մեկ մտածելով,
թե դուցե այդպիսով շտապեցնեն չտանգը, որոշեց անձամբ հետևել
անցնողին: Նա շտապ-շտապ իջավ սանդուղքներից և կամացուկ
քայլերով ուղղվեցավ դեպի ժայռերի գահավանդակը:

Չնայելով որ աշնանավերջ էր, սակայն օրը մեղմ ու տաքուկ լի-
նելով, ախորժելի էր կացուցել երեկոն: Երկինքը պարզ էր և աստեղա-
զարդ. լուսինը պայծառ շողերով լուսավորում էր Գեղա լանջերը և
Գառնո ձորը, թույլ շտալով, որ սեպացած ժայռերն ու ամբար-
տակները թարցնեն ստվերի մեջ Ազատի հոսանքը: Գրչերային տեսա-
բանք գեղեցիկ էր և հրապուրիչ. բայց թագուհին չէր հետաքրքրվում
նրանով: Այդ բույսերի իրան զբաղեցնողը խորհրդավոր երիտասար-
դուհին էր, ոյ ստվերի նման անցավ ժայռերի վրայից և ծածկվեց
մթության մեջ:

Հագիվ հասել էր թագուհին նրբուղու կեսը և ահա՝ մի խոսակցու-
թյան շշուկ հասավ յուր ականջին:

«Ուրեմն ժայռերից գահավիժելու չէր գնում անծանոթուհին»,
մտածեց թագուհին և քայլերը ծանրացրեց: Պարզ էր, որ գաղտնի մի
ժամադրության պիտի հանդիսատես լիներ ինքը: «Բայց հառաջա-
նա՛լ, թե վերստանալ», մտածեց նա և կանգ առավ մի վայրկյան:

«Տեսնենք ովքե՛ր են և ի՛նչ են խոսում», շշուկեղ թագուհու ական-
ջին «կնոջ հետաքրքրությունը» և նա առաջ անցավ: Բայց յուր քայ-
լերը փոխում էր այնպես, որ խոսակիցները ոչինչ չլսեն և մանա-
վանդ, թե իրան չնշմարեն:

Երբ հասավ հաստաբուն ուռնուն, որի խիտ ճյուղերը ծածկում
էին իրան գահավանդակի խոսակիցներից, նստավ նա ժայռի վրա:

Որքա՛ն մեծ եղավ թագուհու զարմանքը, երբ խոսակիցների մեջ
նա ճանաչեց երիտասարդ Գոռ իշխանին և օրիորդ Շահանդուխտին:
Նրանք սիրում էին միմյանց. այդ գիտեր թագուհին, գիտեին
և դղյակի մյուս բնակիչները: Բայց որ մենավոր ճեմանոցում ժա-
մադիր լինեին կամ թաքուն տեսակցեին, այդպիսի բան չէր սպասում
նրանցից թագուհին:

Այդ հանգամանքը ա՛յն աստիճան զբոսեց տիկնոջ հետաքրքրու-
թյունը, որ նա որոշեց ականջել նրանց:

«Երևի կարևոր գաղտնիք ունեին ծիմյանց հաղորդելու», մտածեց
թագուհին և լսողությունը լարեց:

Բայց մենք թողենք նրան յուր ժայռի վրա և ծանոթանանք
օրիորդ Շահանդուխտի հետ:

Ո՛վ էր այդ աղջիկը, որի անունը մի անգամ միայն հիշեցինք մենք
մեր պատմության սկզբում:

Դա արքայի հորաքեռ թոռը, Սյունյաց մեծ իշխան Վասակի
դուստրն էր, որ հոր մահվանից հետո յուր իշխանուհի մոր հետ միա-
սին ապրում էր արքունիքում:

Մի քանի տարի առաջ ամիրապետը Յուսուփ ոստիկանին կալա-
նավորելով՝ վերակացու էր կարգել յուր մասին հայկական գավառ-
ներում Ըսբուք անունով մեկին, որ յուր նախորդներից ավելի թույլ
և խաղաղասեր մարդ էր:

Դրա ժամանակ դեռևս Սյունյաց նահանգի Գողթն գավառը յուր
երնչակ ամրոցով գտնվում էր մի պարսիկ ամիրայի ձեռքում: Յու-
սուփ ոստիկանը Սմբատ թագավորին նահատակելուց ետ՝ Երնչակ
ամրոցը գրավելով հանձնել էր այդ ամիրային՝ Գողթան գավառի հետ
միասին:

Արդ՝ երբ Յուսուփի տեղ Ըսբուքը նշանակվեցավ, Սյունյաց իշ-
խանները հարմար ժամանակ գտան հայրենի կալվածքը ամիրայի
ձեռքից ազատելու: Ուստի բոլոր շորս եղբայրները՝ Վասակ, Սահակ,
Սմբատ և Բարգեճ միանալով գորք ժողովեցին և հարձակվեցան ամի-
րայի վրա: Պատերազմի ժամանակ սյունեցի զորքերը շարժեցին
հազարացիներին: Բայց Վասակ իշխանի հետ եղող սկյութացի զին-
վորները, որոնք իբր հայերին օգնելու էին եկած, բայց իսկապես
կաշառված էին ամիրայից, ետևից զարկելով սպանեցին իշխանին,
որ կռվում էր աննահանջ:

Երեք եղբայրները թողեցին իսկույն ճակատը և քաջ ու աննման
եղբոր մարմինն առնելով Գեղարքունիք դարձան և մեծ սուգ արին
նրա վրա:

Լսեցին այդ գույժը Աշոտ թագավորը ու Սահականույշ թագուհին
և լացին դառնապես:

Բայց ինքն արքան, որ իշխանի կենդանության ժամանակ անի-
րավարար բանտարկել էր նրան կայան բերդում, ծանր վշտից գաա
տանջվեցավ նաև խղճից: Նա հիշեց Վասակ իշխանի արած բարիք-
ները, յուր և Աշոտ բռնավորի մեջ հաշտություն ստեղծելը, արքայա-
կան գահին ցուցած ծառայությունները և ի վերջո յուր նրան փոխա-
րինած ապերախտությունը, և վշտացավ: Նա որոշեց քավել մի բա-

նով յուր հանցանքը: Եվ այդ որոշման արգելունքն հզավ այն, որ նա որդեգրեց նրա դուստր Շահանդուխտը, որին և յուր մոր՝ Մարիամ իշխանուհու հետ միասին առավ յուր խնամոց ներքո:

Այնուհետև օրիորդը ապրում էր արքունիքում իբր արքայադուստր: Նրան սիրում և փայփայում էին ինչպես մի հարազատ զավակի թե՛ թագավորը և թե՛ թագուհին: Նրան սիրում էին նույնպես իշխանուհիները:

Բայց այդ բոլոր սիրողների մեջ մինը պաշտում էր նրան:

Այդ Գևորգ Մարզպետունու որդին՝ Գոռ իշխանիկն էր:

Ինչպե՞ս սկսվեցավ նրանց սերը, այդ ոչ ոք չգիտեր և նույնիսկ իրանք չգիտեին: Գոռը առաջին անգամ պատահեց այդ սևաչյա, գանգրահեր, գեղեցկադեմ և աշխույժ աղջկան Երազզավորսի արքունիքում, երբ դեռ նոր էին բերել նրան Սյունիքից, և սիրեց նրան. բայց սիրեց ինչպես մի քրոջ և առաջին անգամից էլ քույր անվանեց նրան: Շահանդուխտը, որ եղբայր չունեի, հաճությամբ լսեց այդ քաղցր անունը և Մարզպետունյաց միամոր ժառանգ, գեղահասակ, գեղեցկադեմ և գեղաչյա Գոռին եղբայր ընդունեց իրան: Այնուհետև նրանք քույր և եղբայր էին և երկուսը միասին կազմում էին արքունիքի զարդը:

Բայց որքան էլ սկզբնական այդ սերը անմեղ էր ու մանկական, այսուամենայնիվ արքունիքում գուշակում էին, որ մի օր նրանք «քույր» և «եղբայր» անուններից ավելի գողտր ու անուշ անուն պիտի տան միմյանց: Այդ գուշակությունը ուրախացնում էր նրանց մայրերին, որովհետև ո՛չ Գոռն և իշխանուհին կարող էր ավելի լավ հարսնացու ընտրել յուր Գոռի համար և ո՛չ Սյունյաց տիկինը՝ լավագույն փեսա յուր դստեր համար:

Բայց և այնպես մայրերից ոչ մինը չէր ցանկանում, որ այդ խանդը վառվեր նրանց սրտում պատշաճավոր տարիքին հասնելուց առաջ: Գևորգ իշխանը, մանավանդ, շատ խիստ էր այդ մասում. նա պահանջում էր, որ յուր Գոռը փեսացու լինելուց առաջ՝ լինի դեռ գինվոր, հայրենիքի ծառա, հետևապես և օրինավոր մարդ: Այդ պատճառով, բացի խիստ կրթությունից, որ տվել էր որդուն, նա աշխատեցնում էր նրան ծանր գործերի մեջ, ընկերացնում էր շատ անգամ հասարակ գինվորներին՝ իսկ յուր բացակայության միջոցին՝ հանձնում էր նրան կշիռ ունեցող պաշտոն, որպեսզի որդին չվարժվի անգործությամբ, որ մայր է ամեն շաբաթ:

Գոռը կատարում էր իրան հանձնված ամեն մի պաշտոն արիության, առանց տրտնջալու: Նա հնազանդում էր հոր հրամանին՝ ինչպես յուր աստուծո՞ւ ձայնին: Հետևապես նա պարսպ չէր մնում երբեք:

Բայց և այնպես այդ բոլորն արգելք չեղավ երիտասարդ սըրտերին մոտենալու և մտերմանալու միմյանց այնքան, որ լիմանային, թե իրանք ստեղծված են իրար պաշտելու համար: Վազուց նրանց հայացքները դադարել էին «եղբոր ու քրոջ» հայացքներ լինելուց. վազուց նրանց աչքերում ցուանում էին սիրո այն կայծերը, որոնք այրում, տոչորում են սրտի թաքուն խորշերը... Սակայն արքունիքում դեռ չէին նշմարում այդ:

Բայց երբ ձախողակ հանգամանքների շնորհիվ արքայական ընտանիքը տեղափոխվեց Գառնի և Գևորգ իշխանը գնաց դեպի Ուտիք, երիտասարդ զուգի ազատության համար բացվեց լայն ասպարեզ և նրանց հարաբերության պայմանները դյուրացան: Նրանք երկուսն էլ ապրում էին այժմ դղյակում և տեսակցում ավելի հաճախ: Չնայելով, որ Գոռը օրվա մեծ մասը գտնվում էր աշխատության մեջ, բայց և այնպես նա չէր զրկում իրան և այն այցելություններից, որոնք միջոց էին տալիս իրան յուր սիրուհին տեսնելու կամ գեթ նրա հետ մի լուռ հայացք փոխանակելու: Շատ անգամ նա այցելում էր թագուհուն կամ Սյունյաց տիկնոջը առանց կարևոր պատճառի: Նրա նպատակն էր լինում պատահել Շահանդուխտին մեկի կամ մյուսի մոտ. և երբ այդ չէր հաջողում իրան, նա սաստիկ տխրում էր, չկարողանալով հաղորդ անել նրանց յուր ներքին զգացմունքներին:

Այդ ամենը տեսնում էր թագուհին և լուռ զվարճանում: Երբեմն նա կատակով հիշեցնում էր երիտասարդին Շահանդուխտի անունը: Գոռը շառագունում և գլուխը կախում էր, ինչպես մի ամոթխած աղջիկ: Նա չէր համարձակվում հայտնի կերպով յուր սերը խոստովանել, որովհետև այդ սերը ուրիշ բնավորություն ուներ այժմ և իրան թվում էր, թե այլևս իրավունք չունի նրա մասին խոսելու:

Այս էր ահա պատճառը, որ թագուհին զարմացավ, երբ գահավանդակին հասնելով, լսեց նրանց զրույցը: Այդ դեպքն այնքան տարօրինակ և անակնկալ էր յուր համար, որ նա չկարողացավ հետաքրքրությունը զսպել և շտել նրանց:

Բայց ի՞նչ էին խոսում ժամադիր սիրահարները:

— Ծեկներս արդեն դողում են, ինչպե՞ս պիտի վերադառնամ, —

ասում էր Գոռին Շահանդուխտը. — առաջին անգամն է, որ պաշա-
րում է ինձ այսպիսի երկյուղ:

— Երկյուղ. ինչո՞ւ համար. մի՞թե հանցանք գործեցիր:

— Անշուշտ. չէ՞ որ ամեն մի գործ, որ կատարվում է գաղտուկ,
հանցանք է ըստինքյան: Ես կամեցա անցնել հովանոցի մոտով այն-
պես, որ մայր-թագուհին ինձ չտեսնե:

— Թագուհին. մի՞թե նա հովանոցումն էր:

— Այո՛. նա դեռ նստած էր յուր բազմոցի վրա տխուր, մտա-
խոհ... Ինչո՞ւ այդքան տխրամած է նրա դեմքը, Գո՛ռ, սիրտս ձմր-
վում է ամեն անգամ, երբ տեսնում եմ նրան:

— Ինքս էլ չգիտեմ. ասում են, որ վիրտ ունի. և այդ վիրտը ծած-
կում են մեզանից:

— Ծածկո՞ւմ են. ոչ ոք ոչինչ չէ ծածկում. ուրիշ ի՞նչ վիրտ կա-
րող է դառնազույն լինել. քան հոր ու եղբոր կուրուքյունը, քան
վշտահար մոր մահը...

— Անշուշտ չկա դառնազույնը:

— Եվ չի կարող լինել. այդ ամենից սարսափելին է:

«Ձի կարող լինե՞լ... Օ, ինչպե՞ս անմեղ, ինչպես երջանիկ եք
դուք, սիրասուն՝ զավակներ. երանի՞ թե երբեք էլ այդ վիրտը չըզ-
գաք, այդ դառնությունը չճաշակեք...», շնչաց ինքն իրան թագու-
հին և ձեռքը սեղմեց կրծքին, որ ալիքի պես ելնում ու իջնում էր:

— Քո դիմավորումը լցրեց իմ սիրտը բերկրությունք — շարու-
նակեց Գոռը. — աշխարհի ամենամեծ փառքերը չէին կարող բերել
ինձ այն ուրախությունը, որ ճաշակեցի ես այս վայրկենում: Բայց
եթե այդ շնորհն ինձ անելու պատճառով քո սիրտն անհանգստացել
է մի վայրկյան, ես կցանկանայի, որ դու չհանդիպեիր ինձ այստեղ:

— Չհանդիպե՞լ... մի՞թե կարող էի. մի՞թե համբերություն կու-
նենայի... Այն օրից ի վեր, որ դու պահականոցներից հեռացել և
աշխատում ես կրճերում, ես գրեթե այլևս չեմ տեսնում քեզ: Դու
առավոտը վաղ հեռանում ես դղյակից. ամբողջ օրը հոգնում ու վա-
տակում ես գրսում և երկկոյան ուշ վերադառնալով՝ հազիվ խոնջա-
ցած մարմինդ հանգիստ ես տալիս: Էլ ե՞րբ և ո՞ւր տեսնեմ քեզ...
Ամեն օր բարձրանում եմ դղյակի աշտարակը և ժամերով կանգնած
նայում եմ կրճերին, ուր զորականի հետ միասին աշխատում ես դու:
Լարում եմ տեսութայան ուժը. աշխատում եմ քեզ տեսնել... սակայն
հազիվ նշմա՛րում եմ քո սաղավարտի ցցունքը և արծաթե գարգամա-

նակը, որ փայլում է արևի առաջ: Օ՛, ինչպե՞ս այդ վայրկենին կա-
մենում եմ ես թռչել դեպի քեզ. կամենում եմ գալ և նայել միայն քեզ
վրա կամ... սրբել իմ ձեռքով քո քրտեաթոր ճակատը... Եվ սակայն
թռչում է միայն հոգիս, որ չի կարողանում բերել քեզ իմ սիրտը. նա
մնում է աշտարակի մեջ փակված, ինչպես վառարկի թռչիկը, որին
թույլ չեն տալիս օդի մեջ ճախրելու... Դժվար դրություն է այս, Գո՛ռ,
այնպես չէ՛. խոսի՛ր, ինչո՞ւ ես լուռ...

— Խոսիր դու, իմ աննման Շահանդուխտ. խոսի՛ր միայն դու.
քո ձայնը հնչում է ավելի քաղցր քան այս առվի կարկաչը, քան գար-
նան սոխակի առավոտյան մեղեդին...

— Այո՛, ես այլևս չկարողացա համբերել. տեսա, որ եթե բախտի
կամքին հանձնվիմ, շատ պիտի շարձարվիմ, ուստի որոշեցի այս
հանդուգն քայլն անել... Օ՛, ների՛ր ինձ, Գո՛ռ, եթե մեղանչեցի ես
համեստության դեմ... չգիտես, թե որքա՞ն շատ տանջվել եմ ես:

— Ներե՛լ. մի՞թե հանցանք է սիրելը. դու հնազանդել ես քո
սրտին:

— Այո՛, իմ սրտին: Ահա՛, մի քանի օր է, ինչ տեսնում եմ, որ
դու կրճերից վերադառնալով՝ բարձրանում ես ժայռերը և այս գահա-
վանդակից անցնելով՝ քերում մեր աշտարակի ստորտը... Այդ ժա-
մանակ ես արդեն լինում եմ ննջարանում. պատուհանի նեղ անցքից
տեսնում եմ քեզ...

— Տեսնում ես, որ հայացքս վեր սեևոած՝ անցնում եմ համրա-
քայլ...

— Այո՛, և աշխատում ես ինձ տեսնել: Դժբախտաբար դղյակի
պատուհաններն այնքան անձուկ են, որ նրանց միջից գլուխ հանելն
խկ անկարելի է... Եվ հա՛նա՛ այդ պատճառով ես այս հանդուգն միտքը
հղացա. որոշեցի գալ և սպասել այստեղ քո դարձին:

— Իսկ դղյակի սպասուհիները...

— Ոչ ոք ինձ չտեսավ. ես խուլ սանդուղքներից իջա:

— Եվ եկար ինձ դիմավորելո՞ւ. այստե՞ղ... մենա՞կ... Օ, որ-
քա՞ն բարի, որքան սիրելի ես դու...

Այս ասելով Գոռը բացավ յուր բազուկները և կամեցավ գրկել
սիրուհուն, բայց նա բռնեց երիտասարդի երկու ձեռքերից և քրճե-
շարքը ետ մղելով նրան՝ ասաց ժպտալով.

— Ո՛չ, սիրեցյալդ իմ Գոռ, նախարարազուն երիտասարդները
այդպես չեն պաշտպանում բարձակից օրիորդներին...

— Շահանդո՛ւխտ...

— Այո՛, մենք մենակ ենք. դու ինձ պիտի պաշտպանես քո դեմ:

— Օ՛, ինչպե՛ս խիստ, ինչպե՛ս ահավոր ես դու:

— Ես եկա միայն մի խոսք ասելու քեզ, որովհետև առանձին չենք պատահում միմյանց, իսկ երրորդի ներկայությունը ասել չեմ համարձակվում... Ես խնդրեմ պիտի վերադառնամ:

— Ա՛խ, ինչպե՛ս կփափագեի, որ քո ճանապարհի վրա լեռներ բուռնեին այս վայրկենին...

— Այո՛, միայն մի խոսք... Եկա քեզ խնդրելու, որ երեկոները արևի մուտքից գեթ մի ժամ առաջ վերադառնաս տուն... որպեսզի ամեն օր պատշգամբից կարողանամ քեզ ողջունել և քո ողջունն առնել...

— Միայն ա՛յդ:

— Այո՛, միայն այս. և այս արդեն շատ է ինձ համար, մինչև որ...

— Մինչև որ ի՞նչ...

— Մինչև որ դու քո աշխատությունները կավարտես և կվերադառնաս դո՛ւք:

— Օ՛, իմ աշխատությունները չպիտի ավարտին, քանի որ...

— Քանի որ ի՞նչ:

— Քանի որ Շահանդուխտը գտնվում է Գառնո ամրոցում:

— Ի՞նչ կնշանակե այդ:

— Այդ կնշանակե ա՛յն, որ ես դողդողում եմ քո անձի համար, քո ապահովության համար:

— Ինչպես և այն բոլորի, որոնք գտնվում են այս ամրոցում:

— Ոչ. այս բոլորի համար ես ուրիշ կերպ կմտածեի. բայց քեզ համա՛ր... ի՞նչ ասեմ...

— Խոսի՛ր, ինչո՞ւ ես լուռ:

— Այո՛, իմ անգին օրիորդ, եթե թշնամու հրոսակները Գառնին շրջապատելով՝ ոչ մի կռվան չգտնեն ժայռերի վրա բարձրանալու, եթե նրանց սանդուղքների ու փայտակերտ մարտկոցների տակ հողը փլչելով՝ վերեն վայր կործանե ամենքին, եթե կարձալուծի կրակված հեղեղները լափեն խիզախներին ոչ միայն պարիսպների տակ, այլև գատիվայր ճանապարհներում, եթե հագարացիք ամիսներով շարունակ պաշարեն մեր բերդը և սակայն վերջին գյուղացուն չկարողանան յուր խորակից զրկել կամ իշխանուհիների սովորական գոթասանքը խանգարել, իմացիք, որ այդ ամենը լինում է քո շնորհիվ...

որ Գառնին անպարտելի է դարձնում Սյունյաց օրիորդը, որ շատերն այստեղ իրանց կյանքը պարտական են մնում իմ հարսնացուին...

— Ի՞նչ կնշանակե այդ, Գո՛ւ, ես քեզ չեմ հասկանում:

— Այդ կնշանակե այն, որ քանի դու Գառնիումն ես, Գոռը հանգրստություն չունի: Գեղամ նահապետի գտած այս հսկայական ժայռերը փխրուն են երևում իմ աչքում: Տրդատա կառուցած հաստահիմն պարիսպները թվում են ինձ անզոր. մեզ շրջապատող այս խորածորը երևում է իբրև հովիտ, դյուրամատուց ամենքին... վերջապես մեր զորքերի թիվը ես գտնում եմ նվազ. մարտիկների եռանդը՝ ոչ բավական դյուրավառ. բերդակալի աշխույժը՝ գրեթե մարած... Այդ պատճառով ահա՛ դադար չունիմ օր ու գիշեր. աշխատում եմ ինքս, աշխատեցնում եմ զորականին: Այն միտքը, թե Շահանդուխտը գտնվում է Գառնիում և թե պետք է նրա թանկագին կյանքը ապահովել, լցնում է իմ սիրտը արիությունով: Երբ արշալուսին ելնում եմ դո՛ւքից, զգում եմ իմ մեջ մի անպարտելի ուժ, մի անսպառ զորություն: Ես հասնում եմ աշխատությանց վայրը զորականից շատ առաջ: Դիտում, քննում, հետազոտում եմ այն բոլոր անցքերը, որոնք կարող են մատչելի լինել թշնամուն և աշխատում եմ, որ այդ բոլորը կորստյան գուբեր ու անդունդներ դարձնեմ նրա համար: Կամենում եմ, որ Գառնո պարիսպները կրկնապատիկ ստվարացնեմ, որ բուրգերն ու աշտարակները կրկին չափով բարձրացնեմ, որ ամեն ինչ և ամեն վայր դառնա անառիկ ու անմատչելի... Եթե դու մի անգամ մեր ամրոցն ու պահակավայրը շրջապայես, կտեսնես, թե որքան շատ գործեր են կատարվել, որքան մեծ զորություն է ամբարվել դրանց շուրջը... Եվ այս բոլորը միայն քեզ համար... իմ անգին, իմ աննման Շահանդուխտ...

Եվ այս ասելով երիտասարդը առավ նագելի օրիորդի աջը և երկյուղածությունով սեղմեց յուր շրթունքներին: Նա չընդդիմացավ:

«Միայն քեզ համար... աննման Շահանդուխտ... Օ՛, որքան երջանիկ եք դուք...», շնչաց դարձյալ թագուհին և արտասուքի կաթիլները գլորվեցին նրա դալիահար դեմքի վրա:

— Բայց ինչո՞ւ միայն ինձ համար. չէ՞ որ դո՛ւք կուրծքում ասարում եմ թագուհին, քո և իմ մայրերը, ուրիշ իշխանազն տիկնայք ու օրիորդներ և, վերջապես, չէ՞ որ Գառնին լիքն է ժողովրդով, — նկատեց օրիորդը ժպտալով:

— Այո՛, դրանց բուրբ կյանքը թանկ է ինձ համար. նույնիսկ վերջին գեղջկուհին պիտի վայելի իմ պաշտպանութունը, ինչպես իմ հարազատ բույրը. բայց ոչ մեկը դրանցից չէ ներշնչում իմ հոգուն այն բարձր զորութիւնը, որով կարծում եմ, անպարտելի պիտի մնամ ես թշնամու առաջ. այն զորութիւնը, որ հասարակ արարածին հերոս և աննշան զինվորին՝ դյուցազն է դարձնում... Իմ թագուհու համար ես կարող էի լինել անձնվեր հպատակ. մեր մայրերի համար՝ անձնազոհ որդի. ժողովրդի և հայրենիքի համար՝ աներկյուղ զինվոր: Բայց քեզ համար... չգիտեմ, ի՛նչ անուն տամ ինձ... Քեզ համար չեմ գոհիլ իմ անձը... բայց չէ՛. ի՛նչ եմ ասում, իհարկե կգոհեմ. նույնիսկ իմ հոգին կմատնեմ գեհեհին, եթե այդ հարկավոր է... Բայց ես չեմ մեռնիլ, որովհետև պիտի ապրեմ քեզ խնամելու և պաշտպանելու համար: Ինձ թվում է, որ եթե հագարացիների ամբողջ բանակը անգամ հարձակվի ինձ դեմ՝ քեզ իմ գրկից հանելու համար՝ դարձյալ անզոր պիտի լինի ինձ հաղթահարելու: Երբ մտածում եմ, թե Շահանգուխտը այստեղ Գառնիումն է, և նա հուշս ունի իմ պաշտպանութիւնի վրա, կարծես առյուծ է ծնվում իմ սրտի մեջ, բազուկներս դառնում են երկաթ: Ինձ թվում է, թե ամեն խաչ ու խուժ պիտի կործանեմ, ժայռ ու ամբարտակ փշրեմ, տապալեմ, եթե համարձակվին երբեիցե արգելիլ ինձ քեզ պաշտպանելու... Այո՛, ուզում եմ ապրել միայն քեզ համար, և սիրում ամենքին՝ միայն քո պատճառով...

— Միայն իմ պատճառով... Օ՛, Գոռ. չէի կամենալ, որ այդպես խոսես դու... Մի՛թե սինլթոր արարածին մինը պիտի դառնայիր, եթե ես չլինեի...

— Ա՛խ, ոչ. այդ չէի կամենում ասել...

— Հապա ի՛նչ:

— Կամենում էի ասել, որ քո սերը կրկնապատկում է իմ մեջ ամեն բան՝ և՛ ապրելու իղձը, և՛ հոգվո արիութիւնը, և՛ սրտի կորովը, և՛ դեպի իմ եղբայրակիցներն ու հայրենիքն ունեցած սերը... Քեզնով աշխարհը երևում է իմ աչքին վարդալիբ, արևն՝ ավելի հրատապ, լուսինը՝ ավելի պայծառ... Գու ամեն ինչ ես ինձ համար՝ և՛ կյանք, և՛ գանձ, և՛ զորութիւն, և՛ փառք...

«Ո՛հ, բավական է, էլ ոչինչ չեմ ուզում լսել... Անշուշտ մի շարութիւն ոգի առաջնորդեց ինձ այստեղ՝ իմ ծանր վերքերը նորոգե-

լու համար», մրմնչաց թագուհին և բարձրանալով տեղից՝ հուշիկ քայլերով հեռացավ դեպի հովանոցը:

Այստեղից նա ուղղվեցավ դոյակը միայնակ, առանց նաժիշտների ընկերակցութիւնի, ինչպես անում էր նա երբեմն, և զնաց, փակվեցավ յուր առանձնարանում:

Քիչ ժամանակ անց բաժանվեցան նաև սիրահարները: Գոռը իհարկե խոստացավ յուր հարսնացուին կատարել նրա խնդիրը և ամեն երկո վերադառնալ դոյակ արևի մուտքից առաջ:

Բայց թագուհու վրա մեծ ազդեցութիւն արավ այս դեպքը: Նրա վերքերը, արդարև, նորոգվեցան: Սիրահարների զրույցը դեռ հնչում էր նրա ականջին. նա կարծես տակավին ուռնու մոտ նստած՝ լսում էր նրանց և մերթ ընդ մերթ որոճում այն սիրաշունչ խոսքերը, որ արտասանել էին Գոռը կամ Շահանգուխտը:

«Ապրեցեք, ապրեցեք՝ միմյանց համար, երջանի՛կ արարածներ, ապրեցեք, զի սիրում եք կաթոգին, զի աստծո աջը հովանի է ձեր սիրույն... — խոսում էր ինքն իրան թագուհին: — Ավա՛ղ. ինձ թվում էր, թե այլևս սեր չկա ոչ մի տեղ, թե նա ցամաքել, չորացել է ամենի սրտում, ինչպես հովտի այն ծառերը, որոնց զարնում է խորշակ, որոնց չէ ջրում առուն կամ ցող չէ տալիս երաշտի գիշերը... այդպես եղավ մեր սերը. չորացավ, գոսացավ... ի՛նչ էր մնում մեզ անել, եթե ոչ՝ «հաստանել զայն և ի հուր արկանել...»: Բայց ահա՛ հենց այդ չորացած ծառի մոտ ես տեսնում եմ մի դալար բողբոջ՝ ոստիկներով ու տերևով զարդարուն. ի՛նչ անել նրան. մի՛թե չորի հետ միասին կտրել ու այրե՛լ... Ո՛հ, ոչ. թո՛ղ նա ապրի, խնամվի, թող արևը շերմութիւն և առուն ջուր պարգևե. թող խորշակը յուր թունավոր շնչով երբեք նրան չզարհե. թո՛ղ նա մեծանա, ուռճանա, գուցե նրա հովանվույն ներքո ապրին ու սնանին սիրո ուրիշ բողբոջներ... Այո՛, սերը չէ մեռել աշխարհում. նա կա, նա ապրում է: Բայց էլ ինչո՞ւ ծաղրում են ինձ. ինչո՞ւ ամենքը միացած կամենում են խեղճել այդ զգացմունքը իմ շարքաստ սրտում. ինչո՞ւ զարմանում են, որ ես նրա մասին ավելի եմ մտածում քան այն բուրբի՛ ինչ որ կատարվում է իմ շուրջը. ինչո՞ւ ինձ հեզնում են, երբ իմ կյանքն ու երկիւնքը նրա մեջ եմ տեսնում, նրա մեջ որոնում. ինչո՞ւ կամենում են, որ իմ աշխարհի այդ միակ արևը խավարի. չէ՛ որ այնուհետև հուսա-

Բայց ի՞նչ եմ ասում. նա արդեն ինձ տիրել է... ահա՛ ես քաշվել, ապաստանել եմ այս խորշերին. լուսթյունն ու միայնությունը դարձել են իմ միակ ընկերները, անգործությունը՝ իմ միակ զբաղմունքը... ի՞նչ եմ անում ես, տեր աստված. ոչինչ այլևս ինձ չէ հետաքրքրում. ոչինչ իմ սիրտը չէ շերմացնում... թշնամին հասել, նստել է իմ դռան մոտ. բայց այդ էլ ինձ չէ սարսափեցնում. աշխարհի վրա նայում եմ կարծես դագաղի միջից... Մի՞թե ես ապրում եմ...»:

Եվ թագուհին նայեց հանկարծ յուր շուրջը, տեսավ յուր միայնությունը և խոր հառաչեց:

«Այսպես չէի ապրում ես. այսպես չէր անցնում իմ կյանքը. քանի նա սիրում էր ինձ...», — շշնջաց նա և լռեց:

Մի քանի վայրկյանից նրա հայացքն ընկավ առանձնարանի պատուհանին: Երևացին Գեղա լեռան լանջերը՝ լուսնի լուսով լուսավորված: Նորեն հիշեց թագուհին սիրահար զույգը, նրանց զրույցները, Շահանդուխտի սիրախոսությունը, Գոռի ոգևորությունը և ինքն էլ կարծես երիտասարդացավ նրանց հետ (թեպետ երիտասարդ էր և վշտերն էին միայն յուր սիրտը ծերացրել):

«Զէ՛, այդպես չպետք է լինի. դեռ կարելի է ապրել. կամ, գոնե, ուրիշներին ապրեցնել: Մենք իրավունք չունինք մեզ շրջապատող մահը տարածել ամեն տեղ, կամ ամենքին մեզ հետ միասին մեռցնել: Ի՞նչ իրավունքով պիտի զրկեմ իմ Շահանդուխտին սիրո անուշ վայելքներից կամ պատանի Գոռին՝ կյանքի բարիքներից: Ես տեսա իմ աչքով, լսեցի իմ ականջով... նրանք սիրում են և երջանիկ են... Ինչո՞ւ չօգնել նրանց, որ երկար, շատ երկար երջանկանան... Նրանք մեր սիրելիները, մեր որդիներն են, բայց մի՞թե մենք մի կամ երկու որդի ունինք... քանի՞-քանի նմանօրինակ բախտավորներ կան մեր աշխարհում, որոնք կամենում են ապրել, կյանքի քաղցրությունները վայելել... Ինչո՞ւ զրկել, ինչո՞ւ չօգնել նրանց... Բայց մենք զրկում ենք, բարբարոսություն ենք անում. «Մենք դժբախտ ենք, դուք էլ դժբախտ եղեք...», այսպես ենք ասում, այսպես ենք մտածում... Մեր անձնական վշտերի պատճառով մենք ձեռքներս լվացել, ես ենք քաշվել. թագավորը նստել է Կաքավաբերդ, իսկ ես փակվել եմ այս դղյակում. «Թշնամին թո՛ղ անե, ինչ կամենում է. թո՛ղ նա հարվածե, հալածե. երկիրն տակն ու վրա անե, մեզ ի՞նչ փուլթ. մենք հո չենք ապրում, ուրիշներն էլ թո՛ղ դժբախտանան...»: Այո՛, այդպես

ենք մտածում: Բայց չէ՞ որ սա մի ոճիր, մի շարագործություն է, երկնային անեծքի արժանի...»:

Այս նորածին մտքերն այնպես հուզեցին թագուհուն, որ ոչ միայն նրա վհատությունն անցավ, այլև մի նոր և մինչև այդ իրան անծանոթ ոգևորություն եկավ վրան: Նա որոշեց իրական մասնակցություն ունենալ երկրի պաշտպանության գործում: Բայց ի՞նչ պիտի աներ, գեռ չգիտեր. նա մտածում էր դրա վրա:

Հանկարծ նրա դեմքը պայծառացավ և գեղանի շրթունքների վրա շողաց մի առույգ ժպիտ:

«Ես կերթամ Աշոտի մոտ. կառնեմ նրան նորեն իմ գիրկը. կջրմացնեմ նրա սիրտը իմ հրատապ շնչով... Կհիշեցնեմ նրան մեր անցյալը. կոգևորեմ յուր քաշուծյան և փառքի նախկին հիշատակներով... Այո՛, կհանեմ նրան Կաքավաբերդից և կզարձնեմ Ոստան... Նա նորեն կանցնի հայ քաղերի գլուխը, նորեն կորոտա ինչպես մորիկ և կահաբեկե յուր թշնամիներին... Այն ժամանակ խաղաղության հովանվունյն ներքո թո՛ղ ծլին, ծաղկին սիրո բույսերը... Թո՛ղ մեր աշխարհի երիտասարդ սրտերը վայելեն նրա անուշ պտուղները... Այո՛, որոշված է, ես կերթամ: Ոչ ոք ինձ չի խանգարի: Ամեն մարդու առաջնորդում է մի միտք: Մարդպետունի իշխանը ոգևորվում է ընդհանուր հայրենիքի սիրով. նա աշխատում է նրա ամբողջության, զահի հարստության և հետևապես, ժողովրդի բարօրության համար: Նրա որդին՝ Գոռը, ոգևորվում է այդ ամենով՝ միայն Շահանդուխտի համար. թո՛ղ ուրեմն ինձ էլ ոգևորե Գոռի և Շահանդուխտի բախտը, թո՛ղ ես էլ աշխատեմ այն սրտերի համար, որոնք սիրում են և ցանկանում են սիրազուրկ լինել...»:

Եվ թագուհին վեր կենալով, իսկույն ձայն տվավ նաժիշտներին և նրանք հերս եկան:

— Կանչեցեք այստեղ Սեղային, — հրամայեց նա:

Մի քանի վայրկյանից ներս մտավ դայակը:

— Սե՛ղա, պատրաստվիր. մենք վաղը եեթ պիտի ճանապարհավենք:

— Ու՛ր, մեծափառ տիկին, — զարմանալով հարցրեց դայակը:

— Կաքավաբերդ:

— Կաքավաբե՞րդ. թագավորի մո՞տ:

— Այո՛:

— Ինչո՞ւ, տիրուհի:

— Ինչպե՞ս թե ինչո՞ւ. գնում եմ իմ ամուսնու և թագավորի մոտ. մի՞թե տարօրինակ ցանկությունն է այս:

— Բնա՞վ. աստված թո՛ղ օրհնե այդ ցանկությունը և քո ճանապարհը... կամենում էի իմանալ, թե ինչո՞ւ հանկարծ...

— Այսպիսի որոշումն արի...

— Այո՛:

— Դրա համար հետո, խոսելու ժամանակ շատ ունիք:

— Իսկ այժմ ի՞նչ կհրամայես:

— Կարգադրի, որ վաղ առավոտվանից պատրաստ լինին երկու պատգարակ, զույգ ջորիներով: Մեզ հետ կլինեն երկու սպասուհի և երկու ծառա: Իմ պահանջները թող ժամ առաջ էլնեն ամբողջ և սպասեն մեզ ճանապարհին: Դոյակում լինելիք կարգադրութանց մասին հարկ եղածը կհանձնարարեմ Գոհար իշխանուհուն: Իսկ ամբողջում բերդակալից զատ ոչ ոք չպիտի իմանա մեր հեռանալը:

Սեղան գլուխ խոնարհեց թագուհուն և դուրս գնաց:

Գ

ԲՅՈՒՐԱԿԱՆԻ ԱՌՈՒՄԸ

Դեռ նոր արևելքն սկսել էր շառագունել, երբ Սևանա վանուց միաբանությունը առավոտյան ժամերգությունն ու պատարագն ալարտելով, դուրս եկավ ս. Առաքելուց եկեղեցուց և ցրվեցավ դեպի բլրակի խուցերը:

Հովհաննես կաթողիկոսը, որ շորրորդ օրն էր ինչ գտնվում էր այդտեղ, աղթում էր նույնպես միաբանության հետ: Թողնելով եկեղեցին, նա փոխանակ դեպի վեհարան դառնալու, Սահակ եպիսկոպոսի հետ միասին բարձրացավ բլրի գագաթը: Չնայելով որ ցուրտըն զգալի էր արդեն, այսուամենայնիվ նա ցանկացավ դիտել այդտեղից արևի ելքը, որ կզու գեղեցիկ տեսարաններից միին էր կազմում: Նա կանգ առավ Սևանա անդրանիկ եկեղեցու, այն է՝ ս. Հարություն տաճարի առաջ, որ կառուցած էր բլրի գագաթին և սկսավ դեպի արևելք նայել: Կապուտակ ծովակը, որ պարփակում էր կղզին, խաղաղ էր այդ վայրկենին և միապաղաղ, ինչպես բյուրեղ: Միայն

փոքրիկ մկանունքները գալիս, կոծում էին ժայռապատ եզերքը: Համատարած կապուտակի վրա ձգվում էին զանազան ուղղությամբ սպիտակ ու երկնագույն շերտեր, նման երկարածիգ ժայռակենների, որոնք տակավ առ տակավ փոխում էին իրանց գույնն ու ձևը, համակերպելով առավոտյան շողերին:

Նվ ահա Այծեմնասարի ետևից ծագեցին արևի առաջին ճառագայթները, և հրափայլ սկավառակը, ինչպես մի հրահոսան անոթ, սկսավ բարձրանալ երկնակամարի վրա: Նրա կենարար ճառագայթները ոսկեգոծեցին ափնածիր լեռները, Սևանա բարձունքն ու ժայռերը և արևմտյան կուսի կանաչազուրկ դաշտերը: Բայց ամենից գեղեցիկ և սխրալի տեսարանը ներկայացնում էր Նահապետի ծովակը: Նրա մուգ կապուտակը փոխվում էր հետզհետե բաց երկնագույնի. ժայռակենները նվազում կամ անհետանում էին, ծովակի մակերևույթը մի տեղ վառվում էր բաց բոսորագույն, մի ուրիշ տեղ փայլում գորշ-արծաթագույն, իսկ բյուրավոր մկանունքները, որոնց փոքրիկ հովը հետզհետե ալիքների էր փոխվում, փայլվում էին արևի առաջ ինչպես աղամանդ և կամ ջրածին, շրջուն աստղիկներ:

Կաթողիկոսը նայում էր այդ բոլորին. նայում էր և զմայլում է:

— Ինչպե՞ս գեղեցիկ, ինչպե՞ս հրաշալի է մեք երկիրը, — բացականչեց նա հանկարծ. — ինչո՞ւ, ինչո՞ւ շենք կարողանում հանգիստ սրտով ապրել այստեղ. ինչո՞ւ անիրավ ճակատագիրը հալածում է մեզ...

Նվ նա հոգով սլացավ դեպի հին դարերը, դեպի այն երջանիկ, անդրանիկ օրերը, երբ այդ տեղերին տիրում էր Գեղամը յուր թոռներով, անխառն ընդոծիներով. երբ այդտեղ լսվում էր միայն հարազատի բարբառը, երբ մարդիկ այդտեղ անծանոթ էին օտարին, նրա լուծին ու բռնությունը:

Նա հիշեց և այն բախտավոր ժամանակը, երբ հզոր Տրդատը հրամայում էր այդ երկրին. երբ Լուսավորիչը խաչը ձեռին այցելեց այդ ծովակին. երբ քրիստոնեության նորընծա զինադրոսները Սևան ամրոցը մտնելով՝ հալածեցին այդտեղից քրմերի խումբը և Սյունյաց տոհմական կոոց տաճարը ճշմարիտ աստուծո տուն դարձնելով՝ «սուրբ Հարություն» անունը տվին նրան: Նա պատկերացրեց յուր առաջ այն վայրկյանը, երբ Հայաստանյաց լուսատուն Քրիստոսի խաչը հինավուրց կուտան բարձունքը հանելով՝ նրա հովան-

վոյն ու խնամոցը հանձնեց Գեղամա ծիծաղախիտ ծովակը՝ յուր համր ու խաղաղ բնակիչներով, յուր գեղազարդ ափերով...

Իսկ ա՛յժմ... Այո՛, այժմ էլ այդ ծովակն ու կղզին Սյունյաց տե-
րերի կալվածն էին. նա գտնվում էր հայոց թագավորի հովանավո-
րության ներքո: Բայց եթե հանկարծ հագարացիք շրջապատեին
նրան, եթե արարացոց վայրենի և զարշաղեմ զորքը խուժեր այդ
կղզին, ավարի առներ նրա սրբությունները, սրի անցներ միաբա-
նությունը, գերի վարեր իրան՝ կաթողիկոսին, ո՛վ արդյոք պիտի
դիմադրեր նրանց...

Այս մտքերը հուզեցին կաթողիկոսի սիրտը և մի հանկարծական
երկյուղ պաշարեց նրան:

— Մի՛ թե այստեղ ապահով ենք մենք թշնամու հարձակումից, —
հարցրեց նա Սահակ սրբազանին:

— Ապահով ենք, եթե աստուծո աչք հովանի է մեզ... — պա-
տասխանեց եպիսկոպոսը:

— Բայց հովանի՞ է արդյոք:

— Մեզ մահկանացուներին հայտնի չէ ոչինչ: Կարելի է միայն
հուսալ, թե այս բազմաթիվ միաբանության մեջ կգտնվին սուրբ
մարդիկ, որոնց շնորհիվ և նա կազատե մեզ փորձանքից:

— Այո՛. «եթե գտանիցի անդ տասն, ոչ կորուսից և վասն տա-
սանցն», այդպես ասաց աստուծո հրեշտակը Արրահամին՝ երբ գնում
էր նա Սողոմր կործանելու: Բայց կգտնվի՞ն մեր մեջ տասն արդար
մարդիկ:

Գեո Վեհափառը չէր վերջացրել խոսքը, երբ նա նշմարեց մի լաստ,
որ Յամաքաբերդի կողմից հառաջանում էր դեպի կղզին:

— Ովքե՞ր են հյուր գալիս մեզ այսպես առավոտանց, — հարց-
րեց կաթողիկոսը եպիսկոպոսին:

— Գուցե ուխտավորներ, — պատասխանեց վերջինս:

Բայց Վեհափառը, որին անհանգստացնում էր կղզուն վերա-
բերյալ ամեն ել ու մուտ, դարձավ իսկույն դեպի վեհարան և հրա-
մայեց եպիսկոպոսին մարդ ուղարկել և եկվորների ո՛վ լինելն իմանալ:

Կես ժամից ետ, ներկայացավ կաթողիկոսին Դվնո կաթողիկո-
սարանի սպասավոր Թեոդորոս սարկավազը, որ կղզին մտնողներից
գլխավորն էր և հայտնեց Վեհափառին՝ թե Բեշիր զորապետը պատ-
րաստվում է մեծ զորքով գալ Սևան և պաշարել նրան կղզու մեջ:

Կաթողիկոսը գուշը նետեց:

— Այստե՞ղ էլ հանգիստ չեն տալիս ինձ, — բացականչեց նա
երկյուղազին, և ապա դիմելով Սահակ եպիսկոպոսին, ասաց. — տե-
սա՛ր, սրբազան, ուրեմն տասն արդար էլ չկա մեր մեջ:

— Գուցե... Բայց ինձ թվում է, թե աստված «կորուսանե զար-
դարն ընդ ամբարշտին», — կրկնեց եպիսկոպոսը Արրահամու խոս-
քերը:

— Ո՞վ է այդ ամբարշտը, — հարցրեց կաթողիկոսը:

— Ո՞վ գիտե. գուցե ես. գուցե նա, որ իրան արդար է համա-
րում, — պատասխանեց սրբազանը. — անկարելի է, որ այս շա-
րիքները հասնում լինին մեզ մի Հովնանի պատճառով...

— Բայց ո՞վ է այդ Հովնանը. ո՛ւր է գտնվում նա. ասա՛, թող
բռնենք և ծովը նետենք, գուցե այդպիսով աստուծո բարկությունն
անցնի:

Եպիսկոպոսը շպտապատասխանեց:

— Ինչո՞ւ լռել ես, սրբազան, — հարցրեց կաթողիկոսը:

— Հովնանի տեղը ես չգիտեմ, յուրաքանչյուր մարդ կարող էր
յուր գործերը քննելով ասել, թե որքա՛ն հեռի է Հովնան լինելուց:
Բայց ես մի բան գիտեմ. այդ այն է, որ Վեհափառը պիտի հեռանա
Սևանից, որպեսզի այստեղի միաբանությունն էլ Այրիվանից հայ-
րերի բախտը չճաշակի:

Կաթողիկոսը հասկացավ Սահակ եպիսկոպոսի ականարկությանց
նշանակությունը և խոր հառաչեց.

— Ուրեմն իմ երկրի մեջ չկա մի անկյուն, ուր ես գլուխս դնել
կարողանամ... ուր հանգչելու իրավունք ունենամ... — խոսեց ինքն
իրան կաթողիկոսը և ապա դիմելով Թեոդորոս սարկավազին՝ հարց-
րեց. — Ի՞նչ են խոսում իմ մասին Դվինում:

— Քո որոշումները, Վեհափառ տեր, ոչ ոք անխորհուրդ չի հա-
մարում, բայց, ասում են, որ եթե դու աթոռավայրում լինեիր, ոս-
տիկանը չէր հանդգնիլ քեզ հալածել:

— Իմ աթոռավայրո՞ւմ... Լավ. ես երկու օրից այնտեղ կլինեմ...
Կհասնինք, այնպես չէ՞, սրբազան, — դիմեց կաթողիկոսը եպիսկո-
պոսին:

— Դվին:

— Ո՛չ, Բյուրական ամրոցը. չէ՞ որ նա էլ իմ աթոռավայրն է:
Այդտեղ լինելով ես մոտ կլինեմ կաթողիկե եկեղեցուն: Ոստիկանը
գիտե, անշուշտ, որ Բյուրականը իմ դաստակերտն է, որ ես այդտեղ

դրյալ ու եկեղեցի ունիմ կառուցած և տարվա մեծ մասն անցնում եմ այդ ամրոցում:

— Կարող ենք երկու օրից հասնել:

— Ուրեմն այսօր եեթ ճանապարհվինք: Թո՛ղ մարդիկ լուր տանեն Դվին, թե կաթողիկոսը ելավ Սևանից: Թշնամին անշուշտ էլ չի դիմիլ այստեղ:

Եվ նույն ավոթ երեկոյան կաթողիկոսն յուր հետևորդներով ու մերձավորներով ելավ Սևանից և ուղղվեցավ դեպի յուր ձեռակերտ ամրոցը՝ Բյուրական:

Մի քանի օր հետո ներկայացան Նարրին կաթողիկոսի նվիրակները Դոան եպիսկոպոսի առաջնորդությամբ և հանձնեցին ոստիկանին կաթողիկոսի ձեռագիր մի նամակը և դրա հետ միասին՝ թանկագին ընծաներ:

Կաթողիկոսը յուր նամակով շնորհավորում էր նախ ոստիկանի գալուստը և աղոթում նրա հաջողությանց համար և ապա յուր ընծաներն առաջարկելով՝ խնդրում էր նրանից ապահովության հրովարտակ՝ թե՛ յուր անձի և թե՛ աթոռի համար:

Ոստիկանին դիմելու այս խորհուրդը տվել էին կաթողիկոսին Բյուրականում եղող յուր մերձավորները:

Բեշիրը այնքան տագնապով հետևում էր Հայրապետին, որ միայն Նարրի միջամտությունը կարող էր նրա հետապնդության առաջն անել: Այս պատճառով կաթողիկոսը շմերժեց մերձավորների խորհուրդը, որ արդարև, բարեբար հետևանք ունեցավ:

Ոստիկանը գրավվելով ոչ այնքան կաթողիկոսի քաղաքավար նամակից, որքան նրա զրկած ընծաներից, շնորհեց Հայրապետին ազատության հրովարտակ, թույլ տալով նրան ապրել՝ ուր որ ինքը ցանկանում էր:

Վեհափառը, իհարկե, յուր ձեռակերտ Բյուրականը գերազանց Դվինից: Որովհետև, գիտեր, որ մահմեդական իշխանավորի խուճեն ու ստորագրությունը չէին կարող ապահովել յուր անձը մայրաքաղաքում, այդ պատճառով մնաց Բյուրականում, մինչև որ տեսնե, թե տեղը ի՞նչ է հաջողում հայոց թագավորին:

Բայց Բեշիրը կատաղեց, երբ Նարրի հրամանը հասավ, որով ոս-

տիկանը պատվիրում էր նրան հանգիստ թողնել հայոց կաթողիկոսին:

Նա գիտեր, որ ոստիկանը ստացել է արդեն նվիրների մի բաժին և այդ է պատճառը, որ բարեկամացել է կաթողիկոսի հետ: Բայց չէ՞ որ ինքն էլ յուրը պիտի ստանար. չէ՞ որ Այրիվանից ձեռնունայն վերագառնալով՝ նա որոշել էր յուր վրեժը Սևանից առնել, իսկ եթե այդ չհաջողեր՝ ապա Բյուրականից:

Բայց ահա ոստիկանը խանգարում էր նրան: Ի՞նչ անել ուրեմն:

Նա դիմեց իսկույն Դվին, մահմեդական կրոնապետի օգնության: Վերջինս որովհետև մեծ ազգեցություն ուներ ինչպես յուր ժողովրդի, նույնպես և ոստիկանի վրա, ուստի խոստացավ Բեշիրին՝ ոչնչացնել տալ ոստիկանի հրովարտակը և նորեն կաթողիկոսին յուր վրեժխնդրության հանձնել:

Մինչդեռ Դվինում այս հոգսերով էին զբաղված և հայոց կաթողիկոսը անցնում էր յուր ձմեռը խաղաղությունում, մի երկու առաքյալները, այն է՝ Վահրամ սեպուհն ու Մարգարետունի իշխանը թափառում էին հայոց մեծ ու փոքր իշխանների գավառներում, մի բերդից անցնելով մյուսը, մի ամրոցից՝ գեպի մի ուրիշը:

Բայց նրանց առաքելությունը անցնում էր ապարդյուն և խոսքն ու հորդորը պտուղ չէին բերում:

Աղձնյաց իշխանն, օրինակ, խոստանում էր միացնել յուր զորքը արքայական բանակին, եթե միացած կտեսներ դրան Աշոտ սպարապետի զորքը և Աբաս արքանի զորքը գնդերը: Մոկաց իշխանը նույն համաձայնությունն էր տալիս, եթե հիշյալներ հետ միասին կգար պատերազմելու Վասպուրականի թագավորը: Աշոտ բռնավորը խոստանում էր մտնել դաշնակցության մեջ, եթե արքայական հրովարտակով յուր իշխանության կհանձնվեին Արարատի հինգ գավառները: Աբաս արքանի զորքը, ընդհակառակը, ավելորդ էր համարում կազմել մի դաշնակցություն, որ պիտի կռվեր Աշոտ-Ներկաթի գրոշի տակ: Նրա կարծիքով թագավորն արդեն վհատված ու հեռացած էր. պետք էր ուրեմն թույլ տալ նրան հանգստանալ մի ամրոցում, իսկ գահը հանձնել օրինավոր ժառանգին, այն է՝ իբրան: «Այնուհետև, ասում էր, կարիք չի լինիլ, որ Գևորգ իշխանն ու Վահրամ սեպուհը զորք մուրան իշխաններից և կամ միության միջնորդ հանգիստանան, զի քաջ թագավորին կմիտանան միշտ քաջերը»:

Այս բանակցութիւններն ամիսներ տեւեցին: Աշունն ու ձմեռը անցան և սկսավ Հայաստանի գեղեցիկ գարունը:

Նվ սակայն միջնորդ իշխանները ոչ մի միութիւն ստեղծել չկարացին:

Բայց Դվինի հազարացի կրօնապետը Բեշիր զորապետին արած յուր խոստումը կատարեց: Որքան էլ ոստիկանը համառ էր ու ինքնակամ, այսուամենայնիվ դենպետը կարողացավ համոզել նրան, թէ նա մեծ նախատինք է հասցրել Մահմեդի կրօնին, ապահովութեան գիր տալով հայոց կաթողիկոսին:

— Աստված այդ սուրը տվել է քեզ նրա համար, որ դրանով մեր կրօնը անհավատների մեջ տարածես, որ Մահմեդի քարոզած ճշմարտութիւնն աշխարհին ծանոթացնես, որ այդ ճշմարտութեան հակառակորդներին փշրես ու ջախջախես: Բայց դու, ընդհակառակը, խնամում ու հովանավորում ես մեր կրօնի թշնամուն, Մահմեդի հայհոյչին, սրբազան դուռանի անարգող մարդուն:

Այս և սրանց նման գրույցներ շարունակ անում էր կրօնապետը, մինչև որ ոստիկանը համոզվելով, թէ՛ ձանձրանալուց հրաման տվավ Բեշիրին՝ հետևել նորեն կաթողիկոսին և դարձնել նրան Դվին:

Բեշիրի ցանկութիւնն էլ այդ էր: Ամբողջ ձմեռը նա Դվինում մաշվել էր անգործութիւնից: Այժմ ահա՛ գարնան գեղեցիկ օրերի հետ, հասավ իրան ոստիկանի ավելի ևս գեղեցիկ հրամանը: Ի՞նչ էր մնում նրան անել, եթէ ոչ զորքերը հավաքել և դիմել Բյուրական:

Այդպես էլ նա արավ: Մի քանի օրվա մեջ կազմեց, պատրաստեց յուր հզոր բանակը և հրաժեշտ տալով բարերար ոստիկանին, դիմեց դեպի ծերուկ Արագածը:

Գարնան սկիզբն էր: Չնայելով որ Արագածը, Արայի լեռը և նույնիսկ Նուարլուրը պատած էին դեռ ձյունով, այսուամենայնիվ Անբերդու գավառը ծածկվել էր կանաչով: Նրա սիրուն դաշտերը, գեղեցիկ հովիտները, սարավանդներն ու լեռնալանջերը զարդարվել էին ընտիր ու գուլնզգուլն ծաղիկներով: Աղբյուրները բազմացել, առունները հորդացել և գետերը վարարել էին: Խաշնարածները իրանց ձմեռային հանգիստը թողնելով՝ բարձրանում էին դեպի Արագածի լանջերը, որպեսզի նրա հովասուն արտոներում իրանց հոտերն ու նախիրը արածացնեն:

Արարատյան դաշտի վրա դեռ խաղաղութիւն էր տիրում և գեղ-

տակն ու երկրազորքը սկսել էին զբաղել դաշտային աշխատութիւններով:

Հանկարծ Ոստանից յուր հասավ, թէ հազարացիք ստվար բանակով հառաչանում են դեպի Անբերդ: Նորեն փախուստն ու թաքուստը սկսան:

Կաթողիկոսը սակայն դեռ հանգիստ նստած էր Բյուրականում, այլև զբաղված յուր դաստակերտի բարեկարգութիւններով: Այն օրից ի վեր, որ նա ոստիկանից ստացել էր ապահովութեան հրովարտակ, բազմացել էին Բյուրականում ոչ միայն հողեր կոշման տեր անձինք, այլև աշխարհական ընտանիքներ, որոնք ապաստանել էին այդ տեղին՝ ինչպես կաթողիկոսի հովանավորութիւնը վայելող մի ամրութեան:

Ահեկի (ապրիլի) գեղեցիկ առավոտներից մինն էր: Վեհափառը յուր դղյակի պատշգամբում բազմած դիտում էր այն փառավոր ու ակնապարար հորիզոնը, որ շրջապատում էր հովասուն Բյուրականը: — Նրա հյուսիսային կողմից բարձրանում էր լայնադիր ու քառազազաթ Արագածը յուր ծաղկածին սարատափերով, լեռնային լճակներով և ձյունապատ ստինքներով: Հյուսիս-արևելյան կողմից երևում էր Արայի լյառը յուր կանաչազարդ լանջերով: Արևմտյան կողմից փակում էին հորիզոնը Բարդղի ձյունապատ կատարները. իսկ հարավից ձգվում էր մի դաշտահովիտ, որ Նուարլուր լեռան ստորոտը քերելով՝ հասնում էր մինչև Քասախի խառնուրդը և ապա դաշտանալով՝ տարածվում մինչև Մասիս: Այդ դաշտահովտի վրա ընկած էին բազմաթիվ գյուղեր ու վանքներ, որոնց իշխում էր հիշատակաց արժանի Օշականը, որ ամփոփում էր յուր մեջ Հայաստանյայց երկրորդ լուսաստուի, այն է՝ սրբույն Մեսրոպ բանկազին նշխարները: Մի փոքր հեռու երևում էր քաղաքամայր Վաղարշապատը, իսկ նրա մոտ հայոց եկեղեցիների թագուհին՝ նախաթոն էջմիածինը, սուրբ Գայաննի վանքը, Մարիանն կուսի Շողակաթը և վերջապես հզոր արքայի սերն ու վիշտը մերժող հրաշագեղ Հոփսի մեծի հոյակապ վկայարանը: Այս բոլորից ետ ամբողջում էր վեհապանծ Մասիսի սպիտակափառ կատարը, ծածկած հավիտենական ձյունով ու սառույցով, որ կարծես իշխում էր Արարատյան լայնածավալ դաշտի վրա իբրև հզոր ու անպարտելի միապետ:

Այս գեղեցիկ տեսարանները, որոնք գրեթէ ամեն օր գրավում էին կաթողիկոսին և զբաղեցնում նրան վերացական մտածութեան-

ներով, այսօր, կարծես թե, կրկնապատկել էին իրանց հրապույրը: Նա զվարճանում էր, որ կարողացել էր յուր դաստակերտի համար ընտրել այսպիսի մի գեղավայր, և որոշում էր ընդարձակել նրան նորանոր շինութուններով. ամրացնել մարտկոցներով և բազմացնել յուր մենարանի միանձնաց թիվը:

Բայց ահա հենց այդ ժամանակ գուժաբերը հասավ Բյուրական: «Բեշիրը գալիս է» խոսքը կայծակի արագությամբ տարածվեց բոլոր ամրոցում և ամենքին սարսափահար արավ: Ամրոցի դռները ճռնչալով փակվեցան, պատրաստի եղած զորքերը զինվեցան, ամրոցում գտնվող և զենք կրել զիտցող մարդկանց զենքեր բաժանվեցան, ի բաց շանելով նաև երիտասարդ հսգեորականները:

Բայց ի՞նչ. մի՞թե այդ տկար ուժերով պիտի կռվեն նրանք հազարացիների դեմ. իհարկե ոչ. դա հուսահատ դիմադրության պատրաստութուն էր:

Հետզհետե հասնող լուրերը հավաստեցին, թե Բեշիրը գալիս է ոչ թե Բյուրականը գրավելու, այլ կաթողիկոսին ձերբակալելու: Եվ ահա այդ պատճառով նորեն խնդիր ծագեց Վեհափառի փախըստյան համար: Նրա այն մերձավորները, որոնք վախենում էին, թե Բեշիրը կաթողիկոսին ձեռք ձգելուց ետ իրանց էլ պիտի կալանավորե, խորհուրդ տվին նրան Բյուրականից հեռանալ: Բայց Սահակ եպիսկոպոսը, Մովսես վարդապետը և տեղվույն միաբանության գլխավորները հակառակեցան այդ խորհրդին:

— Զպետք է մի անձի պատճառով շատերին զոհել, — ասում էին նրանք, — կաթողիկոսի փախստյան համար տեղ չի պակսիլ. բայց նրա ամեն մի փախուստը բազմաթիվ զոհեր է տալիս թշնամուն: Եթե ասույզած Վեհափառի համար մահ է որոշել, ապա նա չպիտի վարանի այդ որոշման հնազանդել. ըստ որում ո՛ր որ էլ փախչի, դարձյալ պատուհասը կհասնի նրան. իսկ եթե չէ որոշել, ապա Բեշիրի հարձակումը չի կարող վնասել նրան:

Բայց այս գրույցները շփարատեցին կաթողիկոսի և նրա մերձավորների երկյուղը: Կայացավ մի գաղտնի խորհուրդ, որ որոշեց Բյուրականի բախտը. այն է՝ համոզել կաթողիկոսին հեռանալ շուտով դեպի Բագարան, Աշոտ սպարապետի մոտ, և ազատել յուր անձը վտանգից: Սպարապետը ոչ միայն մեծ զորք ու անառիկ ամրութուն ուներ, այլև վայելում էր ոստիկանի բարեկամութունը: Հե-

տևապես Վեհափառը կապահովեր իրան, եթե ապավիներ այդ իշխանին:

Երբ կաթողիկոսը հայտնեց Սահակ եպիսկոպոսին յուր որոշումը և առաջարկեց նրան «խույս տալ աստուծո բարկութունից» յուր հետ միասին, սրբազանը պատասխանեց.

— Ես կմնամ իմ ժողովրդի հետ: Երբ նա կռվե, ես կաղոթեմ, երբ մեռնի, կմեռնեմ նրա հետ միասին...

Նույն որոշումն արին կաթողիկոսի հետևորդներից Մովսես վարդապետը, Թեոդորոս սարկավազը, երկու եղբայր՝ Մովսես և Դավիթ քահանաները իրանց աշխարհական եղբոր՝ Սարգսի հետ, և մի քանի ուրիշներ:

Բայց և այնպես նույն ավուր գիշերը կաթողիկոսը յուր երկշտ մերձավորները ժողովելով, նրանց հետ միասին խույս տվավ դեպի Բագարան:

Հետևյալ առավոտ մի քանի զունդ զինվորներ հառաջանում էին դեպի Բյուրական: Ամրոցականները հեռվից. նրանց տեսնելով՝ կարծեցին թե թշնամու հառաջապահներն են և սկսան տազնապով դեպի մարտկոցները վազել: Բայց երբ այդ գնդերը մոտեցան, նրանք զարմանալով նկատեցին ոստանիկների դրոշակները և ուրախությամբ լցվեցան: Եկողները ոչ թե թշնամիներ, այլ հայ զորքեր էին. բայց ո՛ր իշխանի զորքերը, ոչ ոք չգիտեր:

Երբ նրանք Բյուրականի պարսպներին հասան, ամրոցականները զարմանալով տեսան, որ մի քանի հարյուր հոգուց բաղկացած այս զորագունդը ոչ պետ ունի, ոչ գլխավոր, այլ մի ինչ-որ խարազանազգեստ մարդ, խաշանիչ դրոշմ ձեռին, առաջնորդում է նրանց:

Երբ ամրոցի դռները բացին օգնության հասնող զորքը ներս ընդունելու, Սահակ սրբազանը դեպի դրոշակակիր առաջնորդը առաջանալով, ասաց.

— Այս ի՞նչ եմ տեսնում... հայր -Սուլոմոն: Ըզնավորը զորապետ է դարձել...

— Այո՛, սրբազան. եկեղեցվո ազատութունը պաշտպանող զորքին ճգնավորները պիտի առաջնորդեն, — պատասխանեց խարազանազգեստ հայրը և պատմեց նրան, թե ինչպե՛ս էր ժողովել այդ զորագունդը:

Սուլոմոն ճգնավորը Սափաստան արքայից ժողովում էր հայ քահանա

էր, որ բախտի բերմամբ ազատութիւն գտնելով՝ վերադարձել էր հայրենիք և յուր օրերը վաճառելով անցնում էր ճգնութեամբ:

Լսելով Այրիվանքի կոտորածը և հայոց կաթողիկոսի կրած հաւածանքները, նրա մեջ վառվեց ազգակիցներին օգնելու նախկին եռանդը և նա սկսավ թափառել շններն ու ավանները և հորդորել ժողովրդին զենքի դիմելու և իրանց պաշտպանելու, քանի որ իշխանները մերժում էին նրանց այդ պաշտպանութիւնը:

Ճգնավորին ընկերացան մի քանի ազատ զինվորներ, որոնց շնորհիվ նա հետզհետե կազմակերպեց մի գունդ, որ օգնութեան էր հասնում հարձակման ենթարկվող գյուղացիներին: Երբ լուր տարածվեց, թե Բեշիրը դիմում է Բյուրական՝ կաթողիկոսին ձեռքակալելու, ճեղքնաւորը հրավեր կարդաց յուր գնդին՝ զնալ հայրապետին օգնութեան, որովհետև նա էլ նույնչափ լքյալ ու անօգնական էր, որքան գեղջուկ ժողովուրդը:

Այս հրավերը սիրով ընդունվեցավ զնդի կողմից:

Բացի այդ, ճգնավորի խմբին միացան նաև ավաններում գրտնրվող ուրիշ ազատ զորքեր, որոնք «մինչև այսօր երկրի իշխանների համար կովեցիներ, այժմ էլ եկեղեցվո իշխանի համար կովեցի» ասելով, հարել էին խաշանիշ գրողին և դիմել Բյուրական:

Ճգնավորի հետ եկած զորքը վեհարանի շուրջը պատած սպասում էր, որ Վեհափառը ելնէ և օրհնէ իրանց: Այդ մի բնական և իրավացի ցանկութիւն էր այն զորականի համար, որ ինքնակամ եկել էր յուր եկեղեցին և նրա պետը պաշտպանելու: Բայց որքան մեծ եղավ Սուլումոն հոր ցավը, երբ Դուան եպիսկոպոսը հայտնեց նրան, թե Վեհափառը խույս է տվել Բագարան:

— Իմ զորքերը կցրվեն, եթե այդ իմանան, — ասաց նա եպիսկոպոսին, — նրանք եկել են այստեղ Վեհափառին պաշտպանելու: Իսկ եթե նրանց հայտնվի, թե կաթողիկոսը ձգել է միաբանութիւնը յուր անձն ազատելու համար, նրանք գուցե վերադառնան հենց այս վայրկեանին:

— Ի՞նչ անենք ուրեմն. մենք կարող ենք այդ զորքի օգնութեան, — հարցրեց եպիսկոպոսը:

Փոքր մտածելուց ետ ճգնավորը պատասխանեց.

— Պետք է հայտնել նրանց, թե Վեհափառը հիվանդ է և ելնել չէ կարող: Այս անմեղ սուտը օգուտ կրեր մեզ:

— Չէ՛, հայր Սուլումոն, չկա մի սուտ, որ հանցանք չհամարվի, և չկա հանցանք, որ անպատիժ մնա, — նկատեց եպիսկոպոսը, — ես այդ տիրասեր զորքին խաբել չեմ կարող: Ավելի լավ է, հայտնեք նրան ճշմարտութիւնը իսկ մեր պաշտպանութեան գործը թողնենք նրա խղճին:

— Այդ միևնույն է, թե մենք մեր ձեռքով Բյուրականը հանձնենք թշնամուն:

— Ի՞նչ անենք ուրեմն, — հարցրեց եպիսկոպոսը տարակուսելով:

— Ոչինչ այլև անելու չունինք. մնում է, որ ես ինքս գործեմ այդ հանցանքը, եթե արդարև դա մի հանցանք է, — ասաց ճգնավորը: Ապա դուրս գալով վեհարանի բակը, հայտնեց զորքերին, թե Վեհափառը հիվանդ է և իմ բերանով ուղարկում է ձեզ յուր հայրական օրհնութիւնը»:

Ձորքը, իհարկե, հավատաց ճգնավորին և շատերը նրանցից եկան այն համոզման, թե թշնամու հարձակման լուրը վախեցրել է կաթողիկոսին:

Այս համոզումը մինչև անգամ բորբոքեց նրանց մեջ վրեժխնդրութեան կրակը:

Նույն օրն ևեթ զորքերը կարգավորեցին: Թե՛ ամրոցում եղածները և թե՛ նորեկները բաժանեցին մի քանի խմբերի, որոնց և կարգեցին զանազան տեղերում. այն է, ոմանց՝ աշտարակների մեջ, ոմանց՝ պարիսպների վրա և մնացյալներին՝ դռների առաջ կամ գաղտնի ծածկարաններում:

Ընդհանուր հրամանատարութիւնը հանձն առան տեղական զորքերի վրա՝ Թեոդորոս սարկավազը, որ քաջ զինաշարժ էր, իսկ եկվորների վրա՝ Սուլումոն ճգնավորը:

Արդեն ամեն ինչ պատրաստ էր, երբ թշնամին երևաց, որ հառաչանում էր Վաղարշապատի կողմից:

Իսկույն ամեն մի մարդ յուր տեղը բռնեց:

Սահակ եպիսկոպոսը հրամայել էր, որ ամրոցի հոգևորականներից նրանք, որոնք զենք չէին կրում, ժողովվին եկեղեցի և հսկումն կատարեն: Այդ հսկումը պիտի շարունակվեր բոլոր ժամանակ, քանի զորքը կովում էր: Կոչնակի ձայնն առնելուն պես եկեղեցին աղոթողներով լցվեցավ: Այդտեղ էին ինչպես հսկումն կատարողները, նույն-

պես և այն կանայք ու ծերունիք, որոնք զորքին պիտանի լինել չէին կարող: Ինքը եպիսկոպոսը առաջնորդում էր աղոթողներին:

Թշնամու զորքը մոտենալուն պես հարձակումն սկսավ: Բեշիրը կարծելով, թե կաթողիկոսը ամրոցումն է և թե վերջինս թափուր է պաշտպանության միջոցներից, որոշել էր հանկարծական հարձակումով վախեցնել կաթողիկոսին և ստիպել նրան ինքնակամ անձնատուր լինելու: Գոռոզ հագարացին ավելորդ էր համարում մինչև անգամ բանակցություն սկսել նրա հետ: Նա մտածում էր, թե իրավունք ունի հարձակվելու և կալանավորելու նրան, ինչպես յուր վերջին ծառային. ի՞նչ հարկ կար քաղաքավարական ձեռք գործ դնելու:

Բայց որքա՞ն մեծ եղավ նրա զարմանքը, երբ տեսավ, որ Բյուրականում այնպես շեն հանդիպում իրան, ինչպես Այրիվանքում, որ ամրոցի պարիսպներից ու աշտարակներից տեղում է յուր զորքի վրա նետերի սաստիկ տարափ և հարյուրավոր տվիներ ու գեղարդներ օդի մեջ թռչելով՝ շամփրում են հարձակվողների կրծքերն ու թիկունքը: Այս դեռ բոլոր չէր: Բերդի դռան աշտարակից թափվեցավ դուռը ջախջախել ճգնող զորքի վրա կարածյուրի կրակվող հեղեղ, որ շատերին տեղն ու տեղը այրեց:

— Ուրեմն մենք գործ ունինք ո՛չ թե անպաշտպան կաթողիկոսի, այլ զինավառյալ մի ամրոցի հետ, — ասաց Բեշիրը յուր մերձավորներին. — ետ քաշվենք, բանակ դնենք և կանոնավոր հարձակման պատրաստվենք:

Այս ասելով նա նահանջի փող հնչեցրեց և զորքերը պարիսպներից հեռացան: Ամրոցականներն ուրախության աղաղակ բարձրացրին և սկսան ծաղրել հագարացիներին, անվանելով նրանց «երկշտ ու կնամարդի»:

Թշնամին ոչինչ չէր պատասխանում. նա միայն կրճտում էր ատամները և վրեժխնդրություն սպառնում:

Նույն ավուր երեկոյան Բյուրականի պարիսպների վրա վառվեցան հարյուրավոր կրակներ և զորքն ու ժողովուրդը սկսավ ուրախություն կատարել:

Բայց թշնամու բանակում ուրիշ գործի վրա էին: Բազմաթիվ վարպետներ զբաղված էին բարաններ, պալիստրներ և ուրիշ պարսպահար գործիքներ պատրաստելով: Կառուցանում էին, մինչև անգամ, մի կրիա և փայտե շարժական աշտարակ: Զորքը պարա-

պած էր կախարաններ ու վերելակներ պատրաստելով, իսկ ինքը Բեշիրը անձամբ հսկում էր այդ աշխատությանց վրա:

Հետևյալ առավոտ ամրոցականները տեսան, որ թշնամին մի գիշերվա մեջ բավական գործ է կատարել և որ շարունակվող աշխատությունները հետզհետե սպառնացող կերպարանք են առնում: Բայց այդ բաներից նրանք չվախեցան. այլ իրանք էլ իրանց կողմից սկսան համապատասխան պատրաստություններ տեսնել: Ամենից առաջ աշխատեցին հրանյութի պաշարն ավելացնել և պարիսպների տակ գաղտնի անցքեր բանալով՝ կրիան այրելու կամ աշտարակը կործանելու մասին հարկ եղածը հոգալ: Գարբիներն զբաղված էին երկաթե կարթեր կամ ջախջախող գործիներ կոելով: Կանայք հնոտիներից գնդակներ էին պատրաստում և եռացրած ճարպի կամ ձյուրի մեջ թաթախում: Զորքն այդ ամենը փոխադրում էր պարիսպների կամ աշտարակների վրա: Ամեն տեղ աշխատանքը եռում էր. ամենքն էլ մասնակցում էին մի որոշ գործի:

Սրեք օրից ետ վերջապես թշնամին նորեն սկսավ մոտենալ և առաջ վարել ռազմական գործիները: Մի հարյուր հոգի զբաղված էին տափարակ ու լախնադրի կրիան գլանների վրա գլորելով. մի հարյուրը առաջ էր վարում անիվների վրա հաստատած եռահրկյան աշտարակը: Մի խումբ բերում էր բաբանն ու խոյը, մի ուրիշը պալիստրները, մի երրորդը՝ ջրով լի տիկերը, որոնցով պետք է պարիսպներից թափվող կրակը հանգցնեին. իսկ զենք շարժող զորականն սկսում էր ամրոցի շուրջը պատել:

Այդ միջոցին Բյուրականի եկեղեցում հանդիսավոր պատարագ էր մատուցանում Սահակ եպիսկոպոսը: Ժողովրդի հետ միասին զբոսնելում էր եկեղեցում նաև զորքը: Նա եկել էր վերջին անգամ պատարագ տեսնելու, վերջին անգամ յուր սուրբ նախահարց հոգեբուխ երգերը լսելու և Փրկչի կենարար մարմնին ու արյանը հաղորդվելու:

Բացակա էին միայն պահնորդ զորքերը, որոնք հսկում էին ամրոցի դռներին և թշնամու շարժմանը:

Զորքին հաղորդություն տալուց առաջ Սահակ եպիսկոպոսը խոսեց նրա հետ բեմի վրայից.

— Չորս հարյուր յոթանասուն տարի առաջ, ով իմ սիրելի գավակներ, պատրաստվեցան թշնամու հետ կռվելու Վարդանանց քաջերը: Նրանք էլ ձեզ նման նախ աստուծո օգնության և ապա իրանց բազկի զորություն դիմեցին: Նրանք էլ աշխարհային փառ-

քի կամ անձնական շահու համար չէին կոչում, այլ հայրենիքի և եկեղեցու ազատութեան համար: Ինչպես այսօր, այնպես էլ այն ժամանակ, թշնամին կամենում էր այդ ազատութիւնը խլել, հայ ազգն ստրկացնել, բայց Վարդանանց քաջերը թույլ չտվին նրան այդ անելու: «Ավելի լավ է ազատ մեռնենք, քան ստրուկ ապրենք», ասացին նրանք և անկեղծ սրտով հարձակվեցան թշնամու դեմ, որ կրկնապատիկ զորավոր էր իրանցից: — «Չվախենաք հեթանոսների բազմութիւնից, մահկանացուի ահալոր սրից, — ասում էր Վարդանը յուր զորքերին, — զի եթե աստված մեզ օգնե, մենք նրանց կսատակենք և ճշմարտութեան կողմը կբարձրանա: Բայց եթե հասած է մեր մեռնելու ժամը, ապա ավելի լավ է, որ մեռնենք սուրբ կովի մեջ և քաջութեան հետ վատութիւն չխառնենք...»: Եվ նրանք քաջաբար կովեցին. բազմաթիւ թշնամիներ սատակեցին և իրանք էլ քաջութեամբ մեռան՝ սրերը ձեռքներին, հարվածները կրծքի մեջ... բայց նրանց անունը անմահ մնաց մինչև այսօր և անմահ պիտի մնա հավիտյան... Ո՞վ կիմանար աշխարհում, թե եղել են Վարդանանք, եթե նրանք երկչոտութեամբ միայն իրանց անձն ապրեցնեին: Չէ՞ որ նրանցից առաջ և հետո ապրել և մեռել են միլիոնավոր մարդիկ, ո՞վ է դրանց անունը հիշում: Իսկ Վարդանանց քաջերին չեն մոռանում, որովհետև նրանք կովիլ ու մեռել են ամենասուրբ գործի՝ հայրենիքի ազատութեան համար: Դուք էլ ահավասիկ կամենում եք հավասարվել Վարդանանց. դուք էլ նրանց նման պատրաստվել եք եկեղեցու և հայրենի ազատութիւնը պաշտպանելու, դուք էլ կամենում եք անմահ անուն ժառանգել ազգի մեջ... Ուրեմն մի՛ վախենաք թշնամու զորութիւնից, նրա ահալոր պատրաստութիւնից: Չիր դատն արդար է և կռիվն իրավացի. իսկ աստված զորավիգ է լինում արդարութեան: Եթե մինչև անգամ մահ հասնե ձեզ այս կովում, ուրախութեամբ ընդունեցեք նրան, զի դրա փոխարեն երկնքում անանց կյանք, իսկ երկրում անմահ անուն պիտի ժառանգեք: Այս հանդիսավոր ժամուն և աստուծո սեղանի առաջ ես էլ կրկնում եմ սուրբ Առնոյ երեցի այն խոսքերը, որ նա ուղղեց Վարդանանց քաջերին. «Մի՛ թուլութեամբ լքանիցեմք, եղբարք, այլ պնդութեամբ սրտիվ և հաստատուն հավատով կամակար հարձակեցուք ի վերա թշնամյացն, որ հարուցյալ գան ի վերա մեզ: Մեր հույս մեզ կրկին երևի. «Եթե մեռանիմք՝ կյանք», և եթե մեռուցանեմք, մեզ նույն կյանք առաջի կան...»: Մոտեցեք ուրեմն ճշմարտութեան և սուրբ իրավանց

համար մեռնող Փրկչի մարմնին ու արյանը. հաղորդվեցեք նրան և այդ հաղորդութիւնը թող արիացնե ձեր սրտերը, ուժ տա ձեր բազկին և հաղթութիւն՝ ձեր սրին...

Երբ պատարագիչ սրբազանը ս. հաղորդութեան սկիհը ձեռին խոնարհեց բեմի վրա, զորքերը կարգով առաջ եկան և հաղորդվեցան: Նրանց հետևեց ամբողջ ժողովուրդը սկսած փոքրից մինչև մեծը, որովհետև ամենքն էլ պատրաստվում էին օրհասական կովի:

Փոքր ժամանակից ետ զորքերն արդեն պարսպի և մարտկոցների վրա էին:

Արևն արդեն բարձրացել էր, երբ թշնամու նախահարձակ զենդան ամբողջ շուրջը պատեցին և սկսան նետածիգ լինել դեպի պարսպի հայ զինվորները: Վերջիններս պատասխանեցին նրանց նույն զենքով:

Ապա հետզհետե մոտեցան կանոնավոր խմբերը, որոնց մի-մի շարքը ասպարափակ անելով՝ ծածկում էր թե՛ իրան և թե՛ հետևող խմբերին: Վերջիններս այդպիսով պատասպարված՝ նետածիգ էին լինում անընդհատ: Այդ դեպքում պաշարյալներին պաշտպանում էին միայն պարսպի ատամները:

Մի առ ժամանակ հակառակորդներն զբաղված էին այս հանգիստ տուրևառով: Բայց ահա մոտեցրին պարսպին մի ստվարագլուխ խոյ: Դա ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ մի ահագին գերան, որ հաստ շղթաներով կախված էր անիվների վրա ամրացրած մի ծածկի առաստաղից և զլխին հագցրած մի հաստ ու սրածայր երկաթ: Այդ կախարանավոր գերանը պարսպին մոտեցնելով՝ նրա ետևից շվանով քաշում էին տասնյակ մարդիկ և հանկարծ բաց թողնելով՝ երկաթե գլուխը զարկում պատին: Այդպիսով նրանք քարերը խախտելով շախատում էին պարսպը կործանել:

Ուրիշ կողմերից մոտեցնում էին բարաններ ու պալիստրներ՝ լարած արջառի ամուր շիղերով: Դրանց վրա դնում էին ահագին քարեր և ուժգին թափով զարկում պարսպի շուրթերին:

Պարսպահար գործիների շուրջը վխտում էին բազմաթիւ զորքեր: Նրանցից ոմանք գործիներն էին շարժում, ոմանք գործավորներն պատասպարում և ոմանք գործիների դեմ խիզախող մարտիկները վանում:

Բայց հազիվ առաջին խոյը սկսել էր յուր հարվածները և ահա պարսպի վրայից թափեցին նրա վրա կրակված կարի հեղեղ և նավ-

թով թաթախուն խոտի խրճիկներ, որոնք խոյի տախտակե ծածկը վառելով, ահագին հրդեհ առաջացրին: Չնայելով որ հրշեջները իրանց տեղերը դատարկելով աշխատեցին հրդեհը հանգցնել, այնուամենայնիվ բոցը լափեց խոյի ծածկն ու կախարանը և գործին անպիտանացած ընկավ գետնի վրա:

Ոչնչացած խոյին փոխարինեց մի ուրիշը, որի ծածկը պատած էր թրջած թաղիքով և տամկացած կաշիներով: Ամրոցականները նրա դեմ էլ սկսան մրցել համապատասխան հնարներով:

Իսկ քարեր արձակող պալիստրների դեմ միայն մի միջոց ունեին նրանք. այն է՝ չվաններով կապում ու կախում էին պարսպից խոտի ահագին խուրճեր, որոնց դիպչելով՝ պալիստրի ուումը կորցնում էր յուր թափի գորութունը և այդպիսով անվնաս դառնում պարսպի համար: Բայց թշնամին յուր երկարաբուն ջահերով վառում էր այդ խուրճերը, որից հետո ամրոցականները չվանը կտրելով՝ վայր էին ձգում հրդեհված խոտը և ուրիշ խուրճեր փոխարինում նրանց:

Մինչդեռ թշնամին մի կողմից յուր պարսպահար գործիներով աշխատում էր պարիսպներն ու պատնեշները փլցնել, մյուս կողմից նրա ավելի խիզախ խմբերը սանդուղքներ ու վերելակներ էին ամրացնում պարսպի ու աշտարակների վրա և աշխատում էին դեպի վեր բարձրանալ: Նրանք վահանները գլխներին և սուրը ձեռքներին բռնած՝ մազլցում էին այդ սանդուղքները և զարմանալի արիությունով դեպի վեր սուրալով՝ աշխատում էին գոռով ներս թռչել դեպի ամրոցը:

Բայց հայ զինվորները ժամանակ չէին տալիս այդ քաջերին: Երկաթե ահագին ձողերով, սվիններով և նիզակներով շարունակ հարվածում, վայր էին գլորում նրանց կամ երկաթե ժանիքավոր կարթերով նրանց գլուխն ու մարմինը շամփրելով՝ դեպի վեր էին քաշում և շարաշար սատակում: Շատ տեղ էլ սանդուղքները գլորելով՝ գետին էին թոթափում վրան մազլցողներին:

Թշնամու հարձակումն անընդհատ շարունակվում էր: Թե՛ գրսից և թե՛ ներսից կովում էին կատաղությամբ: Ոչ մի կողմը տեղի չէր տալիս մյուսին: Նետերի տարափ էր, որ տեղում էր վերից վայր և հակառակ. սվիններ ու գեղարդներ էին, որ շարունակ թռչում էին օդի մեջ. սանդուղքներ էին, որ ջախջախվում, նիզակներ, որ փշրվում, վահաններ, որ ջարդվում էին:

Իսկ բոցն ու կրակը ինչպես մի լայնածավալ հրդեհ պատում էր պարիսպները, պատնեշները և աշտարակները:

Բեշիրը տեսնելով որ բյուրականցիների ընդդիմությունը ահագին կոտորած է անում յուր գորբի մեջ, հրամայեց նրան նահանջել այդ օրը: Պարիսպների տակ կուտակված էին ահագին թվով դիակներ, որոնց թշնամին ժողովելով՝ հպիվ մինչև երեկո թաղել կարողացավ մի ընդհանուր փոսի մեջ:

Այս հանգամանքը կատաղեցնում էր Բեշիր գորավարին. նա փրփրում և ատամները կրճտում էր: Բայց ի՞նչ կարող էր անել: Պաշարյալները իրանց պարտքն էին կատարում և պաշտպանվում էին հերոսաբար:

Մի վայրկյան նա մտածեց թողնել Բյուրականին բռնությամբ տիրելու որոշումը և առաջարկել կաթողիկոսին անձնատուր լինել խաղաղությամբ: Նա հավատացած էր, թե կաթողիկոսը ամրոցումն է և թե ինքը վերջ ի վերջո պիտի տիրե նրա դոլակին և ձեռքակալե նրան: Բայց մեկ էլ մտածելով, որ պաշարյալները կարող են յուր առաջարկությունը մերժել, իրան էլ այդպիսով ծաղրել ու վիրավորել, թողեց այդ որոշումը:

— Զենքի ուժով կառնեմ և կհատակեմ այս ամրոցը, — ասաց նա վերջապես և հրաման տվավ գորքին՝ նոր և սաստկագույն հարձակման պատրաստվելու:

Հետևյալ առավոտ, դեռ արևը չծագած, Բիշիրը նորեն յուր գորքերով դեպի բերդը դիմեց: Նորեն նետածիգներն ու պարսպահարները իրանց գործն սկսան: Բացի այդ, պաշարյալները երկյուղով տեսան, որ փայտակերտ աշտարակն ու ահագին կրիան, որոնց նախընթաց օրը թողել էին պարիսպներից հեռու (որովհետև հույս ունեին ավելի թեթև գործիներով պարիսպները փլցնել), արդեն մոտեցնում են՝ առաջինը պարիսպներին, իսկ երկրորդը՝ բուրգերից մինն: Նրանց երկյուղը ոչ թե աշտարակի ու կրիայի տալիք հարվածներից էր, այլ այն մտադրութունից, թե չլինի՞ այդ գործիները շմոտեցնեն այն տեղերին, ուր ցանկալի էր, այսինքն՝ ուր օր դարան էին լարել իրանք: Այս պատճառով ինչպես նախընթաց, նույնպես և այդ օրը հայ զինվորները շմոտեցան պարսպի ա՛յն մասին, որ ամենից թուլյն ու դյուրամատուլցն էր, կամենալով մոլորեցնել թշնամուն: Իսկ վերջինս, որ օր առաջ արդեն նկատել էր ինչպես այդտեղի հարմարությունը՝ աշտարակից կամուրջ ձգելու համար, նույնպես և այն, որ գորքերը չեն պաշտպանում այդ մասը, եկել էր այն եզրակացության, թե ներսից ուրեմն կուլան շունի պատվարը և այդ է

պատճառը, որ գործը չէ կանգնում այդտեղ: Ուստի շուտով եռհարկյան մարտկոցը անիվների վրա տատանելով սկսավ մոտենալ պարսպի այդ մասին: Պաշարյալների ուրախութեանը շափ չկար: Որովհետև նա կանգ պիտի առներ հենց այնտեղի վրա, ուր իրանք փորել էին ընդարձակ գետնափոր, որի վերին երեսը պահպանվում էր ներսից զարկած և հենարանների վրա հաստատած մի տախտակամածով: Այդ գետնափորի մեջ տեղ-տեղ դարսված էին նավթով թաթախուն խոփի ու խրճիկներ: Եթե աշտարակը կանգնեցնեին գետնափորի վրա, իրանք հենարանները հանելով՝ տախտակամածը պիտի քանդեին: Այդպիսով հողի ծածկը աշտարակի ծանրութեան չդիմանալով՝ պիտի փլչեր, որով և մարտկոցը վայրահակ կործաներ: Այնուհետև խոտն ու խոփը կրակելով՝ պիտի այրեին նաև աշտարակը:

Պաշարյալների ակնկալությունն ի դերև չեղավ: Փայտակերտ մարտկոցը կանգնեցրին պարսպի դուրամատուց տեղի մոտ, ի՛սկ և իսկ գետնափորի վրա: Հագարացիների մարտիկները աշտարակը մտնելով իրանց գործն սկսան: Նրա ներքին հարկից սակրերով ու նիգերով փորփրում էին պարսպի հիմքը: Երկրորդ հարկից՝ փոքրիկ խոյերով խախտում էին նրա պրզունքի քարերը: Այդ երկու բաժանման աշխատավորներին պաշտպանում էր պաշարյալների հարվածներից տամուկ կաշով պատած հաստ տախտակամածը, որ երկրորդ հարկի հատակից բացվելով՝ կառչում էր պարսպին և այդպիսով ծածկում պարսպահարներին:

Հայ գործերի մի սովոր խումբ վազեց իսկույն աշտարակի կողմը և սկսավ կոփվ մղել նրա երրորդ հարկի մարտիկների դեմ, որոնք աշխատում էին երկաթապատ կամուրջը պարսպի վրա իջեցնել:

Երկու կողմից էլ կատաղի կոփվ սկսավ: Նետերը տեղում էին աչ ու ձախ. նիզակները ճոճում ու հարվածում. ժանիքավոր սվինները խփում ու միմյանց կառչում. բայց կովոզներից ոչ մինը տեղի չէր տալիս մյուսին:

Հանկարծ երկաթե ձողապատ կամուրջն աշտարակի բարձունքից ճռնչալով իջավ պարսպի վրա և հագարացի մարտիկները միմյանց նտնից սկսան նրա վրայով խուժել դեպի պարսպը:

Այստեղ փրթեց հուսահատ կոփվ. ներսիները դիմադրում էին հերոսաբար, դրսիները խիզախում համարձակորեն: Նիզակներ էին՝ որ փշովում, վահաններ՝ որ ջախջախվում, սրեր՝ որ շողում կամ թռչում էին աչ ու ձախ, և մարտիկներ, որոնք կամրջի ու պա-

րսպի վրայից թռթափվում էին դեպի վայր: Հագարացի ընկած զինվորներին շարունակ փոխաբերում էին նորերը, որոնք ներքին հարկից վազում էին դեպի վեր դիվական ճարակութեամբ: Մինչդեռ հայ գորաց թիվը գնալով նվազում էր: Որովհետև մյուս կողմերի վրա կովոզներից սրանց օգնութեան հասնել չէին կարող. ամեն մի խումբ լուր դիմադիր հակառակորդն ուներ: Բայց և այնպես այդ սակավաթիվ քաջերը կոփում էին հուսահատ կատաղութեամբ և միևնույն ժամանակ զարմանում կամ զայրանում, որ աշտարակը այդքան ժամանակ կանգուն է մնում յուր տեղը:

Փոքր մի ևս և հայ կտրիճները պիտի հաղթահարվեին, և աշտարակի գործերը վերջին հարվածը տալով նրանց, պիտի խուժեին պարսպից ներս: Բայց ահա՛ հանկարծ լավեց մի բոմբյուն, ապա մի դրոզոց, և փայտակերտ աշտարակը, ալիքների մեջ ընկղմող հսկայական նավի նման ճոճալով ու տատանելով սկսավ մի կողմից խրվիլ գետնի մեջ և մյուս կողմից հակվելով՝ զարնել պարսպին: Կամուրջն ու ներքին տախտակամածը փշրվեցան, վերին հարկը մյուս երկուսից բաժանվելով կործանվեցավ, իսկ վերջիններին շրջապատեց մի՛ սոսկալի հրդեհ, որ առաչացել էր գետնափորի մեջ նավթով ողողած խոփների վառվելուց:

Հագարացիները այդ տեսնելով հուսահատութեան աղաղակ բարձրացրին, մինչդեռ հայերն ուրախութեան ու ցնծութեան ձայներ էին արձակում: Թեպետ հրեջեների խումբը շրջապատեց իսկույն վառվող աշտարակը և թափեց նրա վրա յուր այծասիկների ջուրը, սակայն կրակը հանգցնել չկարողացավ: Բոցեղեն լեզուները, որոնք գետնի միջից անընդհատ ծառանալով շրջապատել էին աշտարակը, գրեթե կես ժամում այրեցին ու մոխիր դարձրին նրան՝ յուր մեջ ունեցած զենքերով ու գործերով:

Աշտարակից ավելի լավ բախտի չհանդիպեց կրիան, որ գլխավոր բուրգին մոտեցնելով՝ կամենում էին նրա ներքին հարկը խրամատել: Կրիան մի քառակուսի և լայնադիր տախտակամած էր, մի քանի կանգուն բարձրութեամբ, հաստատված ութ սովոր անիվների վրա և շորս կողմից պատած անեփ ու թաց կաշվով, որ նրան վերին կողմից ազատ էր պահում հրդեհից: Այդ ծանրաշարժ գործին առաջ էին մղում գլանների վրա ձգած տախտակների վրայով: Բուրգին կամ պարսպին մոտեցնելուց ետ, նրա տակ մտնում էին մի քանի տասնյակ մարդիկ, որոնք և բրերով ու նիգերով սկսում էին քանդել պատվարը,

չվախենալով ամրոցական հարվածներից, որովհետև հաստաշին տախտակամածը պաշտպանում էր նրանց:

Սակայն բյուրականցիք ուրիշ հնար էին մտածել նրան կրակելու համար: Հենց որ հագարացիք առաջին փոքրիկ խրամատը բացին, իրանք այդ տեղով սկսան թափել ահագին քանակությամբ թեփախառն նավթ: Հեղուկը հոսելով լճացավ կրիայի տակ. ապա մի ակնթարթում կրակեցին նրանք այդ հեղուկը հենց խրամատի բերանում: Բոցը ծավալվելով մտավ կրիայի մեջ: Պարսպահար գունդն սկսավ փախչել. շատերն էլ կրակից բռնվեցան, իսկ կրիան մնաց բոցեղեն լեզուների մեջ: Այդ միջոցին բուրգի վերևից սկսավ տեղալ նետերի սաստիկ տարափ այն խիզախ խմբերի վրա, որոնք կարթավոր շվանները ձեռքներին մոտենում էին կրիային՝ կրակների միջից նրան ազատելու համար: Այդ անել, իհարկե, թույլ չտվին նրանց հայերը, և կրիան հետզհետե այրվելով դարձավ մի մոխրակույտ:

Ջորապետի կատաղությանը շափ չկար: Արաբական նժույզը հեծած, սուսերամերկ և սրարշավ նա դիմում էր մերթ այս և մերթ այն կողմը, և ահեղ որոտալով՝ առաջ էր մղում մարտիկներին, ոմանց թշնամանում, ոմանց խրախուսում էր. հայ կտրիճներին օրինակ էր տալիս նրանց. վառում, բորբոքում էր պատերազմը: Բայց բոլորն իզուր, բոլորն ապարդյուն: Հայոց նետերն ու կրակը ահագին կոտորած էին անում նրա զորքի մեջ: Շատերը նրանցից ձգում, փախչում էին և զորավարի հրամանն ու սպառնալիքը չէր վերադարձնում դասալիքներին:

Վերջապես մի քանի ժամվա կատաղի կռվից ու խիզախ հարձակումից ետ Բեշիրը հրաման արավ զորքին նահանջ տալու և բանակատեղը դառնալու:

Այդպես էլ կատարվեցավ:

Իսկ բյուրականցիք ուրախության աղաղակներով ծաղր ու ծանակ էին անում նրանց:

Այդ գիշեր թշնամու բանակը կարծես սուգի մեջ էր, մինչդեռ Բյուրականը ջահերով ու դամբարներով լուսավորված՝ հաղթության տոն էր կատարում:

Հետևյալ երկու օրը թշնամին հարձակում չարավ, որովհետև զբաղված էր յուր վնասները դարմանելու և նոր զորախմբեր կազմելու հոգսերով:

Երրորդ և հետևյալ օրերը նա շարունակ հարձակվում և մի քանի ժամ անհաջող կռիվ մղելուց ու հարյուրավոր հոգիներ կորցնելուց ետ վերադառնում էր բանակ:

Յոթ օր անցավ այսպես և սակայն Բեշիրը չկարողացավ Բյուրականն առնել: Ութերորդին՝ նա պատրաստվում էր բանակը վերցնել և հեռանալ, երբ մի դժբախտ ու անակնկալ դեպք հայոց բախտի անիվը դարձուց:

Սուլմոն ճգնավորի բերած զորքերից երկու հոգի, որոնք պահանորդ խմբից էին, վեճի բռնվեցան կաթողիկոսարանի թիկնապահների հետ: Վեճը կռվի փոխվելով՝ բյուրականցիները նորեկներին ծեծեցին: Վերջիններս առանց իրանց առաջնորդի խնդիրն ու թախանձանացը ուշադիր չլինելու՝ դիմեցին վեհարան՝ կաթողիկոսին գանգատվելու: Սահակ եպիսկոպոսը դիմավորեց նրանց և յուր քաղցր խոսքերով ու հորդորներով աշխատեց զինվորների սիրտը ամոքել, բայց վերջիններս անդրդվելի մնացին. նրանք կամենում էին կաթողիկոսին տեսնել:

Երբ վերջապես եպիսկոպոսը հայտնեց, թե կաթողիկոսը Բյուրականում չէ, հետևապես նրան տեսնել չեն կարող, պահանորդ զինվորները կարծես սառեցան:

«Ի՞նչ, ուրեմն մենք մեր կաթողիկոսին չէինք պաշտպանում. ուրեմն մեր անձը վտանգի էինք ենթարկել մի քանի թշվառ բյուրականցիների՝ համար...», ասացին նրանք եպիսկոպոսին և առանց այլևս ուշադիր չլինելու նրա խոսքերին, իրանց տեղը վերադարձան:

Նույն ավուր երեկոյան սև խորհուրդ հղացան այդ երկու հայերը, որոնք, դժբախտաբար, պահանորդ լինելով՝ ո՛չ եկեղեցումն էին գտնվել, ո՛չ եպիսկոպոսի քարոզը լսել և ո՛չ հաղորդություն առել: Նրանց սրտերը ոչնչով չէին փափկացել այդ օրհասական օրերում: Ընդհակառակը, դեռ ավելի խստացել ու անգթացել էին թե՛ պատերազմի արյան գոլորշիներով և թե՛ կաթողիկոսարանի թիկնապահներից կրած վիրավորանքով:

— Կաթողիկոսն ինքը փախել է Բագարան, իսկ յուր ժողովուրդը թողել թշնամու առաջ. օրինավո՞ր բան է այս, — հարցնում էր զինվորներից մինը մյուսին:

— Իհարկե, ոչ:

— Ինչո՞ւ ուրեմն մենք մեր գլուխը մահուն ենք տալիս: Բեշիրը երբ էլ վենի, Բյուրականն առնելու և մեզ ամենքիս սուր է քաշելուս:

Եթե կաթողիկոսը, որ հայր ու խնամակալ է, թողնում է ամենքին ու փախչում: մենք ինչու՞ չպիտի հետևենք նրա օրինակին: Ո՞վ կպահանջ մեր կիսն ու զավակները, եթե մենք սպանվինք: Իհարկե՞ ոչ ոք:

— Ի՞նչ անենք ուրեմն. փախչե՞նք այստեղից, — հարցրեց ընկերը:

Առաջին գինավորը մի փոքր մտածեց և ապա շշուշուով ասաց.

— Մենք կարող ենք միևնույն անգամ վրեժխնդիր լինել մեզ ծածոնների:

— Ինչպե՞ս:

— Միևնույն անգամ կարող ենք մեզ հարստացնել...

— Բայց ի՞նչ պիտի անենք:

— Բեշիրը հո ամրոցը վերջ ի վերջո պիտի առնի:

— Այո՞:

— Հո բուլոբին պիտի կոտորի:

— Այո՞:

— Է՞, եթե մենք կենդանի մնանք, բյուրականցիներին ի՞նչ վնաս:

— Իհարկե ոչինչ:

— Ուրեմն ես կերթամ այս գիշեր Բեշիրի մոտ:

— Հետո՞:

— Կխոսեմ նրա հետ: Եթե նա կհամաձայնի տալ մեզնից յուրաքանչյուրին հարյուրական ոսկի, այլև Ոստանում հարյուր արտավար հող, մենք ամրոցը կհանձնենք նրան...

Պահանջող գինավորի աչքերն ուրախությունից փայլեցին: Ո՞վ խիղճը, ո՞վ հղորթ թշվառությունը շարժեցին այդ վայրկենին նրա սիրտը, որ հրճվում էր ապագա հարստության ու երջանկության հուսով:

— Գնա՛. իսկ ես կբանամ աշտարակի փոքրիկ անցքը... Ամբողջում ո՞վ կարող է իմանալ, թե մենք առաջնորդեցինք Բեշիրին... չէ՞ որ շատ տեղերում կան անցքեր և պահանջողներ...

Ասացին և կատարեցին:

Կես-գիշերվա մեջ հագարացիների փողը հնչեց ամրոցում: Հայոց զորքն ու ժողովուրդը, որ հանգիստ քնած էին, և չէին երազում, թե հաղթված թշնամին կհամարձակի մոտենալ բերդին, սարսափահար վեր թռան տեղներից: Աղմուկն ու աղաղակը բռնեց ամեն տեղ. հագարացիները կոտորել սկսան... Չնայելով որ հայոց զորքը զենքի գիմեց իսկույն, չնայելով որ Թեոդորոս սարկավազն ու Սողոմոն ճզգ-

նավորը սրերը ձեռքներին զորքի առաջն անցան, ահավոր ձայնով փրախույս կարողացին և սկսան կովել ներս խուժողների դեմ, այսուամենայնիվ նրանց ընդդիմությունը չկարողացավ ընկճել թշնամու զորությունը, որ գնալով աճում և ամեն տեղ գրավում էր, որովհետև ամրոցի մեծ դռները բացված էին արդեն և հագարացիք գունդագունդ ներս էին թափվում:

Անցան մի քանի ժամեր. օրհասական կոիվն ու հուսահատ ընդդիմությունը վերջացավ... Ամրոցն ամբողջապես ոտորկեցավ արյունով. փողոցներն ու տները լցվեցան դիակներով. որքան զորք ու ժողովուրդ կար ամրոցում, ամենքը գրեթե նահատակվեցան. բայց կրկին չափով հագարացիներ ջնջվեցան, որովհետև ամեն մի հայ զինվոր՝ մեռնելուց առաջ՝ սատակում էր մի քանիսին:

Երբ արյան գոլորշիներից արբած հրոսակները ներս խուժեցին եկեղեցին, Սահակ եպիսկոպոսը հսկումն էր կատարում այդտեղ: Նրան շրջապատել էին ծերունի միաբանները, անզոր կանայք և զանազան ծերունիք: Աղոթք ու պաղատանք, լաց և կոծ իրար միախառնված զորդացնում էին տաճարը: Հանկարծ շրջապատեցին նրանց սուսերամերկ զինվորները, ահարկու դեմքերով, արյունոտ ճաշացքներով և վայրենի աղաղակով:

Սակայն ո՞չ սրերի շողալը և ո՞չ դահիճների սպառնանքը չվախեցրին աղոթող նահատակներին: Կարծես թե հենց դրան էլ սպասում էին նրանք: Ժողովրդի մի մասը դուրս փախավ եկեղեցուց, մի մասը տեղն ու տեղը սրի ճարակ դարձավ, իսկ եպիսկոպոսին ու միաբաններին դուրս քաշեցին իրանք, կատաղի զինվորները, և բերին կանգնեցրին Բեշիրի առաջ:

— Ո՛ւր է ձեր կաթողիկոսը, — հարցրեց նրանց զորապետը:

— Գնաց Բագարան, — պատասխանեցին նրան:

— Այս անգամ էլ ուրեմն փախավ նա իմ ձեռքից... — գոչեց Բեշիրը կատաղությանը... և ապա ատամները կրճտելով մտնաց, — հող չէ, մենք Բագարան էլ կերթանք... Այժմ դեռ դուք տուժեցեք:

Այս ասելով նա հրամայեց զինվորներին մերկացնել բուլոբին և ծանր տանջանքներով ու անարգ տառապանքով կոտորել նրանց:

Չինվորները կատարեցին իսկույն զորապետի հրամանը: Առաջին և դառնագույն մահը հասավ Սահակ եպիսկոպոսին, ապա մյուս միաբաններին:

Այդ օրը, որ 924 թվականի ապրիլի 17-ն էր, միաժամանակ նահատակվեցին բոլոր այն զինավորակները, որոնք հակառակիչով կաթողիկոսի հեռանալուն, իրենք մնացել էին Բյուրականում: Փրանց թվումըն էին և Մովսես վարդապետը, Դավիթ և Մովսես քահանան՝ որը, նրանց զինվորական Սահակ եղբայրը և Սոլոմոն ճգնավորը:

Թեոդորոս սարկավազը, որ վիրավոր ընկած էր դիակների մեջ, մահվան հարված ստացավ մի սինլքոր զորականից:

Բեշիրը Բյուրականն ավերելուց ետ մեծ ավարով ու բազմաթիվ գերիներով վերադարձավ Դվին:

Ներկայացնելով ոստիկանին երկու հայ մատնիչներին, զորապետը խնդրեց նսրրին՝ վարձատրել նրանց:

Եվ նորը, արդարև, ըստ արժանվույն զնահատեց այդ թշվառականների մատուցած ծառայությունը:

— Ձեր վարձատրությունը կլինի այն, ինչ որ ստանում են առհասարակ բոլոր մատնիչները, — ասաց նա զինվորներին. — դուք, որ շկարողացաք հավատարիմ մնալ ձեր տերերին ու հավատակիցներին, հարկավ, մեզ ավելի ևս անհավատարիմ կլինիք:

Այս ասելով նա հրամայեց դահիճներին իսկույն ևեթ գլխատել նրանց:

Ե

ՀԵՐՈՍԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

Մի քանի օր էր ինչ Գևորգ Մարզպետունին և վահրամ սեպուհը վերադարձել էին Գառնի: Նրանց առաքելությունը, ինչպես իմացանք, ապարդյուն էր անցել: Ո՛չ Աբաս արքաներայրը, ո՛չ Աշոտ սպարապետը, ոչ Գագիկ Արծրունին չէին կամեցել միության մեջ մտնել: Ազնվաց ու Մոկաց տերերն էլ՝ նրանց նայելով՝ մնացել էին ձեռնպահ:

Ի՞նչ պետք է անել այժմ:

Այս մասին էր մտածում իշխ. Մարզպետունին, երբ լուր հասավ, թե Բեշիրը Բյուրականն առել, ավերել և քնակիչներին սրի է անցրել:

Այդ լուրը ծանր տպավորություն արավ իշխանի վրա:

Ուրեմն ավերումն սկսավ և մենք շկարողացանք դրա տուալը առնել... — մտածեց նա և խորը հառաչեց:

Գլխակի լուռ և մենավոր մի առանձնասենյակում ճեմում էր նա տխուր և մտախոհ: Հիշում էր մի քանի ամսից ի վեր յուր գործ դրած ջանքերը, անխոնջ աշխատությունները՝ բաժանված ու պառակտված ուժերը միացնելու, երկիրը օտարի բռնությունից, իսկ գահը կործանումից ազատելու համար... հիշում էր նաև յուր կրած անհաշու զոհումները, և հուսահատությունը պաշարում էր նրան:

Բայց չէ՞ որ այդ զգացմունքն անծանոթ էր մինչև այդ Մարզպետունի իշխանին: Չէ՞ որ նա հավատում էր Պրոստոսի այն խոսքին, թե «որ հայցե՛ գտանե՛, որ բախե՛ բացցի նմա...»: Իսկ ինքը շարունակ հայցեց և, սակայն, ոչինչ գտավ, բոլորի դուռը բախեց և ոչ որ բացավ նրան...

«Ուրեմն աստված կամենում է, որ այս ազգը կորչի, որ նրա հիշատակը երկրի երեսից ջնջվի... Այո՛, և այդ է պատճառը, որ նա իշխանների սիրտը կարծրացրել, թագավորին մոլորեցրել, թագուհուն վհատեցրել է... Թողնենք ուրեմն ամեն ինչ բախտի կամքին, հեռանանք, քաշվենք մենք էլ մի անկյուն, և տեսնենք թե աստված ինչպե՞ս է պատժում այս ապաբախտ ու նահատակ ժողովրդին...»:

Այս հուսահատ մտքերի մեջ էր իշխանը, երբ տպուկ մտնելով՝ հայտնեց նրան մի ուրիշ նորություն:

— Սյունիքից դարձող մի զինվոր տխուր լուր է բերել մեզ, — ասաց նա Մարզպետունուն:

— Տարօրինակ կլինեն, եթե ուրախ լուր բերեր. որովհետև չենք սպասում նրան, — նկատեց իշխանը տխուր ժպտալով. — Ի՞նչ է հայտնում զինվորը:

— Թագավորը կաքավաբերդից հեռանալով՝ եկել, նստել է Սևան...

— Սևան, — զարմանալով հարցրեց Մարզպետունին:

— Այո՛, Սևան. և որոշել է շինել այլևս այնտեղից:

— Իսկ թագուհին:

— Նա էլ թագավորի հետ է:

Իշխանը, որ մինչև այն նստած էր աթոռի վրա, վերկացավ տեղից և սկսավ անցուդարձ անել սենյակի մեջ: Նա ոչինչ չէր խոսում, բայց դեմքն արտահայտում էր հուզում և վրդովմունք:

Մոկար անխոս ճեմելուց ետ նա կանգ առավ՝ հանկարծ սենյակի մեջ և աչքերը սեպուհի վրա սևեռելով՝ հարցրեց:

— Վահրամ, ի՞նչ ես մտածում այժմ անելու:
Սեպուհը չպատասխանեց. նա միայն ուսերը շարժեց:

— Ի՞նչ ես մտածում անելու. պատասխանի՛ր, — կրկնեց իշխանը:

— Եթե գորք ունենայինք, եթե իշխաններից գոնե մի երկուսը միանային...

— Զորք չունինք և իշխանները չեն միանում... այդ արդեն գիտենք... Ուրիշ ի՞նչ գիտես, ա՛յն ասա:

— Էլ ուրիշ ի՞նչ ասեմ. մենք միայնակ ենք. «մի ձեռք ծափ չի տա», «մի ծաղկով գարուն չի գալ»:

Իշխանը մի քայլ առաջ անցավ. ձեռքը դրավ սրին և գլուխը վեր բարձրացնելով՝ հպարտ-հպարտ նայեց սեպուհի վրա:

— Էլ ուրիշ ոչինչ չե՞ս կարող ասել, — հարցրեց նա կրկին:

— Ոչինչ, — պատասխանեց սեպուհը:

— Իսկ ես կասեմ, որ «մի ձեռք ծափ կտա» և «մի ծաղկով գարուն կգա»:

Սեպուհը ժպտաց:

— Անկարելի է, տեր Մարգպետունի:

— Հաստատուն կամքի և անձնվեր աշխատությունն առաջ անկարելի ոչինչ չկա:

— Մենք ամեն բան արինք և սակայն շահեցանք ոչինչ:

— Մենք նրկուսս միասին. այո՛, ամեն բան արինք. բայց ես, Մարգպետունի իշխանս, ամեն բան շարի. ես դեռ ուրիշ պարտք ունիմ կատարելու:

— Ի՞նչ է մնում քեզ այլևս անելու:

— Այդ մասին կհայտնեմ ես վաղը, հրապարակով, բոլոր ամբողջական զորքերի և Գառնիին ապաստանող իշխանապետների առաջ:

Սեպուհը ճանաչելով իշխանի բնավորությունը, հետամուտ չեղավ ավելի հարցափորձելու. բայց հետաքրքրությունը սպասում էր նրա վաղվա հայտարարության:

Հետևյալ առավոտ, իշխանի հրամանով, ժողովվեցան Տրդատա հովանոցի առաջ Գառնիում գտնվող բոլոր զորքերը իրանց պետերով ու առաջնորդներով: Այստեղ հավաքվեցավ և Գառնո ժողովուրդը յուր հոգևորականներով: Եկան և բազմեցին հովանոցում նաև փղակի իշխանագուռն տիկնայքն ու երիտասարդները: Միով բանիվ,

Գառնին ամբողջապես ամփոփվեցավ արքայաշեն հովանոցի առաջ գտնվող հրապարակում, իսկ դրակը՝ հովանոցի մեջ:

Մարգպետունի Գնորգ իշխանը հագած էր այդ օրը տոնական զգեստ և զրահավորված ամբողջապես: Նա ծածկած էր պողպատյա, արծաթազարդ սաղավարտ, սպիտակ ցցունքով և նախարարական զինանշանով. հագած էր պողպատյա վերտ, պղնձյա, փայլուն լանջապանակով և նույնպիսի բազպաններով, սրունքներին ամրացրած երկաթահյուս զանկապաններ և ոտքերին կարմիր, երկաթազած կոշիկ: Մանր, սոկեպատ սուրը, որ քարը էր ընկած նրա կողքից, լըրացնում էր իշխանի զինվորական զարդարանքը: Եվ այդ ամենի մեջ նրա բարձր ու թիկնավետ հասակը՝ գեղեցիկ և պատկառելի դեմքով, իմաստուն և թափանցող հայացքով, հպարտ և շնորհալի շարժվածքով երևում էր ավելի հրապուրիչ՝ քան ուրիշ օրերն առհասարակ:

Երբ ամենքը իրանց տեղերը բռնեցին, իշխանն առաջացավ դեպի հովանոցի սյունաշարը և աստիճաններից վերնագունի վրա կանգնելով, բարձր ու խրոխտ ձայնով խոսեց.

— Ազնիվ իշխաններ և իշխանուհիք, սիրելի զինակիցներ և ժողովուրդ: Անցան ահա մի քանի ամիսներ, հորմե հետե թագավորը բացակա է Ոստանից: Ապստամբ իշխաններին նվաճելու համար նա հեռացավ այստեղից. բայց սրովհետև անհաջողության հանդիպեց, ուստի քաշվեցավ Կաքավաբերդ և սպասում էր իշխանների օգնության: Ոչ ոք տեղից շարժվեցավ, ոչ ոք յուր թագավորին չհիշեց: Ինձ թվում էր, թե եթե մինը մեզանից հանձն առնե միջնորդի պաշտոն և հորդորե բաժանված իշխաններին միանալու, անշուշտ նրանք արքայի շուրջը կժողովվին: Եվ ահա՛ այդ պաշտոնը հանձն առանք ես և ազնիվ սեպուհ Վահրամը: Երկար ճանապարհորդեցինք, ամբողջ Շիրակը, Աղձնիքը, Մոկաց աշխարհը և Վասպուրականը շրջեցինք. բոլոր իշխաններին այցելեցինք. ամենքին խնդրեցինք. հորդորեցինք՝ որ միանան և թև ու թիկունք լինին արքային, պաշտպան՝ հայրենիքին ու գահին. բայց ո՛չ ոք մեզ լսեց և ո՛չ ոք մեր խնդիրը հարգեց: Ամեն մի իշխան յուր զորքերով ու պաշարով ամրացած է մի անառիկ բերդի մեջ. ամեն ոք այդտեղ ապահով ապրում է յուր համար: Բայց թե երկրի ժողովուրդը մնացել է անխնամ ու անպաշտպան, թե գահը մնացել է թափուր և արքան դարձել աստանդական, այդ մասին ոչ ոք չէ մտածում: Նույնիսկ կաթողիկոսը միայն յուր փրկություն համար հոգալով, շարունակ մի ամբողջից դեպի մյուսն է փախչում: Նա

էլ զլանում է հասարակաց օգտի համար հաշար: Եվ այս ամենի արդյունքը լինում է այն, որ աստիճանը գրավում է մայրաքաղաքը, որ Բեշիբը քանդում ու ավերում է Այրիվանքը, գրավում է Բյուրա-կանը, կոտորում ժողովուրդը, նահատակում է հոգևորականներին, և այսուհետև էլ զնաչով ավելի պիտի ընդարձակե յուր ավերումների շրջանը:

Այս ամենը տեսնելով թագավորը, ավելի ևս հուսահատվում և կաքավարերգից քաջվում է Սևան: Այն դյուցազնը, որ մի օր թշնամու ահն ու սարսափն էր, որ շէր ընկճվում ո՛չ մի զորութեան առաջ, որ շէր խուսափում ո՛չ մի վտանգից, այժմ ապաստան է որոնում հոգևոր հայրերի խուցիքում, որովհետև այլևս հույս չէ տածում յուր զինակիցների վրա... Ամո՞թ մեզ, հայեր, ամո՞թ, ո՛վ զինակիցներ...

— Ի՛նչ անենք մենք, ի՛նչ կարող ենք անել... — ձայն տվին այս ու այն կողմից:

— Ի՛նչ կարող ենք անել... լավ հարց է. լսեցեք, ես պիտի պատասխանեմ: Մեր արդի դրութիւնը հայտնի է ձեզ բոլորից: Հայրենիքը, ժողովուրդը, արքայական և կաթողիկոսական գահերը վտանգի մեջ են. այդ գիտեք: Գիտեք և այն, որ ես ձեր բոլորի կողմից, ողջունյն հայութեան կողմից զիմեցի կարող իշխանների օգնութեան, աղաչեցի, պաղատեցի՝ նրանց՝ սպառնացող վտանգի առաջն անել, ոչ ոք ինձ լսեց, ոչ ոք ինձ ընկերացավ: Գատապարտում եք այդ մարդկանց թե ոչ:

— Այո՛, այո՛, գատապարտում ենք, — ձայն տվին այս ու այն կողմից:

— Բարի: Այժմ ուրեմն գտնում եմ դեպի ձեզ ո՛վ Գառնո զինվորք և ժողովուրդ, գտնում եմ նույն խնդիրքով ու առաջարկութեամբ, որ մեր իշխանները մերժեցին. այդ իմ վերջին պարտքն է, որ կատարում եմ. լսեցե՛ք: Գառնին ամուր է և անտոկ. թշնամին նրան վնասել չէ կարող, եթե միայն մատնիչները չզավաճանեն, և եթե պաշարը չսպառի: Մատնիչներ չեմ ճանաչում այստեղ, իսկ պաշար շատ ունինք: Թողնենք ուրեմն Գառնո մեջ միայն մի հարյուր պահակ. Մուշեղը նրանցով կարող է շատանալ: Իսկ մնացյալ զինվորներին, պետերին ու առաջնորդներին առաջարկում եմ հենց վաղվանից ընկերանալ ինձ և գաշտն իջնել: Ես ձեզ բոլորից խմբերի կրթականից, առաջնորդներ կկարգեմ, հրահանգներ կտամ: Բեշիբը հրոժանեմ, առաջնորդներ կկարգեմ, հրահանգներ կտամ: Բեշիբը հրոժանեմ, առաջնորդներ կկարգեմ, հրահանգներ կտամ: Բեշիբը հրոժանեմ, առաջնորդներ կկարգեմ, հրահանգներ կտամ: Բեշիբը հրոժանեմ, առաջնորդներ կկարգեմ, հրահանգներ կտամ:

բեշու համար. մենք դրանց կհանդիպենք և զատ-զատ կշարժենք: Զի անցնիլ մի ամիս և մեր բանակը կստվարանա: Առաջին հաղթանակին կհաջորդեմ երկրորդը, երրորդը և հազարավոր զինվորների ինքնակամ հոժարութեամբ կգան, կժողովվին մեր գրոշակի տակ... Այնուհետև մեր հաջողութիւնը հույս կհերձնչի նաև թագաւորին. նա նորին դեպի յուր գահը կգառնա, նորին յուր զորքի գլուխ կանցնի և իշխանները իրանք կմիանան նրան... Այս փառքը, ո՞ր գտնեցիք, մենք կարո՞ղ ենք ժառանգել. օ՛հ ուրեմն, դեպի գործ...

Իշխանը լսեց և աչքերը հածեց այս ու այն կողմը, տեսնելու համար, թե ո՞վ է արձագանք տալիս իրան:

Բայց բոլորը միանման անխոս էին և անշարժ: Երկու հոգի միայն իրանց հրացայտ աչքերը հանել էին իշխանի վրա և շրջապատի լուծթունից կրգոված՝ բոլորի փոխարեն, կարծես, կամենում էին թռչել դեպի նրան: Դրանցից մինը Գոռն էր, որ կանգնած էր զինվորականների հետ, և մյուսը՝ Շահանդուխտը, որ գտնվում էր իշխանուհիների խմբում:

Բայց Գևորգ իշխանը դրանց չէր որոնում. նա հինավուրց զինվորների և նրանց առաջնորդների ձայնին էր սպասում: Սակայն երբ տեսավ, որ նրանք լուռ են և շատերը, մինչև անգամ, աշխատում են իրանց հայացքը նրանից թաքցնել, մեղմ ձայնով շարունակեց.

— Չէի սպասում, թե այստեղ, Գառնիումն էլ այսքան շատ երկչտոների կհանդիպեմ: Ուրեմն չկան ձեր մեջ գեթ հարյուր հոգի, որոնք ապացուցանեին, թե քաջերի զավակ են իրանք:

— Տե՛ր իշխան, ի՛նչ կարող է անել հարյուրը: Թո՞ղ հազար զինվոր ունեցողը գոնե ասպարեզ իջնե և մենք միանանք նրան, — ձայն տվավ մի երիտասարդ հարյուրապետ:

— Ո՛վ որ շատերի օւժն է պարտում, ապացուցանում է, որ ինքը վատարանց մեկն է, — գոչեց Մարգարտունին: — Ո՛չ մի զինվոր, եթե իրոք նա զինվոր է, չպետք է սպասե ընկերին, երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է գտնվում: Ո՛վ որ օւժ ունի կավելու, օ՛վ որ կարող է հարված տալ թշնամուն կամ մի նեո ուղղել նրա կրծքին և սակայն թաքչում է պարտալի տակ կամ ձեռքը ետ քաշում, նա մի մատնիչ է: Կամենո՞ւմ եք ապրել, կամենո՞ւմ եք կյանք վայելիլ, բարի. էլ ինչո՞ւ համար եք զենք կրում, ինչո՞ւ անպատվում եք սուրն ու երկաթը: Ին՞չ ձեռքեր գրանց, առեք ձեռքերից մուրացիկ եղեցք-

գնացեք կանգնեցեք ամիրանների դռանը, գուցե նրանք շնորհ անեն իրանց ստրուկների թվում կարգելու...

Ձորքերն ու պետերը մնացին ապշած, նույնիսկ իշխանագու-
ւենքը չէին հավատում իրանց ականջներին: Ոչ ոք մինչև այդ չէր
յուեւ իշխանից որևէ ծանր խոսք կամ մի վիրավորանք. ի՞նչ էր պա-
տահել այժմ. ինչո՞ւ այդ աստիճան վրդովվել էր նա: Չգիտեին: Շա-
տերն սկսան իրար նայել. մի քանիսը մինչև անգամ փորձ փորձեցին
առաջ գալու և նրան իրանց դժգոհությունը հայտնելու: Բայց իշխա-
նի հրացայտ հայացքը ամեն մի շարժում յուր տեղը մեխեց: Նա լռեց
մի վայրկյան, շուրջ հածեց աչքերը և վահրամ սեպուհին դառնալով
գոչեց.

— Տե՛ր սեպուհ, երեկ ասում էիր ինձ, թե «մի ձեռք ծափ չի տալ»,
«մի ծաղկով գարուն չի գալ». քո խոսքը կրկնում են այժմ այս արե-
զացուները, որոնք սխալմունքով զինվորական են դարձել: Այժմ
ես կամենում եմ ապացուցանել, որ դուք ամենքդ էլ սխալվում եք:

Այս ասելով իշխանը սուրը հանեց և մի քայլ առաջ անցնելով
որոտաձայն գոչեց:

— Ահա՛ ես միայնակ գնում եմ հագարացոց դեմ. ո՞վ է այն քաջը,
որ կկամենա ինձ հետ միանալ, թո՛ղ առաջ գա:

— Ե՛ս, հայր իմ, — որոտաձայն գոչեց Գոռը և սուրը հանելով
գիմեց դեպի նրան:

— Ի՛մ քաջ... — շնչաց իշխանը և գրկախառնվելով որդուն, որ
հուզմունքից շառագունել էր, համբուրեց նրան ջերմագին:

— Եվ ե՛ս, տեր Մարգպետունի, — ասաց վահրամ սեպուհը և
մոտեցավ նրան խաղաղ ժպտալով:

— Ազնիվ սեպուհը մի գունդ արժե ինձ համար, — պատասխա-
նեց իշխանը և ձեռքը պարզեց դեպի նրան:

— Եվ ե՛ս, տեր իմ, — խոնարհությամբ մոտեցավ Եզնիկը:

— Եվ մե՛նք, — առաջ անցան սեպուհի շորս թիկնապահները:

— Եվ ե՛ս... և մե՛նք... — այս խոսքերով հետզհետե մոտեցան
իշխանին մի քանի գառնեցի, բասենցի և ոստանիկ զինվորներ:

Ընդհանուր թիվը եղավ տասնինը:
Վերջապես մոտեցավ Մուշեղ բերդակալը և գլխանոցը հանելով
ասաց.

— Սպասում էի, տեր իշխան, որ ինձանից ավելի արժանավոր-
ները առաջ անցնեն: Այժմ տեսնում եմ, որ քաջերի թիվը լրացավ.

ընդունի՛ր ուրեմն ինձ ևս իբրև վերջին ծառա այս անձնվեր և քաջա-
սիրտ խմբի, որ քո հրամանի և դրոշի տակ պիտի կռվի:

— Արի՛, իմ սիրելի և հավատարիմ Մուշեղ, արի, տո՛ւր ինձ քո
ձեռք: Քո աջակցությունը թանկագին է ինձ, զի դու ծերացել ես
կռիվների մեջ: Անշուշտ, աստված մեզ կօգնե հայրենիքի թշնամուհ
հաղթահարելու, քանի քեզ նման արդարներն ընկերակցում են մեզ:

Իշխանի զինվորների թիվը եղավ քսան:

— Գուք արդեն բավական եք. ես հազարներ կջախջախեմ ձեզ-
մով, — բացականչեց Գևորգ իշխանը և դիմելով վահրամ սեպուհին՝
ասաց. — գնանք այժմ երդվելու:

— Ո՞ւր եք դիմում, եկեղեցին այս կողմն է, — նկատեց սեպուհը:

— Ո՞չ, մեր երդման սեղանը այստեղ է, — ասաց իշխանը և մո-
տեցավ Մաշտոց կաթողիկոսի շիրմին. որ գտնվում էր հովանոցի
արևելյան անկյունում:

— Սիրելի զինակիցներ, — դիմեց իշխանը յուր խմբին, երբ
վերջինս շիրմը շրջապատեց, — մեզ պիտի երդվեցնեք, մեր սրերը
պիտի օրհներ հայոց հայրապետը, եթե նա յուր անձի փրկությու-
նը որոնելով թափառուն շլիններ այս ու այն կողմը: Բայց նա հավա-
տարիմ չմնաց յուր կողման. նա շնամանեց քաջ և անձնվեր հովվին.

այդ պատճառով մենք այլևս նրա հոտը լինել չենք կարող: Այստեղ
հանգչում են ամենից առաքինի և ամենից անձնվեր հովվի նշխար-
ները: Դրե՛ք ձեր սրերը այս սրբազան շիրմի վրա և հենց այստեղ էլ

երդվեցեք հավատարմություն ձեր ուխտին, որ է՛ այս վայրկենից
խակ լինել անձնվեր զինվոր և նահատակ՝ հայրենիքի փրկության: Ձեր
սրերը թո՛ղ օրհնեն սուրբ Մաշտոցը և ձեր ուխտին ու երդման թո՛ղ

վկա լինի նրա նշխարները:

Ձինակիցները հանեցին իսկույն սրերը և կաթողիկոսի շիրմի
վրա գնելով՝ հավատարմություն ուխտեցին իշխանին, արքային և
հայրենիքին:

Երբ ամենքը իրանց երդման խոսքն արտասանեցին, Գևորգ իշ-
խանն առաջ անցավ և բարձր ձայնով ասաց.

— Սիրելի զինակիցներ, ես ձեր երգումը լսեցի. այժմ էլ դուք
իմը լսեցեք. «Երդվում եմ ձեր առաջ, երդվում եմ հավիտենականի
անունով, երդվում եմ իմ հայրենիքի արևով և այս սուրբ գերեզմա-
նով, որ ես չեմ վերադառնալ այլևս իմ ընտանյաց գիրկը, չեմ մըտ-
նել իմ հարկի տակ, մինչև վերջին հազարացին չհալածեմ հայրենի

— 265 —

առհասարակ ինձ աստիճան, թո՛ղ քրիստոնյան ինձ
Հուզա և հայր փաստակ անվանեն, եթե՞ Թա՛մարը դրժնում ի՞նչ աշխատի ու
երդամար: Ես պիտի ապացուցանեմ, որ ամբողջները և իշխանական
գործառնան մեզ չէ ամփոփվում հայրենիքի ուժով, այլ նրա որդիների
անձնավորության մեջ. պիտի ապացուցանեմ, որ քառն անձնագրո՞
հաստակներն ավելի արժեն, քան քսան հազար գինյորենից կազ-
մած բանակը... Օ՛ն ուրեմն, հառա՛ջ... Հայր աստիճանը մեզ օգնա-
կան, հայր խաչը մեզ ապավեն...»:

Տակազին իշխանը չէր վերջացրել խոսքը, երբ օրիորդ Շահան-
դուխտը իշխանուհիների խմբից ելնելով իջավ հովանոցից և մտու-
նալով ս. Մաշտոցի շիրմին, մեղմ ու անուշ ձայնով բացականչեց.

— Տեր իշխան. ներքի իմ համարձակությանը, որ, սահայն, ներ-
շնչեց քո հրավերն ու երդումը... Կանանց հրամայված չէ խառնվել
աղանց գործերին և ոչ էլ մասնակցել մարտի արհալիրներին... Ընդու-
թաց ոչ ոք չի արգելի նրանց հայրենիքի համար մեռնել... Ընդու-
թաց էլ ինձ, ազալում եմ քեզ, քո մարտիկների խմբում: Դու ասա-
ցիր, թե՞ եղև կարող է հարված տալ թշնամուն կամ մի նետ ուղղել
նրա կրծքին և սակայն թաքում է պարսպի տակ կամ ձեռքը ետ քա-
շում, նա մի մատնիչ է...» . արդ՛ ես կարող եմ և՛ հառվածել, և՛ նե-
տահարել, ուրեմն և չեմ թաքչիլ պարսպի տակ: Ընդու՞մի՛ր ինձ քո
խմբում, տեր իշխան. եթե ես պիտանի չլինիմ իբր զինվոր, պիտա-
նի կլինիմ իբր հոգածու քույր. ես կկապեմ քո զինվորների վերքերը,
եթե նրանք վիրավոր վերադառնան դաշտից...

Օրիորդը, որ հուզմունքից շառագունել էր, արդեն նմանում էր
այդ վայրկենին մի հրաշագեղ դիցուհու, որ իջնում էր երկնքից յուր
սիրած մահկանացուի անիրավ ճակատապի՛րը ջնջելու: Երա գեղանի
աչքերը կրակ էին թափում. կարմրալար շորթները դեռ դողում էին
և պարկեշտ կուրծքը բարձրանում ու իջնում էր՝ տեղի տալով սրտի
անհանգիստ տրոփյունին:

Այս անսպաս դիմումը այն աստիճան հուզեց իշխանին, որ նրա
քարեղեն աչքերում արցունք ցորացին: Ես բացավ թևերը, առավ
զեղանուն և սեղմելով կրծքին՝ ճակատը համբուրեց:

— Ո՛վ իմ դուրսագնասիրտ զավակ, — բացականչեց նա, հուզ-
մունքից արտասվելով, — դու պսակեցիր մեր ուխտը, դու անպար-
տելի կացուցիր մեր սուրբ... Եթե հայոց աշխարհը քեզ նման ժա-
ղիկներ ունի, ապա այս քաղերթ թույլ չեն տալ, որ թշնամին նրա

ասմանը կոխտես... Քեզ դեմ խմբի մեջ, պարեցյալ արձակա, բնորո-
նել չեմ կարող, որովհետև քո քնքուշ միտքը, որ այդպես շուտ հազ-
խահարկեց իմ փոքրեքից և մանավանդ քեզ առ հայրենիքդ ունենալ
փորոց, անկարող կլինի տակալ անարտի արհալիրներին: Բայց ես քեզ
կհանձնեմ մի պաշտոն, որ նույնչափ ծանրակշիռ է, որչափ և քրի-
ստոնքությունը. դու արժանի ես նրան:

Այս ասելով իշխանը բռնեց օրիորդի ձեռքից, և մինչդեռ ամենքը
հիացած նայում էին դուրսագնուհուն, նա հանեց նրան աստիճան-
ների վրա և դառնալով ժողովրդին, բարձրաձայն հայտարարեց.

— Զինվորք և ժողովուրդ Գառնո. այս մանկամարդ իշխանու-
հին ձեռ ամենքի հանցանքը բավեց. հայրենիքի փրկության համար
ես յուր անձն է առաջարկում ողջակեզ... Անշուշտ դուք էլ ինձ նման
չեք կառնելու, որ այդ զոհն ընդունենք. բայց նրա քույրերն իրա-
խուսեցու համար մենք նրան պիտի վարձատրենք. նա ապացուցեց,
որ հարազատ ժառանգ է Սյունյաց դուրսագնուդի նախարարաց. մենք
էլ պիտի ապացուցանենք: որ գիտենք մեծագրել հայկազանց հա-
րազատ նախարարազնի անձնավորությունը: Արքայի հրամանով ես
Գառնո տերն ու բերդակալն եմ: Իմ բացակայության ժամանակ այդ
պաշտոնը ես հանձնեցի Մուշեղին. իսկ Մուշեղը, որովհետև մեր ուխ-
տի մեջ մտավ արդեն, ուստի բերդակալության պաշտոնը հանձնում
եմ այժմ Սյունյաց դուրսագնասիրտ օրիորդ Շահանդուխտին, որ
կհակ և կհրամայե այս ամբողջն ողջապի փշխանագունների խորհրդ-
դակցությանը: Շահանդուխտը իմ Գառն հարսնացուն է, հետևապես
և իմ տան ժառանգորդը. Գառնո այն զինվորը կամ քնակիչը, որ
կհամարձակի նրա հրամանին անսաստել՝ այս սրին պատասխանա-
տու կլինի...

Այս ասելով՝ իշխանը յուր սուրբ կամարածե բռնեց օրիորդի
զրեին:

«Եվ մեր սրերի՛ն», բարձրաձայն որոտացին ուխտի զինվորները և
սրերը միանվազ շողացրին օդի մեջ:

— Ապրի՛ Սյունյաց օրիորդը, — գոչեց ժողովուրդը և նրան
մասնակցեցին Գառնո զինվորները, օրումք այս քեզ քեզից հեռու,
մնացել էին ամոթահար:

Երբ իշխանը հրաման արեց նրանց հեռանալ, վի խոսքը ձրի-
տասարդ գինյորենի մատնեցան նրան և փակցրեցին ընդունել իրանց
ուխտի մեջ:

իշխանը մերժեց նրանց խնդիրը՝ ասելով.

— Գուք հետևեցիք ոչ թե իմ, այլ օրիորդի օրինակին. ուրեմն մնացեք ամբողջում և ծառայեցեք նրան հավատարմությամբ: Ապագայում, եթե նա կմիջնորդե ձեր մասին, ես դարձյալ կընդունեմ ձեզ իմ դռնի տակ:

Երբ իշխանի հրամանով ժողովուրդն ու պահակ զինվորները ցրվեցան, ուխտի անդամները բարձրացան հովանոցի սրահը: Այստեղ իշխանագունների խումբը շրջապատեց նրանց և սկսավ գովաբանություններով քաջերի նվիրումը դրվատել: Տիկին Մարգարետունին և Մարիամ իշխանուհին գրկեցին և համբուրեցին Գոռին ու Շահանդուխտին, հայտնելով նրանց իրանց հիացումը այդպիսի անվեհեր ընթացքի համար:

Իսկ պատանի Գոռը, որ մինչև այն մի անբացատրելի հուզման, մի երանական հափշտակության մեջ էր գտնվում յուր հարսնացուի ցույց տված արիական վարմունքից, մոտեցավ հորը և համեստությամբ շուտագունեց, ասաց նրան.

— Սիրեցյալ հայր իմ, բոլոր Գառնո առաջ դու հանդիսաբար հայտարարեցիր, թե Շահանդուխտը իմ հարսնացուն է և նրան պատվելու համար մեծագույն պաշտոնը տվիր իրան և քեզ ժառանգորդ հռչակեցիր. իմ երախտագիտությունը այդ մասին անսահման է դեպի քեզ. դու ինձ աշխարհի մեջ ամենաբախտավորը և ամենագոբաժնորդը կացուցիր... Այժմ իրավունք տուր ինձ, որ ես էլ իմ կողմից իմ նշանտուքի նվերը տամ իրան իբր առհավատչյա այն միության, որ դու պիտի օրհնես:

— Տո՛ւր, սիրեցյալ զավակս. նվիրի՛ր քո հարսնացուին ինչ որ հաճելի է քեզ... — պատասխանեց իշխանը խանդակաթ ձայնով: Գոռը առաջ անցավ և լուծելով յուր մեջքից փոքրիկ ոսկեպատյան վաղակավորը, որ նվեր էր ստացել հորից, կապեց օրիորդի մեջքը՝ ասելով.

— Իմ սուրբ բավական է ինձ. իսկ այս վաղակավորը թող ծառայե մեզ իբր նշանտուքի առհավատչյա և պաշտպանե իմ բերդակալ հարսնացուին դարանամուտ թշնամիներից:

— Կանայք սուր չեն կրում, Գոռ, բայց ես այս նվերը կկրեմ իբր հիշատակ քո սիրուն և կվերադարձնեմ քեզ այն ժամանակ, երբ դու քո արշավանքից կվերադառնաս հաղթական փառքով... — ասաց Շահանդուխտը ժպտալով և շուտագունեց:

Գևորգ իշխանը, մայր-իշխանուհիները և ուխտի բոլոր անդամները օրհնեցին երիտասարդների նշանադրության այս հանդեսը և բարեմաղթություններ արին նրանց համար:

Իսկ Վահրամ սեպուհը, որ բարյացակամ էր ամեն մի հայի երջանկության, այնքան զգացվեցավ այս անակնկալ ու սրտաշարժ տեսարանից, որ տարածեց յուր հաղթ բազուկները և գրկելով երկուսին միասին, բացականչեց.

— Եթե հայրենիքն անգամ ինձ չոգևորե, ձեզ երջանիկ տեսնելու ցանկությունս արդեն բավական է, որ անպարտելի հարված դառնամ ես թշնամու համար: Եթե մեր երկրում շատ կան ձեզ նման սրտեր, ապա թո՛ղ բոլորը երջանկանան: Վահրամ սեպուհը չի մեռնիլ, մինչև որ սուրբ պատկի խաչը ձեր գլխին չբռնե. իսկ ես այդ կանեմ այն ժամանակ, երբ վերջին հազարացին կհալածեմ այս երկրից...

— Այո՛, այո՛, վերջին հազարացին, — գոչեցին միաբերան ուխտի զինվորները և ուրախությունն ու ոգևորությունը ամենքի սրբուտերը գրավեցին:

Երբ Մարիամ ու Գոհար իշխանուհիները իրանց օրհնության վերջին խոսքն ավարտեցին, Գևորգ իշխանը սուրբ պատյանը դրավ և դիմելով զինակիցներին՝ ասաց.

— Սիրելի ընկերներ. մեզ մնում է դարձյալ մի վերջին պարտք կատարելու. — տիրասիրության և հավատարմության պարտք. այդ այն է, որ մենք, թշնամուն որոնելուց և նրան պատահելուց առաջ, գնանք մեր թագավորի մոտ և նրա հրամանն ու օրհնությունն առնենք մեր արշավանքն սկսելու համար: Որքան էլ նա հուսահատ, որքան էլ մեզանից հեռու, այսուամենայնիվ նա մեր թագավորն է և նրա հրամանն ու ցանկությունը պիտի առաջնորդե մեր սրբին:

— Կեցցե՛ թագավորը, — գոչեցին միաբերան ուխտի զինվորները:

Եվ նույն ավուր երեկոյան ամենքը միասին զրահավորված ու զինվորված ելան Գառնո ամրոցից և ուղղվեցան դեպի Սևան:

Գեղանի բերդակալուհին սյունեցու նժույզի վրա նստած և զրահավոր շքախմբով շրջապատված՝ ճանապարհ դրավ ուխտի զինվորներին մինչև մոտակա հանգրվանը, ուր, սիրահարներին սիրելի առանձնության մեջ, գրկախառնելով փեսացուին, ուղեկից տվավ նրան յուր անդրանիկ համբույրը և արտասովթոր աչքերով նրա ճանապարհն օրհնելով վերադարձավ:

ՎԵՏԵՐԻՆԻ ԱՆՆՔԱԳՈՒԹՅԱՆ

կուսակցի շատաբար չէ սկսած արևելք երևաց. Այժմեմնասարի ետեկց և Գեղամա մթապատ ծովակն սկսակ լուսավորել: Երեքուն դաշտի արևելյան կողմը հետզհետե վառվեցավ մութ բոսոր գունով և մանրիկ, մեղմիկ մկանունքներն սկսան թավալել բյուր լուսնի գնդերի Սևանի փրա լուսնուն էր տիրում: Եարժուժը դադարել, ճրագնեքը հանգել էին: Անապատականները օրվա բազմամկագ, ժամասացութուններից հոգնած, փակվել էին խոնավ խոցերի մեջ և քն գիրկը մտնել: Մատուաներն ու եկեղեցիները կարծես նիրհում էին նույնպես և ծովակի ափնածիր ծիանքը օրոր էր երգում նրանց համար:

Միայն կղզու արևելյան կողմը բարձրացող բլրակի վրա, ուր ա. Հարության տաճարն էր և ուր ցիրուցան ընկած էին մամուապատ խաչարձաններ, լուռ անցուդարձ էր անում մի բարձրահասակ մարդ: Կղզու աշխարհական բնակիչներից էր նա, թե՛ հոգևոր, անկարիկ էր որոշել, որովհետև ծածկված էր լայնաբղանց վերարկու, նման հոգևոր հարց գործածական սքեմին, և գլխին դրած հասարակ խուլք, որովհետև ծածկում էին անապատականները իրանց խոցերում: Պարթևը հասակը և սիգանեմ գնացքը միայն ցույց էին տալիս, որ անծանոթը վանական մթնոլորտին անընտել մի անձնավորություն էր:

Երկար անցուդարձ անելուց հետո նա եկավ նստեց բարձրավանդակի այն ծայրին, ուր պարեխավոր ժայռերը ծովի միջից ելնելով կուսակվում են միմյանց վրա և գորավոր ամբարտակներ կազմելով, պարտում են կղզու արևելյան ու հարավային կողմերը: և այդպիսով անփոփոխ լրկացուցանում նրան ոչ միայն լաստերին ու նավակներին, այլև մերկանդամ լուղորդին:

Լուսինը այդ ժամանակ հուշիկ բարձրանում էր երկնակամարի վրա և ծովակի մութ բոսոր գույնը փոխվում էր հեռագնետ փայլուն արծաթի և ծավալելով տարածվում դեպի հեռավոր ափերը, որտեղ շրջապատված էին՝ մի կողմից բարձրագագաթ լեռներով ու բլուրներով: մյուս կողմից՝ դաշտերով ու սարատափերով: Ամեն տեղ արևում էր քրտնի խաղաղավետ լույսը: Խաղաղների բարձրության վրա նստած՝ անծանոթը դիտում էր ծովակի այդ տեսարանը, որ ակնապարար ու հանգուցիչ լինելուց զատ, ղյուլիկ էր և խորհրդ

դավոր: նրան փոխում էր, թե հենց այդ վայրկենին, Կոր աշխարհը նիրհում է խաղաղական ընով, երևում են թաքստից շարության ոգիները կամ աշխարհ իջնում քարվո հրեշտակները և տկար մտեկանացուի վիճակը տնօրինում՝ մինչին քախտ և երջանկություն, մյուսին վիշտ կամ տանջանք սահմանելով... Նրան թվում էր, թե հենց այդ խորհրդավոր ժամերումն էլ ճակատագրվեցան իրան վըտեր ու դժբախտություններ... Եվ տխուր մտքերը պաշարեցին նրան. անցյալի հիշատակները կենդանացան յուր առաջ և երևակայությունը վառվելով՝ հանդես բերավ նախ գողտր ու հաճոյական և ապա դաժան ու հոգետանջ պատկերներ...

— Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ հասա ես նվաւտության այս աստիճանին... — գոչեց հանկարծ անծանոթը և ձեռքը դեպի ճակատը տանելով՝ կամեցավ կարծես վանել տխուր մտածմունքները, որոնք սևաթույր ամպերի նման՝ գալիս ժողովում էին այդտեղ՝ յուր սիրտը հուզելու, յուր հոգին վրդովելու համար: Սակայն այդ մտածմունքները չէին ցրվում. տանջող պատկերները չէին հեռանում, ընդհակառակը, անհայտանում էին բնության հանկուցիչ տեսարանները — ծովակը՝ յուր արծաթե ալիքներով, լեռները՝ իրանց խրոխտ գագաթներով, լուսինը, յուր մեղմ, աղոտ շողերով... Նույնիսկ, անուշ գեփյուտը, որ ծովակի ալիքները քերելով՝ գալիս, գուրգուրում էր քարափի խոտերը ու ծաղիկները, ոչ մի գովություն չէր բերում նրան. ժայռերի ստորտը կոծող ալիքների ձայնն անգամ չէր լսում նա, որովհետև յուր հոգին այդտեղ, Սևանում չէր. նա թռչում, թափառում էր հեռավոր տեղեր, հեռավոր գավառներ...

Եվ ահա՛ մի քանի քայլ հեռավորության վրա լավեցավ մի թույլ քայլատրոփ: Կարծես մոտեցողի կողմից մի գաղտնի գորություն եկավ, ցնցեց անծանոթին: Նա, որ ոչինչ չէր գում և ոչինչ չէր լսում, սթափվեցավ հանկարծ և գլուխը դարձնելով տեսավ, որ մոտենում է իրան շղարշով ծածկված մի կին:

— Ո՞վ է սա... — ձայն տվավ նա և ապա խպույն ճանաչելով՝ վեր թռավ սեղից. — Թագուհի՛, այս դո՞ւ ես... — Հարցրեց մեղմ ձայնով:

— Այո՛, իմ սիրեցյալ թագավոր... — պատասխանեց վերջինս գրեթե շնչալով:

— Այտե՛ղ... միայնակ, այս գիրքի քաղաքի մեջ...

— Մի՛թե միայնակ եմ ես... չէ՞ որ ինձ մոտ է Աշուտ քաղաքավորը...

— Բայց մինչև այստեղ գա՛լի... Ո՛ւր են քո նաժիշտները:

— Ես ինքս ցանկացա միայնակ գալ այստեղ: Կամենում էի անպատճառ քեզ տեսնել: Մտա քո առանձնարանը, քո ննջարանը, ոչ մի տեղ չկայիր. բարապաններն ասացին... որ դու ամեն գիշեր գրոսնում ես այստեղ մի քանի ժամ... Ես այդ չգիտեի...

— Այո՛. գեղեցիկ են այստեղի գիշերային տեսարանները... Բայց դու փնշո՞ւ կամենում էիր տեսնել ինձ անպատճառ... մի՞թե մի նորութուն ունիս հազորդելու:

— Նորութուն... ո՛չ:

— Հապա՛:

— Կամենում էի քեզ տեսնել:

— Ինձ տեսնե՛լ. ի՞նչ կնշանակե այդ:

— Խոսել քեզ հետ մի քանի վայրկյան:

— Չեմ հասկանում... չէ՞ որ ցերեկով տեսնում ես ինձ ամեն ժամ. կարող ես խոսել ամեն վայրկյան: Ինչո՞ւ կամեցար գիշերային հանգիստդ խանգարել:

— Հանգիստ... մի՞թե հանգիստ ունեմ ես, մի՞թե կարող եմ հանգիստ ունենալ...

— Թագուհի՛...

— Այո՛, վաղո՞ւց կորել են ինձ համար հանգստյան ժամերը...

— Մեր երկրում ոչ ոք չունի այժմ հանգստութուն:

— Այո՛, ոչ ոք, բայց երբ թշնամին հեռանա՝ բոլորը դարձյալ իրանց հանգստութունը կվայելեն...

— Նրանց հետ և դու:

— Ե՛ս... Ո՛ւր էր թե այդպես լիներ...

— Մի՞թե վախենում ես ապագա հարձակումներից: Նույնիսկ այսօր ոչ մի վտանգ չի սպասում քեզ. Սևանն անառիկ է և անմառչելի:

— Իմ բերդն ու ամրութունները վաղո՞ւց առել ու կործանել է թշնամին... իմ հանգիստն ու խաղաղութունը կորել է հավիտյան...

— Ինչի՞ մասին է խոսքը. դու դարձյալ հին ցավե՞րն ես ակնարկում:

— Օ՛, թո՛ւյլ տուր, որ խոսեմ քեզ հետ, գոնե այս անգամ. թո՛ւյլ տուր, որ բանամ քեզ իմ սիրտը, որ համարձակվեմ արտասովել քո առաջ...

— Թագուհի՛, դու հուզված ես, դու պետք է հանգստանաս:

— Թո՛ղ, աղաչում եմ քեզ... թո՛ղ որ հուզվիմ ու տանջվիմ. հանգստութունը միայն տանջանքների մեջ եմ գտնում ես...:

— Բայց ի՞նչ է պատահել. մի՞թե մի որևէ մարդ մի նոր վիրանք հասցրեց քեզ:

— Նոր վիրավորա՞նք. ոչ: Հին վերքը, հին վիշտն է, որ շարունակ մաշում, կեղեքում է իմ սիրտը... և, ալվա՛ղ, չկա մի ձեռք, որ դեղ կամ սպեղանի դնե նրա վրա, ես լքված, միտցնակ եմ աշխարհում... բոլորովին միայնակ... Օ՛հ, չգիտես թե ինչպե՞ս օձանք, ինչպես դժվար է միայնակ ապրել աշխարհում...

Այս խոսքերի հետ Թագուհին փղձկեցավ և սկսավ լալ:

— Այդ ի՞նչ է Թագուհի. գու աքտասվո՞ւմ ես... Այդ արագութուն է, ի՞նչ կասեն՝ եթե լսեն: Արի՛, արի՛ առաջնորդեմ քեզ պե՛տք քո կացարանը. դու պետք է հանգստանաս.

— Թո՛ղ որ մնամ ես այստեղ. և դու, ո՛վ սիրեցյալ... Թագուհի, մի՛ հեռանար ինձանից. նվիրիր քո Թագուհուն, քո ապագախոս ամուսնուն, գոնե մի ժամ. նա կամենում է խոսել քեզ հետ. մի՛ մերժիր նրան այդ շնչին խնդիրը:

— Սիրելի՛ Սահանույշ...

— Սիրելի Սահանույշ... աստված իմ. մի՞թե դու ինձ այդ անունով կոչեցիր... արդյոք իմ ականջները սխալ չլսեցին... «Սիրելի» ասացիր, այնպես չէ՞. օ՛, ինչպե՛ս ուրախանում եմ այդ շնչին, այդ աղքատիկ խոսքով... սիրո մի փշրանքով... Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ այսքան տկար է ստեղծել մեզ աստված... և դու, անշուշտ, խղճում ես ինձ, այնպես չէ՞. ասա՛, մի՛ ծածկիր... խղճում ես ինչպես մի մուրացկի... Օ՛, եթե գիտենայիր, թե որքա՞ն ծանր է այդ ինձ համար, որքա՞ն դժվարատա՛ր...

— Այսուամենայնիվ, սիրելի Թագուհի, դու չես հանգստանում. դու շարունակ հուզվում ես, այդ քեզ կարող է վնասել: Գնանք, գնանք այստեղից:

— Օ՛հ, ոչ. ես այլևս չեմ հեռանալ այստեղից. չեմ հեռանալ իմ սիրելի Աշոտից... Օ՛հ, ների՛ր ինձ. թույլ տուր որ այս անունով անվանեմ քեզ... Այո՛, այժմ արդեն հանգիստ եմ. այժմ կարող եմ խոսել. ես այլևս չեմ հուզվիլ. միայն թե տո՛ւր ինձ քո ձեռք և խոստացի՛ր, որ համբերությամբ ականջ դնես ինձ:

Արքան աչք պարզեց առանց խոսելու:

Թագուհին առավ աչք, սեղանեց յուր դողդոջուն ձեռներում և շարունակեց:

— Անորհակալ սեմ... Տեսնո՞ւմ ես, թե որպիսի՞ փոքր շնորհով եմ ես գոհանում... Իմ անզուգական դյուցազնի, իմ վեհապան՝ Թագավորի սերն ու սիրտը կորցնելուց ետ, ուրախանում եմ, որ ներվում է ինձ նրա սառն ու անտարբեր աչք սեղմել... Եվ ես կարողանա՞մ եմ այդ քեզ ասել... Եվ գոռոզ Սահականույշը այդ խոստովանությունն անում է յուր Թագավորին... Օ, ինչո՞ւ այսքան շատ նվաստացա...

Թագուհին նորեն հեկեկաց, և այլևս իրան զսպել չկարողանալով՝ բացավ դողդոջուն բազուկները և փարեց Թագավորին:

— Սահանո՞ւյշ... սիրելի՛ Սահանույշ, — շնչաց Թագավորը և սեղմեց նրան յուր կրծքին:

— Ազոթի՛ր, որ մահ հասնե ինձ այս վայրկենին... Կամենում եմ մեռնել քո գրկի մեջ... Այս է իմ միակ տենչանքը... — մրմնջաց Թագուհին և արտասուքը նրա ձայնը խեղդեց:

Տիկնոջ հեկեկանքն ու արտասուքը հուզեցին Թագավորին. նա մնաց տարակուսի մեջ և չգիտեր ինչո՞վ սփոփել ապաբախտ Թագուհուն: Նա սկսավ ավելի ևս քնքշություն ցուցնել նրան յուր կրծքին, զգալով, կարծես, որ այդ է միակ դարմանը, որ կարող է սիրող սրտի հուզումը դադարեցնել:

Երկար այս գրուծյան մեջ մնալուց ետ, վերջապես Թագավորը լուռությամբ ընդհատեց.

— Ինչո՞ւ, սիրելիս, այդքան շատ հուզվեցար:

Այս խոսքը, որ թեպետ մեղմով ու գրեթե շնչալուր արտասանեց Թագավորը, այսուամենայնիվ կոշտ հնչեց Թագուհու ականջին, նա յուր գլուխը արբայի գրկից հեռացրեց:

— Ինչո՞ւ... Եվ դու այդ հարցնո՞ւմ ես... Մի՞թե չգիտես, թե ինչից են թշվառ սրտերը հուզվում... մի՞թե իմ արտասուքները ամեն ինչ քեզ չպատմեցին...

Թագավորը ոչինչ չպատասխանեց: Նա զգուշանում էր Թագուհու սիրտը նորեն հուզելուց: Ուստի դեպի խարակները հառաչանալով՝ նստեց ժայռի վրա և լուռ սկսավ դեպի ծովակը նայել:

— Դու ինձ այլևս չե՞ս կամենում լսել, — բեկված ձայնով հարցրեց Թագուհին:

— Խոսի՛ր, սիրելիս, ինչ որ հաճո է քեզ. բայց անցյալից մի հիշեցնիք ինձ ոչինչ:

— Ոչինչ էլ: չպիտի հիշեցնեմ, — հարեց իսկույն Թագուհին, և կազմեա գոհ Թագավորի այս խոսքից (որի մեջ նա նրա խոստովանությունն էր կարդում՝ յուր գեմ գործած հանցանքների համար), մոտեցավ նրան և ինքն էլ ժայռի վրա նստելով շարունակեց.

— Մի քանի ամիս է, ինչ քեզ հետ եմ ես, սիրելի Թագավոր, և սակայն թուր այդ ժամանակ չկարողացա խոսել քեզ աչք, ինչ որ անհրաժեշտ էր խոսել և ինչի մասին որ եկել էի քեզ տեսնելուս Այժմ, սակայն, համարձակություն առա և կարող եմ խոսել: Խընդրում եմ միայն շխանդարել ինձ, եթե մինչև անգամ իմ գրույցն անհաճո լինի քեզ:

— Խոսիր, ես լսում եմ:

— Գառնիում կարծում էի, թե հաշտվել եմ արդեն իմ վիճակի հետ. ուստի որոշեցի մոռանալ իմ անձը և նվիրվել հասարակաց բարվոյն: Այդ նպատակին հասնելու միակ ճանապարհն այն էր՝ որ գայի և միանայի քեզ հետ, սփոփեի անհաջողություններից ու իշխանների տիրադուրս վարմունքից վշտացած քո սիրտը և ստիպեի քեզ վերադառնալ Ոստան, դեպի քո գահն ու արքունիքը... Այնուհետև արդեն հեշտ կլինեի վերսկսել խանդարված գործերը. ժողովուրդըն ու զորքը քո դարձին էին սպասում. դու կարող էիր օգտվել նրանց ձեռնտվությունից:

Այս մտքով ահա՛ ոգևորված՝ ես եկա Կաբավաբերդ: Բայց քո սառն ընդունելությունը ինձ վշտացրեց: Դու կարծեցիր, թե ես եկել եմ ծաղրելու քո պարսությունը Յիկ-Ամրամից... Քո այդ կասկածը բավական եղավ, որ նորեն իմ սիրտը տակնուվրա լինի, որ հին վերքերը նորոգվին... Եվ քանի դու շարունակում էիր քո սառնությունն ու անտարբերությունը, այնքան ավելի վառվում ու բորբոքվում էր իմ մեջ նախանձի դժոխքը... Եվ դրա հետևանքն եղավ այն, որ ես քո սիրտը ցավեցնելու ուզելով՝ պատմեցի, թե ինչպե՛ս մեր բոլոր աշխարհը գիտակ է ու հանցավոր սիրույն, թե զորքն ու ժողովուրդը գրգռված են քո դեմ, թե իշխանական ընտանիքները երես են դարձրել մեզանից, թե հոգևորականությունը դատապարտում է քո վարմունքը... Ավա՛ղ, ես կարծում էի, թե այս հայտնություններով պիտի պրաստացնեմ քեզ... բայց շարաշար սխալվեցա: Խոստովանում եմ՝ ես գործեցի իբրև թույլ կին, իբրև սիրող սրտի տեր: Գլխարդանալով տանել քո սառնությունը, ես մոռացա իմ ուխտն ու նպատակը. ես խալալիք դարձա նախանձի խոռվյալ ալիքներին,

որոնք անգթաբար կոծում, հարվածում էին իմ թշվառ սիրտը... Այս բոլորի հետևանքը եղավ այն, որ դու հուսահատվելով՝ ոչ միայն Ոստան չվերադարձար, այլև Կաթավաբերդից ելնելով՝ եկար Սևան, խարազանազգեստ կրոնավորների հետ ապրելու...

Ես ճանաչեցի իմ սխալը. տեսա իմ անխորհուրդ վարմանց հետևանքը և շարաշար գլչացի. բայց արդեն ուշ էր: Միակ միջոցը իմ հանցանքը քավելու այն էր, որ ես հետևեի քեզ, տեսնեի ամեն օր քո՝ դեպի ինձ ունեցած սառնությունը, դիտեի քո անտարբեր հայացքները և տանջվեի... Քանի-քանի անգամ կամեցա մոտենալ և խոսել քեզ հետ, խոստովանել իմ հանցանքը և ներումն հայցել... Եվ սակայն դու շարունակ խույս էիր տալիս ինձանից, չէիր կամենում միայնակ ինձ հանդիպել, առանձնություն մեջ իմ ձայնը լսել, իմ արտասուքը տեսնել... Օ, եթե գիտենայիր թե որքա՞ն տանջվել եմ ես...

Ամիսներ անցան այսպես և ես չկարողացա դեռ քեզ հետ խոսելու մի վայրկյան գտնել: Բայց երբ գուժկան հասավ այստեղ և Բյուրականի առումն ու կոտորածը գուժեց, ես սարսափեցի. կարծես երկնային մի շանթ հարվածեց իմ հոգին. ես հիշեցի իմ ուխտն ու որոշումը. հիշեցի և իմ գործած հանցանքը... «Եթե նախանձի կիրքը ինձ չհաղթահարեր, Աշոտն այժմ յուր գահի վրա կլիներ, հայոց զորքը նրա շուրջը կգտնվեր, իշխանները զինակից կլինեին, թշնամու դեմ արդեն բանակ կշարժվեր...», մտածեցի ես, և հուսահատությունը, բիշ մնաց, դեպի ծովակի խորը պիտի մղեր ինձ... Բայց հետո զգաստացա և որոշեցի գտնել քեզ անպատճառ քո միայնություն մեջ և հարկ եղածը խոսել: Այս է ահա՛ պատճառը, որ այժմ եկա քո մենավոր զբոսանքը խանգարելու: Գուցե այս հետապնդությունը տհաճություն է պատճառում քեզ, բայց ես ստիպված այդ էի անելու, որովհետև վտանգը դուրս մտա է և հապաղել այլևս անկարելի է:

— Ի՞նչ է քո խնդիրն ինձանից, — հարցրեց թագավորը:

— Այն, որ վերադառնաս Ոստան, բազմես քո գահի վրա, փայլ տաս արքունյացդ, շուրջդ հավաքես ավագանին, զորքն ու բանակը կարգավորես, թշնամու առաջն առնես, երկիրը տազնապից ազատես...

— Միով բանիվ, դու կամենում ես, որ Աշոտ-Երկաթը թագավորի նորից:

— Այո՛, թագավորե այնպես, ինչպես որ թագավորում էր առաջ...

— Բարի է՝ քո ցանկությունը, բայց կատարել նրան անկարող եմ ես:

— Ինչո՞ւ:

— Պատճառները բազմաթիվ են:

— Մանթապարտու ինձ այդ պատճառների հետ, եթե կարծում ես թե դեռ անձանոթ եմ նրանց:

Թագավորը չպատասխանեց: Նա դեմքը դեպի ծովակը դարձրած մտածում էր:

— Մի՞թե այդ պատճառներն ավելի զորավոր են քան Աշոտ Երկաթի կամքը, — խոսեց նորեն թագուհին, կամենալով արքայի ինքնասիրությունը գրգռել:

— Աշոտ-Երկաթի կամքը... Օ՛, նա այժմ ավելի անզոր է՝ քան հովտի եղեգը, որին տատանում է նույնիսկ հովի շունչը:

— Ինչո՞ւ հուսահատեցնում ես ինձ, տեր իմ և թագավոր, — շնչաց թագուհին սրտահույզ ձայնով:

— Քա՛վ, թե կամենամ քեզ հուսահատեցնել. ճշմարտությունն եմ խոստովանում:

— Բայց դու զորավոր էիր մի օր ինչպես անապատի առյուծը...

— Որի մոնչյունը դող էր հանում դրացի գազանների սիրտը, — ընդհատեց թագավորը:

— Այո՛:

— Եվ սակայն առյուծն էլ տկարանում ու մեռնում է:

— Անշուշտ. բայց այդ այն ժամանակ, երբ անցնում է նրա տարիքը, երբ հասնում է ծերությունը:

— Իսկ երբ որսորդի երեթթևյանը հարվածում ու ջախջախում է նրա սի՛րտը:

— Ո՛ր աննկուն որսորդն արդյոք այդպես ուժգին կարողացավ քեզ հարվածել, — հարցրեց թագուհին խորհրդավոր եղանակով:

Թագավորը չպատասխանեց. տխուր ժպիտը միայն նրա շուրթերը շարժեց:

— Գու՛ չե՞ս կամենում խոսել, — հարցրեց թագուհին:

— Չեմ կամենում քո սիրտը վշտացնել, — պատասխանեց թագավորը՝ շարունակ ծովակին նայելով:

— Ասովա՞ծ իմ, — բացականչեց թագուհին. — մի՞թե դու իմ սրտի մասին ես մտածում... այդ արդեն չափազանց է, սիրեցյալ ամուսին, ես ուրախությունից կարող եմ խելագարվել:

— Այո՛, մտածում եմ... Կան ճշմարտություններ, որոնք որքան էլ դառնագույն, այսուամենայնիվ, տղամարդը կարող է լսել համբերությամբ, բայց կնոջ ականջը չի հանդուրժիլ նրանց:

— Օ՛ն ուրեմն, փորձի՛ր իմ քաջությունը:

— Բարի. լսի՛ր ուրեմն ինձ:

Այս ասելով թագավորը դեմքը դարձուց թագուհուն և շարունակեց.

— Մի փոքր առաջ հարցրիր, թե ո՞վ է այն որսորդը, որ այնքան ուժգին առյուծի սիրտը հարվածեց... այժմ պիտի ասեմ, թե ո՞վ էր նա: (Թագուհին լսողությունը լարեց): Այդ աննկուն որսորդը կնոջ սերն էր...

— Ո՞ր կնոջ... — ընդհատեց հանկարծ թագուհին:

— Դու արդեն քո քաջությունը կորուսիր, — նկատեց թագավորը:

— Շարունակի՛ր, ես այլևս չեմ խանդարիլ, — հարեց թագուհին և գլուխը կախեց:

— Մենք, սիրելի բարեկամ, թշվառ խաղալիքներ ենք բնության հզոր ձեռքում, — շարունակեց թագավորը. — իզուր են մարդիկ օրենքներ դնում և կարգեր սահմանում՝ կառավարելու համար այն, ինչ որ ինքը բնությունը պիտի կառավարե և որի միահեծան տիրապետան է նա... Մարդկային սրտերի մասին է խոսքս... Դու ինձ սիրում ես, այնպես չէ՞:

— Ինչո՞ւ համար է այդ հարցը:

— Պատասխանի՛ր, սիրո՞ւմ ես թե ոչ:

— Սիրում եմ անսահման սիրով:

— Բարի. ի՞նչ կարող է անել դրա դեմ մարդկանցից սահմանված օրենքը: Կարո՞ղ է հրամայել, որ սիրելուց դադարես:

— Օրենքն՝ ընդհակառակը, արբազործում է իմ սերը, որովհետև ես սիրում եմ իմ օրինավոր ամուսնուն:

— Այդ մի դիպված է: Իսկ եթե հանկարծ սիրում լինեիր մի ուրիշի՞ն:

— Քրիստոնեական առաքինությունը, որին հետևել եմ միշտ, չէր թույլ տա ինձ մտածել ապօրինի սիրո մասին: Իսկ երբ մարդ չէ մտածում ապօրինության վրա, ապօրինի գործ էլ չէ կատարում երբեք:

— Մտածելույն համար սահման որոշելն անկարելի է Ի՞նչ

անն այն սիրտը, որին բնությունը հրամայեց է սիրել նրան, որ օրենքով իրան չէ պատկանում:

— Այդ միտնույնն է, եթե ասես. «ի՛նչ անեն փողերն ու ավազակները, որոնց սիրտը ցանկացել է հափշտակել ուրիշի ունեցածք...»: Կարո՞ղ ես մի թե արդարացնել այդ ավազակներին, երբ քո հարստահարյալ հպատակը հանե նրանց քո դատաստանի առաջ:

Այդ խոսքերը խոցեցին թագավորի սիրտը, որովհետև հարվածն ուղղված էր բուն վերքին... Նա լռեց. մի քանի վայրկյան.

— Էլ որի՞չ ասելիք չունի՞ս, — հարցրեց թագուհին մեղմուլով:

— Ուրիշ ասելի՞ք. ինչպե՞ս չէ, ունիմ:

— Խոսի՛ր ուրեմն:

— Լսի՛ր. դատավորը աշտո՞ղ պիտի լինի, թե՞ անաչառ:

— Անշուշտ՝ անաչառ:

— Ավազակին պետք է պատժել, թե՞ վարձատրել:

— Իհարկե պատժեք:

— Ինչո՞ւ ուրեմն դու կամենում ես վարձատրել նրան, երբ անաչառ դատավորը հրամայում է պատժել:

— Ի՞նչ ես ուզում ասել, չեմ հասկանում:

— Չե՞ս հասկանում. բայց ես պարզ խոսեցի:

— Ի՞՞՞՞՞ է ավազակը և ո՞վ դատավորը. ո՞ւմ համար եմ ես վարձատրություն պահանջում... — հարցրեց թագուհին տարակուսելով:

— Ես եմ արդ ավազակը. և ինքս էլ, ահա, իբր անաչառ դատավոր, պատժել եմ ինձ, հեռանալով արքայական քահնից և ապավիսնելով այս անապատին... Ինչո՞ւ կամենում ես հանել ինձ այստեղից և նորեն դեպի Ռոտան առաջնորդել:

— Դու շափազանցում ես:

— Չափազանցո՞ւմ... Բնա՛վ:

— Չափազանցում ես, իմ սիրեցյալ թագավոր:

— Մի՛ անվանիր ինձ ո՛չ սիրելի և ո՛չ թագավոր. ես մի շարագործ եմ, աստուծուց և մարդկանցից անիծված... Ինչո՞ւ համար ես քեզ ինձ սիրում. Ինչո՞ւ ինձ փառք հալթաթիվերու մասին ես մտածում:

— Հալթաթյան պիտի սիրեմ... Մի՛ թե կարող ես հրաձայնել ինձ մոռանալ իմ ամուսնուն...

— Ամուսնո՞ւն... Օ՛հ, մի՛ տանդիր ինձ: Ես չեմ կարող այդ նախատիքը տանել:

— Նախատի՞նք... մի՞թե ինձանից սիրվելը նախատինք է քեզ համար:

— Ոչ, մեծափառ թագուհի, այլ նախատինք է այն, որ իմ անհավատարմությունը դու այդքան անսահման սիրով ես փոխարինում... Ես հպարտ եմ. ես չեմ կարող տանել այն բարիքը, որ հատուցվում է ինձ իմ գործած շարունթյան համար:

— Ինձ ոչ մի շարիք չէ հասել քեզանից:

— Այդպիսի խոսքերը չեն կարող ինձ սփոփել: Ես այնքան անարի չեմ, որ իմ գործած հանցանաց չափով պատիժ կրել չկարողանամ: Եթե դու կամենում ես սփոփանք բերել իմ սրտին, ապա ատիր ինձ քո հոգվո բոլոր գորությունը: Միայն քո ատելությունը, միայն ծանր տանջանքները կարող են դյուրություն տալ իմ սրտին:

— Ես չեմ կարող քեզ ատել:

— Ատի՛ր, որովհետև ես չեմ սիրում քեզ:

— Օհ, մի՛ ասիր այդ...

— Չեմ կարող ստել. ես չեմ սիրում քեզ:

— Օ՛հ, անգութ...

— Միակ սիրածս կինը աշխարհում...

— Օ, մի՛ արտասանիր նրա անունը, — բացականչեց թագուհին՝ գրեթե ճշլով:

— Այո՛, միակ սիրածս կինը — այդ Ասպրամ իշխանուհին է, Սևորոյաց նահապետի աղջիկը:

— Անսիրտ... անգութ... Ի՞նչ շահ ունիս ինձ տանջելուց... Ինչո՞ւ չես խղճում մի թշվառ, մի լքյալ կնոջ... չէ՞ որ ես մի օր քո ամուսինն էի...

— Կամենում եմ սիրող խոցոտելով՝ դժոխային ատելություն ծնեցնել նրա մեջ. այդ կարող է մեղմել իմ ծանրագույն վիշտը:

— Մի՛ հուսար... ես չեմ կարող քեզ ատել. իզուր տեղը մի՛ տանջիր իմ հոգին... Ասա՛ միայն ո՞րն է քո ծանրագույն վիշտը. ես հնար կգտնեմ նրան թեթևացնելու:

— Ավելի վատ:

— Մի՛ համառիր, իմ սիրեցյալ թագավոր. ամեն մի հիվանդություն ունի յուր դարմանը և ամեն մի վիշտ՝ յուր սփոփանքը: Հարկավոր է միայն բժշկող ձեռք և սիրող սիրտ:

— Ո՞վ կարող է, օրինակ, բուժել այն հոգին, որ տանջվում է խղճի խայթերից: Ո՞վ կարող է սփոփել այն մարդուն, որ ճանաչում

է յուր հանցանքի ծանրությունը, չափում է նրանից հառաչացած շարիքի մեծությունը և գտնում է իրան անդոր ու անկարող՝ այդ շարիքը դարմանելու...

— Ամենքը սխալական են աշխարհում:

— Եվ ամենին կարելի է ներել...

— Հետևապես և քեզ:

— Մի՛ ընդհատիր ինձ. ամենքին կարելի է ներել, բացի նրան, որ կոչված է մարդկանց բախտը կառավարելու, որ պաշտոն ունի ժողովուրդ հովվելու. առաքինության օրինակ ու առաջնորդ հանդիսանալու... հասարակաց բարվույն ու երջանկության հսկելու... Ես այդպիսի մի պատասխանատու անձն էի. աստված ինձ պետ ու առաջնորդ էր կարգել այս ժողովրդյան: Բայց մի՞թե պատկառ մնացի՞ ես իմ կոչման. մի՞թե իմ սրբազան պաշտոնը շանարգեցի, մի՞թե բազմաթիվ շարյաց պատճառ չդարձա... Ո՞վ կարող է ինձ ներել, և ինչո՞ւ պիտի ներես:

— Անցյալը հիշելով ոչինչ չես շահիլ, — ասաց թագուհին. — մոռացի՛ր այն և աշխատիր մեր ներկա վիճակը բարվոքել:

— Անցյալը մոռանա՞մ... մի՞թե կարելի, մի՞թե հնարավոր է այդ, — բացականչեց թագավորը: — Երկնքի աստղերը կկողոպտեի՞ վարձատրելու համար այն մարդուն, որ կկարողանար մոռացնել տալ ինձ իմ անցյալը... որ յուր դեղերով կամ կախարդական հմայություններ հնար կգտներ իմ հիշողությունները բթացնելու: Մոռանա՞լ... Այո՛, այդ եմ կամենում. այդ է իմ միակ փափագն ու ցանկությունը: Բայց ո՞վ կարող է լրումն տալ այդ ցանկության: Օ՛, ինչպես երջանիկ կլինեի, եթե կարողանայի հիշել այլևս այն, ինչ որ կատարվել է... Այն, որի հիշատակը բազմազխյան վիշապի պես կրծում, կեղեքում է իմ խիղճը... Կարո՞ղ եմ միթե մոռանալ, որ ես Սևադայի, իմ բարյացապարտ ազգակցի տունն ավերեցի՞՝ հորն ու որդուն միասին կուրացնելով... Կարո՞ղ եմ մոռանալ, որ ես Ամրամի, իմ հավատարիմ զինակցի ընտանիքը կործանեցի, նրա խաղաղության օթևանը դժոխքի փոխարկելով... Կարո՞ղ եմ մոռանալ որ, ես քո կյանքը թունավորեցի՞՝ կաթոզին սերդ անարգելով, երջանկությունդ կապտելով... Ո՞րը նրանցից կարող եմ ես հիշել կամ ո՞րն արդյոք մոռանալ... Գուցե ա՞յն՝ որ այս շարիքների շնորհիվ իմ իշխանների առ զահճ ունեցած հավատարմությունը կորուսի և նրանց միությունը խանդարեցի. թե՞ այն, որ Ամրամի ապստամբությունը

գրգռելով՝ հյուսիսային գաղափարներից գրկվեցաւ և թե՛ն վերջապես,
որ ռազմական ուժերս թուլացնելով՝ իմ երկրի սրտում հազա-
րացոց բունապետութունը հաստատեցի... Ասա՛, իմ սիրելի, սրան-
ցից ո՞րը մոռանամ. կամ ինչպե՞ս չհիշեմ, որ այս ամենը կատարվել
է մի հանցավոր սիրո, մի տմարդ օրինազանցութեան պատճառով...
Ո՛չ, ես արժանի չեմ ներման. մի՛ աշխատիր մոռացնել տալ ինձ
մեզ դքերով լի իմ անցյալը: Ես քրիստոնյա եմ և խիղճ ունիմ. այդ խիղ-
ճը տանջում է ինձ. նրա ձայնը խլացնում է իմ հոգին լսելիքը. ես
հրամայում է ինձ՝ հեռանալ արքայական գահից, փառքերից, պերճու-
թյունից և քաշվել, առանձնանալ մի անապատ, լալ այնտեղ իմ մեղ-
քերը և խստամբեր ճգնութեամբ քափել նրանց: Եվ ես ահա եկի,
ժանկ եմ Սեան՝ իմ ազաշխարհութեան վայրը: Եզուր ես կարծում,
թե ես հեռացա կաքավաքերդից նրա համար, որ դու իմ ստոն ընդու-
նելութունից վշտացած՝ պատմեցիր, թե աշխարհը գիտակ է իմ
հանցավոր սիրույն, թե ժողովուրդը գրգռված է իմ դեմ, թե իշխան-
ներն ու հոգևորականութունը դատապարտում են ինձ և այլն: Ո՛չ
ներքն ու հոգևորականութունը դատապարտում են ինձ և այլն: Ո՛չ
դրանց պատճառով չհեռացա. ոչ էլ հուսահատութունն ինձ հա-
լածեց: Այլ խիղճը, իմ ներքին մարդը... Հանգիստ լինեք խիղճս,
արդար լինեին իմ գործերը, այն ժամանակ թեկուզ բոլոր աշխարհը
կածեցին իմ դեմ, ես չէի ընկճվիլ. ոչ էլ հուսահատութունը կարող
էր իմ հոգին հաղթահարել... Բայց խղճի անողոր խայթերին ես դի-
մադրել չկարողացա: Ինձ հալածեցին, մանավանդ, քո տխուր աշ-
քերը, վշտալի հայացքը, դալկահար դեմքը... Ես փախուստ էի տա-
լիս քեզանից. այո՛, բայց ոչ թե նրա համար, որ ատում էի քեզ,
այլ նրա համար, որ ամեն մի քեզ տեսնելիս սիրտս տակնուվրա էր
լինում. աճոթե՛ն ու խիղճը տանջում էին ինձ շարաշար: Վերջապես,
ես ձկա այստեղ իմ վշտերը թաքցնելու և հանցանքները լալու: Կար-
ծեցի, թե այս անգամ կհեռանաս ինձանից և կերթաս Ոստան, որ
դու դեռ հավատարիմներ ունիս: Բայց իմ հուշար պարտաբ էլավ.
դու չկամեցար թողնել ինձ իմ վշտերի հետ, դու հետեցիր ինձ իբրև
ամուսնուհար կիս և ապացուցեցիր հարյուրերորդ անգամ, թե ես
արժանի չեմ քո սիրույն, թե բախար իզուր էր կապել մեզ միմյանց
հետ... Այս բոլորը գիտե՞նալուց ետ, սիրելի տիկին, անկարելի է ինձ
այլևս մտնել այն աշխարհը, որանդից խիղճս ինձ հալածեց. թո՛ղ
ինձ այս ազաշխարհաց վայրում. գուցե կարողանամ իմ մեղքերը
քափել. գուցե կարողանամ իմ հոգին գեհեմից փրկել...

— Մի՛թե աղէկի հաճելի չի՞ լինիլ աստծուն, եթե դու հանցանքդ
քափես ուրիշներին բարիք անելով, — հարցրեց թագուհին:

— Ինչպե՞ս չէ, այդ ավելի հաճելի կլինի նրան. դի լավ է բարիք
գործել՝ քան անօգուտ տեղը լալ:

— Է՛հ, ուրեմն դարձի՛ր ամոռոգ, ձե՛ռքդ առ կառավարութեան
գեղը և փրկի՛ր ժողովուրդը՝ սպանացող վտանգներից:

— Այդ պետք է անեմ իբրև թագավոր, այնպես չէ՛:

— Անշուշտ:

— Բայց ես արժանի չեմ համարում ինձ այլևս այն գահին, որի
վրա Աշոտ առաջինը և հայրենասեր ու առաքինի Սմբատը բազմե-
ցին. Սեանն է իմ արժանավոր կացարանը. այստեղ կապրեմ, այս-
տեղ էլ կմեռնեմ:

— Իսկ արքայական գահը:

— Թո՛ղ Աբասը պայազատե. նա է իմ օրինական ժառանգը:
Կարծես մի երկնային շանթ հարվածեց թագուհուն: Այդ խոս-
քը նա առաջին անգամ էր լսում: Յուր սիրո կորստյան վրա, այո՛,
մտածել էր շատ, բայց դշխութունը կորցնելու մասին նա երբեք
չէր երազել:

«Ինչպե՞ս թե Աբասը թագավորե. ուրեմն և Գուրգենդուխտը լի-
նի թագուհի՞... Սեադայի դստեր կենդանութեան ժամանակ՝ ափ-
խազաց Գուրգենի աղջիկը հռչակվի հայոց գահի գլխո՞... և հպարտ
Սահականույշը փակվի Սեանի մեջ իբրև մի հպատակ, իբրև ափ-
խազուհու մի թշվառ գերի՞ն... Եվ տեսնե, թե ինչպե՞ս հայոց իշխան-
ները շրջապատում են նոր արքային, հաջողութուններ են ստեղ-
ծում նրա համար... խոնարհում են գլուխները նոր թագուհու առաջ
և բժնում ու խնկարկում են նրա՞ն... Օ՛, այդ արդեն ամենից ավելի
զժվարատարն է...», մտածեց ինքն իրան թագուհին և կնոջ փառա-
փրութունն ու հակառակորդի ինքնասիրութունը նրա էութունը
պաշարեցին: Նա մոռացավ, մինչև անգամ յուր իսկական վիշտը.
անարգանաց զգացումը գերակշռեց նրա մեջ սիրո զգացման և կնոջ
հատուկ սրամտութեամբ նա շահեց իսկույն յուր ներքին վշտի և
արտաքին անպատվութեան մեջ եղած անջրպետը և համոզվեց, թե
ավելի հեշտ է ներքին վշտերով տանջվիլ, քան արտաքին անար-
գանքներից նվաստանալ...

— Ո՛չ, իմ մեծափա՛ռ թագավոր. այդ որոշումը չպիտի կատար-
վի. Սեանում դու չպիտի մնաս: զահն ու ժողովուրդը քեզ են սպա-

տում, և դու պիտի վերադառնաս Ոստան, — խոսեց թագուհին վրձ-
նաբար:

— Անկարելի է... Այդ անելու համար նախ պետք է սիրտս խլեմ
իմ կրծքից և գանգս դատարկեմ ուղեղից... Այս արտով և ուղեղով ես
գահ բարձրանալ չեմ կարող:

— Չէ՛, դու պիտի գթաս քո ժողովրդին. նա նմանում է այժմ
հովվից զրկված և անապատներում ցրված անտիրական մի հոտի...
գայլերը շորս կողմից հալածում են նրան. մայրերի ու գառնուկների
մայունը խլացնում է ձորերը...

— Այդ հոտը կժողովե Աբասը, նա ավելի պիտանի կլինի այժմ
երկրին՝ քան ես:

— Մի՛ ասիր այդ մի՛ տար Աբասի անունը. հայոց թագավորը
կենդանի է դեռ:

— Ո՛չ, նա մեռել է վաղուց. նա մեռավ այն օրը, երբ Յլիկ-Ամրա-
մի երեսից փախուստ տվավ նվաստաբար...

— Մի՛ ասիր այդ խոսքերը. մի՛ հիշիր անցյալը, աղաչում եմ
քեզ...

Այս ասելով թագուհին բռնեց թագավորի ձեռքը և քնքշաբար
նայելով նրա աչքերին, որոնք անթարթ ուղղված էին լուսնին, կա-
մացուկ ձայնով մրմնջաց.

— Աշո՛տ. իմ մեծափառ թագավոր, իմ սիրեցյալ ամուսին. մի՛
թույլ տար, որ փխազուհին ծաղրե քո Սահականույշի հպարտու-
թյունը, թո՛ղ որ հայոց թագուհին յուր կոչման մեջ հանդիպե մահ-
վան...

— Ա՛խ... ինչպե՛ս քիչ ես ծանոթ իմ վշտերին... — շշնջաց թա-
գավորը և դեմքը դեպի ծովակը դարձուց:

— Խոսի՛ր, եթե դեռ մի ուրիշ ցավ ունիս, բա՛ց արա իմ առաջ
սրտիդ վարագույրը...

Թագավորը շպտասխանեց. նա լուռ նայում էր ծովակին:
Եվ ի՞նչ պիտի պատասխաներ. ինչպե՛ս կարող էր նա յուր սրտի
վարագույրը բանալ... այն վարագույրը, որի ետևը ծածկված էր վրձ-
տերից ծանրագույնը... Կարո՞ղ էր միթե ասել՝ թե ինքը դեռ մտա-
ծում է Սևորդյաց իշխանուհու, յուր հանցավոր սիրո թշվառ զոհի վրա...
Թե ծանոթ է նրա ընտանեկան տանջանքներին, թե լսում է ամեն
վայրկյան նրա արտասովոր սրտի անեծքը, նրա ոգետանջ հառաչանք-
ները... Ինչպե՛ս կարող էր նա այլևս գահի վրա բազմել, փառքի ու

հաջողության հետևել, քանի որ ամեն վայրկյան պիտի հնչեին յուր
ականջին նրա տխուր հեծությունները. քանի որ շարունակ նա պիտի
տեսներ յուր առաջ նրա արտասուքները և ինքն իրան ասեր. — բո-
լոր աշխարհը փառաքանում է ինձ, հաջողութունները պսակում են
իմ վերադարձը. ժողովուրդը ցնծության տոն է կատարում... Բայց
այնտեղ, Սևորդյաց լեռների մեջ, Տավուշի մթապատ խորշերում
հեծում է մի դժբախտ կին, սիրո հարվածներից ջահջախված մի սիրտ,
որին թողել են ամենքը, որ կտրված, բաժանված է աշխարհից, որ
ապրում է միայն յուր անարգանքի, յուր նվաստության հետ... Այդ
կնոջ մրմունջը հասնում է մինչև իմ գահույթը. նա շշնջում է իմ ական
ջին դառն և սրտահույզ խոսքեր. «Մի՛ ծիծաղիր դու, երբ լալիս եմ ես
մի զվարճանար՝ երբ սգում եմ ես...», ասում է նա ինձ, արդ, ի՞նչ
իրավունքով ես պիտի նորեն աշխարհ մտնեմ, կյանքի բարիքները
վայելեմ, քանի որ յուր սիրտն ու էութունը ինձ նվիրող կիներ կեն-
դանի թաղված է անհայտության մեջ:

Այս մտքերը, որոնք վաղուց ի վեր տանջում էին թագավորին,
այդ միջոցին այն աստիճան հուզեցին նրան, որ նա ինքն իրան մոռա-
նալով բացականչեց.

— Ո՛չ, անկարելի է. ես չեմ կարող ապրել, քանի որ նա մեռնում է...

— Ո՛ւմ համար է խոսքդ. ո՞վ է մեռնողը... — հարցրեց թագուհին:
Թագավորը ցնցվեցավ և տեղից բարձրանալով աջը պարզեց թա-
գուհուն.

— Գնա՛նք. լուսինն արդեն խոնարհում է... — ասաց նա խրոխտ
ձայնով:

— Բայց ո՞ւմ համար էիր խոսում, — հարցրեց կրկին թագուհին:

— Անհայտության մեջ մեռնողի համար, — պատասխանեց թա-
գավորը և առաջ անցավ:

Թագուհին հետևեց նրան, առանց այլևս խոսել իշխելու:

Է ՄԻ ԾԱՂԿՈՎ ԳԱՐՈՒՆ

Կեսօր էր: Ցամաքաբերդի ձկնորսները ուղկան էին ձգում ծո-
վակը՝ Գեղամա համեղ ու բազմազան ձկներից որսալու, երբ Գևորգ
Մարգպետունու հեծելախումբը հասավ այդտեղ: Իշխանը զարմա-
ցավ՝ տեսնելով, որ ձկնորսները փոխանակ լաստերով դեպի լճի
խորը գնալու, շարունակ նրա եզերքն են պտտում, որով հաջողակ

որս շարտի կարենային անել: Բացի այդ, լճի վրա կամ եզերքում ոչ մի լաստ կամ նավակ չէր երևում: Այդ հանգամանքը շարժեց նրա հետաքրքրությունը, մանավանդ որ իրան այն միջոցին լաստ էր հարկափոր դեպի կղզին ուղղվելու համար:

Իշխանի հարցին՝ թե «ո՛րք է՞ ձեր նավակները», ձկնորսները պատասխանեցին.

— Արքայից հրաման եկավ, որ ոչ ոք եզերքում լաստ կամ նավակ չառահե, այդ պատճառով ամեն ոք յուր ունեցածը ծածկել է պուղում:

Իշխանը գուշակեց, որ թագավորի հրամանը տրված է՝ թշնամիները մուտքը դեպի Սևաճ արգելելու նպատակով: Այսուամենայնիվ պատվիրեց, որ իրանց համար նավակ իրենցն ծովը բայց ձկնորսները դժվարացան:

— Թագավորը մեզ կկախե, մթն համարձակվենք նրա հրամանն անարդելու, — ասացին նրանք և խնդրեցին՝ շտապել իրանց անհետազանդ գտնվել արքայի առաջ:

Իշխանը շտապեց. բայց հրամայեց նշան տալ կղզեցիներին՝ լաստ զրկել իրանց համար. իսկ մինչև այդ հյուրասիրել յուր հեծյալներին Գնորգ թարմ ձկներով:

Մուլափը պատող ժառերի վրա ձկնորսները կրակ վառեցին խկույն: Բոցը բորբոքվելով ծառացավ, բարձրացավ դեպի վեր: Այդ էր այն նշանը, որով կղզեցիներից լաստ էին խնդրում եզերքում եղողները: Շուտով կղզու պարիսպներից դուրս ելան՝ երկու սևազգեստներ, որոնք դեպի նավամատույցը հառաջանալով՝ լուծեցին այդտեղ կապած լաստերից մինը և դեպի ծովի խորը մղեցին:

Մինչև լաստի մտանալը, ձկնորսները իրանց որսած ընտիր «իշխաններից» ու «գեղարքունիներից» պատրաստեցին համեղ նախաճաշ և հյուրասիրեցին իշխանի հեծյալներին:

Միջօրեի ժամերգությունը նոր էին ավարտել կղզում, երբ իշխանը յուր խմբով հասավ այդտեղ:

Թագավորը զարմացավ տեսնելով յուր առաջ Գնորգ Մարգպետունու:

— Դո՛ւ էլ քո թագավորի հետ ճգնելու եկար, — հարցրեց նա իշխանին ժպտալով:

— Ո՛չ, տեր արքա, այժմ հանցանքներ գործելու և ոչ թե ապախաբելու ժամանակ է, — պատասխանեց Մարգպետունին:

— Հանցանքներ գործելու... — հարցրեց լագավորը. — մի՞թե հանցանք գործելու համար էլ որոշ ժամանակ է լինում:

— Այո՛, տեր արքա: Տասը պատվիրաններից մինը «մի՛ սպանանիք» խոսքն է: Այժմ հասել է այդ պատվիրանի դեմ գործելու ժամանակը. մենք շարունակ պիտի սպանենք:

— Հույս ունի՞մ ինձ քո հանցանքին մասնակից անելու համար չես եկած:

— Եթե իմ զորքին թագավորն առաջնորդիր, ես քսան տարուկ կերտասարդանայի:

— Բո զորքի՛ն. մի՞թե զորք ունիս ժողոված, — զարմանալով հարցրեց արքան:

— Այո՛, մեծափառ տեր:

— Որտե՞ղ է գտնվում բանակը:

— Այստեղ, Սևանում:

— Սևանո՞ւմ, — ավելի ևս զարմանալով հարցրեց թագավորը:

— Այո՛, տեր արքա, Սևանում...

Թագունին, որ ներկա էր իշխանի խոսակցությանը, ընդհատեց նրան.

— Ես նայում էի իմ դիտանոցից, երբ քո լաստը մտանում էր կղզուն. բեզ հետ միայն մի խմբակ կար, հազիվ քսան մարդուց բաղկացած, իսկ մնացածները ե՛րբ հասան այստեղ:

— Իմ բանակը կազմած է հենց քսան մարդուց, ես ավելին ձեռք բերել չկարողացա, — պատասխանեց իշխանը:

— Դու հիվանդ ես, Մարգպետունի իշխան, — հարցրեց թագավորը աչքերը նրա վրա սևեռելով:

— Գուցե կասկածում ես, թե խելագարվա՞ծ եմ, — ժպտալով հարցրեց իշխանը:

— Այո՛, ինձ այդպես է թվում, — հարեց թագավորը լրջությամբ: — Ասում ես, որ քսան մարդուց է բաղկացած բանակդ, և միևնույն ժամանակ փափազում, որ քո թագավորն առաջնորդե նրան: Ծա՛ղր է այդ, թե երգիծանք...

— Բա՛վ լիցի, եթե համարձակվեմ այդ շափ լրբանալ քո առաջ, տեր արքա... — պատասխանեց իշխանը հուզվելով:

— Ի՛նչ զորք է ուրեմն այն, որի անունով խոսում ես դու:

— Հենց հիշածս քսան հազիներն են: Նրանք են իմ զորքն ու բանակը կազմում:

որոնց գրեթե միշտ ներկա էր լինում ինքը, կղզու անշարժ ու խաղա-
ղիկ կյանքը և նրա հետ միասին էլ յուր ծանրագույն վշտերը՝ ամեն
ինչ մոռացրել, ամեն կենդանություն մեացրել էին յուր մեջ: Նրան
թողում էր, թե բարձր աշխարհը քնած է Սևանի պես, թե ոչ մի տեղ
այլևս չկա կենդանություն, թե մահը յուր թևերը տարածել է արդեն
համայն հայոց վրա...

Բայց ուխտի զինվորների աղաղակը կարծես վայրկենապես սթա-
փեցրեց նրան. մի հաճոյական և կենարար դող նրա մարմինը ցնցեց
և քաջազնական զգացմունքով հոգին ու սիրտը լցվեցան:

Թագավորը թեպետ ուներ կղզու մեջ հարյուրի չափ զինվոր,
բոլորն էլ ընտիր, զինավարժ մարդիկ, բոլորն էլ քաջասիրտ և դի-
մագրավող, բայց նրանք էլ կղզում անգործ մնալով և արքայի նման
հոգևոր պաշտամանից հաճախելով՝ թուլացել, թմրել էին արդեն և
զենքերն ու զրահը մի կողմ ձգել: Նա տեսնում էր դրանց ամեն օր
խուցերի առաջ նստած և կամ ուռկանը ձեռքներին կղզու շուրջը թա-
փառելիս, և չէր վրդովվում, կարծելով թե՛ հենց այդ էլ պիտի լիներ
դրանց զբաղմունքը: Բայց երբ նա տեսավ յուր սուսը Մարգպետու-
նու սակավաթիվ, բայց գոտեպինգ, զբահազեհատ և զինավառյալ
այդ խմբակը, պատրաստ, կարծես հարձակվելու և ամեն զորություն
ու ընդդիմություն ընկճելու և կործանելու, նա մի տեսակ աշխույժ
ստացավ և քայլերն արագացնելով հասավ զինվորներին:

— Ապրի՛ք, իմ քաջեր, — բացականչեց նա և խումբը նորին
որոտաց.

— Կեցցե՛՛ թագավորը:

Վահրամ սեպուհն առաջ անցնելով օտարավարտը հանեց և
զլուխը խոնարհեց արքային:

Վերջինս աչք պարզելով՝ ողջունեց նրան ջերմագին:

Սեպուհին հետևեց Մուշեղ բերդապալք, որին թագավորը բարե-
հաճ խոսքերով ընդունեց:

Առաջ անցավ ապա Գոռ իշխանիկը: Թագավորը նրան տեսնելուն
պես բացականչեց:

— Դու է՛լ այտաեղ, իմ սիրեցյալ Գոռ... Դու է՛լ անձնվեր քա-
ջերի խմբում:

Այս ասելով թագավորը թևերը բացավ և գրկախառնվելով պա-
տանուն, որ ստղավարտը ձեռքն մատնեց էր իրան, համբուրեց նրան
սրտապին:

— Որի՞ պաշտպանության հանձնեցիր հարսնացուդ, Գոռ, —
հարցրեց թագավորը ժպտալով:

— Յուր իսկ պաշտպանության, — պատասխանեց պատանին
շառագունելով:

— Այո՛, հայրդ ինձ պատմեց: Նրա պաշտպանության է հանձ-
նելած և Գառնին: Սյունյաց օրիորդը արժանի է այդ պաշտոնին: Երբ
այդ մարդիկ կուվում են դաշտում, կանայք կարող են բերդերը պաշտ-
պանել... Թեպետ ցավալի է, որ հայոց երկիրը միայն քսան տղա-
ժարդ է դաշտը հանում այսօր. բայց մյուս կողմից էլ ուրախալի է,
որ այդ քսան քաջերին հետևում է մի կին. և որ այդ կինը իմ որդե-
գրուհին և Գոռի հարսնացուն է... Գնա՛, ի՛մ քաջ, արժանի՛ եղիր
քա մրցանակին:

Այս ասելուց ետ թագավորը մոտեցավ մյուս զինվորներին, բո-
լորի հետ խոսեց, բոլորին էլ քաջալերեց և ապա դառնալով Մարգ-
պետունուն, առաջարկեց նրան միացնել յուր խմբին Սևանում գրտ-
նելած զինվորների կեսը:

Իշխանը հրաժարվեցավ արքայի առաջարկությունից, շփամե-
նալով նշագոցնել նրա թիկնապահների թիվը:

— Վտանդի միջոցին մենք կարող ենք փախչել, — ասաց նա
նրան, — բայց արքան այս կղզում խաչյա տալու տեղ չունի. անկա-
րելի է մի դորական անգամ հեռացնել այստեղից:

Թագավորը գովեց յուր հավատարմի հոգածու զգուշությունը և
ապա դառնալով նրան ու Վահրամ սեպուհին՝ ավելացրեց.

— Իմ իշխանները թողեցին ինձ միայնակ և ամթահար, այդ
պատճառով ես մտա Սևան իբրև կամավոր գերի: Եթե դուք կհաջո-
ղիք ձեր ձեռնարկության մեջ և կկարողանաք սրբել այն արատը, որ
դրին ձեր դրոշի վրա տիրադրուժ իշխանները, այն ժամանակ ես նո-
րին կկլնեմ իմ բանտից և կպսակեմ ձեր հաջողությունը իմ արշա-
վանքներով: Այս օրվանից իմ դրոշը ես կհանձնեմ ձեր խմբին. թո՛ղ
նա ամեն տեղ ոգևորեց այս քաջերին և հիշեցնե, որ թագավորը կա-
լանավոր է Սևանում...

Այս ասելով թագավորը հրամայեց թիկնապահներին բերել սր-
բայական դրոշը:

Խոր լուսնուն տիրեց: Ուխտի զինվորները ակնածությանմբ
սպասում էին թիկնապահների դարձին: Երբ դրոշը երևաց, ամեն ին

խկույն սաղավարտները հանելով միաբերան գոշեցին. «Կեցցե՛ թագավորը»:

Վերջինս առավ դրոշակը թիկնապահների ձեռքից և հանձնելով այն Մարզպետունուն, ասաց.

— Այս դրոշի հետ միասին տալիս եմ քեզ իրավունք՝ գործել ամեն տեղ իմ կողմից և անունից: Այս դրոշը իմ փոխարեն կլինի քո խմբին և՛ առաջնորդ, և՛ զինակից:

Նույն օրը ուխտի զինվորներին սեղանակից արին իրանց թագավորն ու թագուհին: Իսկ հետևյալ առավոտ հեռացավ խումբը Սևանից՝ տանելով յուր հետ արքայական դրոշը և թագավորի, թագուհու և բոլոր միաբանության օրհնությունը:

Հասնելով Յամաքաբերդ՝ ուխտի զինվորները ձիաները հեծան և Արարատյան դաշտի ճանապարհը բռնեցին: Նրանց նպատակն էր հանդիպել Բեշիրի հրոսակներին, որոնք զանազան խմբերի բաժանված՝ շրջում էին այդ դաշտի անպաշտպան գյուղերը և ավարի տալիս նրանց: Բյուրականի առումը և անխիղճ կոտորածն ավելի էր նրանց համարձակություն տվել և բարբարոսությունները զորզորոել: Այժմ անարգել առաջ էին գնում նրանք, չակնածելով բնավ հայ իշխաններից, որովհետև գիտեին, որ դրանք բերդերից չպիտի իջնեն և շինականի գուլթն ու կյանքը պաշտպանելու համար իրանց անձը վտանգի մատնեն:

Արդ, Մարզպետունի իշխանը կամենում էր հանդիպել այդ հանգուզն հելուզակներին, որովհետև հույս ուներ, թե առանձին-առանձին պատահելով նրանց՝ կարող է շատերին ոչնչացնել:

Բայց հազիվ յուր հեծելախումբը Հրազդան գետն անցավ և ահա՛ գաղթականների մի բազմություն ընդառաջեց նրան:

— Որտեղացի՞ եք և ո՞ր եք գնում, — հարցրեց նրանց իշխանը:

— Գեղա բերդիցն ենք, տեր, — պատասխանեց հաղթանդամ ու բարձրահասակ առաջնորդը. — գնում ենք Սյունյաց լեռներում ամբանալու:

— Ուրիշները դիմում են դեպի Գեղ, իսկ դուք փախչո՞ւմ եք այնտեղից, ի՞նչ է պատահել. ո՞վ է հարձակվում ձեզ վրա:

— Բեշիրը, տե՛ր:

— Ո՞վ ասաց ձեզ:

— Դվինից յուր զրկեց կաթողիկոսարանի վերակացուն:

— Է՛, լավ, էլ ինչո՞ւ եք փախչում, չէ՞ որ Գեղա բերդն ամուր է բավական:

— Ամուր է, բայց զորք քիչ ունի:

— Թշվառականնե՛ր, եթե ամենքդ այդպես կփախչեք այնտեղից, իհարկե զորք չեք ունենալ. ինչի՞ համար է այդ հաղթ հասակը, եթե տագնապի բուպեին տուն տեղ պիտի ձգես. ե՛տ դարձեք այս վայրկենին, թե չէ ամենքիդ սուր բաշել կտամ:

Առաջնորդը նայեց յուր ընկերներին. կանայք ծածկոցները բանալով սկսան դիտել խոսող իշխանին, իսկ երեխաները վախկոտ նայվածքով նրանց շուրջը կծկվեցան:

— Ե՛տ դարձեք, — կրկնեց իշխանը, — այստեղ եղող բոլոր տղամարդկանց պահակ պիտի կարգեմ Գեղա պարիսպների վրա:

Գաղթականներն սկսան աղաչել իշխանին՝ թույլ տալ իրանց շարունակել ճանապարհը, բայց Մարզպետունին մնաց անողոք:

— Տե՛ր, դու մեզ, ուրեմն, մատնում ես Բեշիրին, նա մի երկու օրից Գեղա բերդը պիտի գրավե, — խոսեց պառավ մի կին:

— Ես թույլ չեմ տալ, մայրիկ, որ Բեշիրը հասնե Գեղ. բայց եթե աստծուց վիճակված է քեզ մահ, ապա լավ է, որ տանդ մեջ մեռնես, քան թե օտարության մեջ:

— Ես ցավում եմ ոչ թե ինձ, այլ երիտասարդների համար:

— Նրանք թող իրանք պաշտպանեն իրանց:

Այս ատելով նա հրամայեց գաղթականների առաջնորդին ետ դարձնել ամենքին. իսկ ինքը յուր խմբին դառնալով ավելացրեց.

— Մեր ծրագիրը փոխվեցավ: Ուղեկցենք այս փախստականներին մինչև Գեղա ստորոտը. իսկ այնուհետև կդիմենք ուր որ հարկավոր է:

Հետևյալ ավուր երեկոյան իշխանը յուր հեծելախմբով բաժանվեց գաղթականներից. նրանք բարձրացան դեպի Գեղա լանջերը, իսկ ինքը բռնեց Դվնո դաշտի ճանապարհը:

Որովհետև մութը կոխում էր, իշխանն ու սեպուհը որոշեցին շատ չհեռանալ Գեղա սահմաններից: Ուստի ուղղվելով դեպի Ուրծաձոր, բարձրացան մի փոքրիկ լեռնագոտու վրա, որ ծածկված էր անտառով ու մացառուտով: Այդտեղ գտան նրանք ծառերով հովանավոր մի անբույթ ծածկարան, ուր և իշան հանգստանալու և գիշերելու:

Ձինվորներից մի քանիսը զբաղվեցան իսկույն խմբի սակավապետ կերակուրը պատրաստելով, իսկ մի քանիսը փութացին ջուր բերելու: Լեռան լանջերի վրա աղբյուր չգտնելով, նրանք վայր իջան դեպի հովիտը՝ այդտեղ հոտող գետակից ջուր վերցնելու: Դա վեղիի վտակներից միին էր, որ խոխոջալով իջնում էր Գեղա բարձունքներից: Հազիվ մացառուտից ելան զինվորները և ահա՛ հանդիպակաց լանջերի վրա զարկած տեսան բազմաթիվ վրաններ, որոնցից շատերի առաջ խարույկներ էին վառվում:

Դա հագարացիների բանակն էր:

Ձինվորները վերադարձան և պատմեցին այս մասին իշխաններին:

— Դրանք ուրեմն Գեղն առնելու են գնում, — գուշակեց սեպուհը:

— Անշուշտ, — պատասխանեց Մարգպետունին:

— Ի՞նչ պիտի անենք այժմ մենք:

— Մի՛ թե դեռ չգիտես:

— Գիտեմ. պիտի խանգարենք... բայց...

— Ուրիշ անելիք չունենք: Վայելենք մեր ընթրիքը և գործի սկսենք, — վճռաբար ասաց իշխանը և բազմեց խոտերի վրա, ուր բացված էր անպաճույճ սեղանը: Նրանք բոլորեցին ամենքը միասին, որովհետև նրանց մեջ չկար այլևս իշխան ու ծառա. նրանք ամենքը ելբայրներ էին, մի խաչի ու դրոշի զինվորներ: Նրանց կեանքը ելբայրներ էին, մի խաչի ու դրոշի զինվորներ: Նրանց կեանքը կազմում էին Սևանի եփած ձկները, մի քանի կտոր խաշած միս և Գեղարքունյաց ընտիր պանիր:

Ընթրիքի վրա ոչ ոք չէր խոսում. ամենքը լուռ ուտում էին: Բայց այդ՝ ոչ այն պատճառով, որ ուշադիր էին իրանց քաղցը հագեցնելուն, այլ այն, որ ամենքն էլ մտածում էին սկսելիք գործի մասին, որ կարի հանդուգն և վտանգավոր մի ձեռնարկություն էր:

Երբ ընթրիքը վերջացավ, Գևորգ իշխանը վեր կացավ տեղից և ասաց.

— Սիրելի քաջերս. աստված թշնամին մատնել է մեր ձեռքը, պիտի օգուտ քաղենք այս հաշտությունից: Առավոտը՝ դեռ լույսը չբացված մենք կհարձակվենք թշնամու վրա: Այս արդեն վճռված է: Պատկեցեք սերմն և հանգստացեք, որպեսզի հոգնություններդ Պատկեցեք սերմն և հանգստացեք, որպեսզի հոգնություններդ առնենք և վաղվա համար ուժերնիդ կազդուրեք. իսկ ես և Վահրամ սեպուհը կերթանք նախ թշնամու դիրքն ու բանակը հետազոտելու:

և ապա կբարձրանանք Գեղ, տեղացիներից հարկ եղած օգնությունը հայթայթելու:

— Թո՛ւյլ տուր, հայր իմ, որ ես ևս հետևեմ ձեզ, — ասաց Գոռ իշխանիկը:

— Ո՛ր, զազակս. դու էլ պառկիր և հանգստացիր. զինվորը չպիտի զատվի յուր ընկերներից, — պատասխանեց իշխանը լռու-թյամբ, կամենալով հասկացնել որդուն, թե ինքը ոչ մի առավելություն չունի մյուսներից և, հետևապես, պիտի հնազանդե հոր ձայնին, ինչպես յուր ընկերները:

Գոռը ժպտալով գլուխը խոնարհեց: Իշխանն ու սեպուհը թողնելով զինվորներին՝ ուղղվեցան դեպի բանակի կողմը:

Հովիտը, ուր զարկած էին թշնամու վրանները, ընկած էր երեք բարձրությունների մեջ: Նրա հյուսիսային կողմը բարձրանում էին Գեղա դարևանդները. արևմտյան կողմից ընկած էր այն լեռնագոտին, որի վրա գտնվում էին ուխտի զինվորները. արևելյան մասը փակում էին բարձրադիր բլուրներ, իսկ հարավից բացվում էր վեղիի դաշտը, ուր խոխոջում էր համանուն գետը:

— Եթե հարձակվենք այս կողմից, — ցույց էր տալիս իշխանը ձորահովտի հյուսիսակողմը, — այն ժամանակ կստիպենք թշնամուն փախչել դեպի հարավ: Մեր գործը պիտի լինի հանկարծակիի բերել նրանց: Ուրեմն ամեն հնար գործ պիտի դնենք՝ շփոթել թշնամուն և թույլ շտալ, որ կարգի գանկամ ճակատեն, որովհետև նրանց թույլ ընդդիմությունն անգամ կարող է մեր գործը խանգարել:

— Գլխավորը շահեր ձեռք բերելն է. հենց որ մի երկու վրան կարողանանք վառել, սարսափը կտրիք ամենքին, — խոսել սկսավ սեպուհը, — սակայն այդ պաշտոնը գեղեցիկները պիտի կատարեն, իսկ մերոնք պիտի հարվածեն:

Երկար խոսելուց և այս ու այն կողմը հետազոտելուց ետ՝ իշխանն ու սեպուհը վերադարձան զինվորների մոտ: Նրանք ամենքն էլ քաղցր բուն էին մտել. բայց մի քանիսը եկողների քայլատրոփը լսելուց վեր թռան տեղներից: Արթուն էր միայն մի զինվոր, որ պահպանություն էր անում ձիաներին:

Գևորգ իշխանը տեսնելով Գոռին, որ գլուխը մի կոճղի հենած՝ անուշ մրափում էր, ախամա կանգ առավ նրա առաջ: Լուսինը, որ սահում էր երկնակամարի վրա, պայծառ շողերը ծառերի միջից

թափանցելով՝ լուսավորել էր պատանու գեղեցիկ դեմքը, ուր հանգ-
չում էր այդ բուսեղի մի հանգիստ և խաղաղ ժպիտ:

Պղնձե գրահը, որ պատում էր նրա առողջ կուրծքն ու թիկունքը,
ոսկեգորշ սաղավարտը, որ ծածկում էր տակավին նրա գեղեցիկ
պուխտը, բայց չէր կարողանում ամփոփել յուր մեջ նրա հարուստ
խոպուպիները, որոնք զարդարում էին պատանու ճակատն ու պարա-
նոցը, և վերջապես կմբավոր, արծաթազարդ վահանակը, որ բռնած
էր ձախ ձեռքում և որով, քնի մեջ անգամ, պաշտպանում էր նա յուր
կուրծքը, փայլում էին լուսնի առաջ մեղմ ճաճանչներով:

Իշխանը սկսավ նայել որդուն. ծնողական սիրտը կարծես զգաս-
տացավ մի երկարատև արբեցությունից. և մի տխուր զգացում սկսավ
նրա սիրտը ճնշել:

«Գուցե իմ ձեռնարկությունը հաճելի չէ աստծուն. գուցե նա
բարկանում է որ ես հանդուգն մտքեր եմ հղանում և խաղաղ քուն
վայելող արարածների վրա անակնկալ հարձակումն եմ գործում...
Գուցե նա ինձ պատժելու համար՝ հագարացիներից մինի սուրբ մխե
իմ այս միամոր որդու կողը և նրա կենաց արևը խավարեցնեմ... Եվ
ես հավիտյան զրկվեմ նրանից... իմ կյանքի այս միակ մխիթարու-
թյունից... Օ՛հ, և տեսնեմ նրան արյունաշաղախ, ժպիտը գեղեցիկ
կարելի է. ո՞ր աստվածը այնուհետև կարող է իմ կսկիծը փարատել...
Արև ի՞նչ լուր տանեմ ես նրա մորը. ի՞նչ երեսով նրան երևամ... Ար-
զյոք մի անգուլթ, մի բարբարոս չե՞մ ես. ինչո՞ւ շարգելեցի նրան
Գառնիում... ի՞նչ ուժ պիտի ավելացնեմ նա ինձ համար. մի՞թե մի
հասարակ զինվոր չէր կարող նրա գործը կատարել. ինչո՞ւ կամեցա
Մարզպետունյաց Տան վերջին ճրագը խավարեցնել... Չէ, սա պիտի
հուանա այստեղից. և կամ մեր արշավանքը պիտի հետաձգենք»...

Այս մտքերն էին հուզում Մարզպետունու հոգին, երբ սեպուհը
մոտենալով՝ զորավոր ձեռքը դրավ նրա ուսին և ասաց.
— Մենք ուշանում ենք, տե՛ր Մարզպետունի. այստեղ պառկած
բոլոր զինվորները նույնպիսի մայրեր ունին, որպիսին ունի Գոռ
իշխանիկը. գնա՛նք:

Սեպուհի այս խոսքը սասանեց իշխանին և նա կարծես անուրջից
«թափվելով՝ բացականչեց.

— Գնա՛նք. թող բոլորի մայրերն էլ նահատակների ծնող հրո-
շակվեն:

Համաձայն կանխավ արած որոշման՝ իշխանը պիտի բարձրա-
նար Գեղ, նրանցից օգնական մարդիկ բերելու, իսկ սեպուհը պիտի
իջներ վեղի ավանը և, եթե այդտեղ չհաջողվեր, անցնեք Ճերմանիս և
այնտեղից մարդիկ հրավիրեք: Նրանց նպատակն էր՝ հայթայթել
ու թե կովոդ գորք, այլ միայն գոռացող ու աղմուկ հանող ամբոխ,
որ զիշերային ժամում կարողանար սարսափ ազդել թշնամուն:

Ճիղին վտակի մոտ նրանք բաժանվեցան: Իշխանը լեռան լան-
ջիբը բարձրանալով, դարձյալ սկսավ Գոռի վրա մտածել: Բայց այս
անգամ ոչ իբրև թուլասիրտ հայր, այլ իբրև հայրենասեր զինվոր:

«Մինչև այսօր բյուր մեզ նմանները զոհվել են թշնամու սրին.
դրա պատճառը եղել է այն, որ ամեն մի իշխան, յուր տոհմն ապա-
հովել մտածելով կամ սիրելիների կյանքը խնայելով՝ ձեռնպահ է
մնացել ընդհանուր գործին մասնակցելուց: Երկրի ժողովուրդը զոհ
է գնացել այն երկչուտ զգացմունքներին, որոնք մի ժամ առաջ պա-
շարել էին իմ սիրտը: Փրկության սեղանը դադարել է ազատություն
բաշխելուց, որովհետև այդ սեղանի վրա զոհ մատուցանող չկա...
Բայց ես հրապարակական խոստում արի. ես ահավոր երդում երդ-
վեցա. ինչպե՞ս կարող եմ այդ երդման դրժել... Իմ Գոռը հավիտյան
հո չի ապրելու. մահը վաղ թե ուշ պիտի փակե նրա աչքերը. կարող է
պատահել, որ նա մեռնի հենց իմ հարկի տակ, մի ապիրատ դավա-
ճանի թաքուն հարվածից... Ինչո՞ւ ուրեմն չկամենալ, որ այդ մահը
հանդիպե նրան հայրենիքի համար մղված կովի դաշտում. ինչո՞ւ
չցանկանալ որ անփառունակ մահվան փոխադրենք՝ նա մարտիրոսա-
կան պսակը ստանա. ինչո՞ւ չմխիթարվել այն քաղցր մտքով՝ թե
աշխարհի մեջ ունեցածս ամենաթանկագին հարստությունը իմ հայ-
րենիքի ազատության նվիրեցի... և վերջապես մի՞թե իմ Գոհարը
որովո մահն լսելուն պես՝ չի կարող հերոս հելլենուհու նման ասել,
թե «հենց դրա համար ծնեցի որդիս...»:

Այս մտքերն այնպես ոգևորեցին իշխանին, որ նա չզգաց, թե
ինչպե՞ս անցավ Գեղա դարևանդները և հասավ ամբոցի պարիսպնե-
րին:

Դռան մոտ թակ չգտնելով, նա վերցրեց մի ահագին որձաքար
և զարկեց երկաթապատ դռներին: Փեղկերը դղրդացին, բայց աշ-
տարակից պահապանի ձայն չլսվեցավ: Իշխանը նորից կրկնեց յուր
հարվածը և այս անգամ միայն պահապանը յուր խուպոտ ձայնը
լսեցրեց:

— Բացե՛ք գուռը: Ի՞նչ քնելու ժամանակ է, հիմարներ, թշնամին ձեր առջին է, — գոչեց իշխանը:

Մարդպետունու ձայնը ծանոթ էր Գեղա պահակներին: Իսկույն իրար զարթեցնելով դիմեցին նրանք բերդակալին, որ և շտապեց դուռը բանալու:

Իշխանը ներս մտնելուն պես հրամայեց շեփոր հնչեցնել և ամրոցի բնակիչները զարթեցնել:

— Ի՞նչ կա, տեր իմ. մի՞թե թշնամին մոտենում է արդեն, — սրտատրոփ հարցրեց բերդակալը:

— Ամեն մեկի հետ զատ-զատ խոսելու ժամանակ չունիմ. հավաքիր այստեղ ժողովուրդը, ասելիքս թո՛ղ ամենքը լսեն, — պատասխանեց իշխանը:

Բերդակալի հրամանով զինվորներն իսկույն ազդարար շեփոր հնչեցրին ամրոցի անցքերում: Բնակիչները սարսափահար վեր թռան տեղներից և յուրաքանչյուր տան կարող անձինքները դուրս թռան փողոց:

Կես ժամվա մեջ արդեն Գեղի բոլոր ժողովուրդը, ի բաց առնելով կանանց ու երեխայոց, հավաքված էր բերդի դռան հրապարակը: Նրանցից շատերը մինչև անգամ զինված էին սրերով ու նիզակներով:

Այստեղ հասան և այն զինվորները, որոնք պահպանություն էին անում բերդին: Իշխանը հրամայեց նրանց ջահեր վառել, որպեսզի կարենային միմյանց երեսը տեսնել: Ապա բարձրանալով ժայռի մի քեկոսի վրա, սկսավ խոսել.

— Այսօր ձերադարձրի Գեղ այստեղից փախչող բազմաթիվ անձանց: Նրանք պատմած էին մեզ, որ մենք արքայի հրամանով եկած ենք թշնամու դեմ, որ բանակած է այժմ Վեդիի հովտում: Այսքան մոտ չկարծելով թշնամուն, մենք բուն բանակից առաջ անցանք (իշխանը դիտմամբ ստեց՝ ամբոխին սիրտ տալու համար). բայց որովհետև թշնամին վաղը պիտի հարձակվի ձեր վրա, ուստի ես իմ խմբով որոշեցի շփոթել նրա բանակը հենց այս գիշեր: Այդ մենք կանենք մեր անավակալ հարձակումով: Դուք ամենքդ մեզ պիտի օգնեք այս գործում, հավատացած լինելով որ հազի՞րթյունը մեր կողմը պիտի լինի: Հակառակ դեպքում Գեղը վաղվանից ավերակ կդառնա:

— Մենք այստեղից ելնել չենք կարող... մենք կռվելու ուժ չունինք... մենք զինվոր չունինք... — սկսան խոսել ու գոչել այս ու այն կողմերից:

— Լռեցեք. ինձ լսեցեք, — հրամայեց իշխանը:

Ժողովուրդը լռեց:

— Ես ձեզանից չեմ պահանջում ոչ գորք և ոչ զենք: Այլ միայն այն, որ բոլոր այստեղ եղողներդ հետևեք ինձ և Վեդիի հովիտը պատող բլուրների վրա կենալով ձեր գոռոցն ու աղաղակը միացնեք հարձակում գործող մեր զինվորների ձայնին: Եվ եթե կգտնվեն ձեր մեջ մի քանի քաշիք, որոնք կցանկանան թազավորի ու թագուհու շնորհակալության արժանանալ, նրանք էլ ջահերով թշնամու վրանները կկրակեն: Հենց որ աղաղակն ու հրդեհն սկսվին, թշնամին շփոթված պիտի փախչի: Այն ժամանակ կոտորածը կանեն իմ զորքերը, իսկ ավարը կմնա գեղացոց:

Իշխանի խոսքերը ազդեցին ժողովրդի վրա: Թեպետ նրանցից ոմանք դարձյալ ընդդիմություն աղմուկ հանեցին, բայց իշխանի առաջարկությունն ընդունողների թիվը շատ մեծ էր: Մի հասարակ աղաղակի կամ որևէ մի վրան կրակելու համար արքայական շնորհաց արժանանալու հույսը շատերի եռանդը վառեց: Իսկույն խմբեր հազմվեցան. զենք չունեցողը զենք առավ վրան. պահակներից շատերը ջահեր պատրաստեցին. ոմանք էլ հողի ամաններով կամ փոքր տիկերով կարծաձուլվեցին: Կային և մարդիկ, որոնք զինվեցան տապարներով կամ բահերով, և այսպես ամենքը միասին խմբվելով՝ լուռ ու մունչ դուրս եկան բերդից և հետևեցին իշխանի ձիու սմբակներին:

Առաջին պայմանը անձայն ու անշշուկ ընթանալն էր, որին աւրբուր հետևում էր զգուշությունը: Իսկ իշխանը դիտմամբ ծանր էր առաջանում, մտածելով՝ թե մինչև սեպուհի դարձը, ինքը կարող է տեղ հասնել:

Բայց որքա՛ն մեծ եղավ նրա զարմանքը, երբ ախտի զինվորների կացած տեղը հասնելով՝ տեսավ, որ սեպուհը վաղորդ սպասում է իրան և որ Վեդիից ու Ճերմանիսից բերած մի բազմաթիվ ամբոխ խլրտում է լեռնալանջի ծմակում:

Իսկույն սկսան իրանց կարգադրություններն անել: Ամբոխը բաժանեցին երեք հավասար մասի: Նրանցից ամեն միսը պետք է իրենք հավաքի մի գետի վայրը: Զահալոր պահակները գաղտնակ պիտի

մոտենալին վրաններին: Հարձակման նշանը պետք է տար Մարգ-
պետունին: Իսկ առաջին կրակը պիտի վառեր սեպուհը: Այնուհետև
պիտի փրթեր ստակալի աղաղակ, որին կմասնակցեին բոլորը, առանց
ընդհատելու: Կոտորածը կսկսեին միայն ուխտի զինվորները, աշ-
խատելով սակայն շփակել փախչողների ճանապարհը:

Գիշերից բավական անցել էր. առավոտյան աստղը ծագում էր
արդեն և արևելքի մեջ խավարն սկսում էր լուսից բաժանվել:

Հագարացիների բանակը ընկղմած էր խոր քնո մեջ: Կրակները
վաղուց հանգել և շարժումն ու շշուկը դադարել էին: Չէր լսվում
նույնիսկ պահապանների քայլատրոփը: Ըստ երևույթին ոչ մի եր-
կյուղ չունեին նրանք հայերից: Եվ ո՞վ պիտի համարձակվեր հագար
մարդուց բաղկացած այդ բանակի հանգիստը վրդովել: Նույնիսկ
Բեշիրի վրանի առաջ պահապաններն անուշ խոմփում էին, երազե-
լով անշուշտ Գեղա ամրոցի առումը, բնակիչների կոտորածը և գեղե-
ցիկ հայուհիների գերումը...

Հանկարծ հովտի մեջ որոտաց Մարգպետունու ձայնը.

— Հառա՛ջ, քաջերս, աստված մեզ օգնական...

— Կեցցե՛ք թագավորը, — կոռացին ուխտի զինվորները և հար-
ձակվեցան:

Բլուրների վրա և լեռնալանջերում ամբոխն սկսավ գոռալ: Ար-
ձագանքը որոտաց հովտի մեջ և բանակի վրանները սկսան վառվել:

Հագարացիք սարսափահար եղած դուրս թռան վրաններից, աղ-
մուկն ու շփոթը տիրեց ամեն տեղ և ուխտի զինվորները իրանց կո-
տորածն սկսան: Հետզհետե վառվող վրանների լույսն ընկավ բլուր-
ների վրա և երևան հանեց ամբոխի խմբերը. որոնք իրանց գոռույն-
քոչյունով և զանազան շարժումներով նմանում էին այդ բարձրու-
թյուններից իջնող ստվար բանակների: Հագարացիք կարծելով թե
չըջապատված են արդեն բազմաթիվ զորքերով, սկսան իրար կոտո-
րելով փախուստ տալ դեպի Վեդիի հովտաբերանը. ամեն ոք աշխա-
տում էր յուր անձը փրկել, ձի ունեցողը ձիով էր փախչում, հետևակը
հետիոտն էր վազում, ամենքը թեպետ սրերը մերկացրած, բայց գրե-
թե ոչ ոք հարված չէր կշռում, այլ վահանը գլխին բռնած՝ հարված-
ներից ազատվիլ էր աշխատում:

Չնայելով որ Բեշիրը կատաղած դուրս թռավ վրանից, հեծավ իս-
կույն յուր ձին ու սկսավ գոռալ և կարգի հրավիրել զորքը, բայց լսող
չկար: Կրակի և մթության խառնուրդում չէր որոշվում որո՞նք են

Գայերը և որո՞նք հագարացիք. Բեշիրին այնպես թվաց, թե մի հսկա-
յական զորութուն սեղմել է յուր գրկում հագարացոց բանակը.
բայց և այնպես մի քանի թիկնապահների օգնությամբ նա սկսավ
վանել յուր վրանի վրա հարձակվող քաջերին, որոնց թվումն էր Գուրը:

Արի պատանին կամենալով հաղթության պսակներից թան-
կագինը գրավել, խիզախել էր մինչև զորպետի վրանը: Հսկա հա-
գարացին ահագին սուրը բարձրացրած պատրաստվում էր յուր հար-
վածը կշռել պատանու գլխին, երբ Մարգպետունի իշխանը, որ աշ-
քից չէր թողնում քաջ որդուն, ետևից որոտաց.

— Թշվառական, ո՞ւմն ես հարվածում:

Այս ասելով նա պողպատիկ սուրը իջեցրեց Բեշիրի գրահապատ
թիկունքին այնպես սաստկագին, որ նա սասանելով գլորվեցավ
ձիուց: Իշխանն առաջ վարեց նժույզը նրան կոխկրտելու համար,
բայց Բեշիրի թիկնապահները յուր դեմն արձանացան և նա ստիպ-
ված էր յուր սրի հարվածները նրանց գլխին իջեցնել:

Բեշիրը, շնայելով յուր հաղթանգամ հասակին, ճարպկությամբ
դուրս սողաց խոնված մարտիկների միջից և մահը իրան հետա-
մուտ տեսնելով, արագությամբ աշտանակեց թիկնապահներից մեկի
ձին և սրարշավ դուրս փախավ հովտից:

Այնուհետև փախուստն ընդհանրացավ. էլ ոչ մի տեղ դիմադրող
չկար, ամենքն իրանց կյանքը փրկելու վրա էին մտածում:

Այս տեսնելով բլուրների վրա եղող խուժանը՝ որոտընդոստ
աղաղակով ընկավ փախչողների ետևից: Ուխտի զինվորներից ազատ-
վողները գոհ էին դառնում նրանց բերին և տապարներին:

Հաղթությունը կատարյալ էր:

Առավոտյան դեմ հալածողները ետ դարձան և զարմանալով տե-
սան, որ ամբողջ հովտը ծածկված է թշնամու դիակներով: Նրանք
չէին կարողանում հավատալ թե այդ ահագին կոտորածն իրանք են
արել:

Իշխանի առաջին զորքը եղավ այն, որ շուրջը ժողովե ուխտի
զինվորներին և տեսնե, թե այս անհավասար կռվի մեջ ի՞նչ կորուստ
է ունեցել ինքը:

Նա համարեց բոլորին և ցավելով տեսավ, որ երեք հոգի պա-
կասում էին յուրայիններից, նրանք ընկել էին կռվի մեջ:

Այսուամենայնիվ, հաղթությունն այնքան մեծ ու փառավոր էր,
որ այդ երեք հերոսների կորուստը ծանր վիշտ չպատճառեց նրանց:

ինքը իշխանը սեպուհի և Գոռի հետ միասին որոնելով գտավ սպանված հերոսների մարմինները և իսկույն էլ հրամայեց վրաններից մեկի մեջ պատսպարել: Ապա կարգադրեցին, որ ամբողջ ժողովն ավարտ մի կողմ, իսկ դիակները ծածկե հողով:

Իսկույն սկսան վրանները քակել, գիտկները կապտել և ամեն ինչ ժողովելով բերել իշխանների մոտ: Խուժանի աչք տենդացին աշխատությունը դիտելով՝ Գևորգ իշխանը գարծավ սեպուհին՝

— Հիշում ես, Վահրամ, այն խոսքը որ ասացիր ինձ Գառնո դղյակում:

— Ի՞նչ խոսք, — հարցրեց սեպուհը:

— Այն, որ ասում էիր, թե «մի ծաղկով գարուն չի գուլ»: Ե

— Հիշում եմ:

— Է՛, ինչպե՞ս եղավ. մի ծաղկով գարուն բացվեցա՞վ թե ոչ:

— Օրհնյա՛լ է ասումս, բացվեցավ, — պատասխանեց սեպուհը և ծախտը խաղաց նրա խոշոր դեմքի վրա:

Ձ

ՄՈՎԱՄԱՐՏ

Մարզպետունի իշխանը յուր գիշերային հարձակումը հաջողություն մը պատվելուց ետ, սուբհանդակ ուղարկեց Սեան՝ արքայական դրոշի տարած հաղթությունը թագավորին ավետելու:

Նույնպիսի ավետաց լուրով շտապեց Գառնի Գոռ իշխանիկը Գեղանի բերդավանդակին, որ դիտանոցից արդեն նշմարել էր ուրախության հայտարար դրոշը, դիմավորեց փեսացուին ամբողջ դռնխուրտով: Ավետաց լուրը կաջմարի արագություն մը տարածվեց բերդում: Գոհար իշխանուհին, որ ամուսնու և որդու հեռանալու օրից ի վեր շարունակ տանջվում էր տխուր մտքերով, եկավ և փարեց որդուն ուրախության արտասուքով: Գոյակի և ամբողջ բնակիչները խնկեցան իսկույն պատանու շուրջը՝ հաղթության մանրամասնությունցան նրանից լսելու: Ապա ամենքը միասին մտան եկեղեցի՝ գոհություն մատուցանելու աստծուն՝ ուխտի զինվորների ձեռքով կատարած այդ հրաշքի համար: Այնուհետև օրվա մնացորդներն անցուցին նրանք տունկատարություն մը:

Բայց Գևորգ իշխանը այդ միջոցին գբազված էր սերիշ գործով: Նա հաստատ գիտեր, որ Բեշիրը չի հանգստանալ, մինչև որ յուր կբանձ պարտություն վրեժը չլուծե: Ուստի առանց ժամանակ կորցնելու, սկսավ նորանոր պատրաստություններ տեսնել, որպեսզի ոչ միայն ձագագ հարձակմանց դիմարի, այլև ինքը, հազարացիների ուժը չլատելու համար, նորանոր հարձակումներ գործե:

Այդ նպատակով, ահա՛ թշնամու թողած ավարը յուր զինվորների և կովին մասնակցող խուժանի մեջ հավասարապես բաժանելուց ետ, նա անմիջապես քաշվեցավ Գեղ, յուր բանակն այդտեղ կազմակերպելու համար:

Եվ որովհետև հաջողությունը միշտ հաջողություն է ծնում, ուստի այս անգամ նրա կոշիկն շատերն եկան: Գեղա ամբողջ բոլոր գործերը, Վեդի ավանի և Ճերմանիս գյուղի զինավարժ բնակիչները, Ուրծածորի փախստականները և այլն, գունդագունդ հասան Գեղ և մտան իշխանի դրոշի տակ: Նույնպես Գառնո բերդապահ գործերից շատերը խնդրեցին Սյունյաց օրիորդին՝ միջնորդել իշխանի առաջ, որպեսզի իրանք ևս ընդունվին նրա բանակի մեջ: Այդ միջնորդությունը տեղի ունեցավ և Գառնո զինվորները Գոռի հետ միասին փութացին Գեղ: Այսպիսով Գևորգ իշխանի բանակն ստվարացավ: Այժմ նա հինգ հարյուրից ավելի զինվոր ուներ, որոնք կարող էին կովել բաց դաշտի վրա:

Բայց Բեշիրը Մարզպետունու հետ ընդհարվելու միտք չունի: Ցուր պարտությունը, փախուստը և գործերի կոտորածը այն անտիճան էին նրան կատաղեցրել, որ մի Մարզպետունու հաղթելը կամ նրա «հրոսակները» ցրվելը գոհություն չէր պատճառիլ նրան: Նա որոշել էր դիմել Սեան, առնել նրա բերդը և բռնել այդտեղ ապաստանող հայոց թագավորին: Այդպիսի արիության գործը միայն կարող էր մոռացնել տալ նրան յուր կրած նախատիներ և սրբել այն արատը, որ ինքը յուր ձեռքով դրել էր հազարացոց դրոշի վրա:

Այդ միջոցներին Նաջր ոստիկանը հեռացել էր դեպի Ատրպատական՝ Գարավոնացիների ապստամբությունը ճնշելու համար: Նա Բեշիրին կարգել էր Դվինում իբրև լիազոր տեղակալ: Այդ հանգամանքը, մանավանդ, տանջում էր զարապետին, որովհետև հենց յուր այդ լիազորության օրերում նա ամենալի պարտություն կրեց Մարզ-

պետունու քսան զինվորներից: Այդ անլուր նախատինքը նա պիտի աշխատեր մեծագույն մի հազթանակով ծածկելու:

Եվ ահա՛ նա հրամայեց ժողովել Դվին բոլոր հազարացի զորքերը, բերդերի պահակամբերը, ետ դարձնել, մինչև անգամ, արաբացի հրոսակներին, որոնք մինչև այն ավերում էին անպաշտպան գյուղերը, և կազմել այդ բոլորից այնպիսի մի բանակ, որի տեսքից միայն թագավորը սարսափեր:

Երբ ամեն ինչ կազմ ու պատրաստ եղավ, նա ելավ Դվինից գեշերանց և ուղղվեցավ դեպի Սևան:

Եվ որովհետև դեռ երկյուղ էր կրում Մարզպետունու անակընկալ հարձակումից, այդ պատճառով նա Գեղա լեռներից շանցավ այլ Մազազը պատելով՝ մտավ Կոտայք:

Գևորգ Մարզպետունին, ընդհակառակը, սպասում էր Բեշիրին Գեղա ամրոցում, որովհետև հավատացած էր, թե նա իրանից միայն պետք է յուր պարտության վրեժն առնե:

Երեք օրից ետ հազարացոց բանակը Գեղամա ծովափունքը բռնեց, զարկելով յուր վրանները ուղիղ Սևանա հանդպ:

Բայց Բեշիրը, որ բնավ գաղափար չունեիր այդ կղզու մասին, մնաց տարակուսած, երբ տեսավ նրան չորս կողմից շրով շրջապատ:

— Ինչպե՞ս պիտի գրավենք այս տարօրինակ ամրոցը, — մտածեց նա ինքն իրան և խորհրդի հրավիրեց յուր գնդապետներին:

Նրանցից ոմանք խորհուրդ տվին լաստեր կազմել տալ և նրանց միջոցով զորքը հանել կղզին: Ոմանք ծովակի հատակը խոր շտեմնելով՝ առաջարկեցին հողով և քարերով լցնել այն անջրպետը, որ կղզին բաժանում էր օրից, և նրա վրայով հասնել մինչև ամրոցը: Իսկ մի ծեր զինվորական, որ ծանոթ էր հազարացիների դարեր առաջ Հայաստանում արած ավերածությանց պատմության, առաջարկեց զորապետին ծովակն արձակել:

— Ինչպե՞ս թե ծովակն արձակել, — զարմացած հարցրեց Բեշիրը:

— Այնպես, ինչպես որ երկու հարյուր տարի առաջ Մոհամեդ Բ. ոստիկանն արավ, — պատասխանեց զինվորականը:

— Բայց նա ինչպե՞ս արավ:

— Երեք տարի շարունակ այս կղզին պաշարեց, բայց գրավել չկարողացավ, որովհետև կղզեցիները յուր բոլոր հնարները ի դերև

էին հանում: Քանի՞-քանի՞ անգամ նա լաստեր շինեց և բազմաթիվ զորք հանելով նրանց վրա, կղզին շրջապատեց: Բայց հայերը քարընկեց մեքենաներով ժայռեր էին գլորում այդ լաստերի վրա և շրի տակը խորասուզում նրանց: Շատ անգամ էլ երկաթե երկար կարթերով քաշում էին լաստերը դեպի կղզու ժայռերը և վառած նավթ ածելով զորքի վրա, կրակում նրան: Ոստիկանը փորձեց մինչև անգամ երկարամյա պաշարմամբ սովամահ անել կղզեցիներին, բայց այդ էլ չկարողացավ, որովհետև նրանց վարժ լաստավարները ելնում էին կղզուց գիշեր ժամանակ և շրջակա օրիցը հասնելով՝ առատ պաշար էին բերում կղզին այնպիսի ժամանակ, երբ հազարացիներից ոչ ոք չէր կարողանում խանգարել նրանց: Երբ ոստիկանը ամեն կողմից հույսը կտրած կամենում էր պաշարումը թողնել և հեռանալ, մեր արաբացի գիտուններից մինը, որ գտնվում էր այդ ժամանակ Մոհամեդի բանակում, եկավ և խնդրեց նրան հրաման տալ իրան կղզին առնելու մի նոր հնարք գտնել: Ոստիկանը շնորհեց արաբացուն այդ իրավունքը: Եվ նա մի քանի օր շարունակ ծովակի շուրջը պտտելուց ետ եկավ և հայտնեց ոստիկանին, թե գտել է ծովն արձակելու և Սևանն օրից բաժանող անջրպետը ցամաքեցնելու հնարը: Երբ Մոհամեդը զարմացած հարցրեց, թե «ո՞րն է այդ», նա պատասխանեց. — Սևանա լիճը գտնվում է շատ բարձր լեռների վրա և այդ լճից ելնում է Հրազդան մեծ գետը: Այդ հանգամանքը ցույց է տալիս, թե հնարավոր է Սևանը պատող օրիցից մինը փլցնել և դեպի շրջակա ձորերը անցք բանալով՝ ծովակի ջուրը դատարկել:

Արաբացի գիտնականի պյուտը հավանական գտավ Մոհամեդը և հրամայեց իսկույն փորել այն օրից, որ հարմար էր գտնում հնարագետը: Մի քանի շաբաթվան ընթացքում արաբացի զորքերը պատրաստեցին մի հսկայական ջրանցք, որտեղից ծովակի ջուրն սկսավ հոսել դեպի յուր շուրջը պատող ահավոր ձորերը: Հոսանքը բանալուց երկու-երեք օր հետո այս անջրպետը, որ ահա մեր առջևն է, ցամաքեց բոլորովին և Մոհամեդի զորքը անաշխատ մտավ կղզի:

զին, գրավեց հինավուրց բերդը, որ, ասում էին յուր հիմնարկության օրից ի վեր դեռ ոչ մի զորավոր թշնամի չէր կարողացել գրավել. ապա սկսան կոտորել բնակիչներին, կողոպտել գանձերով հարուստ եկեղեցիները, գերի վարել այդտեղ ապաստանած հայազն իշխանուհիներին...

— Այդպես էլ մենք կանենք, — ընդհատեց Բեշիրը զինվորականին: — Ո՛վ որ ձեզանից կարող է այդ հինավուրց ջրանցքը գտնել, թող շտապե, ես նրան ամենամեծ պարգևը կտամ:

— Այդ գիտնականը, տեր, իմ նախահայրերից մինն էր, — շարունակեց զինվորականը, — և այդ պատմութիւնը ավանդաբար մնացել է մեր ընտանիքում: Գուցե դարձյալ նախկին հնարագետի թոռներից մինին հաջողի այդ գյուտը, ուստի խնդրում եմ ինձ շնորհել այդ հետազոտության իրավունքը:

Բեշիրը զիջավ հնարագետի ժառանգին խնդրած իրավունքը և նա յուր մի քանի ընկերներով շտապեց Գեղամա ծովափունքը հետազոտելու:

Բայց որպեսզի այդ հնարը չհաջողելուց ժամանակ չկորցնե, նա հոգաց նաև մյուս միջոցների մասին. այն է՝ փայտահարներ զրկեց մոտակա անտառը, որպեսզի գերաններ կտրեն լաստերի համար:

Թողնենք այժմ հագարացիներին իրանց պատրաստությանց հետ և տեսնենք, թե ի՞նչ էին անում այդ ժամանակ Սևանա կղզում:

Առավոտ էր, երբ վանական հայրերից մի քանիսը ծովափն իջնող հրոսակների գնդեր նշմարեցին: Արարական գրոշը ծանոթ էր նրանց. ուստի աճապարանք խուցերը վազեցին՝ վանահորն ու միաբաններին այդ նորութիւնը հայտնելու: Երբ վերջինները բուրբ ելան՝ ծովափը դիտելու, թշնամու հեծելազնորը բռնել էին արդեն հանդիպակաց տափաստանները:

Մարզպետունու հաղորդած լուրը չէր հարմարում այս անակընկալ նորության: «Եթե Բեշիրը հաղթված էր, ապա ո՞րի զորքերն էին Սևանի վրա հարձակվողները...»: Այս միտքը երկյուղ բերավ միաբանների վրա:

Բայց երբ այդ մասին հայտնեցին թագավորին, նա ամենի կասկածը փարատեց՝ ասելով.

— Մարզպետունուց ջարդ ուտելու պատճառով է, որ Բեշիրը հարձակվել է մեզ վրա. նա իշխանի վրեժը կամենում է լուծել թագավորից:

— Ի՞նչ պիտի անենք այժմ, — սրտատրոփ հարցրեց թագուհին, որ միաբանների հետ միասին գտնվում էր թագավորի մոտ:

— Ոչինչ, — անհոգ եղանակով պատասխանեց թագավորը, — եթե արաքացիք կփորձեն մոտենալ մեր կղզուն, մենք կչարզենք նրանց լաստերը և իրանց էլ ջրի հատակը կխորատուզենք:

— Բայց ի՞նչ ուժով. մենք այստեղ ընդամենը հարյուր զինվոր ունինք, — հարցրեց թագուհին երկյուղագին:

— Հարյուր էլ միաբան, — հարեց թագավորը. — ով որ ազգի հացն ուտում է, ազգի համար էլ կարող է կռվել:

— Մենք պատրաստ ենք. մենք չենք փախչիլ կռվից, — դիտեց վանահայրը. — միայն թե զենք է պակասում մեր եղբարց:

— Զենք շատ ունին նրանք, — պատասխանեց թագավորը. — կղզին, փառք աստուծո, ժայռապատ է. իսկ լաստերի հետ կռվելու համար հարկավոր չէ սուր կամ նիզակ: Հրամայիր, որ քարհատները ժայռեր պղկեն կղզու խարակներից և ժողովեն նրանց ափերի մոտ: Մեր սուրբ հայրերը, կարծում եմ. քարկոծել կարող են. հետևապես, երբ իմ զինվորները կսկսեն նետահարել և կամ կարթնորով լաստերը քաշել, նրանք էլ իրանց տարափը կտեղան:

— Այդ կարող ենք անել...

— Թույլ չենք տալ, որ կղզուն մի լաստ մոտենա...

— Թուրքին կփորատուզենք...

Այս ու այն կողմից եռանդով խոսեցին միաբանները:

Տակավին այս խորհրդի մեջ էին թագավորն ու կղզեցիք, երբ արքայի թիկնապահներից մինը ներս մտնելով հայտնեց, թե թշնամու կողմից զրկված մի նավակ գալիս է դեպի կղզին:

— Թո՛ւյլ տվեք, որ մոտենա. մի նավակը մեզ շարիք բերել չի կարող, — հրամայեց թագավորը: Ապա ելնելով յուր կացարանից՝ պատվիրեց թիկնապահներին սպառազինվել իսկույն և իջնել կղզու տափարակը: Նույն տեղ ժողովելու պատվեր տվավ նաև միաբաններին:

Երբ ամենքը հավաքվեցան, թագավորը նույնպես իջավ այգտեղ և զինվորները առաջից, իսկ միաբանները վերջից կարգերով, կանգնեցրեց նրանց կղզու մուտքի կամ պարիսպների առաջ այնպիսի մի ձևով, որ ափին մոտեցողը կկարծեր, թե կղզին լիքն է զորքերով:

Նավակը, որ վարում էր ցամաքաբերդցի մի հայ, մոտեցավ ափին: Նրա մեջ նստած էին երկու հագարացի իշխաններ և մի քանի զորա-

կան: Ելնելով ցամաք, նրանք հայտնեցին, թե Բեշիր զորապետի հող-
միջ պատգամ են բերել հայոց թագավորին, ուստի կամենում են տես-
նել նրան:

Արքայի հրամանով թիկնապահները առաջնորդեցին նրանց դե-
պի արտաքին տունը, ուր գտնվում էր այդ ժամանակ թագավորը:
Նա չէր ցանկանում, որ օտարները կղզու ներսը տեսնեն, ուստի
պատգամավորներին ընդունեց այդտեղ:

— Ի՞նչ բարի հրաման, — հարցրեց թագավորը ժպտալով:

Պատգամավորները գլուխ խոնարհելով պատասխանեցին.

— Բեշիր զորապետը բարեհաճեց յուր ողջույնն ուղարկել հայոց
թագավորին և հայտնել, որ ամիրապետի հրամանով ու դրոշով նա
եկել է Սևան կղզին առնելու և իրան, թագավորին, գերելու: Բայց
որովհետև ինքը Բեշիրը ի ներքուստ բարեկամ է արքային, ուստի
առաջարկում է նրան գալ յուր վրանը՝ խաղաղության ու բարեկա-
մության դաշն կոչելու, իսկ Սևանը առանց կռիվի հանձնել իրան, իբրև
ամիրապետի իշխանության պատկանող կալված: Հակառակ դեպ-
քում, — ավելացրին պատգամավորները, — զորապետը չպիտի խնա-
յե ո՛չ քո անձին և ո՛չ Սևանի բնակիչներին:

Թագավորը թեպետ խոր վիրավորվեցավ այս հանդուգն խոսքե-
րից, բայց յուր սառնությունը պահել արխատելով, ժպտալով պա-
տասխանեց.

— Հայոց երկիրը ամիրապետինն է. ոչ ոք կարող է այդ ուրա-
նալ. ուրեմն հարկ չկա կռիվ մղել այս կղզու դեմ, քանի որ նրա մուտ-
քը փակված չէ ձեր առաջ: Իսկ ինչ վերաբերում է ինձ, հայտնեցեք
Բեշիր զորապետին, որ շատ զգացված եմ նրա ողջույնի և ինձ առա-
ջարկած բարեկամության համար: Ասացեք, որ վաղ առավոտ ան-
ձամբ կգամ նրան ողջունելու: Տեսությունս հետաձգում եմ մի օր
այն պատճառով, որ կարողանամ պատրաստվել և սլաքտ ու պատ-
շաճ մեծարանքով դիմավորել զորապետին:

Պատգամավորները հիացան թագավորի խոնարհ ու քաղաքա-
վարի պատասխանի վրա, որովհետև նրա սիրտը թափանցել չկա-
րողացան. ուստի ուրախ-ուրախ իրանց նավակը դառնալով՝ դեպի
բանակն ուղղվեցան:

Երբ Բեշիրը թագավորի պատասխանը լսեց, հրձվեցավ. նա հա-
վատաց, որ թագավորը սարսափել է արդեն յուր զորքի բազմու-

թյունից և թե յուր տեսությունը հետաձգել է այն պատճառով, որ
արժանավոր ընծաներ պատրաստե յուր համար:

Բայց թագավորը դառնալով յուրայինների մոտ, հայտնեց, որ
պատրաստվին վաղն և թ թշնամու վրա հարձակվելու:

Արքայի թիկնապահները, որոնց թիվը հազիվ հարյուրի էր հաս-
նում, մնացին ապշած:

«Ինչպե՞ս թե հարձակվել թշնամու վրա. ի՞նչ կարող ենք անել,
մենք այն ահագին բանակի դեմ...», մտածեցին նրանք:

Թագավորն այդ իմացավ և գինվորներին դառնալով հարցրեց.

— Կուզե՞ք, որ ձեր թագավորը գերվի Բեշիրից:

— Երբե՞ք, — գոչեցին նրանք միաբերան:

— Պատրաստվեցեք ուրեմն կռվելու: Իշխան Մարզպետունին
քսան հոգով ջախջախեց այս բանակը. մի՞թե դուք, հարյուր հոգիք,
նույնը չեք կարող անել:

Մարզպետունու քաջերի անունը ցնցեց գինվորներին:

— Առաջնորդի՛ր մեզ, տեր արքա. մենք ետ չենք մնալ նրան-
ցից, — գոչեցին նրանք եռանդով:

— Ես ձեզ հետ կլինեմ մինչև իմ վերջին րոնչը, — ասաց թագա-
վորը: Ապա դառնալով կղզու դարանապետին հարցրեց. քանի՞ լաստի
պատրաստություն ունի կղզին:

— Քստն, եթե գործածական նավակները չհաշվենք, — պատաս-
խանեց դարանապետը:

— Այդ բոլորը թող հանվին դարաններից: Վաղ առավոտ, դեռ
արևը չծագած, նրանք պատրաստ պիտի լինին ծովն իջնելու:

— Պատրաստ կլինին նույնիսկ այս գիշեր, — հարեց դարա-
նապետը և գլուխ խոնարհելով արքային, հեռացավ:

Թագավորի ձեռնարկությունը ավելի քան հանդուգն էր: Մի քանի
տասնյակ գինվորներով գնալ հազարավորների դեմ և այն՝ ջրերի
խորքից նրանց հետ կռվելու համար, կնշանակեր՝ գնալ իսկական
մահվան դեմ:

Վանքի միաբանները, որոնք ավելի լավ էին կշռում վտանգի մե-
ծությունը, խոսեցին այս մասին թագուհու հետ, իսկ վերջինս եկավ
արքային համոզելու, որ ետ կանգնե նա յուր մտադրությունից:

— Այս կղզու մեջ մենք կարող ենք ապահովապես պաշտպան-
վել, — ասաց նրան թագուհին. — մեր ունեցած զորքը և նրա հետ ի՞
վանքի միաբանությունը կարող են հաջողությամբ ետ մղել ափերից

Թշնամու լաստերը: Դրա համար կղզին ունի ամեն հարմարություն: Իսկ կղզուց դուրս՝ չկա քեզ համար հենարան. թշնամին յուր նետերի տարափով կծածկե քո հարյուր զինվորներին. այնուհետև կղզին կմնա արաբացոց կատաղության նշավակ:

— Երկու գորավոր պատճառներ ստիպում են ինձ այդ քայլն անելու, — պատասխանեց թագավորը. — առաջինը՝ իմ արքայական պատվասիրությունը: Այս գոռոզ հագարացին համարձակվեցավ պատգամավոր ուղարկել ինձ և Սեանը պահանջել, անվանելով նրան ամիրայետի կալված: Բացի այդ, նա ինձ հրավիրեց յուր բանակը բարերամության դաշն կոչելու, որ իրանց լեզվով կնշանակե՝ գերության շղթայով կապվելու... Այդ թշվառականը, որ ջարդ է կերել Մարզպետունու քսան զինվորներից, այնքան անզոր է համարում հայոց թագավորին, որ համարձակում է այսօրինակ նվաստացուցիչ առաջարկություն անել նրան: Այժմ իմ պարտականությունն է հասկացնել նրան, որ առյուծը գառազդի մեջ էլ առյուծի սիրտ է կրում... Բացի այդ, Մարզպետունու օրինակը իմ առջևն է. որքա՛ն էլ իմ զինվորների թիվը նվազ, այսուամենայնիվ ես պիտի հարձակվեմ, որովհետև ամոթ է, որ Աշոտ-Երկաթը Գևորգ իշխանի շափ գոնե կորով չարտահայտե այս դեպքում: Երկրորդ պատճառը, որ առավել զորավոր է, այն է՝ որ կյանքը կորցրել է յուր արժեքը իմ աչքում. նա դարձել է ինձ համար տանջարան. ես աշխատում եմ փախչել նրանից... Այս մասին շատ եմ խոսել քեզ հետ. և դու գիտես, թե որքա՛ն իրավունք ունիմ ես մահվան փափագելու... Այժմ ահա՛ հասել է ժամը և ես պիտի օգուտ քաղեմ նրանից... ես վայրկյան առաջ կամենում եմ զատվել խղճի խայթերից, հոգվո անվերջ տանջանքներից... Եվ այս դեպքում ինձ մնում է տակավին մի միտքարություն. այդ այն է, որ այս կովի մեջ ստացածս մահը կարող է իմ անունը փառավորել: Ես, իհարկե, չեմ մտածում իմ հիշատակի, այլ հետնորդների մասին. իմ մահվամբ ես մի խրախուսական օրինակ կթողնեմ նրանց համար...

— Առաջին պատճառը և՛ հարգելի, և՛ իրավացի է. բայց երկրորդը՝ անիրավ, — պատասխանեց թագուհին: — Եթե կյանքը բռն է դարձել քեզ համար և դու կամենում ես նրանից ազատվել, դա քո իրավունքն է. բայց քեզ հետ միտսին տանել մահվան դեմ ուրիշ հարյուր հոգի, անիրավացի է: Այդ մարդիկը գուցե կղզում պատրաստարկելով ազատ մնային վտանգից. ինչո՞ւ աշխարհից հեռելու վայր-

կենին իսկ ծանրաբեռնվել հանցանքներով... Ինչո՞ւ պատճառ դառնալ ընտանիքների դժբախտություն, զրկել նրանց կերակրող ձեռքերից...

— Այդ դեպքում արդեն թույլ չեմ տալ, որ ինձ մեղադրեն. ես արդեն շափել եմ, կշռել իմ քայլը և գիտեմ, թե ո՞ւմ կարող է վնասել: Այս հարձակումը գուցե մի գոհ ունենա. բայց այդ գոհը կլինի նա, ով հետամուտ է մահվան. մնացյալները հաղթանակով կվերադառնան:

— Տարօրինակ մի գուշակություն է այդ...

— Այդպես է. Բեշիրն այժմ անհոգ նստած յուր վրանում՝ սպասում է իմ անձնատուր լինելուն կամ մեր կղզու ճեղքագին զանձերին... Նրա պատգամավորներն այնպեսի պատասխան տարան այստեղից, որ նա ուրիշ բանի սպասել չի կարող: Ուրեմն անխորհուրդ կերպով չեմ ես այս քայլն անում. թող անհոգ լինին միաբանները, անհոգ լինի և թագուհին:

— Եվ թագուհի՛ն... Ուրեմն դու հավատո՞ւմ ես, որ նա կարող է անհոգ լինել, երբ թագավորը հետամուտ է լինում մահվան...

— Չէի կամենալ վիշտ պատճառել քեզ... Բայց իմ վճիռն անդարձ է: Ինչ հետևանք էլ որ նա ունենա, դու պիտի հաշտվես նրա հետ: Իմ երջանկության օրերում անգամ ես թույլ չեմ տվել, որ անձնասիրությունը գերակշռե իմ մեջ պատվասիրություն, ի՞նչպես կարող եմ թույլատրել այդ ա՛յժմ, երբ դեպի իմ անձը տածում են միայն ատելություն...

— Օ՛, ինչպե՞ս անգութ ես... գոնե վերջին պատճառն ինչ չհայտնեիր, գոնե զգալ շտայիր ինձ, թե դիմավորում ես մահվան այն պատճառով, որ շունիս աշխարհում այլևս մեկը, որի համար կամենայիր գու ապրել...

Այս ասելով թագուհին հեռացավ թագավորից և վշտահար սրտով յուր կայանը դարձավ:

Հետևյալ առավոտ, դեռ արևը չծագած, լաստերը պատրաստ շրի վրա էին: Թագավորի ներկայությամբ զինվորները նետածգության փորձեր էին անում: Նա կամենում էր ստուգել, թե որո՞նք կարող են պիտանի լինել արշավանքին, որպեսզի լաստերի վրա անշահ մարդիկ չվերցնեն:

Յուր հարյուր զինվորներից նա ընտրեց միայն յոթանասուն հոգի, որոնք կաքովի, մազից չվրիպող նետածիգներ էին: Իրանց բուրիս տեղավորեց տասը լաստի վրա, յուրաքանչյուր լաստին հաստ

կացնելով յոթ գինձոր. իսկ լաստավարներ կարգեց միաբաններից, որոնք հաջողակ էին այդ գործում:

Ապա ընտրեց յուր համար մի թեթևաշարժ նավակ, ուր վարողներին զատ տեղավորեց նաև յուր ազատանի թիկնապահները: Այնուհետև հրաման տվավ կղզու մնացող զորքին և միաբանությունը, որ շարունակ դիտեն յուր շարժումը և նշան տալուն պես բոլորը նիզակներով գինձած ելնեն լաստերի վրա և առաջանան դեպի թշնամին: Այդպես պիտի անեն նրանք, ցույց տալու համար, թե կղզուց նոր զորք է հասնում օգնություն:

Երբ արևը Այծեմնասարի ետևից ելնելով՝ բարձրացավ մի սպառեզ, թագավորի փոքրիկ նավատորմը սկսավ մեղմ ընթացքով դեպի Բեշիրի բանակն առաջանալ: Արքայի նավակը, որ զարդարված էր դրոշակներով, գնում էր առջևից, իսկ լաստերը հետևում էին նրան էր դրոշակներով, գնում էր առջևից, իսկ լաստերը հետևում էին նրան գույգ-գույգ: Զինվորները թեպետ համակ զրահագրեց, բայց ամփոփած ունեին նիզակներն ու վահանները, որպեսզի կարծել տան թշնամուն, թե գինձորված չեն գալիս իրանց մոտ: Հազիվ քանի մի շաբաթ, թե գինձորված չեն գալիս իրանց մոտ: Հազիվ քանի մի շաբաթ կղզուց, և ահա Բեշիրի գունդերը հարյուր գրկաշափ հեռացան նրանք կղզուց, և ահա Բեշիրի գունդերը եկան խոնվեցան ասիների վրա՝ հայոց թագավորի և նրա շքախմբի գալուստը դիտելու: Նրանցից շատերն անզեն էին. շատերը, մինչև անգամ, բոկոտն կամ կիսով չափ հագնված: Ոչ ոք նրանցից չէր սպասում հարձակման:

Իսկ Բեշիրը, որ ձգված էր յուր զարդարուն վրանում, երբ Աշոտ-Երկաթի գալուստն իմացավ, հրամայեց, որ շքադիր խմբերը գան և վրանը պատեն, որպեսզի հայոց թագավորը տեսնե ամիրապետի գորավարին կատարյալ շքեղության մեջ: Ապա նա հագավ յուր հարուստ զգեստները, ծածկեց ոսկե ցցունքով զարդարուն ապարոշը, կապեց դամասկյան ոսկեզարդ սուրը և փառավոր օթոցի վրա բազմելով սպասում էր հյուրին: Նա որոշել էր պատվով պահել թագավորին մի քանի ժամ. մինչև որ հետը բերած ընծաները նա կհանձնե յուր գանձապահին. իսկ հետո կհրամայեք շվթայի զարնել, որպեսզի Սևանն առնելուց հետո, հետիոտն տաներ նրան Դվին:

«Այն ժամանակ հայերը թո՛ղ ճանաչեն Բեշիրին, թո՛ղ սարսափահար լինին նրա անունը լսելուց. և այն սրիկա իշխանը, որ համարձակվեց գիշերանց իմ բանակի հանգիստը խոտվել, թո՛ղ գա ծնկալուք ներողություն խնդրելու և Դվինի գնդանում յուր դժբախտ գլուխը լալու...»:

Այս մտքերով էր զբաղված Բեշիրը, երբ Աշոտ արքայի տորմիդն սկսավ մոտենալ ասիին: Հագարացի հրոսակները սկսան ավելի և ավելի խոնվել ավազուտի և ժայռերի վրա: Մոտեցող լաստերը իրանց զրահագրեցող գինձորներով՝ տեսնելու գեղեցիկ խաղալիքներ էին թվում նրանց:

Հանկարծ թագավորը կապարճակրի ձեռքից արծաթե աղեղն առնելով գոչեց.

— Ժամանակ է, քաջեր, նետերնիդ տեղացե՛ք...

Զինվորները մի ակնթարթում վահանները ձեռք առան և լայնալիճերը լարելով սկսան արագ-արագ նետածիգ լինել դեպի հագարացիները:

Մի զարհուրելի աղաղակ ու իրարանցում փրթեց ծովափին: Արարացիք գլուխները կորցրած սկսան իրար հրելով և կոխկրտելով դեպի վրանները վազել. բայց քաջածիգ հայերի նետերը սաստիկ արագությունով տեղալով հետևում էին նրանց և թավալում շատերին ավազուտի մեջ, ժայռերի վրա կամ նույնիսկ վրանների առաջ: Ո՛չ մի նետ ապարդյուն չէր սլանում, ո՛չ մի ճայթյուն առանց զոհի չէր անցնում:

Բեշիրը տակավին գեղեցիկ երազներ էր տեսնում, երբ յուր բանակի մեջ փրթող զարհուրելի աղաղակը լսեց. նա շփոթված վեր թռավ տեղից և վրանի դռնում թիկնապահներին պատահեց, որոնք սրտատրոփ, ալլալված հայտնեցին նրան, թե հայերը հարձակվել են իրանց վրա:

— Օ՛ն անդր, ի զե՛ն, — գոռաց նա խուլոտ ձայնով և սուրը հանելով վազեց դեպի առաջ: Բայց փախչող զորականի խոսքը պատահելով՝ ստիպված եղավ ետ մղվել դեպի յուր թիկնապահները:

Այսուամենայնիվ զորապետն իրան շկորցրեց. նա աշտանակեց իսկույն յուր ամենի նժույզը, որ բերավ նրան թիկնապահներից մինը և ահավոր սուրը հանելով գոռաց.

— Արարացի քաջեր, մի՛ թուլանաք, մի՛ շփոթվեք. օ՛ն, հետևեցե՛ք ինձ... հառա՛ջ, սուսերավորներ, հառա՛ջ, նիզակավորներ... թշնամին սակավաթիվ է, հարձակվեցե՛ք, ջարդեցե՛ք նրան...

Բայց զորապետին քիչերն էին հետևում, իսկ թիկնապահները գոռում էին.

— Թշնամին ծովի վրա է, տեր, ի՛նչ կարող են անել նրանց մեր սրերն ու նիզակները...

էին միանգամայն մի քանի հատ տեղեր, որպեսզի հեռվից ավելի ահա՛վոր երևան թշնամուն:

Թագավորի հնարագիտութունը հաջողեց: Երբ նրա մարտիկները դուրս ելան ցամաք, «խրտվիլակ» տորմիդն էլ հասավ այդտեղ: Երեսուն զինվորները և նրանց հետ միասին երիտասարդ արեղանները փութացին, միացան կովոդ քաջերին և ընկան փախչող հազարացիների ետևից: Հալածողներին ընկերացան մոտակա Ցամաքաբերդ, Վարսեր, Գոմաձոր, Կոակծին և այլ գյուղերի հայ բնակիչները: Նրանք թշնամու ցրված գնդերի մեծ մասը ջարդեցին և մնացյալները փախցրին դեպի հեռավոր լեռներն ու հովիտները:

Դառնալով բանակատեղը, հայ կտրիճները հավաքեցին թշնամու թողած ավարը, որ բավական հարուստ էր, կապտեցին ընկածների զենքերը և քակեցին բազմաթիվ վրանները, որոնց հետ նաև Բեշիրի հարուստ տաղավարը, և այդ ամենը միասին փոխադրեցին կղզին:

Թագուհին, որ սրտատրոփ սպասում էր կովի վախճանին, յուր նաժիշտների հետ միասին իջավ կղզու ափը՝ հաղթական երգերով վերադարձող քաջերին դիմավորելու:

Հայերն այս կովում կորուստ չունեցան. վիրավորվել էին մի քանի հոգի, որոնց՝ կղզին հասնելուն պես, թագավորը հրամայեց փոխադրել հարմար կացարան՝ զգուշությամբ խնամելու համար: Այնուդրեւ հետև հայրերը մատուցին տաճարում գոհության պատարագ, որին ներկա էին թագավորը, թագուհին և բոլոր զինվորները: Ապա վերջինները կատարեցին հաղթության խրախճան, որին մասնակցեց շրջականերից ժողովված գյուղական ամբոխը:

Բայց թագավորը տխուր էր և դալկադեմ. նա ժամանակից առաջ քաղկեցավ յուր կացարանը, առանց զորքի ուրախության մասնակցել կարողանալու:

Այս հանգամանքն անհանգստացրեց թագուհուն և նա դիմեց արքայի մոտ՝ նրա տխրության պատճառն իմանալու:

— Ես վիրավորված եմ, — ասաց թագավորը մեղմ ձայնով:

— Վիրավորված... — բացականչեց թագուհին. — Ինչո՞ւ ուրեմն չես հայտնում մեզ այդ... ո՞ւր է վիրաբույժը... կանչենք նրան այստեղ...:

— Թո՛ղ, ես չեմ կամենում զորքի ուրախութունը խանգարել... մի օրից հետո էլ կարող ենք մենք այս վերքը դարմանել, — ընդհատեց նրան թագավորը:

— Բայց դու գուճատ ես և թախժադեմ. անշուշտ խոր է քո վերքը...:

— Ես տխուր եմ այն պատճառով, որ կենդանի վերադարձա այստեղ...:

— Ասովա՞ծ իմ... Դու դարձյալ նույն մտքերով ես զբաղված:

— Ես ցավում եմ, որ մահացու չէ վերքս:

— Խնայի՛ր ինձ, աղաչում եմ... — աղերսեց թագուհին:

— Այո՛, թշնամին արդեն նահանջում էր, երբ մի նետ եկավ և ցցվեց իմ կողերի մեջ... Ես ուրախացա... կարծեցի թե իմ զորքի հաղթանակը կպսակվի իմ մահվամբ. այդ պատճառով էլ իսկույն դուրս քաշեցի նետը, որպեսզի նրա հետ միասին ելնեմ և իմ հոգին.

բայց ավա՞ղ... Արաբացու բազուկը չէր կարողացել Աշոտ-Երկաթին սպանելու չափ ուժով ձգել աղեղը...:

— Օ՛հ, ինչպե՛ս անսիրտ ես դու, — մրմնջաց թագուհին, և այլևս համբերել չկարողանալով՝ դուրս եկավ իսկույն սրահը և դռան մոտ կանգնած բարապանին հրամայեց՝ վազել վիրաբույժի ետևից:

Վերջինս եկավ. քննեց արքայի վերքը, որ լայն բացված էր նրա կողերի մեջ. վաջավ այն զգուշությամբ, և վրան դարմաններ դնելով՝ կապեց խնամքով:

Թագուհու հարցին թե՛

— Որքա՞ն վտանգավոր է նա, — պատասխանեց.

— Փառք աստուծո, արքայի կյանքին վտանգ չէ սպառնում: Բայց երբ թագավորը առանձին առնելով հրամայեց նրան ճշմարիտ խոստովանել, նա ասաց.

— Հարվածող նետը, տեր արքա, թաթախված է եղել թույնի մեջ. վերքի արագ բորբոքումը ծանր ապագա է գուշակում:

Թագավորի դեմքի վրա փայլեց գոհության մի ժպիտ, որ սակայն զարմանք պատճառեց վիրաբույժին:

Թ

ՋՐԻՑ ՓԱԽՉՈՂԸ ԿՐԱԿԻ ՄԵՁ

Մարզպետունի իշխանը այնքան շատ էր զբաղված յուր նորագույն պատրաստութուններով, որ մինչև անգամ օրեր անցրեց առանց Դվինից տեղեկութուն առնելու, թե ինչ էր կատարվում այն-

տեղ: Նա հավատացած էր, թե Բեշիրը Վեդրի հովտում կրած պարտու-
թյունից ետ՝ տակավին անշարժ նստած է Դվինում և թե առժամա-
նակյա լուսթյունը պետք է վերագրել այն հանգամանքին, որ նա
գաղտնի պատրաստություններ է տեսնում յուր վրա հարձակվելու:

Այս պատճառով ահա՝ իշխանը բավականացել էր միայն պա-
հապաններ կարգելով Գեղա բերդի սահմաններում, որպեսզի թշնա-
մու գալուստը իմանալուն պես հարկ եղածը տնօրինե:

Բայց ո՞րքան մեծ եղավ նրա զարմանքը, երբ դեռ կարգված պա-
հապաններից մինը եկավ և հայտնեց. թե «Դվին դարձող կարա-
վանները պատմեցին, որ Բեշիրը բազմաթիվ զորքով հասել է Գեղա-
մա ծովք և Սևանը պաշարել...»:

«Հա՛, նա ուրեմն անակնկալ հարձակում է գործել, որպեսզի
արքային՝ հանկարծակի բերի, — մտածեց Մարգարտունին, — ան-
շուշտ նա կամենում է ինձնից կրած հարվածի վրեժը լուծել թագա-
վորից... Ուրեմն արքան ծանր գրության մեջ է, պետք է շտապենք
նրան օգնել...»:

Այս մտածութեամբ դուրս գնաց իշխանը, որպեսզի հրաման տա
զորքին՝ ժամ առաջ պատրաստվելու և դեպի Սևան ուղղվելու:

Բայց հազիվ թե նա հանդես արավ զորքին և հայտնեց նրանց
յուր դիտավորութիւնը, ահա՛ Սևանից հասավ արքայի բաները,
որ ավետից նրան թագավորի մղած կովի և տարած հաղթութեան
ուրախարար լուրը:

— Փա՛ռք ամենակարող աստծուն, որ հաջողում է մեզ... — բա-
ցականչեց իշխանը և սաղավարտը հանելով՝ աչքերը դեպի երկինք
բարձրացրեց և զգացված ձայնով Դավթի սաղմուքը ասաց. «Տեր, զի
բազում եղեն նեղիչք մեր և բազումք հարյան ի վերա մեր: Բազումք
ասեին զանձնե մերմե, թե չիք սոցա փրկութիւն առ աստված յուր-
յանց: Այլ դու, տեր, օգնական մեր ես, փառք մեր և բարձրացուցի
զլստ մերո... Ոչ երկիցուք ի բյուրաց զորաց նոցա, ուչք շուրջանակի
պատյալ պահյալ պաշարեին զմեզ... զի դու հարեր զամենեսյան՝
ուչք էին ընդ մեզ թշնամութեամբ ի տարապարտուց և զատամունս
մեզավորաց փշթեցեր...»:

Փողոզուրդն ու զորքը ծնկան եկան, խեղուչն գոհութեան աղաթք
մրմնացցին աստծուն:

Ապա օրվա մնացորդը անցուցին նրանք ուրախ կերութեամբով,
որին մասնակցեց ինքը իշխանը յուր համհարզներով և ուխտի անգ-
րանիկ զինվորներով:

Մինչդեռ հայերը Սևանում ու Գեղում ուրախութեան տուն էին կա-
տարում, Բեշիրը, իբրև վիրավոր վագր, գայրացած ու կատաղած
գիմում էր դեպի Ռատան: Նա ժողովել էր յուր փախչող զինվորներին,
կարգի էր բերել նրանց և գալիս էր շարյաց սկզբնապատճառ Գեղը
կործանելու: Նա գիտեր, որ Մարգարտունին գտնվում է Ուրծաձո-
րում, բայց չէր կարծում, թե բարձրացած կլինի Գեղ:

Այս պատճառով, երբ համհարզներից մինը զգուշացրեց զորա-
պետին Գեղք իշխանի անակնկալ հարձակումից, նա սպասախանեց

— Այդ սրիկան թափառում է կիրճերում, նա չի կարող բաց
գաշտի վրա հանդիպել մեզ կամ մարդաշատ տեղերում ամրանալ:
Եթե գիշերները զգուշանանք, ցեբեկով նա չի համարձակիլ մեզ
մոտենալ:

Այս հույսով Բեշիրը Կոտայքն անցավ և մտնելով Ոստան, բա-
նակ դրավ Նրանոս գյուղի առաջ Ազատի ափին:

Այստեղից նա բանբեր ուղարկեց Գեղ և պահանջեց բերդի բա-
նակները: Նրան թվում էր, թե գեղցիք, ապագա սրածութիւնից
վախենալով, չեն ընդդիմանալ յուր հրամանին:

Բայց որքա՛ն մեծ եղավ նրա զայրույթը, երբ բանբերը ետ դար-
ձավ բացասական պատասխանով:

— Մեր բերդի բանակները խիստ ծանր են, — ասել էին գեղցիք
բանբերին, — գու՛ միայնակ տանել չես կարող. ասա՛ Բեշիրին, որ
ինքը գա այն ստանալու:

— Նրանք ուրեմն իմ հրամանը ծաղրեցին, — գոռաց Բեշիրը:

— Այո՛, տեր. մինչև անգամ հայհոյանք արձակեցին քո դեմ...:

— Հայհոյա՞նք... լավ. ես ջարդել կտամ այդ հայհոյող բերան-
ները... Բայց... որքա՛ն զորք ունին այդ սրիկաները:

— Չգիտեմ, տեր, ինձ թույլ չտվին բերդը մտնելու. աշտարակի
վթալից խոսեցին հետս, — պատասխանեց բանբերը:

Ձորքի գլխավորները վախենալով անհայտ ուժի դեմ հարձակ-
վելուց, խորհուրդ տվին Բեշիրին իջնել Դվին, հանգիստ տալ զոր-
քերին և ապա կազդուրված ուժով վերադառնալ Գեղ:

— Մինչև այն, մենք միջոց կգտնենք նաև գեղցիների ունեցած
զարթի մասին տեղեկութիւն առնելու, — ավելացրին նրանք:

— Ո՛ր, ես կրկնակի պարտութիւն կրելուց ետ Դվին վերադա-
նալ չեմ կարող, — պատասխանեց զորապետը: — Ես սովոր եմ հազ-
թանակով մտնել Դվին և այդպես էլ կմտնեմ:

Կամակոր հազարացուն համոզել անկարելի էր. գնդապետները
ստիպված էին նրա հրամանը կատարելու:

Մայիսյան առավոտ էր. բայց արև չկար. թանձր ամպերը պատել
էին երկինքը: Այդ եղանակը հաճոյական էր Դվնո դաշտում, ուր մի-
ջօրեին կիզում էր արևը. իսկ զորքի համար հով էր հարկավոր: Բե-
շիրը ուրախացավ. նրան թվում էր, թե բնութիւնը հաջողութիւն
է խոստանում իրեն՝ ծածկելով ամպերի տակ արևի ճառագայթները:
Այդ պատճառով նա հրաման արավ պետերին անմիջապես պատրաս-
տել զորքը և ուղղվել դեպի Գեղ:

Երանոսի գլուղապետը, համաձայն Մարզպետունու կարգադրու-
թյան, ժամ առաջ արդեն մարդիկ էր ուղարկել Գեղ՝ հազարացոց
գալուստը իշխանին հայտնելու: Վերջինս յուր զորքերով կազմ և
պատրաստ սպասում էր Բեշիրին:

Եվ որովհետև հայերը երկու հաղթութիւններից արդեն քաշա-
լերված էին, ուստի իշխանը որոշել էր չփակվել բերդում, այլ հար-
ձակվել թշնամու վրա, հենց որ վերջինս Գեղա լեռան լանջերը կբարձ-
րանար: Հայ զորքերը անժուշտ սպասում էին պահանջողների ազդա-
րար նշանին: Ամեն մեկը նրանցից որոշել էր մի որոշ սխրագործու-
թյամբ փառավորվել: Այլևս չկար այն երկյուղը, որ պաշարում էր
Օայ զորականին՝ հազարացու հարձակման լուրը լսելիս: Իշխան
Մարզպետունու ձայնը գերբնական ուժ էր ներշնչում նրանց. ամեն
մեկը հավատում էր, թե չի կարող հաղթվել այն զորքը, որ Գեղոզ
իշխանի հետ միասին է կռվում:

Երբ Բեշիրը Դվնո վտակն անցնելով՝ սկսավ դեպի Գեղա լանջե-
րը բարձրանալ, տեսավ, որ լեռան կատարը բռնված է թանձր մա-
ռախուղով: Գեղա բերդը չէր երևում ամենևին. իսկ լեռան վերին
լանջերը ծածկված էին մշուշով:

Այս հանգամանքը երկյուղ ազդեց նրա սրտին. բայց յուր շքա-
պատողներին ոչինչ չասաց: Նա լուռ, քաշալանջ առաջ էր վարում
նժույզը և ոսկե ցցունքը հպարտ-հպարտ ծածանում էր յուր սպիտակ
ապարոշի վրա:

Հազարացիք արդեն հասել էին լեռան կեսը և մտնում էին մառա-
խուղ ասհմանը: Համառոտներից մինը հիզուրեց զորապետին մշու-

շի վտանգավոր լինելու մասին: Բայց Բեշիրը աներկյուղ պատասխա-
նեց:

Հազիվ զորապետը յուր խոսքը վերջացրեց, և ահա հանկարծ
հայոց գնդերի աղաղակը որոտաց: Ինչպես զայրացած մի հեղեղ
թափվեցան նրանք հազարացիների վրա և աննահանջ կատաղու-
թյամբ սկսան կոտորել: Հարձակումն անսպաս էր. թշնամին գլուխը
կորցրեց և պատրաստվում էր փախչելու, բայց Բեշիրի աղաղակը և
գնդապետների խրախույսը արգելք եղան նրան: Առանց տեղն ու
դիրքը ճանաչելու և հարձակվողների որքանութիւնն իմանալու,
հազարացիք ճակատ կազմեցին լանջերի վրա և սկսան պաշտպանվել.
բայց դիմադրութիւնը հուսահատական էր: Նրանք կռվում էին միայն
զորավարի ներկայութեամբ, բայց հենց որ նա հեռանում էր մյուս
կողմը, սկսում էին քայլ առ քայլ նահանջ տալ դեպի զառիվայրերը:
Իսկ հայերի թափը այնքան զորավոր և հարվածները բազմաձեռն էին,
որ մի ժամվա ընթացքում լեռնալանջը դիակներով ծածկվեցավ:
Նրանցից շատերը ձիաների գեշերի հետ միասին գլորվում էին դեպի
ձորերը:

Մարզպետունու զինակիցները, այն է՝ Վահրամ սեպուհը, Գոռ
իշխանիկը և ծերունի Մուշեղը կռվում էին յուրաքանչյուրը մի կե-
տի վրա. նրանց գնդերը, անտառի մեջ փրթած փոթորկի նման,
ավերում էին իրանց շուրջը, շարունակ դեպի վայր մղելով ընդդիմա-
կաններին: Հզոր դիմադրութիւն էր ցույց տալիս միայն Բեշիրը
մի խումբ արաբացի քաջերով, որոնց կատաղի նժույզները ծառա-
նում, սլանում էին լեռնալանջի այս ու այն կողմը՝ աշխատելով ոտ-
նահար անել սուսերամերկ կամ նիզակավոր հայ մարտիկներին:

Գեղոզ իշխանը, որ հերոսաբար կռվում էր սարատափի վրա, տե-
սավ Բեշիրի շահատակութիւնը և նրա խմբի ճիգը՝ դեպի վեր բարձ-
րանալու:

Կարծես մի նոր գայրույթ բռնկեց նրան: Ճեղքելով հանդիպակաց
խմբերը՝ նա խոյացավ դեպի զորապետը:

— Դեպի ո՛ւր, թշվառական, — որոտաց նա ահավոր ձայնով և
մոտ հասնելով՝ ուղղեց նիզակը հազարացու կրծքին: Նրա աշտեն,
սակայն, շթափանցեց պողպատե ասպարը, որով զորապետը դեմ դրավ
հարվածին, այլ սահելով ցցվեցավ նժույզի կրծքում: Երիվարը թա-
վաղեց, բայց Բեշիրը թռավ դեպի ետ: Խոնկեցան իսկույն նրա թիկ-
նապահները և մեջ առին Մարզպետունուն: Փոքր մի ևս և մահը

անխուսափելի էր իշխանի համար, որովհետև նրա մի հարվածին պատասխանում էին մի քանի ուրիշները: Բայց այս անգամ հորը օգնութեան հասավ որգին. նա յուր գինակիցների հետ միասին իջավ վերին լանջերից ինչպես արծիվ և ընկավ շրջապատող խմբակի վրա: Նիզակներ էին, որ շամփրում էին և սրեր, որոնք արագ-արագ իջնում էին մարտիկների գլխին կամ թափանցում նրանց կուրծքն ու կողերը:

Արարացոց այս խումբն էլ երկար չդիմադրեց. նա ետ նահանջեց գետի վայր, որոնելով զորապետին: Բայց Բեշիրը չէր երևում ոչ մի տեղ. նա ձորակի ճանապարհով խույս էր տվել դեպի Դվին, որովհետև յուր զորքի պարտութունն ակներև տեսել էր. ուստի փութացել էր գոնե յուր կյանքն ազատելու:

Այս հանգամանքը վհատեցրեց վերջին դիմադրողներին և նրանք հետզհետե նահանջելով՝ հասան լեռան ստորոտը և այդ տեղից սկսան փախուստ տալ դեպի Դվնո դաշտը:

Այս անգամ Մարզպետունին չհետևեց փախստականներին, հաշվելով, թե Դվինը մոտ է և շուտեղից կարող են օգնութեան հասնել փախչողներին: Նա ժողովեց յուր քաջերին, ստուգեց ընկածների թիվը, որոնք միայն մի քանի տասնյակ էին, նպա գոհութեան աղոթք կարդաց աստծուն նույնիսկ ճակատի տեղը, և աշտանակելով նժույզը՝ վերադարձավ Գեղ: Նրան հետևեցին յուր գինակիցներն ու զորքը, ցեծութեան աղաղակներով և հաղթական երգեր երգելով:

ՄԱՍԵ ԵՐՐՈՐԳ

Ա

ԱՆՀԱՆԳԻՍՏ ՄԱՐԴԸ

Ախուրյան գետի արևմտյան ափի վրա, այնտեղ, ուր Տեկորի վտակը խառնվելով՝ գործում է ջրապարփակ մի եռանկյուն, կառուցած էր հինավուրց մի քաղաք: Հարավային կողմից, որ միակ դյուրամատուցն էր, պատում էին նրան բարձր պարիսպներ և հզոր աշտարակներ. արևելյան և հյուսիսային կողմից ձգվում էր Ախուրյանի խորածորը, որի հատակում մոնչում էր գետը ահավոր ձայնով. իսկ արևմուտքից պատում էր նրան մի ահագին անդունդ. որի ափերի վրա բարձրանում էին լեռնաձև ժայռեր ու անհեթեթ ամբարտակներ և ձգվելով տարածվում մինչև միջնաբերդը, որ թառած էր քաղաքի հյուսիսային կողմը գտնվող մի ահեղ բարձրության վրա:

Ութ դար առաջ այդ քաղաքը դիցապաշտական մի վեհավայր էր: Այդտեղ էին ժողովված հեթանոս հայերի գլխավոր սրբութունները. այդտեղ էին գտնվում նշանավոր կուրքերն ու նրանց մեհյանները և այդտեղ էին կատարվում կրոնական հանդեսներն ու մեծաժախ զոհագործությունները: Դա նշանավոր Բագարանն էր, Երվանդ Բ.-ի ձեռակերտը: Այդտեղից կոոց տաճարներից զատ գտնվում էին նաև հոյակապ ապարանքներ, որոնց մեջ ապրում էին արքայազն քրմապետները՝ իրանց դրանիկներով և հարյուրավոր ծառաներով. այդտեղ վխտում էին քուրմեր ու քրմուհիք, որոնք բնակիչների մեծագույն մասն էին կազմում: Հեթանոս ժողովուրդը դիմում էր այդ քաղաքը Հայաստանի հեռավոր սահմաններից. զոհում էր մշտավառ բազինների վրա և մատուցանում աստվածներին առատ նվերներ, որոնցով օրըստօրե հարստանում էին մեհյանները և քրմապետների գանձարանը: Երեք դար շարունակ կանգնած էին այդ-

տեղ դիցական պատկերներ, և շուրջ երեք դար աղոթում էր նրանց առաջ հայոց ժողովուրդը. բայց այդ ժամանակ դժբախտ չէր Բագարանը. նա երկյուղ չէր կրում թշնամիներից և նրա պղնձապատ զրուները չէին փակվում հարձակվող հրոսակների առաջ: Այդտեղ ապրում էին միայն աղոթելու և զվարճանալու համար:

Անցան այդ դարերը: 925 թվականին Բագարանը ուրիշ պատգիւր էր ներկայացնում: Չկային այլևս կոռոց մեհյաններ. չէին երևում կռապաշտական հիշատակարանների հետքերը. դրանց փոխարեն զարդարում էին Բագարանի բարձունքը հոյակապ եկեղեցիներ և գեղաշեն մատուռներ: Հեթանոսական պաշտամանց փոխարեն լսվում էին դրանց մեջ բարեպաշտ քրիստոնեի աղոթքն ու մրմունջը. մարգրիկ պաշտում էին այդտեղ ճշմարիտ աստծուն. բայց նրանք այժմ բախտավոր չէին այնպես, ինչպես որ էին իրանց հեթանոս նախահայրերը... Նախկին ազատութիւնն ու խաղաղ կյանքը անժանոթ էին այժմ Բագարանին: Նա շրջապատված էր ամբուսթյուններով. բարձր պարիսպներն արգելում էին ժողովրդի ազատ ելումուտը, մտայն աշտարակները նայում էին իրանց շուրջը ահարկու աչքերով, իսկ Ախուրյանի խորածորը տխրեցնում էր անցորդին յուր ամայութիւնը:

Այստեղ այդ միջոցին ամրացած էր թագավորի հորեղբայր Աշոտ սպարապետը յուր զորքերով ու գանձերով: Այստեղից նա զգուշութիւնով հսկում էր յուր կալվածներին և սեփական հպատակներին. բայց զլանում էր յուր պաշտպանութիւնը նրանց, որոնք թագավորի հպատակներն էին: Տարիներ առաջ թագ ստանալով Յուսուէփ ոստիկանից, սպարապետն աշխատեց հեռացնել գահից յուր եղբորորդուն — հարազատ թագավորին և նրա տեղն անցնել. բայց նպատակին չհասավ և միայն երկիրն ավերեց ու տակնուվրա արավ. այդ պատճառով ժողովուրդը «բռնակալ» անունը տվավ նրան: Իսկ նա այդ օրից անտարբեր աչքով էր նայում իրան հպատակ չեղող ժողովրդի թշվառութիւնն և վրախանում էր արքայի անհաջողութիւնները լսելով:

Այս ամենը, սակայն, չարգելեց Հովհաննես կաթողիկոսին ապաստան որոնել ազգից անարգված «բռնակալ» մոտ: Նա, ինչպես տեսանք, փախավ Բյուրականից հենց այն ժամանակ, երբ Բեշիրը զորքով գալիս էր յուր դաստակերտի վրա և երբ յուր ներկայութիւնը կարող էր Բյուրականի առումը խափանել: Բայց նա յուր մերձավոր-

ներով դիմեց Բագարան և ապավինեց «բռնակալ» պաշտպանութիւն:

Այդ օրից սկսած սպարապետը հովանավորում էր կաթողիկոսին և վերջինս կատարյալ հանգստութիւն էր վայելում նրա մոտ:

Բայց, ահա՛, մի գեղեցիկ օր Բագարանի խորածորն իջավ սպառազեն հեծյալների մի խումբ, որ գալիս էր վեհափառ հոր՝ ամիսներից ի վեր վայելած հանգստութիւնը խանգարելու:

Խմբի պետը Գևորգ Մարզպետունին էր. նրան ընկերակցում էին յուր թիկնապահները:

Բայց ինչո՞ւ համար էր նա դիմում Բագարան:

Պատճառը իշխանի մի նոր դիտավորութիւնն էր:

Անցել էին ամիսներ: Մարզպետունու տարած հաղթութիւնները իրանց արդյունքը բերին: Հազարացիք հետզհետե հայաբնակ գավառներից շքացան. Բեշիրը յուր ունեցած զորքով փակվեց Դվինում՝ առանց այնտեղից ելնել համարձակվելու: Բերդերում ամրացած հայ իշխանները սիրտ առան Մարզպետունու օրինակից և թողնելով պաշարված զրուսթյունները, հարձակվեցան իրանց սահմաններում որջացող արաբացի հրոսակների վրա և վանեցին նրանց ամեն տեղից: Նորեն խաղաղութիւն տիրեց. ժողովուրդը շունչ առավ և շինականն ու բաղաբացին սկսան իրանց առտնին գործերով զբաղիլ:

Բացի այդ, պետական գորախմբերը, որոնք արքայի երկարատև բացակայութիւնն և, մանավանդ, միմյանց հաջորդող անհաջողութիւնց պատճառով ցրվել էին զանազան կողմեր և կամ այս ու այն իշխանի դրոշի տակ մտել, լսելով Մարզպետունու հաջողութիւնները և իմանալով, որ նա գործում է թագավորի հրամանով՝ գունդագունդ եկան և միացան նրա զորքին: Այսպիսով Մարզպետունու բանակը սովորանալով՝ զորքերի թիվը հասավ հազարների:

Եվ ահա՛ հաջողութիւնները նոր միտք ծնեցրին իշխանի գլխում: Նա որոշեց ձեռնարկել այնպիսի մի զորավոր միջոցի, որով կարողանար միանգամայն երկիրը հազարացիներից ազատել և գահի հաստատութիւնն ընդմիշտ ապահովել: Նա կամենում էր հարձակվել Դվինի վրա, գրավել մայրաքաղաքը և հալածել այդտեղից Բեշիրին, քանի ոստիկանը չէր վերադարձել Ատրպատականից:

Բայց որովհետև յուր այդ ձեռնարկութիւնն ավելի դժվարին էր քան առաջինները, ուստի մտածեց ավելի հիմնավոր պատրաստութիւններ տեսնել դրա համար: Նա խորհուրդ արավ յուր զինակից-

ների, այն է՝ Վահրամ սեպուհի, Մուշեղ բերդակալի և Գոռ որդու հետ և որոշեց, որ զորաբանակը մնա տակավին Գեղա լեռներում, ուր Մազազի, Ոստանի և Ուրծածորի ժողովուրդը առատ պաշար էր հոգում նրա համար, իսկ ինքը գնա Բագարան՝ խորհուրդ տալու կաթողիկոսին՝ վերադառնալ յուր աթոռը — Դվին. ապա անցնե Երազգավորս՝ հորդորելու արքայազար Աբասին՝ հաշտվել թագավորի հետ և սիրով ընդունել նրան, եթե վերջինս վերադառնալու լիներ յուր աթոռանիստը — Երազգավորս: Այնուհետև նա պիտի դիմեր Սեան՝ թագավորին ու թագուհուն հրավիրելու, որպեսզի Դվինի վրա հարձակված ժամանակ՝ Ոստանում գտնվեր թագավորը և օգներ իրան յուր մասնակցութեամբ կամ խորհուրդներով:

Կեսօր էր: Իշխանը յուր խմբով Ախուրյանն անցնելով՝ սկսավ գեպի Բագարանի լանջիվերը բարձրանալ: Այդ վերելքը, որ դուրազնաց էր, սկսում էր գետնածորից և աստիճանաբար բարձրանում մինչև քաղաքի հարավային սահմանը, ուր կանգնած էին պարիսպները. նրանց վրա շրջում էին պահանորդներ, որոնք ուշադրութեամբ դիտում էին մոտեցողներին:

Նժույզներն ընթանում էին արշավատույր և նրանց ասպազները փայլում էր արևի առաջ: Խմբի համարձակ ընթացքից գուշակեցին պահապանները, որ եկվորները բարեկամներ են: Ուստի ամրոցի երկաթապատ դռներն անարգել բացվեցան նրանց առաջ:

Իշխանը դիմեց ուղղակի սպարապետի ապարանքը՝ յուր առաջին ողջույնը նրան մատուցանելու: «Բռնավորը», որ տակավին թագավոր էր անվանում իրան և նույն անունով ճանաչվում թե՛ Շիրակա դաշտում և թե՛ Արշարունյաց ձորում, ընդունեց իշխանին արժանավայել մեծարանքով:

— Եթե իմանայի, որ հաղթող Մարզպետունին պիտի մեզ այցելե, շքախումբ կուղարկեի նրան դիմավորելու, — ասաց սպարապետը ժպտալով:

— Քո խոնարհ ծառան, մեծափառ տեր, գոհ է արգեն այս ընդունելութեամբ, որին, զուցե և, արժանի չէ, — պատասխանեց իշխանը համեստութեամբ:

— Արժանի՞... Ի՞նչ ասացիր գու, — հարցրեց իսկույն սպարապետը — քեզ դափնիներով պիտի պսակեն և հաղթական կամար կանգնեն ամեն տեղ: Բեշիրը փախուստի վրա է մտածում, իսկ Դվինի

ամիրաները ղողալով են քո անունն արտասանում... Ինչո՞ւ այդ աստիճան սարսափեցրել ես դու նրանց:

Մարզպետունին ժպտաց և այդ ժպտի տակ թաքցրեց յուր կասկածը, որով նա վերաբերվում էր դեպի սպարապետի անկեղծութունը: Նա գիտեր, որ այդ գովությունները տրվում են իրան առերես և յուր գեներալ հաջողութունը բնավ ցանկալի չէ «բռնավորին»:

— Կփափագեի իրավամբ արժանանալ այդ դրվատյաց... բայց որքա՞ն հեռի եմ ես նրանցից, — նկատեց իշխանը լռչութեամբ:

— Օ՞, մի՛ ասիր այդ. իմ եղբորորդին բախտավոր է, որ քեզ նման զինակից ունի, — բացականչեց սպարապետը. — բոլոր Երասխածորը կնվիրեի նրան, ով քեզ զուգատիպ մի համհարզ կգտներ ինձ համար:

Իշխանը սևեռեց յուր հայացքը սպարապետի աչքերին, կամենալով, կարծես, թափանցել նրա սրտի մեջ և դուրս կորզել այդտեղից շարակամութեան ու նախանձի ոգին: Նրան թվում էր, թե հենց այդ ոգին է, որ խոսում է յուր հետ այդ վայրկենին. նա խոր վիշտ զգաց և հոգվոց հանեց...

Եվ ինչպե՞ս չվշտանար: Յուր առաջ կանգնած էր Սմբատ թագավորի հարազատ եղբայրը. պարթև հասակով, գեղեցիկ դեմքով, քաջալանջ և հաստաբազուկ. նրա ձայնը որոտում էր, երբ խոսում էր յուր հետ, և գետինը թնդում, երբ քայլում էր նրա վրա: Եվ այս հզոր մարդը փոխանակ թագավորի, հետևապես, և հայրենիքի պաշտպանը լինելու, նրա թշնամին ու հակառակորդն էր. փառամոլութունը փակել էր նրա հոգու աչքերը, օտարի նենգամտութունը հիմարացրել էր նրան և մահմեդական մի ոստիկանի տված ունայն թագը մեղցրել էր նրա սրտում զգացմունքներից ազնվագույնը — սերը դեպի հայրենիքը... Եվ այս զորավոր հսկային փոքրացնում, ոչնչացնում էր շարակամութեան զգացումը. նրա լեզուն չէր կարողանում «թագավոր» անունը տալ Աշոտ-Երկաթին. նրա մասին խոսելիս՝ նա ասում էր «իմ եղբորորդին», կարծես վախենալով, թե միզուցե «արքա» կամ «թագավոր» անվանելով նրան՝ զրկե իրան աշխարհի բոլոր բարիքներից... Եվ սակայն գովաբանում, բարձրացնում էր նրա հավատարմին, աշխատում էր գրավել Մարզպետունու սիրտը, որպեսզի հարմար դիպվածում կարող լինի Երան կապել յուր հետ և կամ հեռացնել հարազատ թագավորից:

Այս ամենը հասկանում էր իշխան Մարգպետունին, կարողում էր նրա սիրտը յուր իսկ դեմքի վրա, այն դեմքի, որ այնքան վեհ ու հպարտ էր երևում արտաքուստ, որ ստեղծվել էր կարծես հարգանք ու ակնածություն ներշնչելու համար, բայց որին նսեմացնում էին փոքրագույն սովորները... Ինչպե՞ս ուրեմն շվշտանար, ինչպե՞ս չհառաչեր հայրենասեր հոգին:

Սակայն սպարապետը իշխանի հայացքից խուսափելու համար շտապեց հարցնել նրա գալստյան պատճառը:

— Բազարանը, իշխան, դու չես սիրում բնավ, անշուշտ ունիս դու մի կարևոր խորհուրդ, որ ստիպել է քեզ մեզ այցելելու, — ավելացրեց նա ժպտալով:

— Այո՛, ունիմ, — պատասխանեց Մարգպետունին և հայտնեց նրան յուր գալստյան պատճառը, որ էր՝ դարձնել կաթողիկոսը յուր աթոռը:

— Ինչո՞ւ համար ես կամենում զրկել մեզ Վեհափառի հովանավորությունից, — հարցրեց սպարապետը խորհրդավոր եղանակով:

— Նրա համար, որ այսօր կամ վաղը ոստիկանը պիտի վերադառնա Ատրպատականից. և եթե անտեր գտնե կաթողիկոսարանը, անշուշտ կհամարակե նրան, որպեսզի դրանով Բեշիրի կրած պարտության վրեժը լուծե մեզանից:

— Բայց ի՞նչ կշահե նա դրանով:

— Ինչ կշահե՞... մի՞թե հայտնի չէ քեզ այդ: Հարյուրավոր վանքեր ու միաբանություններ կերակրվում են կաթողիկոսարանի կալվածոց հասույթով:

— Այո՛, այդ ուշադրության արժանի կետ է: Վանքերը կորուստ կունենան... — պատասխանեց սպարապետը և ապա մի խորհրդավոր հայացք ձգեց Մարգպետունու վրա: Նրան թվում էր, թե իշխանը ուրիշ գաղտնի դիտավորություններ էլ ունի, որոնք, սակայն, ծածկում է իրանից, բայց չէր կարողանում գուշակել թե ի՞նչ դիտավորություններ են դրանք:

Ինքը Մարգպետունին էլ ոչինչ չհայտնեց և զգուշանում էր ավելին խոսելուց:

— Կարո՞ղ եմ այժմ տեսնել Վեհափառին, — հարցրեց իշխանը, կարծելով թե հայրապետը գտնվում է սպարապետի ապարանքում:

— Ինչո՞ւ չէ. բայց կցանկանալի, որ հանգիստ առնեիր մի փոքր:

Վեհափառի տան՝ ճանապարհը բախական հեռի է: Ի դժգոհարարաց դու կարող ես հոգնել, մանավանդ որ արևը սաստիկ այրում է:

— Մի՞թե նա այստեղ, քո ապարանքում չէ, — զարմացած հարցրեց իշխանը:

— Ո՛ր:

— Ուրեմն քաղաքացիներից մինի տան՞ն է ապրում:

— Գարձյալ ոչ, նա լինում է միջնաբերդում, — պատասխանեց սպարապետը ժպտալով:

— Միջնաբերդում... ի՞նչ է շինում նա այնտեղ, — բացականչեց Մարգպետունին:

— Այն օրից ի վեր, որ դու քո խմբերով սկսար անհանգիստ անել հազարացիներին, Վեհափառը փախավ միջնաբերդը. նա չէ վստահում յուր պաշտպանությունը նույնիսկ իմ զորքերին:

— Ահա՛ մի մարդ, որ աստուծո տված պարգևը գնահատում է ըստ արժանվույն, — հեզնական ժպտով նկատեց Մարգպետունին:

Ապա ուղղելով հայացքը դեպի միջնաբերդը, որ ահարկու հսկայի նման բազմած էր հանդիպակաց բարձրության վրա, հարցրեց.

— Ո՞ւմ կհրամայեք առաջնորդել ինձ, տեր. ես կամենում եմ այժմ եթե ներկայանալ Վեհափառին:

— Իմ թիկնապահների պետը քեզ կընկերանա, եթե կհաճիս ընդունել, — պատասխանեց սպարապետը:

Իշխանը շնորհակալություն արավ և յուր թիկնապահների ու ցույց տված առաջնորդի հետ ուղղվեցավ դեպի միջնաբերդը:

Ճանապարհը, որ տանում էր միջնաբերդը, անցնում էր ապառաժառ զար ու փոսերի վրայով: Նա մերթ քերում էր խորածորի ժայռերը և մերթ բարձրանում թմբերի վրա: Այդպիսով ուղին դառնում էր դժվարագնաց, իսկ շատվոր մարդկանց համար անանցանելի: Այս պատճառով իշխանն ու յուր հետևորդները գնում էին շատ տեղ միմյանց ետևից, կազմելով այդպիսով մի երկար շարք:

Վեհափառն այդ միջոցին եպիսկոպոսներից մինի հետ կանգնած էր դղյակի պատշգամբում: Նրա առաջ բացվում էին գեղեցիկ տեսարաններ՝ մինը մյուսից գեղեցիկ, մինը մյուսից հաճելի. բայց նա չէր նայում նրանց վրա: Ո՛չ գեղեցիկ Արագածը, որ ամբառնում էր արևելյան-հյուսիսից, յուր շորս բրզաձև գազաթնբրով, ո՛չ կապույտ լեռը, որ եզերում էր հորիզոնը հարավից և ծածկում յուր ետևում ծրասխի ալիքները, ո՛չ Արշարունյաց ձորահովիտը, որ բացվում էր

տրեմուտքից, ո՛չ գեղադիր Բագարանը, որ տարածվում էր յուր առաջարուստ շինութիւններով և գմբեթազարդ եկեղեցիներով, ո՛չ արագահաս Ախուրջանը, որ խորածորի ժայռերը կոծելով մոնչում էր յուր ստրքերի տակ և վիշապի նման գալարվելով՝ բերդի շուրջը պատում, և ոչ, վերջապես, ահարկու քերծերն ու խարակները, որոնք կախվում էին անդունդների վրա, կամ սեպածև ցցվում խորածորի փեղերին, չէին գրավում այդ բոլորին Վեհափառ հոր ուշադրութիւնը: Նա յուր հայացքը սևեռել էր ապառաժուտ կածանով հառաչացող խմբի վրա:

«Ուվքե՛ր են արդոք դրանք, ինչո՞ւ են դեպի միջնաբերդը դիմում և այն՝ միջօրեի ժամանակ, երբ արևը կիզում է վերեկից, իսկ ջերմացած խարակները ներքեկից», մտածում էր Վեհափառն ինքն իրան. սակայն եկվորների ու լինելը չէր կարողանում գուշակել: Բայց ահա՛ վերջապես նրանք մոտեցան բերդի լանջին. մի քանի քայլ ևս, և նրանց ու լինելը կիմացվեր:

— Այդ նա՛ է, այո՛, նա ինքն է. ի՞նչ ունի այստեղ... — բացականչեց հանկարծ կաթողիկոսը, ճանաչելով Մարզպետունի իշխանին, որ մեծաքայլ ու քաջալանջ դիմում էր դեպի բերդի դռները: — Ո՞վ, Վեհափառ տեր, — հարցրեց եպիսկոպոսը, որ մինչև այն խոսակցում էր նրա հետ:

— Նա՛, այն անհանգիստ մարդը... որ ստեղծվել է հավիտյան թափառելու համար... — շնչաց կաթողիկոսը, վախենալով, կարծես, թե յուր ձայնը կհասնե մինչև բերդի ստորտուր:

— Բայց ո՞վ է նա, — հարցրեց եպիսկոպոսը երկրորդ անգամ և բարձրացավ տեղից եկողներին նայելու:

— Մարզպետունի իշխանը. անշուշտ անհաճո մի նորութիւն է բերում մեզ... — հարեց կաթողիկոսը, գուշակելով, որ իշխանը գալիս է յուր հանգիստը վրդովելու:

— Ինչո՞ւ անպատճառ անհաճո նորութիւն, — հարցրեց եպիսկոպոսը:

— Զգիտեմ, ինձ այսպես է թվում... — պատասխանեց Վեհափառը և սենյակը քաշվեցավ:

Մի քանի վայրկեանից ճունչալով բացվեցան բերդի երկաթյա դռները, որոնք քանկվում էին երկու-աշտարակների մեջտեղում և հանդիպում էին հաստատահիմն պատվար: Բարձր պարիսպները, որոնց զբրկում էին լայնադիր աշտարակներ, ներսից ավելի անմատչելի էին

կացուցանում բերդը: Իշխանը նայելով յուր շուրջը և տեսնելով այդ գորութիւնը, որ հավաքել էր այնտեղ սպարապետը, ակամա ժրտաց: Յուր այդտեղ գալը նա անմտութիւն համարեց:

— Մի՛ թե կարելի է գաղտնիք վստահանալ մի մարդու կամ աննախիրութիւն պահանջել մի հոգևորականից, որ դադում է յուր կյանքի վրա և յուր անձը այսպիսի ամբուսութիւնների մեջ է խնամում... — շնչաց նա ինքն իրան և առաջ անցավ հուսահատ սրտով:

Վեհափառը, սակայն, ընդունեց իշխանին սիրով ու օրհնութիւններ և բազմեցնելով կողքին՝ յուր գոհութիւնն ու անսահման հիացումը հայտնեց այն քաջագործութիւնը համար, որ նա կատարել էր միայնակ:

— Ես կամեցա ապացուցանել մեր իշխաններին և քեզ, Վեհափառ տեր, թե մեծ գործեր կատարելու համար հարկավոր չեն մեծ ուժեր, այլ միայն հաստատուն կամք. թե հայրենիքը փրկելու համար չպետք է սպասել հաջող հանգամանքների, ոչ էլ իշխանների ձեռնադրութիւնը մուրալ. այլ պետք է հուսալ միայն աստուծո և սեփական բազկի վրա և անձը նվիրելու շափ հայրենասիրութիւն ունենալ: Ես ապացուցեցի այդ կարծիքը ճշմարտութիւնը. այժմ ձեզ է մնում հետևել իմ օրինակին, — նկատեց իշխանը, օգուտ քաղելով կաթողիկոսի խոսքերից:

— Ի՞նչ պիտի անենք մենք, — հարցրեց կաթողիկոսը անհանգրստանալով:

— Զեղանից յուրաքանչյուրը պիտի կատարե յուր պարտքը:

— Այսի՞նքն:

Իշխանը հայտնեց նրան մի քանի խոսքով Դվինը գրավելու համար ունեցած յուր դիտավորութիւնը, այլև Վեհափառի յուր աթոռը դառնալու մասին ունեցած ցանկութիւնը:

— Դու կամենում ես Դվինը գրավել՞... — զարմացած հարցրեց Վեհափառը:

— Այո՛, և որքան կարելի է՝ շուտ:

— Եվ դու չե՞ս վախենում ամիրապետի բարկութիւնից, արարական հզոր բանակներից:

— Ո՞վ է ամիրապետը. մենք մեր թագավորն ունինք, — բացականչեց իշխանը հոռուցով:

— Բայց Դվինը նրա կալվածն է, նա տիրում է Ոստանի մեծ մա-

սին, Ճակատքը, Կոզովիտը, մինչև անգամ Ծաղկոտը նա համարում է Տուրուբերանի մասն, որին և տիրում է ամբողջապես:

— Եվ գրանք ուրեմն գարշելի հագարացու սեփականությունն են... — բարկացած հարցրեց իշխանը:

— Առ այժմ այո՛, — պատասխանեց կաթողիկոսը հանգիստ ձայնով:

— Ո՛չ, հագար անգամ ոչ, — բացականչեց իշխանը. — հայոց երկիրը հայերին է պատկանում: Դվինը խոսքով թագավորի ձեռակիրտն է. Ճակատքը, Կոզովիտը, Ծաղկոտը մեր արքայանիստ նահանգի գավառներն են. Տուրուբերանը Մամիկոնյան տան սեփականությունն է. Հայաստանի ամեն մի գավառը մի հատոր պատմությունն ունի. ո՛վ կարող է այն ուրանալ. դու որ հայ ազգի պատմությունն ես գրում, ինչպե՛ս ես կարողանում այդ վկայությունը տալ գարշ արքայացու համար: Եթե այս րոպեին երևութանար այստեղ պատմաբաններից նախահայր խորենացու ոգին, կկարողանայի՞ր արդյոք կրկնել նրա առաջ այդ վկայությունը...

— Ես ասացի «առ այժմ»...

— Ո՛չ առ այժմ և ո՛չ առհասարակ... — ընդհատեց իշխանը. — արքայացին Արաբիայում պիտի իշխե և ոչ թե հայոց երկրում:

— Թո՛ղ այդպես լինի. ես չցանկացողը չեմ:

— Այդպես կլինի, Վեհափառ տեր, եթե չես հապաղիլ խնդիրս կատարելու:

— Ի՛նչ խնդիր:

— Մի վայրկյան առաջ հայտնեցի. դու պիտի վերադառնաս քո աթոռը:

— Դվինն:

— Այո՛:

— Բայց ի՛նչ օգուտ ունի քեզ համար իմ վերադարձը. ես կովոդ չեմ, ոչ էլ գորախումբ ունիմ, որով կարողանայի քեզ օգնել: Եթե դու մտադիր ես Դվինը գրավել և հույս ունիս քո զորություն վրա, գրավի՛ր նրան. ազատի՛ր քաղաքը հագարացիներից, այն ժամանակ ես կվերադառնամ իմ աթոռը՝ քո կյանքը լիաբերան օրհնելով:

— Կամենում ես անիծիր ինձ, միայն վերադարձիր այժմե՛ն իսկ, քանի ուստիկանը բացակա է Դվինից և քանի իմ զորքերը չեն պաշարել նրան:

— Բայց ի՛նչ օգուտ ունի իմ վերադարձը, բացատրի՛ր վերջապես:

— Բացատրե՛մ...

— Այո՛:

— Արդյոք իզուր չի՞ անցնիլ իմ գաղտնիքը հայտնելը, քանի դու գտնվում ես այս բերդում:

— Ո՛չ, ես իսկույն կհեռանամ, թե համոզվիմ, որ անհրաժեշտ է այդ:

— Բարի: Օգուտն այն է, Վեհափառ տեր, որ ինձ այս միջոցում հարկավոր են Դվինում հավատարիմները: Իմ մարդկանցից չեմ կարող ոչ ոքին մտցնել այնտեղ. Բեշիրը նրանց մուտքը կարգելի: Մինչդեռ դու ազատորեն կարող ես աթոռը վերադառնալ և այդ, մինչև անգամ, կշոյե ուստիկանի ինքնասիրությունը: Քեզ հետ վերադարձող հոգեվորականների հետ ես կմտցնեմ քաղաք իմ մի քանի հավատարիմներին...

— Ոչ մի աշխարհականի թույլ չեն տալ անցնել Դվինի դռներով, — ընդհատեց կաթողիկոսը:

— Գիտեմ, բայց նրանք կմտնեն իբրև վեղարավորներ...

— Աստված իմ... դու ուրեմն ուստիկանի սուրը կախում ես իմ գլխի՞ն... — բացականչեց կաթողիկոսը երկյուղից այլազունելով:

— Մի՛ վախենար, Վեհափառ հայր. ես թույլ չեմ տալ, որ ուստիկանը յուր սուրը մերկացնե, ո՛ւր մնաց թե կախե քո գլխին:

— Ի՛նչ պիտի անեն քո հավատարիմները:

— Հարկավոր դեպքում խրամատ պիտի փորեն կաթողիկոսարանի նկուղներից մինչև արտաքին պարիսպը:

— Օ՛ն և օ՛ն... չեմ կարող ես միանալ այդ խորհրդին: Նա, որ հրամայեց մեզ՝ «տալ զաստուծունն աստուծո», նույնը հրամայեց՝ «զկայսերն տալ կայսեր»... — խոսեց կաթողիկոսը վճռական ձայնով:

— Ո՛վ է քո կայսրը, — հարցրեց իշխանը բարկությունից դուրս գալով:

Վեհափառը շպտապասխանեց:

— Դու մի թագավոր ունիս, որին և պարտավոր ես հարգել. դա Աշոտ-Նրկաթն է, — շարունակեց իշխանը: — Հագարացին իրավունք չունի այս երկրի վրա. նա մի հափշտակելչ, մի ավագակ է: Այն հայր, որ տիրապետ է անվանում նրան, մի դավաճան է, իսկ դավաճանին իրավունք ունի մեռցնել առաջին զինվորը, առանց արգարությունից դեմ մեղանչելու:

— Ես փախչում էի բունակալի վրեժխնդրությունից, — խոսել սկսավ կաթողիկոսը. — դու ինչո՞ւ ուղարկում ես ինձ այդ վրեժխնդրության անաչ: Ի՞նչ օգուտ կարող է բերել քեզ իմ մահը:

— Մի՛ անիր «քեզ», այլ ասա՛՛ «հայրենիքին»: Եթե կարծում ես, թե քո վերադարձը մահ պիտի պատճառե քեզ, ապա ուրեմն ուրա՛խ եղիր: Մի՛ թե ավելի լավ չէ Ղևոնդյանց հետ դասվիլ, քան անհիշատակ ոչնչանալ...

Իշխանի խիստ լեզուն փոխանակ Վեհափառի բարկությունը գրգռեց, ընդհակառակը, ճնշում, մեղմացում էր նրան: Նա տեսնում էր, որ այդ մարմնացյալ եռանդը խոսում էր ոչ թե յուր, այլ հայրենիքի օգտին. ինչպե՞ս ուրեմն զայրանար նրա գեմ: Զէ՛ որ ինքն էլ պակաս չէր սիրում այդ հայրենիքն ու նրա ազատությանը. բայց ի՞նչ աներ, որ աստված չէր տվել իրան Մարզպետունու սիրտը, Մարզպետունու հոգին. նա վախենում էր վտանգներից, սարսափում էր արաբական սրբրից... Կկամենար, այո՛, ծառայել փրկության գործին. կկամենար, մինչև անգամ, զոհվել... բայց չէր կարող, բնությունը զրկել էր նրան այդ քաջությունից:

— Ղևոնդյանց հետ դասվիլ ասացիր, — խոսել սկսավ Վեհափառը, — կցանկանայի, այո, արժանանալ այդ փառքին. բայց մի՛ թե կարող եմ:

— Կամենալը՝ կարենալ է: Եվ հարմար առիթը, ահա՛՛ հրավիրում է քեզ: Քա՛ջ եղիր, արհամարհի՛ր անցավոր կյանքը. կատարի՛ր այն՝ ինչ որ քարոզում ես աշակերտներին, և քո հիշատակը եկող սերունդները կօրհնեն...

— Ի՞նչ պիտի լինի իմ գործը Դվինում, — հարցրեց Վեհափառը:

— Պիտի հովանավորես այն մարդկանց, որոնք քո հոգևոր ծառաների անունով կայրեն կաթողիկոսարանում: Յերեկը նրանք պիտի քնեն, իսկ գիշերը գործեն:

— Իսկ եթե մատնիչները մեզ խանգարե՞ն:

— Այն ժամանակ մի քանի մարդկանց մահ կհասնի, նրանց թվում, գուցե, և հայրապետին. բայց այդ գոհերն անհրաժեշտ են:

— Ծանր պայման է այդ...

— Ի՞նչ, մեռնե՞լը: Կա՛մ մի թե ավելի դյուրին և սիրելի բան քան հայրենյաց համար մեռնելը:

— Քաջի և հայրենասերի համար, այո, դյուրին է, բայց...

— Դու քաջ չես, Վեհափառ տեր, այդ պիտեմ. բայց հայրենասեր ես, այդ չես ուրանալ:

— Թո՛ղ կատարվի քո կամքը, սիրելի իշխան. եթե աստված մահ է որոշել ինձ համար, կընդունեմ նրան հոժարությամբ: Մարտիրոսների կարգը չեն դասիլ ինձ, գիտեմ, բայց անեծքը գոնե չի մոտենալ իմ շիրմին, — խոսեց Վեհափառը վճռական եղանակով:

— Աստուծով ազատ կմնաս փորձությունից, Վեհափառ տեր. բախտն արդեն ծիծաղում է մեզ, անկարելի է, որ այս վերջին ձեռնարկությունը ևս չհաջողե նա մեզ, — հուսադրեց իշխանը կաթողիկոսին:

— Տեսնե՞ք. գուցե աստված լսե արգարների աղոթքը:

Իշխանը վեր կացավ տեղից, համբուրեց Վեհափառի աջք, և շնորհակալություն անելով նրան յուր խնդիրը շմբեղու համար, հարցրեց, թե ե՞րբ կհաճի մեկնել Բագարանից:

— Նույնիսկ վաղը, եթե անհրաժեշտ է շապուկ, — պատասխանեց կաթողիկոսը:

— Այո՛, անհրաժեշտ է. յուրաքանչյուր ավուր կորուստը անփոխարինելի վնաս կարող է բերել մեզ:

— Ուրեմն մի կամ երկու օրից, եթե սպարապետը չի ստիպիլ ինձ ուշանալ:

— Սպարապետը... Այո՛, ես մոռացա: Այս գաղտնիքների մասին, Վեհափառ տեր, շպիտի հայտնես նրան ոչինչ:

— Ի՞նչ պատճառ բերեմ ուրեմն Բագարանից հեռանալու համար:

— Ես արդեն պատճառը հայտնեցի նրան: Դու գնում ես Դվին՝ կաթողիկոսարանը օստիկանի հափշտակությունից ազատելու համար:

Վեհափառը բավարար գտավ այդ առարկությունը և պայման դրավ իշխանի հետ՝ ելնել Բագարանից երրորդ օրը: Իսկ մինչև այն իշխանը պիտի պատրաստեր յուր մարդիկը, որոնք կմիանային կաթողիկոսի հետևորդներին Մենդոց անտառում և նրանց հետ միասին կուզեցրվեին Դվին:

Նույն օրը եթե՛ հրաժեշտ տվավ Մարզպետունին Աշոտ սպարապետին և յուր թիկնապահների հետ ուզզվեցավ դեպի Դեղա լեռները:

ԵՐԵՔ ԿԵՏԻ ՎՐԱ

Հազիվ Մարգարեանի իշխանը հեռացավ Բագարանից, և ահա սպարապետը դիմեց միջնաբերդ, նրա գալստյան բուն պատճառը կաթողիկոսից իմանալու: Բայց որովհետև համոզված էր, թե վերջինս նույնպես կարող է ծածկել այդ իրանից, ուստի որոշեց դիմել խորամանկութեան:

— Իշխանի մտադրութեանը ես չեմ համակրում, — ասաց նա կաթողիկոսին, առանց որոշակի հարցեր անելու, — դու պիտի զգուշանաս այդ մարդուն գործիք դառնալուց:

— Ի՞նչ, նրա մտադրութեանն արդեն հայտնի՞ է քեզ, — միամտաբար հարցրեց կաթողիկոսը:

— Ինչպե՛ս չէ. սկզբում նա ծածկեց ինձանից. բայց երբ քո մտտից վերադարձավ, ես ստիպեցի նրան և նա յուր ծրագիրը բացավ իմ առաջ:

— Մի՞թե... Բայց նա ինձ զգուշացնում էր...

— Ինձ ոչինչ չհայտնել, այնպես չէ՞, — հարցրեց սպարապետը՝ խորամանկ ժպիտով:

Կաթողիկոսը մի տարակուսական հայացք ձգեց սպարապետի վրա և լռեց. նա չգիտեր ի՛նչ պատասխանել:

— Մի՛ ծածկիր ոչինչ, Վեհափառ տեր. նա արդեն ամեն ինչ ինձ խոստովանեց: Միայն չկարծես, թե իմ արքայական ճաշը կամ ազնիվ գինիները նրա սիրտը բացին. ո՛չ. ես նրան խոստացա իմ գորագնդերն ուղարկել յուր օգնութեան... Նրա վերջին մտադրութեանը կարոտ է աջակցութեան:

— Ինչպե՛ս, դու խոստացա՞ր, և այդ խոստմունքը կկատարե՞ս... — հարցրեց կաթողիկոսը անհանգիստ ուրախութեամբ:

— Անշուշտ. ընդհանուր հայրենիքի շահը այդ է պահանջում:

— Կեցցես, մեծափառ տե՛ր, այդպիսով դու կազատես քո կաթողիկոսին անարգ գործ կատարելուց: Չէ՞ որ երկու տարի առաջ Դվինը միասին գրավեցիր. այժմ էլ կարող եք նույն ձևով գրավել:

— Անարգ գո՞րծ... Այո՛, դու չպիտի կատարես, — ես այդ թույլ չեմ տալ:

— Ես կարող եմ քե՛զ քիչանի համար. կազաչեմ աստծուն, որ նա անպարտելի կացուցանե ձեր բանակը, բայց կաթողիկոսարան՝ մեջ դավադրութեան սարքել անկարող եմ...

— Միթե իշխանը քե՞զ հանձնեց այդ գործը:

— Այո՛. «Դու հովանավորիր, ասում է, այն մարդկանց, որոնք հոգևորականի հագուստով ծպտյալ կապրեն կաթողիկոսարանում և նրա նկուղներից խրամատ կփորեն մինչև արտաքին պարիսպը...»: Միթե կարելի՞ է:

Սպարապետն իմացավ արդեն ինչ որ պետք էր. մի ներքին ուրախութեանը նրա էութեանը տողորեց:

— Ո՛չ, այդ անարգ գործին չպիտի մասնակցես դու: Ես թույլ չեմ տալ, որ հայոց կաթողիկոսը դավադիր հռչակվի աշխարհում, իմ բազուկը դեռ գորավոր է և նա կգործե քո փոխարեն: Ես կմիացնեմ իմ գնդերը իշխանի զորքերի հետ, և մենք Դվինը կգրավենք բուն ուժով, այդպես էլ ես ասացի նրան:

Կաթողիկոսը, որ արդեն այդպիսի մի առիթ էր որոնում խոստացած վտանգավոր քայլից ետ կանգնելու, ուրախութեանից իրան կորցրեց և Գևորգ իշխանի յուր հետ ունեցած բոլոր խոսակցութեանը մանրամասն պատմեց սպարապետին:

Վերջինս կրկին և կրկին միամտացնելով Վեհափառին, վերադարձավ յուր ապարանքը գո՛հ սրտով:

«Ոչ, այդ չի հաջողիլ քեզ, Մարգարեանի իշխան, — սկսավ խոսել ինքն իրեն սպարապետը, ճեմելով յուր գեղազարգ դահլիճի մեջ: —

Դու կամենում ես արդեն մեռած և Սևանում թաղված թագավորին հարուցելու տալ. կամենում ես նորեն աթոռի վրա բազմեցնել նրան. բայց այդ թույլ չի տալ քեզ օրինավոր թագավորը: Եթե հայ ժողովուրդը խաղաղութեան է կամենում, թող նա ինձ խոնարհի և իմ բազկին ապավինի: Աշոտ Սմբատյանը չի կարող փրկել նրան, երբ Աշոտ Շապուհյանը այդ չի կամենում... Այո՛, ես եմ հայոց քահանայազատը. ինձ են խոնարհում ոստանիկ զորքերը, սեպուհների գունդը, դրանիկ վաշտերը... Եթե Աշոտ-Ներկաթը թագավոր է, ինչո՞ւ է Սևանում ճգնում: Ինչո՞ւ չէ յուր թշնամիները հալածում: Եվ զու կամենում ես իմ փառքը կապտել և տալ ճգնավորի՛ն: Չէ՛, բարեկամ, այդ նվաստութեանը կրելու համար չեմ ծեփվիլ աշխարհում: ոչ էլ դրա համար ենք այս հասակն առել: պատերազմներում մերացել, թագ ու գավազան ձեռք բերել... այո՛, մեր թագը խուցեբուրում չի

ծածկվիլ. նա կփայլե աշխարհի առաջ: օրինավոր թագավորի գործը
ամենքը կտեսնեն, պատմութունները կարձանագրեն...»:

Այդ մտածութիւններով ոգևորված նա մտալ՝ առանձնաբանը,
կանչեց դպրին և նրանից մագաղաթ ու մելան ստանալով՝ նստեց
և սկսավ գրել մի նամակ: Հատ երեւոյթին գաղտնի հաղորդագրու-
թիւն էր այդ, որովհետև դպրին շանձնեց գրելու. բացի այդ, նա
չպիտի ուղղեր այն որևէ մի հայի, ըստ որում գրում էր արաբերենէ:

Ավարտելով յուր գործը, նա արքայական կնիքը դրավ ստորա-
գրութեան փոխարեն, փակեց և տվավ դպրին կնքելու: Ապա կան-
չելով յուր հավատարիմ քաջիցի մեկին, հանձնեց նամակը նրան և
պատվիրեց մինչև երեք օրը հասցնել պատկանելույն:

— Մինչև երեք օրը, տնր, դժվար է հասնել Ատրպատական, —
ասաց բանբերը:

— Մինչև երեք օրը տեղ պիտի հասնե այդ նամակը, — կրկնեց
սպարապետը:

Բանբերը չպատասխանեց. նա գլուխ խոնարհեց և դուրս
գնաց:

Արշարունյաց ձորի արևելյան զոգում, մոտ այն տեղերին, ուր
կառուցած էր գեղեցիկ երվանդակերտը և ուր Ախուրյանը խառնը-
վում էր Երասխի հետ, գտնվում էր մեծ անտառ: Կապույտ լեռան
ստորոտից սկսած՝ տարածվում էր նա մինչև Երասխի ափերը: Դա-
րերից ի վեր ապրում էին այդտեղ հսկահասակ կաղնիներ, մայրեր
ու կաղամախներ, որոնց կատարները ծրարում էին ամպերի մեջ:
Ցեքերը նրանք արգելում էին արևի ճառագայթները, իսկ գիշերն
ստեղծում անթափանցելի խավար: Չկային այդտեղ անցքեր և ուղի-
ներ. ծառերն ամեն տեղ աճել էին վայրենի գրութեամբ և իրանց
ստվերապատ ու անհեթեթ բուններով վաղեմի ճանապարհները
ծածկել:

Դա հիշատակաց արժանի Մննդոց անտառն էր, երվանդ թագա-
վորի տնկած որսարանը: Թեպետ արքայաշեն պատվարները չէին
պաշտպանում այլևս նրա սահմանները, բայց անտառն աճել, զո-
րայցի էր, ավերող ձեռքերը չէին կարող այլևս վնասել նրան: Արքա-
յի ժողոված էրեւներ և երեւոյթները բազմապէս, լցրել էին նրա ծակ-
ները: Բայց արքայազն ուլարգաներ չէին որսում այլևս նրանց մեջ:

Երբոր անապահով դրութիւնը, միմյանց հաջորդող խռովութիւն-
ները և ներքին ու արտաքին ընդհարումները ցամաքեցրել էին իշ-
խանների սրտում զվարճասիրութեան աղբյուրը: Հազիվ երբեմն
չինական որսորդի նետը անհանգստացնում էր այդ անտառի խա-
ղաղակցաց բնակիչներին կամ այդտեղ թաքչոյ դասալիք մի զին-
վորի դերաբոյք պատահմամբ տապալում յուր առջևից փախչող
էքերին: Ուրիշ զվարճասիրներ չէին այցելում այդ անտառը, որով-
հետև վաղուց նա դարձել էր հագարացի ավազակների բուն: Այդ-
տեղ նրանք թաքչում էին՝ թե՛ անցորդներ կողոպտելու և թե՛ հե-
տամուտ զորքերից փախուստ տալու համար:

Բայց մի քանի օր էր ինչ այդ հրոսախմբերը անհետացել էին
Մննդոց անտառից կամ զուցե, նրա խորքերը քաշվել: Այդ ավազակ-
ների տաղավարներում բնակվում էին այժմ մի խումբ հայ զինվոր-
ներ, որոնք տիրել էին այդ ծածկարաններին բռնութեամբ, հալածե-
լով այդտեղի նախկին բնակիչներին ու նրանց մի մասը կոտորելով:
Զինվորներից ոմանք զբաղվում էին այդտեղից որսորդութեամբ,
որպեսզի դրանով կերակրեն իրանց և ընկերներին, իսկ ոմանք պահ-
պանութիւն էին անում անտառի մուտքի մոտ և այդտեղից դիտում
Դվնո դաշտը տանող ճանապարհները:

Դրանք Մարզպետունու մարդիկն էին, որոնք սպասում էին այդ-
տեղ կաթողիկոսի գալստյան, որպեսզի նրա հետևողների հետ միա-
նալով՝ դիմեն դեպի Դվին:

Բայց օրերը հաջորդում էին միմյանց և կաթողիկոսը չէր երե-
վում: Զինվորները իրանց ձանձրույթը փարատելու համար պարա-
պում էին երբեմն զինվորական մրցութեամբ և երբեմն իրանց կա-
տարելիք գործի վերաբերմամբ փորձեր էին անում: Նրանք փորում
էին խրամատներ, կապում էին ստորերկրյա կամարներ կամ ներք-
նուղիով ուղմամթեքք փոխադրելու վարժութիւններ էին անում:
Դրանցից էլ ձանձրանալով՝ ստեղծում էին զվարճալի խաղեր, հագ-
նում էին իրանց հետ բերած վարդապետական սքեմները, ծած-
կում էին խուլեր և վեղարներ և այդպիսով ստեղծում վարդապետ-
ների մի խումբ, որ տարօրինակ պատկեր էր ներկայացնում մենավոր
անտառի մեջ:

Եվ սակայն այդպիսով շաբաթը լրացավ, բայց Բագարանից լուր
չկալ իրանց:

Ձինվորներից ոմանք ցանկութուն հայտնեցին ուղարկել Բագարան իրանցից մեկին և կաթողիկոսի ուշանալու պատճառն իմանալու Բայց մյուսներն արգելք եղան, հայտնելով, թե իշխանը հրամայել է իրանց սպասել, ուրեմն և պիտի սպասեն, որպեսզի որևէ սխալ քայլ անելով՝ իշխանի դիտավորութունները չխանգարեն:

Բայց որտե՞ղ էր այդ միջոցին ինքը, Մարզպետունին: Նա գտնվում էր Երազգավորսում, Աբաս արքանեղբոր մոտ: Դվինի գրավելու մասին հարկ եղած որոշումն անելուց և նախնական պատրաստութունները տեսնելուց հետո, նա դիմել էր Աբասին, նախ՝ թագավորի հետ նրան հաշտեցնելու և ապա այդ քաջի աշակցութունը ձեռք բերելու յուր մտադրյալ գործի համար:

Աբասն այդ ժամանակ ապրում էր յուր հոր, Սմբատ թագավորի կառուցած ապարանքում: Յուր եղբոր պես նա էլ գեղեցիկ, բարձրակառուցած ապարանքում էր, մանավանդ, ազդեցիկ դեմքով մի հասակ, ամուր կազմվածքով և, մանավանդ, ազդեցիկ դեմքով մի տղամարդ էր: Թեպետ տարիքով ավելի փոքր էր քան թագավորը, բայց նորից ավելի խոհեմ և շրջահայաց էր: Բացի այդ, նա ավելի պարկեշտ և բարոյասեր էր, քան Աշոտը. և հենց այդ պատճառով էլ սրտմտած էր եղբոր դեմ, որ նա առաքինի հորից ժառանգած գահի պատիվն արատավորել էր յուր ապօրինի ընթացքով:

Արքանեղբոր այդ սրտմտութունից օգուտ քաղեցին յուր ժամանակին նրա աներ ափսազաց իշխանը և հորեղբայր Աշոտ բռնակալը և միացրին նրան իրենց հետ՝ թագավորին դավով գահընկեց անելու համար: Այդ դավադրութունը, ինչպես յուր տեղը իմացանք, անհաշող անցավ: Թագավորը չկամենալով եղբորից վրեժ առնել՝ ափսազաց Գուրգենի երկիրն ավերեց, որով Աբասին ավելի գրգռեց: Ապա երբ յուր սուրն Աշոտ բռնակալի վրա դարձուց, սա կեղծավորաբար հաշտվեց նրա հետ, արքանեղբայրը, սակայն, չմոռեցավ թագավորին, ոչ էլ հաշտվելու փորձ արավ, որովհետև յուր գծտության պատճառը բոլորովին տարբեր էր Գուրգեն-Ափսազի և Աշոտ բռնակալի ունեցած պատճառներից. նա անգործ նստել էր Երազգավորսում և այլևս ոչինչի չէր խառնվում: Նա, մինչև անգամ, մերժեց Մարզպետունու խնդիրը, երբ վերջինս մի քանի ամիս առաջ եկավ խնդրելու իրան՝ միանալ դաշնակցել ցածկացող իշխանների հետ: Եվ այժմ, երբ նա նորեն մտավ Երազգավորս՝ Աբասին յուր եղբոր հետ հաշտեցնելու դիտավորությամբ, մտածում էր, թե անկարող պիտի լինի դարձյալ համոզել նրան: Միակ վստահութունը

ներշնչում էին իրան, յուր վերջին հաղթութունները: Դրանք, իրավունք էին տալիս նրան ավելի ազատ խոսելու և այդ իշխանապետներից պահանջներ անելու: Այդ վստահությամբ նա դիմեց կաթողիկոսին և այդ վստահությամբ էլ մտավ Երազգավորս: Բայց այս անգամ, երբ նա ներկայացավ Աբասին՝ բոլորովին կերպարանափոխ գտավ նրան: Նա ոչ միայն ընդունեց իշխանի առաջարկութունը՝ թագավորի հետ հաշտվելու, այլև հայտնեց, թե պատրաստ է յուր գործերը նրա հրամանատարության հանձնելու:

— Քո կատարած գործերն ամաշացրին ինձ, — ասաց նա իշխանին անկեղծորեն: — Երբ ես իմացա, թե դու Ուրծածորում հարձակվել ես Բեշլրի գորաց դեմ միայն քսան հոգով, և նույն հարձակումը կրկնել ես Գեղա ամրոցի մոտ և երկու անգամ էլ հաղթութուն տարել, այն օրից արդեն ուխտեցի միանալ քեզ հետ: Այստեղ, Երազգավորսում ես ունիմ բարեկարգ բանակ, առաջնորդիք նրան, ուր որ ցանկալի է քեզ: Իսկ թագավորին ես կպարզեմ իմ աչք անկեղծ հաշտությամբ և կընդունեմ նրան այստեղ արժանավայել փառքով: Հարցըն այն է, թե կելնե՞ նա Սևանից թե ոչ, — ավելացրեց արքանեղբայրը:

— Եթե նա իմանա, թե դու հաշտության ձեռք ես պարզում իրան, նա ուրախությամբ յուր աթոռանիստը կզառնա:

— Այո, ես հաշտվում եմ նրա հետ, ես ներում եմ նրան յուր թուլութունները, որոնք ներելի չէին իբրև թագավորի... Այո՛, ներում եմ. բայց վախենում եմ, թե նա համառի յուր որոշման մեջ, չվերադառնա Երազգավորս: Իսկ ես սրտանց կամենում եմ տեսնել նրան նորեն յուր աթոռի վրա... Իսկ թագուհին շատ վիշտ է կրել. պետք է նրան սփոփել...

Մարզպետունին զարմացավ՝ տեսնելով Աբասի խոսքերի մեջ այսքան մեղմութուն ու գորով: Ի՞նչ էր պատահել արդյոք. մի՞թե զղջացել էր նա եղբոր դեմ ունեցած գծտության համար. թե՞ անբող հետ գործած դավաճանության հիշատակը տանջում էր նրա խիղճը:

— Ես կերթամ թագավորի մոտ, կխնդրեմ նրան իմ և քո կողմից, — ասաց Մարզպետունին. — հույս ունիմ, թե նա կհարգե մեր խնդիրը:

— Ես նույնպես կընկերանամ քեզ, — ասաց Աբասը:

— Դո՛ւ, մեծափառ տեք,— հարցրեց Մարգարետունին բոլորովին զարմացած:

— Այո՛, ե՛ս. մի՛ թե տարօրինակ է թվում քեզ իմ ցանկությունը:

— Ո՛չ թե տարօրինակ, այլ ընդհակառակը, շատ բնական... Միայն թե չգիտեմ ինչո՞ւ հանկարծ այսպես...

— Ի՞նչ:

— Փափկացավ քո սիրտը, որին ես այնքան անողոք էի գտնում միշտ:

— Իշխա՛ն, հարագատ եղբորը դժվար է մոռանալ:

— Իսկ ես պիեղին կասեմ. անկարելի է մոռանալ...

— Այո՛, թագավորն ինձ ինքնագիր նամակ է գրել...— ընդհատեց Աբասը՝ անջքերը տխրությամբ գետնին հռուելով:

— Նամա՞կ,— հարցրեց իշխանը զարմանալով:

— Այո՛, տխուր նամակ. մեծ ցավ պատճառեց նա ինձ յուր այդ գրությամբ:

— Ի՞նչ է գրել. ինչո՞ւ է ցավ պատճառել,— հետաքրքրությամբ հարցրեց իշխան Մարգարետունին:

— Նա հիվանդ է:

— Հիվա՞նդ. ինչո՞ւ:

— Չէ՞ որ Բեշիրի հետ ունեցած կռվում վիրավորված է եղել:

— Մի՛ թե. այդ ես չգիտեի,— հարեց իշխանը վախենալով:

— Այո՛, վիրավորվել է թունավոր նետով. վիրաբույժը, ասում են, հուսահատված է արդեն:

— Օ՛, այդ մի դժբախտություն է,— բացականչեց իշխանը.—

— անկարելի է ուրեմն թողնել նրան Սևանում, շտապենք բերել այստեղ:

— Վաղը եթե կարող ենք ճանապարհվել:

— Իսկ թագավորի նամակը չէի՞ր հաճիլ տալ ինձ կարդալու,— ակնածությամբ հարցրեց իշխանը:

— Դու արքայական տան հավատարիմն ես, ի՞նչ պիտի ունենանք մենք քեզանից ծածուկ,— պատասխանեց Աբասը վստահորեն.— ահա՛ նամակը, կարդա՛:

Այս ասելով նա մոտեցավ պահարանին և հանելով այնտեղից արքայի գրությունը, տվավ իշխանին կարդալու:

Նամակը հետևյալն էր.

«Հայոց Աշոտ արքայախոն թագավորից յուր սիրեցյալ եղբոր Աբաս արքայորդուն՝

Ողջույն:

Նախախնամության աչք, սիրեցյալ եղբայր, ծանրացավ արդեն ինձ վրա: Իմ գործած հանցանքների համար նա պատժեց ինձ շարաշար: Ես տեսա իմ երկրի ավերումը, տեսա սիրեցյալս երեսգարձությունը, տեսա իմ թագի նսեմանալը:

Արժանի՞ էի ես այդ ամենին թե ոչ, չգիտեմ. միայն գիտեմ, որ նախախնամությունն անարդար ոչինչ չէ տնօրինում: Պիտի խոնարհիմ ուրեմն նրա սուրբ կամքի առաջ և օրհնեմ նրա անունը գոնե այն միթարության համար, որ նա տվավ ինձ իմ տանջանքների մեջ:

Դա այն աներկյան հալսն է, թե քիչ ժամանակից ետ պիտի բաժանվիմ աշխարհից և դադարեմ այլևս տանջվելուց:

Բեշիրի դեմ մղած ճակատամարտում մահ էի որոնում ես, բայց միայն վերք ստացա. և այն այնպիսին, որ երկար ինձ տանջեր և հանցանքներս հիշեցնելով՝ կեղեքեր իմ հոգին: Անշուշտ այս էլ աստուծո տնօրինությունն էր. օրհնում եմ նրա կամքը: Բայց որովհետև վիրաբույժս հուսահատած է արդեն, և գուշակում է, թե շուտով պիտի մեռնիմ, ուստի շտապում եմ դիմել քեզ, սիրեցյալ հարագատ, և խնդրել, որ փութաս քո հաշտության համբույրն ինձ բերելու: Ես որոշել եմ մեռնել Սևանում. իմ մարմինը, հարկավ, կտանեք Բագարան իմ հարց դամբարանում ամփոփելու, բայց հոգիս պիտի ավանդեմ այս ապաշխարանաց վայրում. այդ կարի ցանկալի է ինձ: Ուրեմն լսիր իմ վերջին խնդիրը և կատարի՛ր նրան:

Ես մեռնում եմ անզավակ. դու ես մնում պայազատ իմ թագի և գահի, որոնց և պիտի ժառանգես իրավամբ: Բայց կամենում եմ, որ դու տիրանաս նրանց ոչ իբրև իմ հակառակորդ, այլ իբրև եղբայր: Ինձ ուրեմն քո հաշտության համբույրը և դրա փոխարեն ստացիր ինձանից քո օրինական ժառանգությունը: Նրա հետ միասին ես կամենում եմ հանձնել քո ձեռը մի ավանդ, որի պահպանությունը կարող եմ վստահել միայն քեզ, իբրև իմ միակ հարագատին»:

Վերջին խոսքերն ավարտելուց ետ իշխանն անհամբերությամբ հարցրեց.

— Ե՞րբ պտացար այս նամակը, տե՛ր:

— Երեք օր առաջ,— պատասխանեց Աբասը:

— Եվ մինչև այս րոպեն կարողացար համբերե՞լ:

— Համբերեցի տանջվելով: Եթե թաղավորը միայն հաշտութեան մասին խոսեր, ևս իսկույն ևեթ կշտապեի նրա մոտ. բայց նա հիշում է նաև իմ ժառանգութիւնը... Մի՞ թե այդ ժառանգութեան համար պիտի հաշտվեմ նրա հետ...

— Եթե ա՛յդ է միակ տանջող մտածմունքը...

— Այո՛, միայն այդ. ծանր է այժմ ինձ՝ երևալ նրա առաջ: Չէ՛ որ նա կկարծե, թե ժառանգութիւնս ստանալու համար եմ այցելել իրան:

— Մի՛ հոգար այդ մասին, տե՛ր, հապաղիւն ավելի ցավ կարող է պատճառել քեզ, — ասաց Մարգպետունին և խորհուրդ տվաւ նրան շտապել, ճանապարհվել կարելովուն շափ փութով:

Մի քանի օրից հետո Աբաս արքանեղբայրն ու Մարգպետունի իշխանը ելան Երազգավորսից և ուղղվեցան դեպի Սեան: Նրանց ուղեկցում էր հազար հոգուց կազմված և գեղեցկապես սպառազինված մի բանակ, որի մի մասը արքանեղբոր և մյուսը՝ Մարգպետունու զորքերից էին:

Կամենալով մի փոքր ոգևորել զավառներում ապրող ժողովրդին, նրանք Շիրակից շանցան դեպի Գուգարք, թեպետ կարճ ճանապարհն անցնում էր նրա միջով, այն է՝ Աղստե գետի ուղղութեամբ, այլ իջան դեպի հարավ, մտան Արագածոտն և ապա անցան Նիգ և Վարաժնունիք զավառները: Այդպիսով շրջան անելով՝ ամեն մի շենի կամ վանի մոտեցած ժամանակ՝ հնչեցնել էին տալի նրանք փողեր ու շեփոթներ, անցնում էին հաղթական ընթացքով և պատրաստում էին ժողովուրդին իրանց մոտալուտ հարձակմանց աջակցելու: Իսկ ինքը, ժողովուրդը, դիմավորում էր նրանց ուրախութեամբ, սրտագին ցույցերով. հարգանք էր մատուցանում արքայական դրոշին, որ կրքում էին այդ զորքերը և քաղցր հյուրասիրութեամբ պատվում էր վերջիններին:

Այս ամենը տեսնելով արքանեղբայրը հուզվում և դառնալով Մարգպետունուն՝ հարցնում էր.

— Եթե ժողովրդի մեջ այսպիսի սիրտ ու հոգի կա, ինչո՞ւ մենք մնացել ենք անզոր. ինչո՞ւ շենք օգտվում այս պատրաստի ուժից:

— Որովհետև անձնական գժտութիւնները ժամանակ չեն տալիս ձեզ աչք բանալու և ժողովուրդը տեսնելու, որովհետև անձերնիդ պաշտպանելու հոգսը գրավել է ձեր բոլոր ուշադրութիւնը... — պատասխանեց իշխանը. — ժողովուրդը, այո՛, ուժ ունի. ժողովուրդը

մի հեղեղ է, որ թե զորացավ, կարող է թուճեր կործանել, ամբարտակներ տապալել: Բայց պակասում է մեզ մարդ, որ կարողանա ժողովրդի սրտի հետ խոսել, ոգիներ վառել, հեղեղ պատրաստել:

— Ո՞վ կարող է լինել այդ մարդը, — հարցրեց արքանեղբայրը:

— Նա, որ կկարողանա բոլորանվեր կերպով զոհել յուր անձը հայրենիքին, — պատասխանեց իշխանը եռանդով:

— Այդպիսի մեկին ճանաչում եմ ես, տեր Մարգպետունի

— Ո՞ւր է նա, — հետաքրքրութեամբ հարցրեց իշխանը:

— Ահա՛՛ այստեղ, իմ առաջ... Այդ դու ես, — ասաց Աբասը ժպտալով և ապա ձեռքը պարզելով իշխանին, ավելացրեց. — երկրորդը, ահա՛՛ գալիս է քեզ միանալու. նա կլինի քո անբաժան և անձնվեր զինակիցը:

— Եվ իմ տերն ու իշխանապետը, — բացականչեց Մարգպետունին և շերմութեամբ արքանեղբոր աչք սեղմելով՝ ավելացրեց. — այս օրվանից ուրեմն ծագում է նոր արև. նա կչերմացնե սառած սրտերը և կառաջնորդե յուր ժողովրդին:

Այն միջոցին, որ արքանեղբայրն ու Մարգպետունին ոտք էին կոխում Սյունյաց նահանգի հյուսիսային սահմանածայրը, նույն նահանգի հարավային մասում ուրիշ գործ էր կատարվում: Նսրը ոտիկանը տեղեկանալով Աշոտ բռնավորի նամակից, որ արաբացոց զորքերը ջարդող Մարգպետունին մտադիր է Գվինը պաշարել կամ զավաղրութեամբ գրավել, ժողովեց իսկույն յուր զորքերը, կազմեց նույնպես Ատրպատականի պարսիկներից բազմաթիվ հրոսախմբեր և նրանց հետ միասին ելնելով այն երկրից՝ մտավ Վասպուրական: Եվ որովհետև որոշել էր յուր մուտքը դեպի հայկական նահանգները հաղթական և ահարկու կացուցանել, ուստի փորձ փորձեց Վասպուրականի մի քանի ավանները գրավել: Բայց Գագիկ Արծրունու մշտապատրաստ զորքերը ետ մղեցին նրա հրոսակներին: Նսրը տեսնելով, որ յուր ուժը Վասպուրականում կարող է թուլանալ, եթե կուվի բռնվի Գագիկ թագավորի հետ, խույս տվաւ նրա երկրի հյուսիսային կողմից և շտապաւ Երասխն անցնելով՝ մտավ Սյունիք:

Նա գիտեր, որ այդ նահանգի տեր երեք եղբայրներից երկուսը, այն է՝ Սահակ և Բաբգեն իշխանները, բանտարկված են յուր ձեռքով Գվինում. մնում էր ուրեմն մի՛նը, այն է՝ Սմբատ իշխանը, որ միայնակ չէր խիզախել յուր դեմ: Ուստի հանգուզն արշավանքով մտնելով Երեզակ, դիմեց դեպի նույնանուն բերդը: Նա կամենում էր գրավել

նրան և ընդդիմացողներին շարժել: Այդ ձևով մտածում էր տիրել յուր ճանապարհի վրա գտնվող բոլոր ավաններին և շուրջը ահ ու սարսափ տարածելով հասնել մինչև Դվին:

Բայց որքան մեծ եղավ նրա սարսափը, երբ Դարվա լեռներում յուր հանդեպ ելան Սմբատ իշխանի սպառազինված զնդերը:

Մարզպետունու օրինակը քաջալերել էր հայ իշխաններին. ամեն տեղ նրանք պատրաստված էին արդեն, իսկ Սյունյաց քաջ իշխանն ավելի ևս:

Իմանալով որ Նսրբի բանակն անցել է Երասխա հունը, Սմբատ իշխանը, որ հենց այդ միջոցին գտնվում էր Երնջակում, հրամայեց զորքերին առաջանալ դեպի թշնամին, որովհետև գիտեր՝ նա առանց վնաս պատճառելու չի անցնիլ Սյունիքից: Եվ ահա Դարվա լեռնաձորում հանդիպեցին նրանք միմյանց:

Իշխանը, որ յուր զնդերով գտնվում էր լեռնալանջի վրա, պատգամ ուղարկեց Նսրբին՝ ասելով.

«Աստուծո վրեժխնդիր այք առաջնորդել է քեզ դեպի այս լեռնաձորը. դու, որ խարեությամբ բանտարկեցիր իմ եղբայրները, պետք է ուրեմն նրանց տված տանջանքների վրեժը լուծես այս ձորում: Բո զորքերն այս վայրկենին շրջապատված են իմ քաջերով. ո՛չ մի արաբացի ողջ չի ելնիլ այստեղից, եթե ես չկամենամ. ուստի իբրև փրկանք քո անձի և զորքերի՝ ես առաջարկում եմ, որ Դվին հասնելուդ պես ազատես իմ եղբայրները բանտից և վերադարձնես նրանց այստեղ: Դրա համար ես պահանջում եմ, որ դու տաս ինձ երգման գիր, այլև պատանդներ՝ քո գլխավոր իշխաններից: Հակառակ դեպքում Դարվա այս ձորը գերեզման կդարձնեմ քո բանակի համար»:

Եվ իրավ, արաբացոց բանակը վտանգի մեջ էր: Սյունեցիք ստիպել էին նրանց կանգ առնել այնպիսի նեղ ձորում, որի մի մասը բռնած էր Երնջակա գետը, իսկ մյուս մասի վրա հազիվ գետեղվում էր արաբացոց այրուձին: Երկու կողմից բարձրանում էին Դարվա լեռնալանջերը, որոնց ամբողջապես բռնած էին սյունեցիք: Նրանց սպառնալից դիրքն ու զենքերը սարսափ էին ազդում արաբացիներին: Սրանք ահաճում էին, որ այդ քաջերը-ժայռերի տարափով միայն կարող էին շարժել իրանց մի ժամվա մեջ. իսկ իրանք փախչելու ոչ մի ելք չունեին:

Ոստիկանը նույնպես տեսնելով յուր վիճակը և հակառակորդի գործընթացը, դիմեց իսկույն մահանդակների հատուկ խորամանկու-

թյան: Նա սիրով ընդունեց իշխանի պատգամափոխներին: Համաձայնեցավ Դվին դասնալսել պես՝ ազատել իշխանի եղբայրները և զրա համար յուր կնիքով կնքած երգմանագիր, այլև պատանդներ տալ նրան: Այս պատճառով իշխանն իջավ ոստիկանի բանակը, տեսնվեցավ նրա հետ բարեկամաբար և խոստացված երգմանագիրն ու պատանդներն առնելով, տվավ Նսրբին թանկագին նվերներ և ուղեկցեց նրան մինչև Երնջակա սահմանը:

Բայց ոստիկանը շտապով Նախիջևանի գավառն անցնելով, մտավ Նարուր և ապա Ուրծածոր, որոնք յուր կալվածներն էին համարվում, և այս վերջինում ասպատակել տվավ հայաբնակ գյուղերը, որովհետև զրանց բնակիչները աջակցություն էին ցույց տվել Մարզպետունու: Ի վերջո մուտ գործելով Դվին, ոչ միայն շագատեց Սյունյաց իշխաններին, ինչպես որ խոստացել ու երդվել էր, այլև ավելի խստացրեց նրանց կապանքները:

Բացի այդ, հաշիվ պահանջելով Բեշիրից արաբական զորքի կրած վնասների համար, գտավ, որ զրանք անթիվ են, ուստի և ի տրիտուր այդ վնասուց գրավեց իսկույն կաթողիկոսարանը: Նրա կարծիքով, հասած վնասների սկզբնապատճառը հայոց կաթողիկոսն էր. որովհետև եթե նա շարունակ փախուստ տված շիներ իրան հետամուտ եղող ոստիկանական զորքերի երեսից, վերջինները առիթ չէին ունենալ կովի բռնվել Մարզպետունու կամ արքայի զորքերի հետ: Եվ ահա այս պատճառով, իբր թե ամենից առաջ պիտի տուժեր ինքը կաթողիկոսը: Նրա ապարանքը ոստիկանը դարձրեց յուր ծառաների բնակարան. իսկ կաթողիկոսարանի անունով նա գրավեց եկեղեցական իշխանապետության պատկանյալ բոլոր կալվածները, որոնց հասույթով կերակրվում էին հարյուրավոր միաբանություններ:

Այս ամենը լսեց Սմբատ իշխանը և շատ զղջացավ, որ ազատ է թողել ուխտադրուժ հազարացուն: Բայց սխալն ուղղել այլևս անկարելի էր: Մնում էր նրան մխիթարվել այն միակ մտածությամբ, թե յուր եղբայրները մահից և կապանքից ազատելու համար գործեց այդ թուլությունը:

Եվ որովհետև նա հաստատ գիտեր, որ Բեշիրը չէր խնայիլ յուր հարազատներին, եթե նա շարժեր հազարացոց քանակը, ուստի այդ մտածությունը մեղմեց նրա վիշտը:

Այսուամենայնիվ նա ուխտեց տուժել առև հազարացուն ուր-

ծածորացիների վնասը և ազատել նույնիսկ կաթողիկոսարանը, եթե աստված հաջողեր իրան հանել յուր եղբայրները բանտից:

Բագարանի միջնաբերդում նստած խոսակցում էին կաթողիկոսն ու Աշոտ բունակալը: Վերջինս եկել էր մխիթարելու Վեհափառին այն ծանր կորստի համար, որ կրել էր եկեղեցական իշխանապետությունը կաթողիկոսարանի գրավմամբ:

Բայց Վեհափառն անմխիթար էր: Նա տանջվում էր, մանավանդ, խղճի խայթերից:

— Եթե ես լսած լինեի Մարգպետունու խորհուրդին, եթե կատարած լինեի նրան տվածս խոստումը, կաթողիկոսարանը չէր վատանգվիլ, նրա կալվածները չէին հափշտակվիլ, — ասում էր նա և կշտամուժ, մանավանդ, Աշոտ բունավորին, որ պատճառ դարձավ յուր հապաղելուն:

— Ընդհակառակը, ես ազատեցի քեզ անպատվությունից և անխուսափելի մահից, — պատասխանեց բունավորը: — Դու արդեն մի քանի անգամ փախուստ ես տվել ոստիկանի երեսից. ուրեմն այս վերադարձով շփտի կարենայիր նրա սիրտն ամոքել: Վաղ թե ուշ, նա կձերբակալեր քեզ և, գուցե, զոհանի մեջ էլ մեռցնեիր: Այդպիսով Մարգպետունու տված խորհուրդը մահ և անպատվություն միասին պիտի բերեր քեզ:

— Այժմ էլ արդեն մեռած ու անպատված եմ, — պատասխանեց կաթողիկոսը, — Ի՞նչ իրավունք ունիմ այլևս ապրելու և ինձ գահակալ անվանելու, քանի որ եկեղեցվո սուրբ հայրերից ինձ ավանդատրված հարստությունը հափշտակություն մատնեցի իմ թուլության:

— Ոչ թե քո, այլ նրա՝ թուլությանը, որ իրան հայոց թագավոր է հռչակում, բայց երկյուղից կծկվել է Սևանի խուցերում: Եթե թագավորը, որ զենք ունի ձեռքին և գորք յուր ետևում, փախչում է թշնամու երեսից, մի՞թե նույնն անելու իրավունք չունի մի հոգեվորական, որի զենքն աղոթքն է միայն:

— Ո՞ւր էր թե այդպես մտածեր և իմ ժողովուրդը, բայց նա ամեն հանցանք ինձ վրա պիտի բարձի, մանավանդ՝ «երբ ասնհանգիստ իշխանը» մեղադրե ինձ ամենքի առաջ...

— Մարգպետունի՞ն:

— Այո՛, ես սարսափում եմ նրանից: Ի՞նչ պատասխան պիտի տամ արդյոք, եթե նա վերադառնա այստեղ:

— Եվ ո՞չ մի պատասխան. ո՞վ է նա և ի՞նչ իրավունք ունի քեզ վրա:

— Նա արքայի հավատարիմն է և գործում է նրա հրամանով: Նա բարի խորհուրդ տվավ ինձ և ես շլտեցի...

— Կամենո՞ւմ ես, Վեհափառ տեր, ազատվել անհաճո գրույցներից, — հարցրեց հանկարծ բունավորը:

— Օ՛, շատ կցանկանայի, բայց ինչպե՞ս կարող եմ:

— Հեռացի՛ր Բագարանից:

— Հեռանա՞մ, և ո՞ւր կարող եմ դիմել. Այրարատում այլևս չկա ինձ համար հանգստյան անկյուն:

— Դու կաթողիկոս ես ոչ միայն Այրարատի, այլ համայն հայոց համար, և ուր էլ որ լինի քո աթոռը, հայերը պարտավոր են պաշտոն մատուցանել նրան:

— Բայց ո՞ւր կարող եմ հեռանալ, ո՞վ այլևս կպաշտպանե ինձ, — հարցրեց կաթողիկոսը վշտալի ձայնով:

— Նա, որ այնքան հաճախ հրավիրում էր քեզ յուր մոտ, որ կամենում էր քեզ հովանավորել, բայց որի խնդիրը մերժում էիր դու:

— Ո՞վ... — հարցրեց Վեհափառը, չկարողանալով մտաբերել ակնարկած անձին:

— Գաղիկ թագավորը:

— Գաղիկ թագավո՞րը... — բացականչեց հանկարծ հայրապետը. և նրա տխրամած դեմքը ներքին ուրախությունից զվարթացավ:

— Այո՛, զնա՛ Վասպուրական, Գաղիկ Արծրունու մոտ. նա քեզ կհովանավորե և կպաշտպանե: Եթե Արծրունյաց ոստանում ապրել չկամենաս, կարող ես քաշվել Աղթամար կղզին. թագավորն այնտեղ անառիկ բերդ, գեղեցիկ դղյակ և հրաշայի եկեղեցի է կառուցել: Հաստատիր աթոռդ այդ կղզու մեջ, որ Հայաստանի սիրտն է. ժողովի՛ր շուրջը նոր միաբանություն. ծաղկեցրո՛ւ այնտեղ հավատո ուսումը և ծերությունդ օրերն անցրու հանգստություն մեջ:

Բունավորի խոսքերն այն աստիճան հաճո թվեցան կաթողիկոսին, որ սա հուզվելով բռնեց նրա աջը և ջերմագին սեղմելով բացականչեց.

— Աստված, ուրեմն, չէ թողնում ինձ, տե՛ր. նա քո բերանով խոսում է ինձ հետ և փրկություն ճանապարհ է ցույց տալիս: Ծնորհակալ եմ քեզանից, այնչափ շնորհակալ. պիտի օրհնեմ կյանքդ, քանի կենդանի եմ: Այո՛, կերթամ Վասպուրական. կքաշվեմ Աղթամար:

րա կղզին, ուր իմ ականջին չեն հասնիլ այլևս անհաճո գրույցներ: Եվ հայոց կաթողիկոսի գահը թող անխախտ մնա այնտեղ, և իմ հարգողները օրհնեն քո հիշատակը, որ պատճառ եղար Լուսավորչի աթոռը ապահով վայրում հաստատելու: Եվ այդտեղ, այո՛, կհաստատեմ նոր ուխտ, կժողովեմ իմ շուրջը սուրբ գրոց աշակերտներ և հավատալից կվառեմ Աղթամարում... Բավ է որքան աստանդական թափառեցի, գտնեմ այժմ մի անկյուն, որ կարողանամ իմ գլուխը հանգնեցնել:

— Եվ այդտեղ կավարտես քո հայոց պատմությունը... — հիշեցրեց բռնավորը:

— Այո՛, այո՛, իմ պատմությունը, որ ցայսօր մնաց թերի... Որքա՛ն երախտագետ պիտի լինիմ քեզ, եթե ավարտեմ այն, — բացականչեց կաթողիկոսը:

Եվ այդ բանով նա այնպես ուրախացավ, ինչպես մի մանուկ, որ գտնում է հանկարծ յուր կորցրած խաղալիքները: Կարծես այլևս չէր մնում ուրիշ ցավ, որ կարողանար տանջել յուր հոգին կամ թե հայ ազգի դժբախտությունը պիտի վերանար, եթե նա յուր թերի պատմությունն ավարտեր:

Մի քանի օրից ետ կաթողիկոսը յուր հավատարիմներով ելավ Բագարանից և իջավ դեպի Երասխաձոր:

Մենդոց անտառում սպասող հայ զինվորները տեսան հեռվից վեհափառի գալուստը և ուրախացան: Նրանք արագ-արագ հազան իրանց վարդապետական վերաբերությունը և վեղարները ծածկեցին: Այդպիսով կազմեցին նրանք կղերականաց մի ստվար խումբ, որ փայլ պիտի տար հայրապետական զնացքին, եթե վեհափառը միանար նրանց հետ և այդպիսով մուտ գործեր Դվին:

Բայց որքա՛ն մեծ եղավ զինվորների տխրությունը, երբ կաթողիկոսը հայտնեց նրանց, թե ոստիկանն արգեն հասել է Դվին, հափըշտակել է կաթողիկոսարանը և հետևում է իրան ձերբակալելու: Հետևապես, ղկարողանալով այլևս վերադառնալ յուր աթոռը և ոչ էլ մնալ Բագարանում, նա փախուստ է տալիս դեպի Վասպուրական՝ Գազիկ թագավորին ապավինելու:

Զինվորներն, իհարկե, տխրությամբ լսեցին այդ նորությունները, որոնք ոչնչացնում էին իրանց հույսերն ու գեղեցիկ ծրագրերն և տխրությամբ էլ բաժանվեցան վեհափառից: Միակ մխիթարությունը, որ տանում էին իրանց հետ՝ այն էր, որ արժանացան կա-

թողիկոսի աջը համբուրելու: Նրանք վերադարձան Գեղա լեռները, որտեղից էլ Վահրամ սեպուհի հրամանով ուղևորվեցան Սևան, իշխան Սարգսյանություն այս նորությունները հաղորդելու:

Իսկ կաթողիկոսը ամենայն ապահովությամբ Երասխան անցնելով՝ մտավ Ճակատք գավառը. այդտեղից իջավ Բագրևանդ, ապա կոզովիտ և վերջապես հասավ Վասպուրական նահանգը. որի սահմանի վրա դիմավորեցին նրան Գազիկ թագավորի մշտապատրաստ զորքերից մի քանի գունդ և պատվով առաջնորդեցին նրան դեպի Արծրունյաց հին ոստանը՝ վան: Վասպուրականի ժողովուրդը մեծ շքով ընդունեց յուր հայրապետին, իսկ Գազիկ թագավորն ընդունալ նրան յուր իշխաններով մի քանի փարսախ ճանապարհ: Նրա ուրախությունն այժմ կատարյալ էր, որովհետև յուր թագավորության միակ պակասը լրանում էր վեհափառի գալուստով: Այն է՝ հանուր հայոց հայրապետական աթոռը փոխադրվում էր յուր երկիրը, և այդ մեծ պատիվ էր յուր համար:

Բայց մենք թողնենք կաթողիկոսին այս հակաթու թագավորի երկրում և վերադառնանք Սևան, հարազատ թագավորի մոտ:

4

ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊՏՈՒՂՆԵՐԸ

Տխուր կղզին և նրա բնակիչները հեռզհետե իրանց ազդեցությունն արին հոգվով ու մարմնով վիրավոր արքայի վրա: Նրա դուռը թուլան այժմ ավելի էր վատթարացել: Թունավոր նետից հաւազացած վերքը օրըստօրե քայքայում էր նրա երկաթե առողջությունը: Թեպետ թագուհին խնամում էր նրան ամենաքնքուշ հոշատարությամբ և վիրաբույժը կրկնապատկում էր յուր ջանքերը, այսուամենայնիվ, արդունքը հուսահատական էր: Թագավորը հետզհետե նիհարում և դալկանում էր. նրա ամուր կազմվածքը կորցնում էր յուր զորությունը, ինչպես հինավուրց կաղնին, որի արմատները կրծում են որգերը... Նա օրըստօրե դառնում էր ավելի լուսկյաց, փախում էր ամեն ընկերությունից և հանգիստ էր գտնում միայնություն մեջ:

Սակայն բժիշկը, թագուհու համաձայնությամբ, խորհուրդ տվավ արքային շտապել, տնօրինել յուր վերջին կամքը պետական գործերի

նկատմամբ և պատրաստվել՝ հրածեշտ տալ աշխարհին, որովհետև յուր հիվանդութիւնը սուր կերպարանք էր առնում:

Բժշկի այդ խորհուրդը մի խորամանկութիւն էր: Նա գիտեր, որ արքայի վերքը վերջ ի վերջո պիտի մահացնէր նրան. բայց գիտեր և այն, որ այդ վախճանը դեռ հետո էր: Եվ որպեսզի ավելի ևս հեռացնէր նրան, նա աշխատում էր հանել թագավորին շրջապատող միայնութիւնից և տխրութիւնից: Նրան հարկավոր էր ապրել ուրախ ընկերակցութեան մեջ կամ զբաղվել պետական գործերով, որպեսզի սովորական վշտերն ու մտատանջութիւնները չմաշին նրա մարմինը և այդպիսով շարագացնեն վերքից առաջացող քայքայման ընթացքը:

Բայց որովհետև թագավորը հակառակ ցանկութեան էր և չէր կամենում Սեանից ելնել, ուստի բժիշկը այդ հնարը մտածեց, որպեսզի գոնե ուրիշների օգնութեամբ կարողանա նպատակին հասնել:

Եվ այդ հաջողեց նրան: Թագավորն ուրախութեամբ լսեց վերաբույժի խորհուրդը և գրեց Աբաս եղբորը մեզ հայտնի նամակը:

Եվ ահա՛ մի գեղեցիկ օր Գեղամա ծովափի ափը ծածկվեցավ գորքերի բազմութեամբ: Թագավորը, որ գղայկի պատուհանից նայում էր ծովափին, զարմացավ՝ տեսնելով ափ իջնող գնդերը: Սկզբում նա կարծեց, թե եկողը Բեշիրն է, որ վերադարձել է յուր պարտութեան վրեժը իրանից առնելու, ուստի երկյուղի նման մի բան նրա սիրտը խռովեց: Բայց երբ նկատեց յուր արքայական գրողակը, որ լայն բացված ծածանում էր ծովափի վրա, նրա անհանգստութիւնը փոխվեց ուրախութեան:

«Այդ Մարգպետունին է, իմ քաջ և հավատարիմ իշխանը...», — շնչաց նա և դուրս ելավ սենյակից՝ դեպի դիտարանը գնալու:

Նրան հանդիպեց թագուհին, որ պահապան հրեշտակի նման հրեկում էր արքայի վրա: Տեսնելով վերջինիս ուրախադեմ՝ տիկինը զարմացավ: Որքա՛ն ժամանակ էր, որ թագավորի դեմքը չէր զվարթացել և շրթունքները չէին ծիծաղել. այժմ ի՞նչ էր պատահել: Միգուցե հիվանդութեան մի շարագուշակ փոփոխութիւն էր այդ կամ թե հոգեկան տկարութեան ապացույց:

Այդ մտքերը վայրկենապես ծագեցին տիկնոջ զխում, բայց և խելույն անհետացան, երբ թագավորը հայտնեց նրան Գևորգ իշխանի գալուստը:

Ոչինչ այնպես չէր կարող ուրախացնել տարագիր թագուհուն ինչպես այդ անձի անակնկալ հայտնվելը: Թագուհին, որ սովոր էր աղմկալից կյանքի, արդեն հոգնել էր երկար մենակութիւնից և մանավանդ, ընկճվել արքայի հիվանդութեամբ: Այժմ նա պտուղ էր մի մտերիմ բարեկամ, որին կարենար յուր ցավերը պատմել: Եր մի անգամ արեկամը գալիս էր: Բացի այդ, նա գիտեր, որ Մարգպետունին կյանքով ու եռանդով լի մարդ է և կարող է հույս ու կենդանութիւն ներշնչել արքային. ուստի սաստիկ ուրախացավ այդ նորութեանն իմանալով: Նրանք երկուսը միասին դիմեցին դեպի գիտարանը, ավելի մոտից ծովափի շարժումը դիտելու:

Եվ ահա հանդիպակաց ափը շրջապատեցին լաստեր ու նավակներ, որոնց մասին իշխանը հոգացել էր կանխավ: Նրանց մեջ լցվեցան մի քանի հարյուր հոգի և փոքրիկ տորմիդն սկսավ սուրալ խաղաղ ալիքների վրա:

Հառաջընթաց մակույկի մեջ նստած էին Գևորգ իշխանը և արքայազնը՝ իրանց հետևորդներով: Նույն մակույկի վրա ծածանում էր արքայական դրոշը: Մարգպետունին ուրախ էր, որ դարձնում էր նրան հաղթական փառքով. որովհետև հիշում էր, թե որպիսի՛ անստույգ վիճակի մեջ ստացավ այն արքայից: Նա հրճվում էր մանավանդ, որ դրոշի հետ միասին վերադարձնում էր թագավորին յուր հարազատ եղբորը, որից նա վաղուց հեռացած էր գտութեամբ և որի աջակցութիւնը պիտի ապահովեր այժմ յուր նոր ձեռնարկութեան հաջողութիւնը:

Բայց Աբասն ուրիշ մտածութեամբ էր զբաղված: Նա այժմ գալիս էր յուր եղբոր և թագավորի մոտ և հիշում էր հեռավոր անցյալը, որի հետ կապված էին սրտառուչ հիշատակներ: Նա հիշում էր յուր մանկութիւնը, որ անցուցել էր Նրազավորսի արքունիքում, խաղերի ու զվարճութեանց մեջ, բայց միշտ անբաժան յուր Աշոտ ու Մուշեղ եղբայրներից: Հիշում էր յուր պատանեկութիւնը, որի միջոցին սովորում էր հայրենիքը պաշտպանելու կամ թշնամին վանելու դժվարին արհեստը և իրան դասակից էին լինում միշտ նույն եղբայրները: Հիշում էր յուր երիտասարդութիւնը, որի ժամանակ արդեն Աշոտ հիշում էր յուր երիտասարդութիւնը, որի ժամանակ արդեն Աշոտ Մուշեղն աջակցում էին նրան, շկամենալով երբեք բաժանվել եղբորից և ուխտելով նրան մշտական զինակցութիւն: Բայց և այդտեղ նա մտաբերեց Նիզ գավառի պատերազմը՝ դավաճան Գազիկ Արծրունու

դեմ, որի ժամանակ իրանք կովում էին առյուծի պես, բայց և այնպես հաղթվեցան, որովհետև Աշոտի գունդը կազմող սևորդիները փախուստ տվին ճակատից, որով և պատճառ դարձան իրանց պարտության և քաջ Մուշեղի գերվելուն ու մահվան: Մի վայրկյան հին զայրույթը բռնկեց Աբասի սրտում, նա հիշեց Աշոտի թուլությունը, սևորդյաց օրիորդի հետ ունեցած սիրո պատմությունը, որ պատճառ դարձավ իրանց անդրանիկ անհաջողության... և նա զղջաց, որ գալիս է այդ եղբոր հետ հաշտվելու:

Բայց հենց որ դեմքը դարձուց և տեսավ Մարգպետունուն, որ նայում էր յուր վրա իբրև մարմնացյալ եռանդ, իբրև աննկուն հայրենասիրություն, որ ամեն քեն ու ռի ստորագրում էր միայն հայրենիքի շահուն, նա ամաչեց և զայրույթն իջավ:

Նրա աչքի առաջ արձանացավ այժմ ապարախտ հոր դիակը, խաչի վրա հանած. նրա ականջներին զարկեց այդ դիակը ծաղրող մահձեղականների աղմուկը. նա հիշեց բռնավոր Յուսուփին, նրա անգթությունները և միևնույն ժամանակ մտաբերեց այն քաջին, որ ինչպես երկնային սրտմտություն իջավ Ուտիքից դեպի Ոստան, ցիրուցան արավ հազարացիներին, ջարդեց նրանց հրոսախմբերը, տարագրեց գազան Յուսուփին և յուր հոր նահատակության վրեժը տասնապատիկ առավելություն արավ արաբացիներից: Դա յուր եղբայր Աշոտն էր. այն աննման հերոսը, որի երևույթը միայն սարսուռ էր ազդում թշնամիներին և որին ինքն ուխտեց հավատարմություն և մշտական աջակցություն: Եվ այդ պատճառով հաջողությունները հաջորդում էին միմյանց, որովհետև եղբայրական սերն ու միությունը առաջնորդում էին զորքին և նրա դրոշն ու սուրը հաղթական կացուցանում ամեն տեղ: Բայց հենց որ այդ սերը ստոնեցավ, միությունը քայքայվեց, դժբախտություններն էլ իրանց դռները բացին... այժմ հին առյուծը փակվել էր վանդակի մեջ. թշնամիների սարսափը ծածկվել էր ճգնարանում...

Եթե թագավորը հանցավոր էր այդ բանում, միթե ինքը Աբասը անպարտ էր բոլորովին... ինչպե՞ս պիտի տեսներ այժմ եղբորը յուր նվաստության մեջ, այն հաղթող ու հերոս Աշոտին՝ արեղանքի խուցերում...

Վերջին մտքերն այնպես հուզեցին արքայազորը, որ նրա աչքերը արտասուքով լցվեցան:

«Ես այնպես ջերմագին կսեղմեմ նրան կրծքիս, որ յուր վշտերն իսկույն մոռանա...», — շնչաց ինքն իրան Աբասը և աչքերը սրբեց:

Երբ նավակները հասան կղզու ափին, արքայի պահանջները կանգնած էին այգտեղ: Նրանք եկել էին իշխանին դիմավորելու: Բայց տեսնելով նրա հետ և արքայազորը, որ սիրալիբ կերպով ողջունեց իրանց, իսկույն ցնձության աղաղակ բարձին և «կեցցեններով» օղբ թնդացրին: Ապա առաջնորդեցին նորեկներին դեպի վերին տունը, ուր ապրում էր թագավորը:

Վերջինս, որ չէր սպասում Աբասին, տեսնելով նրան Մարգպետունու հետ՝ սաստիկ ուրախացավ: Նա մոռացավ իսկույն թե՛ յուր աստիճանը և թե՛ եղբորից կրած դառնությունները: Նա հիշեց միայն, որ Աբասը յուր եղբայրն է, միակ հարազատն աշխարհում, ուստի չսպասեց, որ նա հասներ դղյակին. նա ինքը փութաց կրտսեր եղբորը դիմավորելու: Բլրակի կանաչ զառիվայրի վրա նրանք հանդիպեցին իրար. — «սիրելի եղբայր», «սիրեցյալ թագավոր» բացականչությունները խեղդվեցան նրանց ջերմ գրկախառնության և համույրների մեջ:

Իշխանը և բոլոր հետևորդները բլրի վրա արձանացած՝ դիտում էին հարազատների սրտաշարժ հանդիպումը: Այդ լուռ տեսարանն այն աստիճան հուզիչ էր, որ ներկա եղողներից շատերն արտասվեցին: Նրանցից ամեն մին զգում էր, թե երկիրը որքա՞ն շատ է տուժել դրանց գժտությունից և միևնույն ժամանակ չափում էր, թե որքա՞ն շահ կարող է ստանալ նա այդ քաղցր հաշտությունից:

Թագավորը, որ արդեն տկար էր, սաստիկ հուզումից ավելի թուլացավ. նա հազիվ ողջունեց մյուս հետևորդներին: Բայց աջը դեպի Մարգպետունին ուղղելով սեղմեց նրա ձեռը և ասաց.

— Այնքան շատ եմ պարտական քեզ, իշխա՛ն, որ կուզենայի ապրել միայն քո երախտյաց փոխարենը հատուցանելու համար:

— Ապրի՛ր քո գահի և հայրենիքի համար, տե՛ր, Մարգպետունի իշխանը քո նվաստ ծառան է. նա յուր պարտքից ավելի դեռ ոչինչ չէ արել, — պատասխանեց իշխանը համեստաբար:

Այնուհետև նրանք բարձրացան դեպի դղյակը, ուր թագուհին սիրով ընդունեց յուր տագրին և նրա հետ միասին՝ իշխան Մարգպետունուն:

Արքայական կացարանը յուր տխրությունից մերկացավ և հա-

նապագայի հառաչանքներին հաջորդեցին խնդուծյուն, հրճվանք և հաճոյական զրույցներ:

Շուտով կղզին հասան նաև մյուս զորքերը և Սևանը կրանքով ու կենդանութեամբ լցրին: Եվ որովհետև իշխանը հրամայել էր Երանց հաշտութեան տուն կատարել, ուստի արեղանների խուցերը դադարեցին շուտով ճգնարան լինելուց. հոգևոր հայրերը հսկումները մոռացան և Սյունյաց հինավուրց ամրոցը տոնական կերպարանք առավ:

Ուրախութեան օրերն անցնելուց ետ՝ թագավորը հրավիրեց յուր մոտ Աբաս եղբորը և թագուհու ու Մարզպետունի իշխանի ներկայութեամբ ասաց նրան.

— Վաղուց կամենում էի հաշտութեան ձեռք պարզել քեզ իբրև իմ եղբորն ու ժառանգին, որովհետև տեսնում էի, թե որքան շատ է տուժում երկիրը մեր գծառութեան պատճառով: Բայց անդրանկական իրավունքը և արքայական ինքնասիրութեանը թույլ չտվին ինձ խոնարհիլ կրտսեր եղբոր առաջ... Այո՛, կամենում էի, որ դու դիմեիր ինձ. սպասում էի, որ դու հաշտութեան առաջին խոսքն արտասանեիր: Որքա՛ն իրավունք ունեի ես, չգիտեմ. բայց այդ իմ ցանկությունն էր... Երբ մարդ փափագ ունի ապրելու, նա սիրով փարում է այդ ունայն զգացմունքներին... Եվ սակայն իմ ակնկալութեան անցավ ապարդյուն. դու չմոտեցար ինձ և ես խոր վիշտ զգացի այդքան անողորմ սիրտ ունենալուդ համար... Հազիվ անցավ մի տարի. բախտը ինձանից յուր երեսը դարձուց և ապրելու տենչը մեռավ իմ սրտում... Բայց թողնենք այդ պատմութեանը, նա արդեն հայտնի է քեզ: Այո՛, երբ վիրաբույժս ինձ հայտնեց, թե շուտով պիտի մեռնեի, փառք տվի աստծուն, որ քեզ հետ հաշտվելու պատեհ առիթը ներկայացավ: Ենորհակալ եմ, սիրելի Աբաս, դու իմ վերջին խնդիրը հարգեցիր և բերի ինձ հարազատ եղբոր համբույրը, որ թանկագինն է ամեն համբույրներից, որ երջանկություն է բերում աշխարհին, որ անիրավ զոհեր չէ պահանջում, որ սրբում է թշվառի արտասուքը և վշտահար սրտերը մխիթարում... Ավա՛ղ, ինչո՞ւ մարդիկ չեն գնահատում կամ շատ ուշ են ճանաչում նրան... Իսկ ես, ահա՛, դրա փոխարեն տալիս եմ քեզ այսօրվանից իմ թագն ու գահը, որ ավանդ ստացա մեր հորից. տալիս եմ քեզ այն իբրև իմ և թագուհու միակ ժառանգին... Վայելի՛ր այն աստուծո, ազգի և մեր օրհնութեամբ:

Թագավորը վերջին խոսքերն արտասանելով՝ նայեց թագուհուն

մի կարեկցական հայացքով և ապա նորեն Աբասին դառնալով շարունակեց.

— Սակայն, սիրեցյալ եղբայր, իմ թագը կրելուց և գահին բազմելուց առաջ՝ ընդունիր ինձանից նաև մի ուրիշ, թանկագին ավանդ. երգվի՛ր պահել ու խնամել նրան ամենաքնքրույ հոգատարութեամբ. — այդ մեծագին ավանդը իմ թագուհու-ամուսինը և քո քույրն է, որ շատ վշտեր կրեց աշխարհում և որի բախտը կարող եմ հանձնել միայն քեզ, աշխարհի մեջ ունեցած իմ միակ հարազատին...

Թագուհին, որ լուռ ու տխուր լսում էր արքային, հանկարծ հեկեկաց և արտասուքն աղբյուրի պես սկսավ հոսել նրա աչքերից:

— Մի՛ լար, սիրեցյալ Սահանույշ, ո՛չ որ աշխարհում չէ ապրում հավիտյան, — ասաց թագավորը խանդաղատելով:

— Մի՛ հոգար ուրեմն և իմ մասին... — պատասխանեց թագուհին՝ արտասուքից խեղդվող ձայնով:

— Ինչո՞ւ համար եմ այս տխուր զրույցները, տե՛ր արքա, — բացականչեց Աբասը տեղից վեր կենալով. — մի՞թե արքայական գահը կարող է ավելի սիրելի լինել ինձ քան իմ պարտավորությունը, և թագն ու գալիստոնը կարո՞ղ են փոխարինել ինձ այն կորուստը, որ պիտի կրեմ իմ հարազատի մահվամբ... Ո՛ն ուրեմն, մի՛ վշտացնիր իմ սիրտը, որ լի է սիրով դեպի քեզ և ցանկություն՝ տեսնել իմ թագավորը նորեն յուր փառաց բարձրության վրա: Աստված թո՛ղ երկարե քո կյանքի օրերը և ես կիմեմ քո գահի ծառան. այդ է իմ միակ տենչը, այդ կլինի և իմ պարտավորությունը...

— Հավատում եմ քո սրտի անկեղծության և կարի վշտանում, որ այսքան ուշ սկսա վայելել քո սիրո քաղցրությունը, բայց իմ օրերը հաշված են, սիրելի Աբաս, ես պիտի հեռանամ աշխարհից... Աստված թող օրհնե և պահպանե քեզ, որպեսզի մխիթարես քո ժողովուրդը, որ այնքան շատ վշտացավ իմ թագավորության օրով:

— Քո թագավորության օրով էլ նա կմխիթարվի, — պատասխանեց Աբասը աշխուժով. — դու մեզ հետ միասին կհեռանաս այստեղից. կմտնես շուտով քո աթոռանիստը, կբազմես նորեն քո գահի վրա և մենք կաշխատենք փառքով այդ գահը շրջապատել...

— Փառք՞ով... վաղուց եմ ես այդ փառքի աղբյուրները ցամաքացրել, — ընդհատեց թագավորը վշտալի ձայնով:

— Ո՛չ, տե՛ր արքա. այդ աղբյուրները չեն ցամաքել, այլ նվազել

են, և այն՝ ոչ թե քո, այլ իմ հանցանքով. ուստի ինձ է մնում այդ հանցանքը քավել:

— Դու միայն մի պարտք ունիս կատարելու, այն է՝ քո արժանավոր թագավորութեամբ մոռացնել տալ հայ ժողովրդին Աշոտ-Նրկաթի անունը:

— Այդ անունն այսուհետև ավելի պիտի փառավորվի, — հարեց Աբասը վճռական ձայնով:

— Իսկ ինձ շատ օր չէ մնում ապրելու, — նկատեց թագավորը:

— Ընդհակառակը, տաքիներ են մնում, — խոսեց Մարզպետունին խորհրդավոր ժպտալով:

— Իսկ դու իմ վերքը տես՞լ ես, — հարցրեց թագավորը:

— Ես լսել եմ քո վիրաբույժին, որի տված տեղեկությունները կարի մխիթարական են:

— Ի՞նչ կնշանակի այդ, — հարցրեց թագավորը զարմանալով: Մարզպետունին ներողություն խնդրեց վիրաբույժի համար, որ հասարակաց օգուտն ի նկատի ունենալով՝ սխալ տեղեկություն է տվել արքային յուր հիվանդության նկատմամբ և հայտնեց, որ իսկապես ոչ մի վտանգ չէ սպառնում յուր կյանքին և թե շուտով կապաքինվի ինքը, եթե հաճի ելնել Սևանից և վերադառնալ Ոստան:

Թագավորը երկար ժամանակ համառում էր յուր որոշման մեջ, որ էր ապրել և մեռնել Սևանում. բայց Աբասի ու Մարզպետունու թախանձանքը և զորավոր խոսքերը, որ շատ երկար շարունակվեցին, վերջ ի վերջո համոզեցին նրան վերադառնալ յուր աթոռանիստը — Երազզավորս:

Եվ որպեսզի արքայի վերադարձը լիներ փառավոր ու հանդիսավոր, արքանդբայրն ու իշխանը հրաժան ուղարկեցին Ոստանում գտնվող իրանց զորքերին շտապել Սևան: Նույնպիսի առաջարկությամբ դիմեցին նրանք Սյունյաց Սմբատ իշխանին:

Վերջինս ժողովեց իսկույն յուր ազատ գնդերը և մտավ Գեղարզունիք՝ ամիսներեք ի վեր այդտեղ հյուր եղող արքային յուր մեծաբանքը մատուցանելու:

Վահրամ սեպուհը նույնպես վերցրեց Գեղա լեռներում գտնվող յուր բանակը և Գոռ իշխանի հետ միասին շտապեց Սևան: Նույն տեղը հասավ և Աբաս արքանեզոր մնացորդ զորքը: Այգպիսով միացրալ բանակի զորաց թիվը հասավ մի քանի հազարի:

Թագավորն այս պատրաստութունները տեսնելով՝ սկսավ ուրախանալ և մխիթարվիլ, և այդ լավ ազդեցություն արավ նրա հիվանդութեան վրա: Իսկ թագուհին չգիտեր, թե ի՞նչ բառերով արտահայտեր յուր շնորհակալիքն ու երախտագիտությունը յուր տագրն ու Մարզպետունուն, որոնք կարծես նոր կյանք էին ներշնչում թե՛ իրան և թե՛ արքային:

Մի քանի օրից ետ թագավորը թագուհու, արքանեզոր և իշխանների հետ միասին հրաժեշտ տվավ Սևանի հյուրընկալ միաբանությունը և միացալ բանակի ուղեկցությամբ մտնապարհվեց դեպի յուր աթոռանիստ գավառը — Շիրակ:

Մի շաբաթ էր, ինչ Երազզավորսը կերպարանափոխվել էր. նրա լուս փողոցները լցվել էին աղժուկով, անցուղարձը մեծացել էր և հրապարակներում տիրում էր ժխոր:

Արքայական պալատը, որ մինչև այդ անբնակ էր, նորեն կենդանացել, հանդիսավոր կերպարանք էր առել. նրա հոյակապ դահլիճները զարդարվել էին գորգերով, թավշով ու կերպասով, կամարները պճնվել ծաղիկներով և սյունաշարերը ծածկվել գույնզգույն դբոշակապներով: Այդտեղ այժմ տիրում էր անսովոր շարժում և զատարկ դատկոնները լցվել էին բնակիչներով: Իշխան Մարզպետունու կարգադրությամբ օր առաջ հասել էին Երազզավորս Գառնո դշախում ապրող տիկնայքն ու իշխանուհիները: Մարիամ և Գահար տիկնանց հետ միասին եկել էր նաև Շահանդուխտ օրիորդը, հանձնելով յուր պաշտոնը Մուշեղ բերդակալին: Երազզավորսի արքունիքում ետում էր այժմ կյանքը. ամենքը պատրաստվում էին թագավորին ու թագուհուն դիմավորելու:

Երբ նշանակված օրը հասավ, աթոռանիստ քաղաքի բնակիչներն ընդառաջ գնացին արքային մի քանի փարսախա ճանապարհ. նրանց առաջնորդում էին ազատանիները: Իսկ պալատական տիկնանց և իշխանուհիների խումբը, որոնց գլուխ անցած էր արքանեզոր ամուսին Գուրգենդուխտ տիկինը, սպասում էր արքային սուրբ Փրկչի տաճարում:

Վերջապես թագուհու, արքանեզոր և հեանորդ իշխանների հետ միասին մուտ գործեց թագավորը յուր աթոռանիստ քաղաքը, որից բացակա էր ամբողջ մի տարի: Նրա մուտքն այնքան փառավոր և

բազմամարդ էր, որ նմանում էր հաղթական մի դարձի: Բացի հազարավոր զորքերը, որոնց մեծ մասը մնացել էր քաղաքից դուրս, եկել, խոնվել էին Նրազգավորս լայնածավալ Շիրակա բնակիչները, որով և անցուղաքձը փողոցներում արգելել: Ամենքը կարծես կարոտել էին թագավորին և շտապել ժամ առաջ այդ կարոտը լցնելու նվ ամեն տեղ, ուր որ անցավ արքան, ժողովուրդը դիմավորեց նրան ցնծութեան աղաղակներով: Այդ ամենը տեսավ թագավորը, հուզվեց և արտասովեց: Նա հիշեց յուր անցյալը, համեմատեց ժողովրդի այս և այն ժամանակվա ոգևորութիւնը և գտավ նրանց համանման. բայց ինքը, ավա՞ղ, այլևս հին դուրսագնը չէր. յուր հոգեկան աշխարհը զուրկ էր կենդանութիւնից, ոգևորութիւնները չէին ջերմացնում յուր սիրտը:

Բայց որպեսզի չնուահատեցնես յուր շրջապատողներին և մանավանդ Աբաս եղբորն ու Մարգպետունի իշխանին, որոնց անձնվիրութիւնը գնահատում էր ըստ արժանվույն, նա աշխատեց զսպել իրան և երևալ ամենքին ուրախ և զվարթերես:

Բացի այդ, նա որոշեց, մինչև անգամ, խորհուրդ տալ Մարգպետունուն՝ օգուտ քաղել ժողովրդի այդ ոգևորութիւնից՝ ծառայեցնելով նրանց եռանդը առավել շահյակ մի ձեռնարկութեան, այն է՝ Դվինի գրավման, որի մասին ինքը իշխանն աշխատել էր երկար, բայց որի հաջողութեան արգելք էր դրել Աշոտ բունավորը՝ յուր մատնութեամբ:

Երբ ժողովուրդն ու ազատանին արքայի գալստեան առթիվ ստեղծած տոնախմբութիւններն ավարտեցին, թագավորը հրավիրեց յուր մոտ Աբասին ու Մարգպետունուն և հայտնեց նրանց յուր խորհուրդը:

— Քանի այսքան զորք ի միասին ունինք խմբած և Սյունյաց իշխանը յուր գնդերով գտնվում է մեզ մոտ, պատրաստվեցեք հարձակվել Դվինի վրա: Չոր այս ուժին հազարացիք դիմադրել չեն կարող և դուք մայրաքաղաքը կխլեք նրանցից, — ասաց թագավորը:

— Ինչպե՞ս. դու այդ կթուլլատրե՞ս մեզ... — կես զարմացած և կես ուրախացած հարցրեց Մարգպետունին:

— Մի՞թե ես պարզ շտոսեցի... ո՛չ միայն թուլլատրում, այլև խորհուրդ եմ տալիս, չպետք է բնավ հապաղել:

— Այդ իմ փափագն է, տեր արքա, — հարեց Մարգպետունին. — երբ Սևանում կաթողիկոսի փախուստը լսեցի և իմացա ստուգիվ, որ «բռնավորի» թելադրութեամբ է խուլյա տվել նա, կամեցա աղա-

չել քեզ՝ ուղղել ճանապարհդ դեպի Դվին: Մենք կարող էինք հանկարծակիի բերել հազարացիներին և մայրաքաղաքը գրավելով՝ վիշտ պատճառել սպարապետին: Բայց Շիրակում սպասում էին մեզ, չկամեցա փորձութեան ենթարկել մեր բախտը և ժողովրդեան ուրախութիւնը: Իսկ այժմ քանի որ այդ հրամանը տալիս է մեզ արքան, երկու օրից արդեն բանակը կարող ենք շարժել դեպի Ոստան: Մնում է միայն ստանալ արքանդորը և Սյունյաց իշխանի հաճութիւնը:

— Ես պատրաստ եմ իմ զորքերով, — ասաց Աբասը վճռաբար:

— Խոսեցեք ուրեմն Սմբատ իշխանի հետ և արդյունքը հայտնեցեք ինձ, — հրամայեց թագավորը:

Նույն ավուր երեկոյան՝ արքանդորը ապարանքում խորհրդի ժողովվեցան Մարգպետունի իշխանը, Սյունյաց տեղը, Վահրամ սեպուհը և Գոռ իշխանիկը: Արքանդորը հայտնեց ամենքին թագավորի ցանկութիւնը և առաջարկեց նրանց հայտնել իրանց կարծիքը առաջադրյալ խնդրի մասին:

Մարգպետունի իշխանի տված մի քանի բացատրութիւններից ետ՝ ամենքը միաբերան ցանկութիւն հայտնեցին հետևել արքայի խորհրդին և օգուտ քաղել հանգամանքների հաջողութիւնից:

Սմբատ իշխանը, որ երդվել էր վրեժխնդիր լինել ոստիկանին նրա երգմնազանցութեան համար, հավատաց, թե աստված ինքն է ներշնչել արքային այդ ցանկութիւնը: Նրան ուրախացնում էր, մանավանդ, այն միտքը, թե շուտով պիտի ազատես բանտից իշխան եղբայրներին և թափե կաթողիկոսարանը մահմեդականների ձեռքից: Այս պատճառով հանձն առավ յուր ողջ մական բոլոր ուժը համախմբել Դվին շուրջը:

Շուտով մյուս իշխաններն էլ սկսան կարգավորել իրանց զորքը և պատրաստել նրան մոտալուտ հարձակման:

Նրազգավորսի շուրջը գտնվող դաշտավայրերի վրա, ուր Տիգրիսի վտակը խառնվում է Ախուրյանի հետ, զարկած էին դաշնակից իշխանների զորաց վրանները: Մի քանի օր էր, ինչ այդտեղ սկսվել էր տազնապալից շարժում. մարդիկ կարծես կրակի մեջ էին: Զորագնդերի մի մասն ընդհարման վարժութիւններ էր անում, մի մասը հարձակման փորձեր էր կատարում. ոմանք մրցախաղերով էին պարապած, իսկ ոմանք պարսպահար գործիներ կամ պաշարման

համար պիտանի նյութեր էին պատրաստում: Այդ ամենի վրա հսկում էին թե՛ իրանք՝ իշխանները, և թե՛, մանավանդ, Վահրամ սեպուհը և Գոռ իշխանիկը: Վերջինս եթե փափագում էր օրվա գեթ մի ժամը անցնել յուր հարսնացուի հետ, որ այդ միջոցին գտնվում էր արքունիքում, այդ էլ չէր կարողանում, որովհետև ուղղակի պատրաստութունները խլում էին նրա բոլոր ժամերը: Հազիվ գիշերվա մեջ հանգչում էր նա մի փոքր և վաղ առավոտվանից նորեն գործի սկսում:

Բայց արի պատանին ոչ միայն չէր տրանջում, այլև ժպտը չէր հեռացնում երեսից: Իսկ Վահրամ սեպուհը նրան ոգևորելու համար ասում էր.

— Շուտով, սիրելիս, Դվինը կառնենք, հաղթական տոներ կկատարենք և մայր տաճարի մեջ քո պսակը կօրհնենք:

Մինչդեռ Երզրավորսում այս պատրաստութուններով էին զբաղված, տեղի Եւնեցավ մի անակնկալ դեպք, որ սառեցրեց զորքի և զորապետների եռանդը:

Այդ հետևյալն էր:

Արքայի Շիրակ գավառը մտնելու օրից արդեն լուր էր՝ հասել ուստիկանին, թե թագավորը մեծ զորքով վերադառնում է յուր Ուտանը: Նսրըը, որ վաղուց ծանոթ էր Աշոտ-Երկաթի քաջության և գիտեր, թե նա քանի՛ անգամ է ընկած տեղից բարձրացել, նորից զորացել և յուր իշխանության վնասներ է հասցրել, սաստիկ վախեցավ, երբ նրա վերադարձը լսեց: Նրա երկյուղը զորացրին մանավանդ արքայի զնացքին հետևող յուր այն լրտեսները, որոնք եկան և պատմեցին նրան այդ մեծադորդ վերադարձի մանրամասնութունները. հայտնեցին զորքերի թիվը, նկարագրեցին նրանց սպառնական ընթացքը, ժողովրդական ոգևորութունը, արքայի ընդունելության փառահեղութունը և այլն:

Արդեն Արասի հաշտութունը թագավորի հետ այնպիսի մի դեպք էր, որից ուստիկանը պիտի վախենար, օրովհետև այդ երկու քաղաքի միությանն արաբացիք դիմադրել չէին կարող: Բայց երբ նա իմացավ, որ Սյունյաց Սմբատ իշխանը ևս միացել է նրանց հետ յուր զորքերով, էլ սրտի բոլոր քաջութունը կորցրեց:

«Այո, միութունը ուղղված է իմ դեմ, — մտածեց նա ինքն իրան. — թագավորն ուզում է հալածել ինձ այստեղից. նա չէ գոհացել իմ զորքերը շարժելով և աշխատում է ուրեմն ամիրապետի իշխանութունը վերացնել այս երկրից: Իսկ Սմբատ իշխանը միացել է նրա հետ,

որպեսզի վրեժ լուծեմ այն անարգանաց համար, որ ես հասուցի նրան՝ իր երգման դրժելով և յուր եղբայրները զնդանում պահելով...»:

Այս մտածությամբ ընկճված՝ նա հրավիրեց յուր մոտ Բեշիր զորապետին և Դվն դենպետին և խորհուրդ արավ նրանց հետ, թե ինչպե՞ս կարող է սպառնացող վտանգը հեռացնել իրանից:

Բեշիրը հայտնեց, որ քաղաքում գտնվող արաբական զորքը հազիվ կարող է տասնօրյա պաշարման դիմադրել, ըստ սրում համբարանոցներում պաշարը նվազած է և շուտով այն հայթայթել չեն կարող: Միակ փրկութունը Դամասկոս սուրհանդակ ուղարկելը և ամիրապետից օգնական զորք խնդրելն է, բայց այդ միջոցը երկար կտևի և հայերը մինչև այն կարող են Դվինը պաշարել:

— Ինչպե՞ս կլինի, եթե մենք ինքներս հաշտութուն և առաջարկենք նրանց և թագավորի բարեկամութունը խնդրենք, — հարցրեց ուստիկանը:

— Մեր կրոնն իրավունք է տալիս քեզ խոնարհել և կեղծավորել անհավատին, եթե բռնությամբ չես կարող հաղթել նրան, — ասաց զենպետը, — միայն պիտի գիտենաս, որ մի անգամ խոնարհելուց համար՝ տասն անգամ պիտի խոնարհեցնես, երբ հանգամանքները նորեն հաջողին քեզ:

— Այո՛, ինձ միայն մի անգամ է անհրաժեշտ խոնարհիլ այդ թագավորին, որպեսզի նրա շուրջը խմբված զորքերը հեռացնեմ, — պատասխանեց ուստիկանը, — իսկ այնուհետև, գիտեմ, նոր երկպառակութուն կծագի, իշխանները կրկին կելնեն միմյանց դեմ. «երկու հայի գլուխ մի կաթսայում չի եփվիլ», այդ հո հին առած է. և ահա՛, երբ այդ առածը կճշտվի, այն ժամանակ նորեն մենք մեր սուրը կհանենք:

— Այո՛, այդպես լավ է. այդ է միակ խոհական միջոցը, — ասաց Բեշիրը, և զենպետը համաձայնվեցավ նրա հետ:

Եվ ահա՛ մի գեղեցիկ օր, երբ դաշնակից իշխանները վերջին զորահանդեսն էին կատարում և թագավորը յուր նժույզը հեծած և ուստանիկ թիկնապահներով շրջապատված ներկայանում էր հանգիսին, որպեսզի անձամբ ոգևորեի և քաջալերեի զորքերին, ահա՛ հանգիստից դաշտի վրա երևաց հեծյալների մի խումբ, որ արշավառույթ դիմում էր դեպի հայոց բանակը: Երբ նա բավական մոտեցավ,

Մարզպետունի իշխանը նկատեց արաբական դրոշը և հրամայեց Գոռին ընդառայել յուր գնդով և տեղեկանալ, թե ովքե՛ր են և ինչո՛ւ են գալիս:

Որքան մեծ եղավ երիտասարդի զարմանքը, երբ նա հեծելախմբին մոտենալով՝ տեսավ նրա հետ Սյունյաց Բարզեն իշխանին պատվավոր զրահավորութեան մեջ և ոստիկանի ավագանիներով շրջապատված: Մինչդեռ նա անակնկալ հանդիպումով շփոթված պատրաստվում էր յուր զարմանքը արտահայտելու, իշխանը դիմեց դեպի նրան և փարելով երիտասարդին՝ համբուրվեցավ նրա հետ:

— Ի՞նչ դեպք և ի՞նչ հողմ հաջողեցին քո դարձը, տեր... — բացականչեց Գոռը ուրախանալով:

Իշխանը մի քանի խոսքով հայտնեց նրան յուր առաքելութեան նպատակը և ապա երկուսը միասին, իրանց հետևորդներով, դիմեցին դեպի բանակը:

Սյունյաց Սմբատ իշխանը հեռվից ճանաչեց եղբորը և առաջ վազելով փարեց նրան ցերմագին: Հարազատների հանդիպումն այնքան սրտաշարժ էր և ուշագրավ, որ ստիպեց ոստիկանի պատգամավորներին սպասել մի առժամանակ բանակից դուրս, մինչև որ եղբայրական սիրո հուզումն անցներ և սրտերը հանգստանային: Ապա Բարզեն իշխանը միանալով նրանց հետ՝ ներկայացավ թագավորին, որ ընդունեց պատգամավորներին բացօթյա և բոլոր յուր իշխանների ներկայութեամբ:

— Ամիրապետի ոստիկանը, Նսրը ամիրան, շնորհավորում է մեր բերանով քո արքայական վերադարձը դեպի շահնշահիդ աթոռանիստը, — առաջ գալով խոսեց արքայի հետ պատգամավորութեան առաջնորդը. — ընդ սմին, ցանկանալով մշտական բարեկամութիւն հաստատել հզոր շահնշահի հետ, ամիրան խնդրում է մոռանալ ամեն գծողութիւն, որ տեղի է ունեցել մեր մեջ, ամեն քեն ու ոխ, որ առաջացել է ցավալի ընդհարումներից և դնել միմյանց հետ խաղաղութեան ուխտ՝ թե՛ ամիրապետի և թե՛ ձեր ժողովրդի շահուն համար: Եվ ահա՛ յուր բարի դիտավորութիւնն ապացուցանելու համար, ոստիկանը հանել է բանտից Սիսական իշխաններին, որոնցից մինը յուր ազատ կամքով առաջնորդեց մեզ մինչև այստեղ, իսկ մյուսը, այն է՝ Սահակ իշխանը, պատվով ապրում է Դվնո մեջ, հայոց թագավորների կառուցած ապարանքներում: Այս ամենից հետո՛ ամիրան ուղարկում է շահնշահին արժանավայել ընծաներ, որոնց և

խնդրում է ընդունել՝ իբր իսկական հավաստիք դեպի հայոց ազգն ու թագավորը ունեցած յուր անկեղծ բարեկամութեան:

Այս ասելով առաջնորդը նշան արավ և ընծայակիրները մատուցին արքային իրանց բերած ընծաները:

Թագավորը, թեպետ դժգոհ այս անակնկալ պատգամավորութիւնից, այսուամենայնիվ, ի պատիվ Բարզեն իշխանի՝ սիրով ընդունեց նրանց, շնորհակալութիւն արավ ոստիկանի բարի դիտավորութեան և զրկած ընծաների համար. ապա հրավիրելով պատգամավորներին քաղաք, խոստացավ նրանց՝ պատասխանել ամիրայի առաջարկութեան մի քանի օրից ետ:

Բայց այս նորութիւնն անախորժ տպավորութիւն արավ ինչպես իշխանների, նույնպես և զորքի վրա: Ամենքն արդեն պատրաստված էին Դվին հարձակվելու. զորքերին, մանավանդ, վառել բորբոքել էին Աբասը մի կողմից, Մարզպետունին մյուս կողմից: Իսկ Գոռ իշխանիկը ժամեր էր համարում Դվնո դաշտն իջնելու համար: Նա մտածել էր անձամբ մուտ գործել քաղաքի ներքնուղին, որի գաղտնի կլքը ծանոթ էր իրան և յուր ձեռքով տնկել հաղթութեան դրոշը Դվնո միջնաբերդի վրա: Դրանից ավելի լավ հաղթութեան առիթ չէր կարող նա երազել. իսկ այդ հաղթութեան մրցանակը պիտի լիներ այն օրիորդի համբույրը, որ սպասում էր իրան Երազավորսի արքունիքում:

Այսուամենայնիվ խորամանկ հազարացու պատգամավորութիւնը ի դերն էր հանում քաջերի հույսը: Շատերը նրանցից ցանկանում էին, որ թագավորը մերժե նոստիկանի առաջարկութիւնը և խաղաղութիւնը ձեռք բերե ոչ թե արաբացոց հետ բարեկամանալով, այլ նրբանց յուր երկրից ընդմիջտ արտաքսելով:

Այս առթիվ, ահա՛, խորհուրդ կայացավ թագավորի մոտ: Բոլորն սկզբում հարձակման կողմն էին: Բայց երբ Բարզեն իշխանը հայտնեց, թե Նսրըրը առանձին հասկացրել է իրան, որ յուր Սահակ եղբորը — թեկուզ ազատած, այսուամենայնիվ, պահում էր Դվնոմ իբրև պատանդ և եթե թագավորը մերժելու լինի յուր առաջարկութիւնը և մոռանա Դվինին՝ զորքով յուր քաղաքը պաշարելու, առաջին օրն իսկ նա կախել պիտի տա իշխանին պարսպի աշտարակի վրա — ամենքը մնացին շվարած:

— Եղբորս կյանքը վտանգի չենթարկելու համար, գոնե, պիտի ընդունենք ոստիկանի առաջարկութիւնը, — խոսեց իսկույն Սմբատ

իշխանը, վախենալով, կարծես, մի՛ գուցե ուրիշները հակառակ կարծիք հայտնեն:

— Դու շտապեցիր, սիրելի իշխան, — նկատեց թագավորը ժրպտալով. — որքան էլ մեր գործի և իշխանների պահանջը՝ Դվին հարձակվելու նկատմամբ իրավացի է, այսուամենայնիվ ես ավելորդ մի գինվոր չեմ զոհել այնպիսի ժամանակ, երբ թշնամու բարեկամությունը հնարավոր է ձեռք բերել խաղաղությամբ: Թեպետ մեր ուժը գերազանց, թեպետ հանգամանքները նպաստավոր, այսուամենայնիվ մենք չենք կարող Դվինը գրավել, առանց գոնե մի քանի հարյուր գինվոր զոհելու. իսկ այդ զոհերը մենք պիտի խնայենք, քանի որ առանց այն էլ բավական շատ ենք զոհել... Սկզբում, ճշմարիտ է, անհաճո տալավորություն արավ ինձ վրա ոստիկանի պատգամը, բայց այդ այն պատճառով, որ ես էլ վարակված էի ձեր ոգևորությունով: Իսկ հետո սկսա լրջություն վրձնել և եկա այն համոզման, թե ավելի լավ է Դվին տիրապետ թողնել ամիրապետի ոստիկանին, քան թե նրան հալածելու համար զոհել մի քանի հարյուր հոգի: Արդ, եթե հասարակ գինվորների նկատմամբ այս մտածմունքն է մեզ առաջնորդում, որքա՛ն ևս առավել զգուշությամբ պիտի հոգանք թո եղբոր և իմ հարազատի համար, որ սիրելին է թե՛ մեր արքունյաց և թե՛ համայն սյունեցոց և որի կյանքն այս րոպեիս գտնվում է գազան հագարացու ձեռին: Այս պատճառով, ահա, ես որոշում եմ ընդունել ոստիկանի առաջարկությունը և բարեկամության դաշն կռել նրա հետ: Այնուհետև, եթե մեզ ազատ ժամանակ կմնա, կգրադվենք մեր երկրի ներքին շինություններ, մինչև որ մի օր բախտը կհաջողե Սահակ իշխանին ևս ոստիկանի ձեռքից փրկելու:

Թագավորի որոշումը սիրով ընդունեցին ամենքը, իսկ Սյունյաց իշխանները սրտազին շնորհակալություն արին նրան՝ իրանց եղբոր նկատմամբ ունեցած խնամոց համար:

Ներկա եղողների մեջ դժգոհ էր միայն Գոռ իշխանիկը, որովհետև արքայի որոշումը խլում էր նրանից այն փառքը, որ նա հույս ուներ ձեռք բերել Դվին առանձին ժամանակ:

Այդ բանը նկատեց թագավորը և ժպտալով դարձավ յուր խորհրդականներին.

— Չեզանից ո՛վ կարող է առաջարկել ինձ մի միջոց, որով կարողանանք փոխարինել Գոռ իշխանին այն կորուստը, որ նա կրում է այս հաշտությամբ:

— Ես, տե՛ր արքա, — բացականչեց Վահրամ սեպուհը:

— Խոսի՛ր, սեպուհ, ես շնորհապարտ կմնամ քեզ, — ասաց թագավորը շարունակ ժպտալով:

— Մի քանի ամիս առաջ, տե՛ր արքա, մենք Գառնիում օրհնեցինք Գոռ իշխանի և թո հոգեդուստր օրիորդ Շահանդուխտի նշանագրությունը: Մենք պայման դրինք՝ այն ժամանակ պսակել նրանց, հենց որ հագարացիք հեռանան մեր երկրից և խաղաղությունը տիրե: Այդ պայմանը, ահա՛, լրումն առավ այսօր. թեպետ հագարացիք դեռ չեն հեռացել Հայաստանից, բայց միևնույն է, նրանց ուժն արդեն խորտակված է, քանի որ իրանք են հաշտություն խնդրում մեզանից, ուրեմն հասել է պսակի ժամը: Հրամայի՛ր մեզ հարսանյաց տոնախմբություններն սկսել և դրանով մեր իշխանի կորուստը կփոխարինվի:

— Կեցցե՛ս, սեպուհ, ավելի իմաստուն առաջարկություն անկարելի էր անել, — բացականչեց թագավորը. — վաղուց մեր արքունիքը կարոտ էր ուրախության: Թո՛ղ ուրեմն վաղվանից ամեն ինչ պատրաստվի: Սյունյաց օրիորդի հարսանյաց, ի դեպ, կմասնակցեն օրիորդի հորեղբայրները և Սյունյաց քաջերը:

Մարզպետունի իշխանը վեր կացավ տեղից և շնորհակալություն արավ արքային յուր այդ ուրախարար հրամանի համար. իսկ Գոռը, որ ամոթխածությունից շառագունել էր բոլորովին, ծնկան եկավ և թագավորի ձեռը ջերմությամբ համբուրեց:

Նետեյալ առավոտ հաշտության դաշնագիրը գրվեցավ, որ թագավորը կնքելով հանձնեց ոստիկանի պատգամավորներին, տալով նրանց նաև գանազան ընծաներ՝ Դվին ոստիկանին տանելու համար:

Իսկ մի քանի օրից հետ, Ամենափրկիչի հոյակապ տաճարում, որ կառուցել էր Սմբատ թագավորը, մեծ հանդիսով ու շուքով կատարվեց Գոռ իշխանի և Շահանդուխտ օրիորդի ամուսնությունը պսակը: Այդ հանդիսին ներկա էին թագավորը, թագուհին, բոլոր արքայազուները և համայն իշխանապետական դասակարգը: Գառնո ամբողջում արած խոստման համաձայն՝ նորապսակների խաչք բռնեց Վահրամ սեպուհը, որ այդ օրը յուր հանդիսական զեն ու զարդի մեջ նմանում էր մի հոյակապ դյուցազնի:

Ինչ վերաբերում է Գոռ իշխանին և Շահանդուխտ օրիորդին,

նրանք արդեն բոլոր համախմբված քաղերի և գեղեցկուհիների ան-
զուգական պսակն էին կազմում:

Մի քանի օր շարունակ տեղեցին հարսանյաց տոնախմբություն-
ները: Բոլոր Շիրակը, համարյա, մասնակցեց արքունյաց ուրախու-
թյան. իսկ զորքերը նրանով ա՛յն աստիճան զբաղվեցան, որ մոռա-
ցան, մինչև անգամ, Դվնո առման արգելք եղող ոստիկանի պատգա-
մավորներին:

9

925 Թվականը վերջացավ և սակայն Հայոց երկիրը, շնորհիվ տե-
ղի ունեցած հաշտութանց, վայելում էր դեռ կատարյալ անդորրու-
թյուն:

Այս պատճառով դաշնակից իշխանները իրանց զորքերով հեռա-
ցել էին Նրազավորսից, Մարզպետունի իշխանը միայն չէր կարողա-
նում վերադառնալ յուր ամրոցը — Գառնի, ուր վաղուց արդեն զրտ-
նըվում էր Գոռը՝ նորապսակ հարսի և իշխանուհի մոր հետ:

Արքայի հարցին՝ թե «ինչո՞ւ իշխանը չէ կամենում հանգստանալ»,
վերջինս պատասխանեց.

— Իմ հանգստության ժամը չէ հասել տակավին:
— Ի՞նչ կնշանակե այդ, — հարցրեց թագավորը:
— Ես դեռ պարտք ունիմ կատարելու, — ավելացրեց իշխանը:
— Դու քո պարտքերը հատուցել ես արդեն, — նկատեց թագա-
վորը. — ահա՛ լրանում է երկրորդ տարին, ինչ դու շարունակ հոգ-
սերի մեջ ես: Դու ազատեցիր ինձ ապստամբների հետապնդություն-
ներից, դու շարժարկեցար իշխանների միության համար. բանակ կազ-
մեցիր՝ գրեթե չնդած տեղից. հաղթանակ տարար թշնամիների վրա.
հազարացոց հրոսախմբերը ցրեցիր, վերջապես Աբասին ինձ հետ
հաշտեցրիր և Դվնո ոստիկանին ահաբեկելով, ստիպեցիր նրան բա-
րեկամություն խնդրել մեզանից. ուրիշ էլ ի՞նչ պարտք է մնում քեզ
կատարելու:

— Ամենից գլխավորը, տե՛ր:
— Այսինքն:
— Երդմանս պարտքը:
— Ի՞նչ երդման, — հարցրեց թագավորը զարմանալով:

— Այն, որ երդվեցի Գառնիում, — ս. Մաշտոցի գերեզմանի վրա,
իմ ուխտի զինվորների և Գառնո ժողովրդյան առաջ:

— Այսինքն:

— Զվերադառնալ ընտանյացս գիրկը, շմտնել իմ հարկի տակ,
մինչև որ վերջին հազարացին չհալածեմ հայրենի սահմաններից:
Թագավորը նոր հիշեց այդ պատմությունը, որ արել էր նրան փշ-
խանը Սևանում և տարակուսելով հարցրեց.

— Ինչո՞ւ, ուրեմն, թույլ տվիր ինձ հաշտվել ոստիկանի հետ,
քանի որ այդպիսի ուխտ ունեիր արած:

— Մտածեցի, թե ավելի լավ է տարագիր մնամ իմ տանից, քան
թե մեր բանակը վտանգի ենթարկեմ:

— Դու առաջ արդեն մտադիր էիր Դվնո վրա հարձակվելու, —
նկատեց թագավորը. — մի՞թե այն ժամանակ զերծ պիտի մնար
զորքը վտանգից:

— Այն ժամանակ հույս ունեի իմ հավատարիմների վրա, որոնք
կաթողիկոսի հետ միասին Դվին պիտի մտնեին: Բայց հետո այդ հույսը
ոչնչացավ, որովհետև «բռնավորը» մեր գաղտնիքը մատնեց:

Թագավորը լռեց և ընկավ մտածության մեջ: Նա ճանաչում էր իշ-
խանին. գիտեր, որ որչափ քաջ և աննկուն էր նա թշնամիների առաջ,
նույնչափ և փափկասիրտ և խանդակաթ էր դեպի յուր ընտանիքը: Այդ
պատճառով վշտացավ, որ իշխանը հեռու է գտնվում Գառնիից յուր
երդման պատճառով և այդ՝ այնպիսի մի ժամանակ, երբ նրա միամոր
որդի Գոռը նորապսակ հարսի և իշխանուհի մոր հետ վայելում է
այնտեղ ընտանեկան կյանքի քաղցրությունները: Նա գիտեր, զգում
էր, թե որչա՛փ սրտազին կփափագեր իշխանը մասնակցել յուր օրգվո
ուրախության՝ սեփական հարկի տակ: Զէ՞ որ յուրաքանչյուր ծնող
տենչանոք սպասում է այն օրին, երբ պիտի տեսնե որդուն արժա-
նավոր ամուսնությամբ բախտավոր... Եվ ահա՛ իշխանի համար
հասել էր ցանկալի օրը, բայց բարձրի անողոք որոշմամբ նա չէր
կարողանում այժմ վերադառնալ յուր տունը, տեսնել որդուն երջանիկ
և նրա երջանկությունը կրկնապատկել յուր հայրական գզվանքներով:

Այս մտքերը հուզեցին թագավորին: Նա պատրաստ էր ամեն անձ-
նվիրության, միայն թե ազատեր սիրելի իշխանին երդման կապանք-
ներից: Այսպիսով, գոնե, կփոխարիներ մի փոքր նրա երախտիքը:
Բայց ի՞նչ կարող էր անել: Միակ հնարը ոստիկանի հետ դրած ուխտին

դրժելն էր, որ, սակայն, իբրև քրիստոնյա թագավոր նա չէր կարող անել:

Բայց նա սիրով ընդունեց իշխանի մի առաջարկութիւնը: Որի նպատակն էր օրինական ճանապարհով ստիպել ուստիկանին՝ կատարել իրենց մի պահանջը և կամ պատերազմել իրանց հետ:

— Նսրբի բարեկամութիւնը մերժելու մենք առիթ չունինք, բայց մեր հափշտակած զույքը ետ պահանջելու իրավունք միշտ ունինք, — ասաց իշխանը թագավորին: — Կաթողիկոսարանի գրավումը ոչ միայն հափշտակութիւն, այլև սրբապղծութիւն է, որի նմանը չեն կատարել ո՛չ պարսից մարզպանները և ո՛չ Նսրբից առաջ եղող ուստիկանները: Եթե այդ անարգանաց վրեժը մենք չլուծեցինք, գոնե պիտի պահանջենք, որ եկեղեցուց հափշտակածը վերադարձնեն նա եկեղեցուն: Այս պատճառով ահա՛ ես կամենում եմ գնալ Վասպուրական և համոզել կաթողիկոսին, որ նա նորեն վերադառնա այստեղ և իբրև եկեղեցավո գլուխ՝ պահանջե և կեղեցվո սեփականութիւնը: Վեհափառն այժմ չի վախենալ նրանից, որովհետև մենք արդեն հաջողութեան մեջ ենք: Եթե ուստիկանը նրա պահանջը կատարե, վերջինս կըրկին կմտնե յուր աթոռանիստը, իսկ եթե ոչ, այն ժամանակ մենք սրով ձեռք կբերենք այն՝ ինչ որ մեզ է պատկանում: Որովհետև ոչ մի պատվասեր ազգ բարեկամութեան դաշն չի կոխի մի դրացու հետ, որ բռնաբարում է յուր սրբազան իրավունքները:

Թագավորն իրավացի գտավ իշխանի խոսքերը և հաճութիւն հայտնեց նրա մտադրութեան: Եվ որովհետև վերջինս միտք ուներ նաև դաշնակցել Գագիկ Արծրունու հետ, որպեսզի պատերազմի դեպքում նա ևս միանա Արարատյան իշխանապետութեան, ուստի հետևար խնդրեց թագավորից, որպեսզի իբրև լիազոր ներկայանա Գագիկին: Թագավորը տվավ նրան ինքնագիր նամակ:

Մի քանի օրից ետ Մարզպետունի իշխանը յուր թիկնապահներով ելաւ: Երբակից և ուղղվեցաւ դեպի Վասպուրական:

Բայց դեռ չէր հասել Արծրունուց ուստանին, երբ յուր հասավ նրան, թե Հովհաննես կաթողիկոսը վախճանվել է Ձորո-վանքում:

Իշխանը սաստիկ վշտացաւ այդ գուշմն առնելով, որովհետև կաթողիկոսի մահվամբ մի քանի շարիքներ միասին էին առաջանում: Առաջին՝ խանգարվում էր յուր մտադրութիւնը, որ էր Դվնո առումը և հագարացոց հալածումը: Երկրորդ՝ կաթողիկոսարանն ու եկեղեցական կալվածները մնում էին Նսրբի իշխանութեան ներքո, որով

բազմաթիւ վանքեր ու միաբանութիւններ ենթարկվում էին կառուութեան: Երրորդ՝ ինքը իշխա՛ ջը զրկվում էր երգումից ազատելու և յուր ընտանյաց գիրկը վերադառնալու հնարավորութիւնից, և չորրորդ՝ կաթողիկոսական գահը մնում էր Վասպուրականում և այդ առթիւ պիտի հառաջանային զանազան գծութիւններ ու պառակտումներ և շարունակվեին, ո՛վ գիտե, քանի՛-քանի՛ տարիներ և ստեղծեին անշուշտ հակաթոռ կաթողիկոսութիւններ, որով և կազմալուծեին եկեղեցական իշխանապետութիւնը, որ առանց այն էլ հեռի էր նախանձելի վիճակ ունենալուց:

Այսուամենայնիւ իշխանն շտապեց Ձորո-վանքը՝ ներկա լինելու կաթողիկոսի թաղման:

Վասպուրականի բազմաթիւ ժողովրդյան հետ միասին խոնրված էին այդտեղ նաև նրա վանքերի հոգևոր հայրերը և գլխավոր եպիսկոպոսները: Այդտեղ էր նաև Գագիկ թագավորը յուր մեծամեծ իշխաններով և պալատական տիկնանցով: Մարզպետունի իշխանը ներկայացաւ Ձորո-վանքում իբրև Արարատյան իշխանապետութեան ներկայացուցիչ և Գագիկ թագավորն ընդունեց նրան արժանավայել մեծարանքով:

Երբ կաթողիկոսի մարմինն ամփոփեցին վանքի դամբարանում, Գագիկ թագավորը հրովիրեց Մարզպետունուն յուր արքայական ստանը՝ Վան:

Այստեղ իշխանը մնաց մի քանի ժամանակ և ապրելով թագավորի արքունիքում՝ յուր իմաստութեան և ազնվական հատկութեանց շնորհիւ սիրելի դարձաւ ոչ միայն թագավորին, այլև նրա բոլոր իշխաններին ու պալատական տիկնանց: Այս առավելութեան արդյունքը եղաւ այն, որ Գագիկ թագավորն ընգուենց Աշոտ արքայի ինքնագիր նամակով առաջարկած բարեկամութիւնը և միութեան ուխտ հաստատեց նրա հետ, գրելով այդ առթիւ դաշնագիր և վավերացնելով այն յուր ստորագրութեամբ ու կնիքով:

Այդ միջոցներում ահա՛ հոգևոր միաբանութիւնների մեջ սկսաւ արծարծվիլ նոր կաթողիկոս ընտրելու խնդիրը և մի քանի նշանավոր վարդապետանոցներ Մարզպետունու գուշակած երկպառակութեան դրոշմը պարզեցին:

Հայաստանի հյուսիսային նահանգներում հոգևորականութիւնը ցանկանում էր, որ կաթողիկոսն ընտրվի իրանց եպիսկոպոսներից և բազմե անպատճառ Ոստանում, իբրև կաթողիկոսի մշտական վեհա-

վայրում, մինչդեռ հարավային նահանգներում ցանկանում էին, որ նա լինի Վասպուրականի վանականներից և բազմի Ձորո-վանքում, ըստ որում կաթողիկոսը վախճանվել էր այդտեղ:

Հոգևոր միաբանությունաց արժարժած խնդիրը գրավեց նաև կուսակից իշխաններին և երկպառակությունը հետզհետե ընդհանրացավ: Փոքր իշխաններին միացան մեծերը, իսկ այս վերջիններին՝ նախարարական տները:

Մարզպետունի իշխանը յուր փորձառու իմաստությունամբ զգաց, որ այդ շփոթը կարող է վնասել յուր նոր ստեղծած միությունը և, հետևապես, արգելք լինել ասպագա ձեռնարկությանը, որովհետև տեսնում էր, թե հյուսիսային նահանգների դեմ բողոքող ձայներին միանում էր նաև Գագիկ արքայի Տունը: Նա իսկույն մի նամակով դիմեց Աշոտ թագավորին և ծանուցանելով նրան գալիք վտանգները, խնդրեց այս հարցի մեջ համակերպիլ վասպուրականցիներին, որպեսզի դրանով Գագիկի ինքնասիրությունը շոյվի:

Այդպիսով Արծրունյաց Տունը ավելի սերտ կկապվեր Բագրատունյաց հետ, իսկ այդ բարեկամությունն օգուտներ կբերեր ասպագալում թե՛ գահին և թե՛ հայրենիքին:

Այդպիսի մի նամակ էլ նա գրեց արքաները, խնդրելով նրան՝ հորդորել թագավորին յուր խնդիրը շանտեսել:

Եվ ահա անմիջապես նա ստացավ պատասխան, որով թագավորն ու արքաները այդ իրավունք էին տալիս նրան տնօրինել այդ խնդիրը ըստ յուր ցանկություն:

Իշխանն այդ ժամանակ ներկայացավ Գագիկ թագավորին և հարցրեց նրան, թե ո՞ւմ կկամենար ընտրել կաթողիկոս և ո՞ւր կցանկանար բազմած տեսնել նրան:

Գագիկ թագավորը պատասխանեց, թե յուր ընտրելին Վասպուրականի մեջ հայտնի Ստեփաննոս եպիսկոպոսն է, իսկ կաթողիկոսարանը նա ցանկանում է տեսնել Աղթամար կղզում, ուր ինքը կառուցել է հույակապ եկեղեցի և հզոր դղյակ և ուր շուտով արքունիքը պիտի տեղափոխի:

Իշխանը հայտնեց, թե Աշոտ թագավորը և Աբաս գահաժառանգը հրամայել են իրան, իբր Արարատյան իշխանապետության լիազորին՝ հարգել այդ խնդրում Գագիկ թագավորի կամքը: Հետևապես թող հաճի արքան ընտրել հայրապետական գահի ժառանգ նրան, որին ինքը կցանկանա և այդ ընտրության համար կտան իրանց հաճություն:

Եր հյուսիսային նահանգների նախաթող վարդապետարանները: Գագիկ արքային մեծ հաճույք պատճառեց այդ լուրը:

— Աշոտ թագավորը և Աբաս գահաժառանգը երախտապարտ կացուցին ինձ այդ գեղեցիկ շնորհով, — բացականչեց նա ուրախությամբ. — այսուհետև Արծրունյաց տունը թող անբաժան գինակից լինի Բագրատունի թագավորաց և նրանց թշնամիները՝ թշնամի հրակվեն նաև մեր գահին:

Մի քանի ժամանակից հետո՝ Արծրունյաց Ոստանում խմբված համազումար ժողովում կաթողիկոս ընտրվեցավ Ստեփաննոս եպիսկոպոսը և այդ ընտրության, ինչպես խոստացել էր Մարզպետունին, իրանց հաճությունը տվին Աշոտ թագավորը և հյուսիսային նահանգների վարդապետանոցները:

Գագիկ թագավորը մեծ փառքով տարավ նորընտիր կաթողիկոսին Աղթամար կղզին և օժել տալով նրան յուր նորակառույց ս. Խաչի տաճարում, բազմեցրեց այդտեղ իբրև հայոց ընդհանրական կաթողիկոս: Իսկ յուր շնորհակալիքը Աշոտ արքային հայտնելու համար ուղարկեց նրան թանկագին ընծաներ և նույնպիսի նվերներով էլ պատվեց Մարզպետունի իշխանին:

Բայց վերջինս ուրախ էր ոչ թե այդ սին ընծաներով, այլ այն բարեկամությունամբ, որ ձեռք բերավ Վասպուրականում և որ ասպագա հաշողությունաց համար պիտի ծառայեր իբրև հիմնաքար:

Ինչ վերաբերում է կաթողիկոսական խնդրին, իշխանը նրան այն նշանակությունը չէր տալիս, ինչ որ տալիս էր Գագիկ Արծրունին: Վերջինս կաթողիկոսական աթոռը Աղթամարում ունենալը մեծ փառք էր համարում յուր համար. և մինչև անգամ մի առավելություն Արարատյան իշխանապետության նկատմամբ. մինչդեռ Մարզպետունին ավելի գին էր տալիս Արծրունյաց Տան նիզակակցության, հաստատ հավատացած լինելով, որ Վասպուրականի իշխանների մի քանի գումարտակները ավելի շահ կարող են բերել գահին, քան թե Ոստանում նստող կաթողիկոսը, մանավանդ որ յուր ժամանակի ընտրելիների մեջ չէր նշմարում նա մինը, որ ժառանգ համարվեր Գևորգ կամ Մաշտոց արժանավոր հայրապետներին, այլ ամենքին էլ Հովհաննես կաթողիկոսի թուլության հաջորդներն էին:

Այդ հայացքն ունեին այս խնդրի վրա նաև Աշոտ թագավորն ու արքաները: Այդ պատճառով և լիաբերան շնորհակալություն

մատուցին Մարզպետունուն, որ նա իմաստնաբար խորհելով՝ փոքրը զոհել էր՝ մեծագույնը ձեռք բերելու համար:

Մարզպետունի իշխանը վերագարձավ Երազգավորս՝ զոհ յուր առաքելութամբ: Նա թեպետ անկարող եղավ վերագարձենել Հովհաննես կաթողիկոսին, բայց դրա փոխարեն բերավ յուր հետ Գագիկ թագավորի բարեկամության դաշնագիրը, որ առավել մեծագնի էր, քան հայրապետի վերագարձը:

Իշխանը հանգիստ առավ արքունիքում և սկսավ խորհել նոր ծրագիրների մասին, ըստ որում հանգամանքները փոխվել էին արդեն և նա պարտավոր էր հարմարվել նրանց: Սկզբում նա մտածում էր տիրել մայրաքաղաքին գաղտնի ճանապարհով կամ ներքին գավազրությամբ, որպեսզի յուր զորքերը կորուստ չունենային: Բայց այժմ, երբ Գագիկը միաբանել էր արքայի հետ, է՛լ երկյուղ կրելու տեղիք չէր մնում: Հայերը կարող էին գրավել Դվինը նույնիսկ հարձակումով, եթե խաղաղ պաշարումը երկարաձգվեր: Եվ ահա իշխանը մտածում էր օգտվել ձմեռային ամիսներից և հարկ եղած պատրաստությունները տեսնել, որպեսզի գարունը բացվելուն պես առաջ վարեր զորքը:

Բայց անողոք բախտը խանգարում էր նրան: Հազիվ նա մի քանի զործեր կարգադրեց և հավատարիմներին հրահանգներ տվավ, ահա՛՛ գուլթ հասավ Ուտիքից, թե Յլիկ-Ամրամը Գուգարաց և Տաշրաց իշխանների հետ միանալով՝ հյուսիսային այդ երեք նահանգները հանձնում է ափսազաց Բեր թագավորին:

(Այդ ժամանակ արդեն վախճանվել էր վերջինի հայր Գուրգենը, որ միևնույն ժամանակ Աբաս արքանդոթոս աներն էր, և որի տեղ Ափսազիայում իշխում էր Բերը):

Այս լուրն ընդհանրապես ծանր տպավորութուն արավ արքունիքում. բայց ամենից ավելի վշտացրեց արքային և իշխան Մարզպետունուն:

Երբ վերջինս մտավ թագավորի մոտ՝ Ամրամի այս նոր դավաճանության պատճառի մասին նրա կարծիքն իմանալու, արքային գտավ տխուր և տկար: Այսուամենայնիվ նա սիրով ընդունեց նրան և հետևակապ մտերմաբար խոսակցել:

— Այդ դավաճանութունը նոր չէ. դա հնի շարունակութունն է, — ասաց թագավորը: — Այդ սեպուհը, ինչպես մի անգամ էլ ասացի քեզ, ոչ թե ազգի, այլ ի՛մ թշնամին է: Հետևապես նրա այս շարությունն էլ ուղղված է իմ անձի դեմ: Նա լուռ էր մինչև այսօր, որովհետև

ես փախուստ էի տվել յուր երեսից և ապրում էի Սեանում անփառունակ վիճակի մեջ: Իմ այդ դժբախտությունը զոհութուն էր պատճառում նրան և վրեժխնդրության կրակը հանգել էր նրա սրտում: Բայց այժմ, որովհետև դարձա իմ աթոռը և քո շնորհիվ մեր գործերը մի քիչ հաջողեցան, ուստի հին ոխն ու վրեժը նորեն նրան գրգռեցին և նա այդ ազգադավ շարությունը հղացավ: Այդ մարդը կարծում է, թե Աշոտ թագավորը բախտավոր է արդեն, թե ինձ համար երջանկության նոր արև է ծագել և այդ պատճառով մեր նահանգները հանձնում է Բերին, մեր հինավուրց թշնամուն, որպեսզի իմ սիրտը նոր վշտերով դառնացնեն... Բայց եթե գիտենար, որ այս սիրտը վիրապատ ու մահամերձ է արդեն, գուցե, իբրև մարդ, խղճահարվեր... դադարեր չարիքներ գործելուց...

— Ես կամենում եմ թողնել այս տեղի գործը կամ հանձնել այն մեծ իշխան Աբասին և դիմել Ուտիք. գուցե կարողանամ վտանգի առաջն առնել, քանի ափսազաց թագավորը չէ եկել յուր կապուսար գրավելու, — ասաց Գուրգ իշխանը:

— Գնալ Ուտիք... Այո՛, այդ կարևոր էր... բայց դու շատ հոգնեցար. Հայոց աշխարհը ուրիշ Մարզպետունի շունի, դու պետք է խնայես քեզ:

— Մարզպետունիները աննշան մարգիկ կլինեին, եթե անգործ նստեին: Հրամայիր ինձ, արքա, վազն ևեթ ճանապարհվել, գուցե կարողանամ դեռ պիտանի լինել գործին, — հարեց իշխանը:

Թագավորը մի քանի վայրկյան մտածեց և ապա նայեց Մարզպետունու աչքերին: Նա, կարծես, կամենում էր մի նոր բան ասել, բայց քաշվում էր:

— Մի՛թե որևէ միտք արգելում է քեզ՝ տալ ինձ այդ հրամանը, — հարցրեց իշխանը թագավորին:

— Ո՛չ. դու կարող ես գնալ, և գուցե այս անգամ ազգես նրա վրա... բայց որտե՞ղ հույս ունիս պատահել Ամրամին:

— Ամրողը Ուտիքը կարող եմ շրջել:

— Ո՛չ, ավելի լավ է գնալ ուղղակի Տավուշ... գուցե նա դեռ այնտեղ լինի:

— Տավու՞շ... շատ բարի. ես ամենից առաջ կմտնեմ Գուգարք:

— Ուրեմն կարող ես մի քանի օրից ճանապարհվել:

— Կճանապարհվեմ նույնիսկ վաղը. այստեղ ինձ ոչինչ չի ուշացրելում:

— Վա՛ղը... այդպես շո՛ւտ:

— Այո՛. որքան շուտ, այնքան լավ:

Թագավորի սիրտը, կարծես, տեղահան եղավ. մի ուրախ անհանգրստություն, որից սակայն անբաժան էր վշտերի զգացումը, նրա սիրտը պաշարեց: Եվ նա մոռացավ իսկույն հյուսիսային նահանգները. մոռացավ Բերին, Յլիկ-Ամրամին... Նրա միտքը սլացավ դեպի Տավուշ, թափանցեց նրա դոլակի ներքին խորշերը և այդտեղ որոնում էր թշվառ բանտարկյալին, այն գեղանի իշխանուհուն, որի հրավառ աչքերը դժբախտ սեր վառեցին յուր սրտում և որ պատճառ դարձավ մի շարք շարիքների... Որքա՛ն ժամանակ էր, որ նա չէր տեսել նրան, որքա՛ն ժամանակ էր, որ լուր չուներ նրանից: Արդյոք մեռա՞վ, թե՞ ապրում է դեռ. սիրու՞մ է իրան, թե՞ անիծում... ոչինչ չգիտեր:

Մի անգամ միայն, երբ եզերացոց զորքով մտավ նա Գուգարք, լսեց որ Ամրամը փակել է յուր կնոջը դոլակի զնդանում և պահում է նրան ինչպես մահապարտի... Այնուհետև այլևս ուրիշ լուր չառավ: Իսկ այժմ, ահա՛, երբ Գևորգ իշխանը գնում է Տավուշ, հարկավ մի տեղեկություն կբերե Ասպրամ տիկնոջից... Եվ ինչպե՞ս կցանկանար պատվեր տալ նրան այդ մասին... հրամայել... ո՛չ, խնդրել, աղաչել, որ նա մտնե այն խուցը, այն խավարչտին բանտը, ուր փակված է թշվառ սիրո զոհը. խոսե նրա հետ, հայտնե, որ հայոց թագավոր Աշոտ-Նրկաթը դեռ հիշում, դեռ սիրում է նրան... որ նա չարաչար տանջվում է տիկնոջ տխուր վիճակը հիշելով, նրա դալկահար դեմքը, նրա լացող աչքերը երեակայելով...

Բայց մի՞թե կարելի էր այդպես պատվեր տալ Մարգարտունուն. այն առաքինի հերոսին, որ աշխարհի մեջ միայն երկու սրբություն էր ճանաչում — հայրենիք և ընտանիք, և որ միայն այդ սրբարանների առաջ էր խոնարհում:

Այդ իհարկե գիտեր թագավորը, ուստի և նրան ոչինչ չպատվիրեց: Նա զոհ եղավ միայն այն մտածությունից, թե իշխանը տիկնոջ մասին կլսե անշուշտ Տավուշում մի նորություն և կբերե այն իրան:

Հետևյալ օրը, ինչպես որ որոշված էր, իշխանը յուր թիկնապահներով ելավ Երազավորսից և ուղղվեց դեպի Գուգարք:

ՀԻՆ ՎՇՏԵՐԻ ՎԱՍՏԱՆԸ

Չնայելով որ ձյունը պատել էր արդեն Գուգարաց լեռները և ճանապարհները փակել, այսուամենայնիվ Տավուշի բերդում հեռավոր ճանապարհորդության պատրաստություն էին տեսնում: Իշխանական դոլակում բազմաթիվ ծառաներ զբաղված էին իրեղեններ դարսելով, բեռներ կապելով կամ պաշար պատրաստելով: Հպատակ գյուղացիները ներս ու դուրս էին անում դոլակի բակը՝ քաշելով իրանց ետևից գրաստների շարքեր: Նրանցից ոմանք բեռներ էին բարձում և ոմանք դատարկ վերադառնում, նայելով թե որքա՛ն ուժեղ կամ առողջ էին լինում բերած գրաստները: Այս բոլոր աշխատությանց հսկում էին այր մարդիկ, և ամբողջ դոլակում չէր երևում ոչ մի կին: Նույնիսկ հագուստներն ու շորեղենը դարսում էին ծառաներ, շնայելով որ դա աղախիներին գործ էր: Կարծես մի հարվածող խաբազան հալածել էր այդ դոլակից բոլոր այն արարածներին, որոնք կին անունն էին կրում:

Աշտարակազարդ դոլակի վերին դահլիճներից մինում, ուր ընդարձակ ծխնելույզի մեջ վառվում էր մեծ կրակ, անցուդարձ էր անում Ամրամ սեպուհը: Նրա դեմքը տխուր, ճակատը կնճած և հայացքի մեջ կրակը հանգած էր: Հարուստ մորուքը, որ իջնում էր մինչև գոտին, ծածկվել էր արդեն սպիտակ ալիքներով և կազմում էր հակապատկերը յուր հագուստին, որ կարված էր միայն սևերից: Նրա մեջքը շէր գրկում այլևս արծաթե կամար և ոչ էլ գոտին կրում էր ոսկեպատ սուր: Յուր ձեռքի զարդը մի սև համբիշ էր, որի հատիկները նա շարունակ քաշում էր և համր քայլերով ետ ու առաջ ընթանում:

Հանկարծ նա կանգ առավ դահլճի նեղ և գունավոր ապակիներ ազուցած պատուհանի առաջ և սկսավ ուշադիր նայել դեպի Տավուշի ձորակը, որի լանջերով սրընթաց բարձրանում էր հեծյալների մի խումբ: Որքան էլ որ սեպուհը լարեց յուր տեսությունը, այնուամենայնիվ չկարողացավ ճանաչել խմբի առաջնորդին, որ հասարակ մարդ չէր երևում. բայց հետևորդների հագուստից գուշակեց, որ Ոստանի կողմից էին եկողները:

Երբ հեծյալները հասան բերդի դռանը, նա ճանաչեց իսկույն Մարգարեպետունի իշխանին և դուրս գալով քարաշեն պատշգամբ՝ հրաման արավ իսկույն բանալ բերդի դռները:

«Ինչո՞ւ համար է նա գալիս այստեղ. ի՞նչ ունի այժմ ինձ հետ...», — մտածեց ինքն իրան սեպուհը և չկարողանալով պատճառը գուշակել, ներս մտավ դահլիճը:

Գևորգ իշխանն իջնելով ձիուց՝ տեսավ գոյակի բակում տեղի ունեցող շարժումն ու պատրաստութիւնները և ինքն իրան շնչաջ.

«Մենք ուշացանք. նա արդեն հեռանում է...»:

Բարձրանալով գոյակի վերին դասիկոնները, իշխանն ամեն տեղ տեսավ ամայութիւն. — գորգերն ու զարդերը հավաքած, բազմոցները քակած, կանթեղներն իջեցրած, միով բանիմ՝ գոյակը բարեզարդութիւնից մերկացրած էր:

«Ինչո՞ւ այսպես շուտ. այս ձմեռ ժամանակ...», — մտածեց ինքն իրան իշխանը և սակայն յուր հարցին պատասխան գտնել չկարողացավ:

Երբ մտավ սեպուհի մոտ, վերջինս նստած էր կրակարանի առջ և քաշում էր յուր համրիչը:

— Դու այստե՞ղ, Մարգարեպետունի իշխան, — բացականչեց սեպուհը և դիմեց դեպի նրան մի բռնազբոսիկ ժպիտով, որ սակայն չէր մեղմում յուր դեմքի տխրութիւնը:

— Ինչպես տեսնում ես, տե՛ր սեպուհ, ես այստեղ եմ, եկա քո գոյակը հյուր, բայց դու երևի հենց դրա համար էլ մերկացրել ես նրան բարեզարդութիւնից:

— Աստված մերկացրեց, սիրելի իշխան: Նա՛ խլեց իմ գոյակի թանկագին զարդը... — պատասխանեց սեպուհը դողացող ձայնով և սեղմելով իշխանի ձեռքը, տարավ և բազմեցրեց նրան կրակարանի առջ: — Նստի՛ր այստեղ, տաքացիր, ցուրտն անշուշտ նեղացրած կլինի քեզ. մեր Տավուշի ձորն առատ է բուքերով... — շարունակեց իշխանը և երկաթե ունելիքը վերցնելով սկսավ կրակը խառնել:

— Այո՛, ձեր լեռները մի փոքր սեղմեցին մեզ. այժեռնակածները հագիվ էին մեզ սառելուց պահպանում:

— Ինչո՞ւ այս ձյուն-ձմռան հիշեցիր ինձ, տե՛ր Մարգարեպետունի, — հարցրեց սեպուհը, չկարողանալով կարծես համբերել, որ հյուրասիրութեան համար սահմանված ժամերն անցնեն:

— Իսկ գո՛ւ ինչու ես այս ձյուն-ձմռան մեջ հեռանում քո երկրից, — հարցրեց իշխանը մեղմով ժպտալով:

— Ես իմ երկիրը հանձնեցի ափսազաց թագավորին և փոխարենն ստացա ճորոխի ափերը... գնում եմ իմ նոր կալվածք ժառանգելու, — պատասխանեց սեպուհը առանց ակնածութեան:

— Այդ ես գիտեի... Բայց ինչո՞ւ անպատճառ այս ձյուն-ձմռան մեջ:

— Մի օր ավելի մնալը մահ է ինձ համար... Այս գոյակի սենյակներում ապրում են այժմ դժոխային ճիվաղներ, որոնք օր ու գիշեր անհանգիստ են անում ինձ. ես փախչում, հեռանում եմ նրանցից...

— Դժոխային ճիվաղներ... ի՞նչ կնշանակե այդ, — հարցրեց Մարգարեպետունին, տարակուսական մի հայացք ձգելով սեպուհի վրա:

— Այո՛, ճիվաղներ... դու պատահե՛լ ես, տեսե՛լ ես նրանց:

— Ե՛ս... Ո՛չ... — պատասխանեց իշխանը և նրան այնպես թվաց, թե սեպուհը խելագարված է:

— Բախտավոր մարդ ես ուրեմն. ում որ ճիվաղները չեն շարշարում, նա անպայման բախտավոր է... Այո՛, ես էլ մի օր այդպիսին էի, բայց իմ բախտը քո թագավորը կործանեց...

— Տե՛ր սեպուհ...

— Հա՛, ի՞նչ է անում այն թշվառականը. ապրում է, այնպե՛ս չէ՞. հանգեսներ է կատարում արքունյաց մեջ... մայրաքաղաքն առնելու վրա է մտածում... և չէ հիշում յուր շարագործութիւնը...

— Տե՛ր սեպուհ, ես քաղցած եմ, հրամայի՛ր նախ կերակրել ինձ, — ընդհատեց իշխանը դիտմամբ, կամենալով արգելել սեպուհի գայրույթը:

Վերջինս մի վայրկյան մնաց լուռ և ապա իշխանին դառնալով՝ ասաց.

— Ների՛ր ինձ, տե՛ր Մարգարեպետունի, ես զրգովեցա. այդպես չպետք է անել, այո՛, բայց... ի՞նչ ասեմ, հիվանդ եմ, սիրտս ու հոգիս ծածկված են վերքերով. իմաստութիւնն այլևս չի կառավարում իմ զգացումները...

Այս ասելով՝ նա ծափ զարկեց և դռնապանը ներս մտավ:

— Ասա՛ թող ճաշ բերեն մեզ, — հրամայեց սեպուհը:

Մատաներն իսկույն ջուր բերին, որով իշխանները լվացվեցան և ապա պաշտեցին ճաշը, որ կազմված էր մի քանի համադամ խորտիկներից:

Սեպուհը ճաշից ետ զբաղեցրեց հյուրին աննշան զրույցներով, որպեսզի առիթ չունենա նորեն գրգռվելու և իշխանի խաղաղ տրամադրությունը խանգարելու:

Բայց հետևյալ առավոտ նա խնդրեց Մարգարտունուն՝ հայտնել յուր առաքելության նպատակը, ըստ որում ինքը երկար շախտի մնար Տավուշում:

— Ոստանում յուր առանք, թե դու միացել ես Գուգարաց և Տալոց իշխանների հետ, — խոսիլ սկսավ իշխանը, — և պայման դրել՝ հանձնել ավիսազաց թագավորին Տայք, Գուգարք և Ուտի նահանգները: Այդ յուրն անախորժ տպավորություն արավ արքունիքում, իսկ ինձ ուղղակի սարսափեցրեց: Ես եկա խանգարելու այդ ազգավաճառ գործը:

- Գու ուշացել ես, — նկատեց սեպուհը սառնությունով:
- Ինչպե՞ս թե ուշացել եմ:
- Այնպես: Մենք արդեն մեր գործն ավարտեցինք:
- Ինչպես՞ թե ավարտեցիք:
- Հիշածդ նահանգները հաստատուն դաշնագրերով հանձնեցինք Բեր թագավորին, իսկ դրանց փոխարեն ստացանք նրանից զանազան կալվածներ Ափխազիայում:
- Ո՞ր իրավունքով արիք դուք այդ բանը:
- Այն իրավունքով, որ մեզ տրված էր հայոց թագավորից:
- Նա ձեզ սոսկ վերակացուններ էր կարգել այդ նահանգների վրա:
- Բայց հետո մենք ապստամբեցանք, տիրեցինք այդ նահանգներին և տիրապետ թագավորը չկարողացավ խլել այն մեզանից:
- Այսուամենայնիվ, այդ նահանգները ձեր ժառանգական ստացվածները չէին, դուք հափշտակեցիք այն տիրանենությունով:
- Այո՛, ես չեմ ուրանում, հափշտակեցինք: Չլինե՞ր Յլիկ-Ամրամը, Գուգարքն ու Տայքը չէին բաժանվիլ հայոց թագավորից: Ես ինքս ստեղծեցի այդ բաժանումը. պատմությունը հայտնի է քեզ. հայտնի է նաև այն պատճառը, որ ստիպեց ինձ այդ անելու:
- Այո՛, հայտնի է. բայց չէ՞ որ դու արդեն քո վրեժը լուծեցիր. յրկեցիր թագավորին յուր ստացվածներից, ստիպեցիր նրան փախուստ տալ քո երեսից, թաքչել Սեանում երկար ամիսներ և ի վերջո՛՝ կովի բռնվել Բեշիրի հետ և մահացու վերք ստանալ յուր կողերում. մի վերք, որ վաղ թե ուշ գերեզման պիտի տանն նրան: Էլ ուրիշ ի՞նչ ես պահանջում նրանից. ինչո՞ւ քո մի զրկանքի պատճառով

հարյուրն ես կամենում փոխարինել: Եվ վերջապես ի՞նչ հանցանք ունի այդ նահանգների հայ ժողովուրդը, ինչո՞ւ մատնում ես նրանց օտար գազանին:

— Տե՛ր Մարգարտունի, երբ դու խոսում ես, ինձ թվում է թե հանցավոր եմ ես: Բայց երբ սկսում եմ անցյալը մտաբերել կամ ներկան քննել, այն ժամանակ արածներս շատ շնչին են երևում ինձ: Աշտո թագավորը, այո՛, պատճառեց ինձ անփոխարինելի զրկանք, անդառնալի կորուստ: Նա հափշտակեց իմ անզուգական գանձը, իմ աննման հարստությունը... Ինձ թվում էր, թե վրեժխնդրությունս չի հազենալ. եթե Արարատի ահավոր ժայռերը նրա գլխին չկուտակեմ... Բայց իմ ապստամբությունն ու Ուտիքը գրավելը և ապա յուր փախուստը և Սեանում թաքչիլը բավական հանգցրին վրեժխնդրությանս բոցը: Ես սկսել էի արդեն հաշտվել իմ դժբախտությունների հետ: «Թշնամուս կործանեցի, այժմ թող մոռանամ նրան», մտածում էի ինքս ինձ և պիտի մոռանայի... Ոչ, արդեն մոռացել էի... Բայց ի՞նչ ասեմ, չեմ կարողանում հիշել, սարսափում եմ...

- Ի՞նչ, մի ուրիշ արգե՞լք պատահեց:
- Օ՛հ, իշխան, եթե կարողանայի այլևս շխոսել...
- Բայց ուրիշ ի՞նչ պատահեց:
- Ուրիշ ի՞նչ. ոչինչ... ոչինչ չպատահեց...
- Վերջին խոսքերն արտասանելիս սեպուհի գույնը թռավ. նա հեռացրեց Մարգարտունուց յուր հայացքը, որի մեջ այդ վայրկենին հրդեհվում էր մի հնոց:
- Բայց ի՞նչ պատահեց, ասա՛, — թախանձեց իշխանը:
- Ի՞նչ պատահեց... Երկինքը կործանվեց, հասկանո՞ւմ ես, երկինքը. բայց չէ, այդ դու չես հասկանալ... Դժոխքը յուր բոլոր արհավիրներով փոխադրվեց երկրի վրա ինձ նման թշվառականին տանջելու, շարշարելու, իմ սիրտն ու հոգին կեղեքելու համար...
- Հավատա՛ ինձ, տեր սեպուհ, չեմ կարողանում քեզ հասկանալ, — ասաց իշխանը երկյուղազին:
- Չե՞ս հասկանում... Ուրեմն ավելի մեկին խոսեմ... Տանջվի՞մ դարձյալ մի քանի վայրկյան. հիշե՛մ գարհուրելի պատմությունը...
- Այս ասելով սեպուհն ուղղվեցավ բազմոցի վրա և թիկունքը հենարանին տալով՝ քաշեց համրիչը մի քանի անգամ, ապա շարունակեց. — զարմանալի գաղտնիքն իմանալուց ետ մի դժոխային կոտորություն եկավ վրաս. հրամայեցի շղթաներ զարկել իմ թշվառ

ամուսնու ոտքերին և ձգել նրան այս դոյակի խավարչտին բանտը...
Օ՛. ինչո՞ւ աստված միայն գազաններին է տվել պատառոզ ժանիք-
ներ. միթե մարդ արարածը չի՞ գերազանցում նրանց լուր անգթու-
թյամբ... Այո՛, փակել տվի նրան զնդանի մեջ. հրամայեցի շայցե-
լել նրան. լուր չհաղորդել և ոչ իսկ լուր առնել իրանից... Այլ միայն
տալ ավուր պարենը, որպեսզի ապրե խավարի մեջ և տանջվի այդտեղ
լուր հանցանքի համար: Այնուհետև ես հեռացա Տավուշից և սկսաիմ
ապստամբության գործը տնօրինել, որի սկիզբն ու վախճանը հայտնի
է քեզ արդեն: Երբ նորին վերադարձա Տավուշ՝ հրամայեցի հանել
զնդանից թշվառ ամուսնուս: Եվ նա շղթայակապ, դողդողալով եկավ
և կանգնեց իմ առաջ... Օ՛, ինչո՞ւ այն վայրկեանին իմ աչքերը չկու-
րացան. ինչպե՞ս կարողացա ես տեսնել նրան այն դրության մեջ և
տակավին համառել... Նրա գիրուկ մարմինը նիհարել, զվարթ դեմ-
քը դալկացել և վառվուռն աչքերը մարել էին... Նա նայեց ինձ վրա,
կամեցավ խոսել, բայց ես արգելեցի նրան... Ինչո՞ւ արդյոք ասու-
ծո ձեռը այդ ըոպեին ինձ չհարվածեց. գուցե նա կամենում էր բո-
ղոքել, գուցե կամենում էր արդարանալ իմ առաջ և կամ բերել ապա-
ցուլցներ, որոնք լուր անմեղութունը պիտի հաստատեն...
Բայց ես անգութս ամեն բան մերժեցի: Նայեցի նրան գազանային
աչքերով և գուժեցի լուր սիրահար թագավորի ամոթահար պարտու-
թյունն ու անարգ փախուստը: Այնուհետև միակ շնորհը, որ ես կա-
րողացա անել նրան, այն էր, որ հրամայեցի հանել երկաթե շղթաները
և առանց կապանքի փակել նրան վերին դատիկոններից մինում:

Վերջին խոսքերի վրա Ամրամը խոր հառաչեց և գլուխը ձեռքերի
մեջ առնելով՝ մնաց լուռ: Թվում էր, թե նա չի կարողանում այլևս
սկսածը շարունակել, ուստի իշխանը խնդրեց նրան լռել՝ եթե մի
ծանր վիշտ արգելում էր իրան խոսել:

— Ընդհակառակը, վիշտն ստիպում է ինձ խոսել, — շարունակեց
սեպուհը՝ գլուխը վեր անելով: — Որքա՞ն ժամանակ է, որ ես չեմ խո-
սել. որքա՞ն ժամանակ է, որ այս սրահները միայն իմ տխուր հառա-
չանքներն էին լուռ, միայն իմ դառն արտասուքները տեսնում...
Օ՛, ծանր, դժվարին, կարի անտանելի մի դրություն է այս. և սակայն
նա վիճակված է մեզ, թշվառ մահկանացուներին... Բայց ինձ թվում է,
թե վշտերն առհասարակ կմեղմանային, նրանք չէին տանջիլ մեզ
անողորմաբար, եթե մեզ շրջապատողները, մեր պատկերներն ու
հոգին կրող մարդիկ կարողանային մի վայրկյան մեր սիրտը քննել

և նրան կեղծքող վշտերը տեսնել... Ասա՛ այժմ ինձ, տեր Վարդպե-
տունի, ինչպե՞ս կվարվեիր, եթե իմ վիճակում գտնվեիր:

— Ի՞նչ վիճակում, օրինակ:

— Եթե հանկարծ իմանայիր, որ սիրածդ անձը դավաճանել է
քեզ:

— Ես ոչ մի մարդու կատարյալ չեմ համարում. ամեն միևն մե-
զանից ունի լուր թերությունը, այդ պատճառով էլ ես ներողամիտ
եմ լինում միշտ դեպի ամեն մարդ, որ հանցանք է գործում իմ դեմ:

— Բայց մի՞թե չկա հանցանք, որին անկարելի լիներ ներել, որի
համար մարդկանց սյունից կախեին, կրակում այրեին, ջրահեղձ
անեին...

— Ինչպե՞ս չէ, կա:

— Ո՞րն է այդ. ասա՛... Ասա՛, իշխան, կամենում եմ լսել...

— Հայրենիքի դեմ արած դավաճանությունը:

— Միայն ա՛յդ:

— Միայն այդ հանցանքն է, որին չէ կարելի ներել:

— Իսկ եթե դավաճաններ քեզ քո սիրած... Բայց ի՞նչ եմ խոսում.
մի՞թե կարող ես դու ինձ հասկանալ... Ահա ինչո՞ւ համար էի ասում,
թե մեր վշտերը կմեղմանային՝ եթե ընկեր մարդիկ կարողանային
նրանց էությունն ըմբռնել:

— Խոսի՛ր, տեր սեպուհ, ես կարող եմ հասկանալ:

— Կարո՞ղ ես... Դե ասա՛, ի՞նչ կանեիր, եթե հանկարծ իմանա-
յիր, ներիք համարձակությանս, թե Գոհար իշխանուհին դավաճանել
է քեզ... Մի՛ գատիր քո այժմյան սրտով, դարձի՛ր դեպի քո անցյալը,
երիտասարդացի՛ր, հիշիր այն խանդն ու կրակը, որ վառել, բորբոքել
է քո սիրտը...

— Զգիտեմ, այդ վիշտն անծանոթ է եղել ինձ:

— Անծանոթ է եղել... Օ՛, որքա՞ն ուրեմն երջանիկ ես դու.
և ահա՛ այդ է պատճառը, որ Մարդպետունյաց տերը մաքուր խղզ-
ճով, խաղաղ սրտով լուր տան շինության և հայրենյաց փառքի հա-
մար է աշխատել, մեծ հայրենասերի հուշակ է ստացել. իսկ Յլիկ-
Ամբամը, որի սիրտը պակաս չէ բարախել հայրենյաց սիրո համար,
դարձել է մի մատնիչ, դավաճան... Այո՛, եթե մի ժամ, մի վայրկյան
զու կարողանայիր ըմբռնել այդ վշտի էությունը, այն ժամանակ
կհասկանայիր, թե ինչո՞ւ ես նրան աշտարակում փակեցի... նրան,
իմ Ասպրամին, որին սիրում էի այնպես, ինչպես որ չէին կարող սի-

րել տաւն անգամ տասը սրտեր միասին... Այո՛, փակեցի նրան աշտարակում, բայց եթե գիտենայիր, թե որքա՛ն տանջվում էի ես՝ տեսնելով նրան զուրկ արևի շերմությունից, սիրո խնամքներից, մենմենակ յուր վշտերի հետ... Քանի՛-քանի՛ անգամ կամեցա գնալ, մտնել այն մենարանը, ուր հեծում էր թշվառ կինը, բանալ նրան նորեն իմ գիրկը, սեղմել իմ կրծքին և ասել. «Ասպրամ, ներում եմ քեզ...»: Բայց, ի՛նչ մեղքս թաքցնեմ, այն միտքը, թե գուցե նա ավելի երջանիկ է համարում իրան յուր սիրո համար տանջվելով, քան թե կհամարեր նորեն իմ գիրկը դառնալով, ոտքերս կասեցրին... Եվ այսպես ամիսներ անցան: Ներքին հպարտությունս թույլ չէր տալիս ինձ մտնելու հանցավորին և ասել նրան լեզվով այն, ինչ որ վաղուց ասել էի սրտով: Բայց հոգիս հետզհետե ավելի էր խռովվում: Լինում էին վայրկյաններ, երբ տիրությունը ծանրանում էր վրաս, անձուկը խեղզում էր ինձ և ես լուռ, անխոս, առանց հառաչել իսկ կարենալու, սկսում էի դառնապես արտասվել...

Մի անգամ դիպվածով տեսա, որ կերակուր տանող աղախինը վերադառնում էր աշտարակից՝ բերելով յուր հետ կերակրի խանր բոլորովին անձեռնամուխ: Իմ հարցին, թե «Ինչո՞ւ չէ կերել տիկինը», աղախինը պատասխանեց, թե «Չհաճեցավ ուտել և հրամայեց այլևս կերակուր չտանել իրան»: Այս տարօրինակ պատվերը կասկածի մեջ ձգեց ինձ և սկսա իմ խղճից տանջվել շարաշար: Նորեն հին մտքերը պաշարեցին ինձ. նորեն որոշեցի գնալ նրա մոտ, հանել թշվառին աշտարակից, վերադարձնել իրան յուր տիկնությունը... Եվ սակայն հակառակ մտքեր էլ ունեցա, ուստի և երկար մնացի իմ խցում: Անցան շատ ժամեր: Դոյակի եկեղեցու ժամհարը, որ դռների ետևից «այելուիս» հնչելով և կոչնակը զարկելով հրավիրում էր մարդկանց աղոթելու, սթափեցրեց ինձ թմրությունից: «Ինչո՞ւ համար եմ ուշանում. ազատեմք վերջապես թշվառին», մտածեցի ինքս ինձ և վեր թռա տեղից: Բայց... Օ՛, ի՛նչ վայրկյան էր այն, ինչո՞ւ շանթահար շեղա ես...

— Ի՛նչ պատահեցավ, — հարցրեց իշխանը վախենալով:

— Ի՛նչ պատահեցավ... Ահա թե ինչ, շտապ-շտապ դիմեցի դեպի աշտարակը. հրամայեցի պահապանին երկաթապատ դուռը բանալ. ներս մտա և ի՛նչ տեսա, աստված իմ... Իմ կինը, իմ սիրած Ասպրամը կախված առաստաղից...

— Կախված... — բացականչեց իշխանը սարսափելով:

— Այո՛, կախված... Նա հանել էր երկաթե կանթեղը և նրա պարանը յուր փողն անցուցել... Թեթև մարմինը տակավին ճոճում էր օդի մեջ... Այդ տեսարանը զարհուրեցրեց ինձ, երկինքը կարծես փլավ իմ գլխին և դժոխոց ոգիները պատեցին իմ շուրջը իրանց արհավիրներով... Մի վայրկյան միայն տեսա ես զարհուրելի պատկերը. մորնչացի ինչպես անապատի առյուծը, որ գոռում է հսկայի հարվածն առնելուց. իմ ձայնը որոտաց դոյակի կամարներում. մարդիկ իրար անցան, իսկ ես հափշտակեցի նրան, սեղմեցի կրծքիս և խելագարի նման դուրս փախա աշտարակից... Մի վայրկյան ինձ այնպես թվաց, թե նա կենդանի է. թե շուտով պիտի խոսե իմ ականջին. թե յուր լուսալիր աչքերը պիտի բանա... Ավա՛ղ, այդ միայն ցնորք էր. Ասպրամը մեռել էր անհարիր. նրա սիրուն դեմքը կապտել, գեղանի աչքերը հանգել, շրթունքները փակվել և սիրտը դադարել էր տրոփելուց, ես այդ տեսա, զգացի, ձեռքերով շոշափեցի և նորեն անշնչացած մարմինը գրկելով սկսա դառնապես նրա մահը ողբալ: Ի՛նչ պատահեց ինձ այնուհետև, չգիտեմ. մի քանի օր շարունակ ես խելագուրկ էի... Վերջին վայրկյանին միայն, երբ զոհի դազաղը իջեցնում էին գերեզման, նորեն իմ սիրտը փղձկաց, նորեն արտասովաց աղբյուրները բացվեցան և սկսա իմ կորուստը ողբալ:

Այս խոսքերի վրա սեպուհը խոր հառաչեց և գլուխը կախելով լոցե մի րուպի:

Իշխանը, որ քաջ ըմբռնում էր նրա վշտի ծանրությունը, կամեցավ մխիթարական խոսքեր ասել նրան, բայց դրանք հակառակ ազդեցություն արին Ամրամի վրա:

— Մի՛ խոսիր ինձ մխիթարությունից, տեր Մարգարետունի, — բացականչեց նա կարծես վրդովված. — դու չես կարող մխիթարել այն մարդուն, որ կորուսել է յուր կյանքից ավելի թանկագին գանձը, որի հոգին մեռել, սիրտն ընդարմացել է և որ ապրում է միայն տանջվելու համար... Կամենո՞ւմ ես ինձ մխիթարել, ցույց տուր, թե ո՞ր ճանապարհով կարող եմ ես ավելի լավ վրեժխնդիր լինել իմ թշնամուն և քո թազավորին... Այո՛, միայն վրեժխնդրությունը, անողոք, կործանիչ վրեժխնդրությունը կարող է ինձ մխիթարել... Իմ սիրտը կուրախանա, հոգիս կհրճվի, երբ տեսնեմ Աշոտին իմ ձեռքով պատրաստած դժոխքի մեջ տանջվելիս... Դու կարծեմ ասացիր, թե նա մեռնում է, բայց աստված մի՛ արասցե. ես չեմ կամենում, որ նա մեռնի: Մի՞ թե հավիտենականության մեջ կարող են այնպիսի

տանջանքներ տալ նրան, որպիսին ես եմ ցանկանում: Չէ', թո՛ղ նա ապրի, մինչև որ Յիկ-Ամրամը յուր դժոխքը պատրաստե...

— Տե՛ր սեպուհ, դու գրգռվում ես... Բայց թո՛ւյլ տուր հարցնել: Չէ՞ որ մի ժամ առաջ ասացիր, թե թագավորի փախուստից ետ հաշտվել էիր քո դժբախտությունների հետ, արդ, ինչո՞ւ նորեն բորբոքում ես ատելությունդ:

— Ասացի, այո՛, հաշտվել էի իմ դժբախտության հետ. բայց չէ՞ որ այդ հաշտության հաջորդից մի ուրիշ, առավել սոսկալի դժբախտություն. չէ՞ որ թշվառ ամուսինս կախվեցավ...

— Եվ ուրեմն դրա՞ համար մեր հայրենի նահանգները հանձնեցիր Բերին:

— Այո՛, դրա համար: Ես չէի կարող ապրել այլևս Տավուշում. այս դշյակն ինձ համար դարձել է դժոխք: Սրա սրահներում ճիվաղներ են ապրում. սրա ամեն մի անկյունը հիշեցնում է ինձ Ասպրաճին. իսկ այն մենարանից, ուր թշվառ կինը կախվեցավ, դիվական ձայներ են հնչում իմ ականջին... Օ՛, սոսկալի մի վայր է այս. այդ է ահա՛ պատճառը որ ես փախչում եմ այստեղից:

— Տեր սեպուհ, դու կարող էիր հեռանալ Տավուշից. ի՞նչ հարկ կար Բերին հանձնել քո նահանգը:

— Որպեսզի ինձանից ետ Աշոտը չտիրեր նրան:

— Եվ մի՞թե կարծում ես, թե Բերը կկարողանա ժառանգել այս երկիրը:

— Եթե չի կարողանալ, գոնե կպատերազմե Աշոտի հետ, կխանդարե նրա հանգստությունը, կավերե նրա երկիրը... Իսկ ինձ այդ է հարկավոր:

Իշխանը տեսնելով որ միայն կիրքն է խոսում սեպուհի մեջ և որ ինքը խրատներով չպիտի կարողանա նրա ապստամբ սիրտը նվաճել, զզաց, որ եկել է Տավուշ, ուստի և դադարեց նոր հարցեր ու դիտողություններ անելուց:

Մի երկու օրից ետ Յիկ-Ամրամը յուր ստացվածներով ու հավատարիմներով հեռացավ Տավուշից, թողնելով յուր տիրած կալվածները ափսազաց թագավորին, որի հավատարմատարները հասել էին արդեն Տավուշ:

Հեռացավ նաև Մարզպետունի իշխանը: Բայց նա չգնաց Ոստան, այլ դիմեց Գուգարաց և Տայոց իշխաններին, որպեսզի կարողանա ետ կանգնեցնել նրանց: Բեր թագավորին տված խոստումներից:

Բայց նախ քան Տավուշից հեռանալը՝ իշխանն արքային գրեց մի նամակ, որի մեջ բացատրեց սեպուհի նոր դավաճանությունը պատճառը: Եվ նկարագրելով հարվածի այն ծանրությունը, որ ճնշում էր ապարախտ սեպուհին, արդարացրեց մինչև անգամ նրան, առարկելով, թե ամենքին չէ տված անձնականը ընդհանուրին զոհելու քաջությունը, և թե սեպուհը հայ և հայրենասեր լինելուց առաջ՝ մարդ էր, մտից ու արյունից կազմված, հետևապես չէր կարող տանել բարեկամի կողմից իրան հասած անխիղճ զրկանքը...

Իշխանը սեպուհի խոսածների և մանավանդ նրա տխուր հրածեղտի ազդեցության տակ լինելով՝ յուր նամակը գրեց այնպիսի ոգով, որով ուղղակի դատապարտում էր արքային. նա չկարողացավ գուշակել, թե այդ գրությունը ծանր ազդեցություն կանե հիվանդ թագավորի վրա, որ առանց այն էլ բավական շատ էր տանջվել ճակատագրի հարվածներից:

Սակայն մի երկու օրից, երբ սուրհանդակը հեռացել և, գուցե, արդեն Շիրակ էր մտել, նա մտաբերեց այդ նամակը, հիշեց յուր գրածները և սաստիկ զղջացավ: Բայց արդեն ուշ էր. նամակն այլևս անկարելի էր վերադարձնել:

Մարզպետունին յուր նամակում խնդրել էր թագավորին՝ ուղարկել շուտով Ուտիք Վահրամ սեպուհին մի քանի զորավոր զնդերով, որպեսզի մինչև ափսազացիների գալը՝ իրանք գրավեին Ուտյաց, Գուգարաց և Տայոց աշխարհները:

Չանցավ մի տասն օր և ահա՛ սեպուհը յուր Արարատյան գնդերով մտավ Ուտիք և առանց Մարզպետունու հրահանգներին սպասելու, առաջ վարեց յուր զորքերը և այդ նահանգի բոլոր ամրությունները գրավեց, հալածելով ամեն տեղից ափսազաց հավատարմատարներին: Եվ որովհետև ժողովուրդը հակառակ էր օտարին հնազանդելու և նրան հարկ տալու անխորհուրդ մտքին, ուստի և ամեն տեղ արքայական զորքերին աջակցեց: Նույն հաջողություններն ունեցավ Վահրամը նաև Գուգարքում:

Ապա խոտորելով դեպի արևմտյան հարավ՝ նա մտավ Տայոց աշխարհը, ուր հանդիպեց Գևորգ Մարզպետունուն: Վերջինս հայտնեց նրան, թե Գուգարաց և Տայոց վերակացու իշխաններն իրանց հավատարիմներով հեռացել են արդեն Ափսազիս և թե Տայոց ամրությունները, իբրև ավելի մոտ այդ երկրին, բռնված են արդեն ափսազաց զորքերով:

Բայց որովհետև ձմռան օրեր էին և Տայոց երկիրը գրավելու համար պետք է նրանք կովկասի շատ բերդերի հետ, իսկ այդ առթիվ հարկավոր կլինեին թե՛ նոր զորք բերել Ոստանից և թե՛ ձմեռվա խստությամբ դեմ գործել, այդ պատճառով իշխանն ու Վահրամը խորհուրդ արին բանակ դնել Փանասկերտի մոտերքը, համանուն ձորում, որ Գուգարաց ու Տայոց սահմանն էր, և սպասել այդտեղ մինչև գարնան օրերը կբացվեին:

Եվ որովհետև Դվնո առումն ու հազարացոց հալածելը մահու և կյանքի խնդիր էր դարձած Մարզպետունու համար, ուստի նա չէր կամենում հյուսիսային նահանգները թողնել մի ուրիշ թշնամու ձեռքը, ըստ որում վերջինս կարող էր ամեն ժամանակ հարձակվել ներքին գավառների վրա և խանգարել իրանց այնպիսի մի ժամանակ, երբ իրանք զբաղված կլինեին հազարացիների հետ կովկասում: Այդ պատճառով, ահա՛, որքան էլ Տայոց աշխարհի ձմեռը սաստիկ և այդտեղ բանակելը դժվարին, այսուամենայնիվ նա որոշեց չհեռանալ այդ նահանգից, մինչև որ այն ամբողջապես օտարի ձեռքից չազատե:

Այս նպատակն ունենալով աչքի՛ առաջ, իշխանն անգործ չնստեց նաև ձմեռվա ամիսներում: Նա գաղտնի բանակցություններ սկսավ երկրի փոքրիկ իշխանների հետ և ամեն միջոց գործ դրավ նրանց բարեկամությունը վաստակելու: Եվ որովհետև դրանք դեռ հավատարիմ էին գահին, ուստի սիրով ընդունեցին այն ամեն առաջարկությունները, որ արավ իշխանը՝ ափսազցիների դեմ գործելու նկատմամբ:

Վերջապես գարունը հասավ, օդերը ջերմացան և հալոցի սկսվելով՝ ճանապարհները մաքրվեցան: Մարզպետունի իշխանը, յուր նիզակակցի հետ միասին, զորքերի գլուխ անցնելով՝ դիմեց ամենից առաջ Փանասկերտի վրա: Ամրոցի վերակացուն, համաձայն իշխանի հետ դրած պայմանի, բերդն ու ավանը հանձնեց նրա ձեռքը:

Իշխանը վերակացուին հաստատեց նորեն յուր պաշտոնի մեջ և թողնելով նրա մոտ պահակների մի խումբ՝ ինքը յուր բանակով հառաջացավ դեպի Ուտիք, ուր գտնվում էին ափսազաց զորքերը:

Եվ որովհետև Ուտիքում անխուսափելի էր հակառակորդների ընդհարումը, ուստի իշխանը կանխավ սուրհանդակ զրկեց թագավորին, խնդրելով նրան՝ օգնական զորք հասցնել իրան Արարատյան Բասենի վրայով: Մարզպետունին հաշվում էր, որ եթե նոր գնդերը Բասենից մտնեին Տայք, ինքը նրանց կհանդիպեր Ճորոխի

ակունքների մոտ, որտեղից և միասին կառաջանային դեպի Ուտիք: Բայց հագիվ նա յուր սուրհանդակը՝ ճամփեց և՛ ահա՛ Ուտանից հասավ մի բանբեր, որ Աբաս մեծ իշխանի կողմից հանձնեց իրան մի նամակ:

Կարդալով արբանդոր գրությունը, իշխանն ալլալվեց: Աբասը հայտնում էր, որ թագավորն անհուսալի հիվանդ է, ուստի խնդրում էր իրան՝ շտապել դեպի Ոստան:

— Մի շար ոգի հալածում է մեզ. — ասաց իշխանը յուր նիզակակցին: — Դու մնա՛ այստեղ քո գնդերով և պահպանի՛ր գրաված նահանգների սահմանը, մինչև որ ես երթամ Ոստան՝ տեսնելու թե ուրիշ ի՞նչ շարիքների դեմ պիտի պատրաստվենք մաքառելու:

— Գնա՛, — ասաց սեպուհը. — ես ետ կնահանջեմ դեպի Փանասկերտ՝ բանակը հարձակումից ապահովելու համար: Բայց հենց որ կարիք զգաս իմ օգնության, սուրհանդակ զրկիր ինձ իսկույն և ես անմիջապես կիջնեմ դեպի Շիրակ:

Մարզպետունին շնորհակալ եղավ սեպուհին յուր պատրաստակամությունից համար և հրաժեշտ տալով նրան՝ մի վաշտ թիկնապահների ուղեկցությամբ իջավ դեպի Բասեն և այնտեղից Շիրակ:

Երբ Մարզպետունին մտավ Երազավորս, թագավորն արդեն մերձիմաս էր: Այսուամենայնիվ նա ուրախացավ հավատարիմ իշխանի գալուստը լսելով:

— Կանչեցեք նրան այստեղ, — հրամայեց թագավորը և իշխանն իսկույն ներկայացավ:

— Միակ ցանկությունս էր՝ տեսնել քեզ վերջին անգամ, — ասաց թագավորը յուր դողդոջուն ձեռքը պարզելով դեպի նրան. — արի, մոտեցի՛ր ինձ, իշխան, և ասա, որ ներում ես ինձ:

— Ո՞ր հանցանքիդ համար, տեր, — բացականչեց իշխանը և հուզված ծնկան եկավ արքայի ձեռքը համբուրելու:

— Հանցանքներս շատ են, նրանց թվել չեմ կարող... այսքանը միայն կասեմ, որ կրածդ նեղությունց պատճառը ես եմ... Ների՛ր ինձ. ների՛ր քո թագավորին...

— Տեր արքա, մենք մաքառում ենք արտաքին շարիքների դեմ, նրանք հասնում են մեզ հեռվից...

— Ո՛չ. այդ շարիքների հեղինակն էլ ես եմ... Տավուշից գրած քո նամակը ճշմարտության մի քարոզ էր... Շնորհակալ եմ. նա ազատու-

թյա՛ն դուս բացավ ինձ համար... Եթե իմանաս, թե որչա՛փ ուրախ եմ կեղեքող տանջանքներից ազատվելու համար...

Իշխանը հասկացավ արքայի ակնարկութեան խորհուրդը և թեպետ համոզված, որ նա ուրախ է մեռնելու համար, այսուամենայնիվ սրտի խորքից վշտացավ, որ յուր նամակն է տագնապն շտապեցրել։

— Դո՛ւ պիտի ներես ինձ, տե՛ր, — խոսեց իշխանը վշտազին. — ես իմ անզգույշ բայլով վտանգել եմ քո քաջաոգոջութունը։

— Բնա՛վ. իմ գահին արած քո մեծամեծ ծառայութեանց պատկն է կազմում այդ քայլը, որ դու «անզգույշ» ես անվանում... Աշոտ-Նրկաթը հանցավոր Հովնան է. հայրենիքի ծովը նրա պատճառով է այլեհոժվում... Մարգպետունու ջանքերը չեն կարող խաղաղեցնել նրան, բանի հանցավորը գտնվում է փրկութեան նավի վրա... Հանեցեք, ձգեցեք ինձ ծովը և նավը յուր նավազներով վտանգից կազատվի...

Թագավորը մի վայրկյան լռեց և ապա աչքերը բանալով նայեց յուր շուրջը։ Նա տեսավ սնարի մոտ՝ վշտահար թագուհուն և նրա հանդեպ՝ Աբաս եղբորը։

— Ահա՛ ես հեռանում եմ, — շարունակեց նա ավելի նվազ ձայնով. — շուտով պիտի խորասուզվիմ անհայտութեան ծովի մեջ... ձեզ է մնում կյանքը յուր շարիքներով և հրապույրներով... աշխատեցեք վայելել նրան իմաստնաբար և շնամանիլ ինձ, չվատնել այն անօգուտ... Քեզ եմ թողնում իմ գահը, սիրեցյալ Աբաս, քե՛զ եմ թողնում և հայրենիքը ցավերով ծանրաբեռնված... Ժառանգիր առաջինը և խնամող եղի՛ր վերջնույն... Դու բախտավոր ես ընտանյաց մեջ, բախտավոր կլինիս և թագավորութեանդ մեջ... զի ով օրինավոր հայր է որդվոց, նա կլինի և օրինավոր հայր յուր հպատակաց... Իսկ քեզ, իմ ապաբախտ թագուհի, թողնում եմ միայն վիշտ, հեծութուն և դառն հիշատակներ... Կցանկանայի, որ մոռանայիր ինձ. չհիշիր իմ անուներն ու գործերը... բայց ավա՛ղ, այդ անհնարին է քեզ... գոնե շանիժե՛ր ինձ, շանիժե՛իր քո թշվառ ամուսնուն ու թագավորին... զի գեհնում կրկնապատիկ պիտի տանջվիմ, եթե քո անեծքը հասնե հավիտենականի աթոռին...

Մի երկու օրից թագավորը վախճանվեց։ Արքայի բժիշկը հաստատում էր, թե նա մեռավ յուր հին վերքի ցավից։ Այդպես էլ հավատում էր ժողովուրդը։ Բայց արքունիքում պնդում էին, թե նրա վախճանն արագացրեց Ասպրամ իշխանուհու ինքնասպանութունը։

Թշվառ թագավորը չէր կարողացել տանել խղճի անողոք խայթեքը. մեռած գոհի ոգին և կենդանի թագուհու արտասուքը հալածում էին անվերջ և ահա՛ նա որոշեց մեռնել... Բայց ոչ ոք չիմացավ, թե ո՛ր հրեշտակի ձեռքը մահ բերավ նրան...

2

ՀԻՆ ԹՇՆԱՄԻՆ ԵՎ ՆՈՐ ԹԱԳԱՎՈՐԸ

Արքայի մահվան լուրը արագութեամբ տարածվեց ամեն տեղ։ Հայոց իշխաններն ու նախարարազունները, յուրաքանչյուրը յուր պահանորդ գնդերով, փութացին Նրազավորս՝ ներկա լինելու թագավորի հուղարկավորութեան։

Այստեղ էին Բագարանի տե՛ր Աշոտ բունավորը, Վասպուրականի արքայորդին՝ Աշոտ-Դերենիկը, Տուրուբերանի իշխանը, Աղձնյաց տե՛րը, Մոկաց նահապետը, Սյունյաց իշխանները, Աղվանից սեպուհը, Գարդմանա տե՛ր Դավիթը և ուրիշ շատ մանր իշխաններ ու կողմնապետներ։ Ներկա չէր միայն Վահրամ սեպուհը, որովհետև նա հսկում էր հյուսիսային նահանգներին։

Վասպուրականի արքայորդու հետ միասին եկել էր նաև Թեոդորոս կաթողիկոսը (այդ ժամանակ Ստեփաննոսը վախճանած լինելով՝ նրա տեղ Աղթամարում նստում էր վերջինս)։

Թագավորի մարմինը, որ պետք է ամփոփեին Բագարանույց պայազատների քնարանում, այն է՝ Բագարանում, դուրս բերին Նրազավորսից հանդիսավոր շքեղութեամբ։ Արքայական դագաղը, որ շինված էր անփուտ փայտից, զարդարել էին ոսկով ու արծաթով։ Նա դրված էր ոսկեգօծ պատգարակի վրա, որ կրում էին վեց սպիտակ ջորիներ։ Դիակիրը ծածկված էր ոսկեճամուկ դիպակներով և ոսկեթել վառերով, որոնք արևի առաջ փայլում էին ինչպես մի ոսկեղեն զանգված։ Դագաղի առաջից գնում էր կաթողիկոսը՝ շրջապատված գահերեց եպիսկոպոսներով, վարդապետներով և երգեցիկ բահանաների ու դպրաց խմբերով։ Դագաղին հետևում էին՝ արքաներայր Աբասը, նստած սևասքուղ նժույգի վրա և շրջապատված դրանիկներով, ապա Սահականույշ թագուհին և Գուրգենդուխտ տիկինը, նստած սգազարդ պատգարակի մեջ և շքադատված պալատական տիկնանց ու

իշխանուհիների խմբով: Սրանց հետևում էին Աշոտ բռնավորը, Աշոտ-Գերենիկը և մյուս իշխանները՝ ավագության կարգով: Ապա լացող գուսանների խումբը և շեփորավոր երաժիշտները:

Գրանցից հետո բերում էին արքայական ոսկեսար նժույգները՝ ծածկված սգավոր շղարշներով: Ամենից վերջը գալիս էին արքայական գորախմբերը, որոնք էին՝ Արարատյան, Գրանիկ և Սեպուհ կոչված գնդերը, Բասենյան վաշտը, Ոստանիկների խումբը, Ազատաց գումարտակը, Վանանդացոց հեծելազորը և ուրիշ ազատախումբ վաշտեր, որոնց բոլորին գլուխ էին անցած Մարզպետունի Գևորգ իշխանը և յուր որդին՝ Գուրը: Աբասն այն պաշտոնը հանձնել էր նրանց իբրև պետության միակ հավատարիմներին. ըստ որում արքայի մահվան ժամանակ ավելի կարիք կար գորքը զգուշաբար կառավարելու:

Զորքին հետևում էր ժողովրդյան ահագին բազմություն, որ և գնալով սովարանում էր, որովհետև ճանապարհի վրա գտնվող ավաններից ու գյուղերից հեռոճեան ելնում և միանում էին նրանց ուրիշ շատ խմբեր: Այսպիսով հուղարկավորության թափորը հասավ Բագարան՝ մի քանի հազար հոգուց կազմված բազմություն ուղեկցությամբ:

Արքայի մարմինն ամփոփեցին Տապանատան ս. Կաթողիկե կոչված եկեղեցում, ուր նրանից առաջ ամփոփված էին յուր նահատակ հայր Սմբատը և նահատակ եղբայր Մուշեղը:

Թագավորի գերեզմանի վրա մեծ կոծ արավ թագուհին՝ յուր հետևորդ տիկնանց և գուսանական խմբի մասնակցությամբ: Սրտագին լացին նրա վրա նաև Աբաս եղբայրը և մյուս արքայազուներ:

Բայց ամենից ավելի դառնապես արտասովեց Գևորգ Մարզպետունին, որ մանկությունից ի վեր նրա մտերիմն էր եղած. ապրել ու գործել էր միասին, մանկություն օրերում՝ իբրև խաղընկեր, պատանեկություն միջոցին՝ իբրև մարզակից, երիտասարդ ժամանակ՝ իբրև համահարգ և հոր գահը ժառանգելուց ետ՝ իբրև միակ հավատարիմ զինակից: Երկար տարիներ նա աջակցել էր նրան, պատերազմել էր նրա հետ միասին, հաղթել և հաղթվել միասին, մասնակցել նրա ուրախություն ու տխրություն, ծիծաղել և լացել նրա հետ... Նա հիշում էր այդ վայրկենին բոլոր անցյալը. Աշոտ-Երկաթի բազմահոգ ու լինծուփ թագավորությունը... Հիշում էր այն օրերը, երբ ինքը հիանում, հափըշտակվում էր նրա դյուցազնական քաջագործություններով. հիշում էր նրա ձայնի որոտը՝ պատերազմի դաշտում, նրա խիզախ հար-

ձակումները թշնամիների վրա, նրա սրի հարվածները՝ հակառակորդի դեմ... Հիշում էր, թե ինչպե՞ս ժպտում էր նրա բախտը, թե ինչպե՞ս ինքը հրճվում էր յուր սրտում, գուշակելով, թե աստված նրան է վիճակել հայրենիքի փրկիչ լինելու, օտարի նախատինքը բառնալու և հայրենական գահի նախկին փառքը վերադարձնելու գերագույն կոչումը... Բայց ավա՞ղ, խառնվածքի մի թուլություն նրա դյուցազնական մեծությունը թունավորեց... սիրո փանաքի որդը հսկայական հրաշակերտը տապալեց... Այժմ նա անշնչացած պառկած է սառը հողի տակ. նրա սիրտն այլևս չի զգում ոչինչ. սերն ու արտասուքը չեն շարժում նրան... Եվ սակայն նա յուր հետ գերեզման տարավ մեծամեծ հույսեր, ակնկալություններ... Լայնատարած մի աշխարհ, բազմամարդ մի ընտանիք, որի անդամները միլիոններ են կազմում, զրկվեցան նրա շնորհիվ բազմազան բարիքներից. նրանք այժմ գրտնըվում են անապահով դրություն, ծանր ճգնաժամի մեջ. նրան սպառնում են թե՛ թշնամիները և թե՛ փառամուլ հարազատները. բայց այս ամենն ուրիշ կերպ կլինի, եթե միակ մարդը, որի ձեռքն էր հանձնված հայրենիքի բախտը, չնմաներ մյուս մահկանացուներին, շիտանարհեր թունավոր զգացմունքների առաջ և կամ զոհեր նրանց առավել մեծագույն, առավել սրբազան մի զգացման — հայրենասիրություն:

Այս մտածություններն էին պաշարել իշխանին այն տխուր ժամին, երբ արքայի մարմինն իջեցրին գերեզման և ծածկեցին հողով, և այս մտածություններն էին, որոնք և դառնապես արտասովել տվին նրան:

Բայց հենց այդ միջոցին մի ուրիշ սիրտ ուրիշ զգացմունքներով էր տոգորված. արքայի վախճանը նրան ուրիշ մտքեր էր թելադրում. այն հողը, որ ծածկեց մենոնող թագավորին, նա կարծում էր, թե նոր կյանք ու նոր փառք պիտի ծնե յուր համար... և դա Աշոտ բռնավորն էր, որի սրտում դեռ չէր մարել միահեծան տեր լինելու տենչը, բոլոր Հայաստանին թագավորելու փափազը... Տեսնելով այն աշխարհախումբ բազմությունը, որ լցվել էր Բագարանի ներսն ու դուրսը, նա հարմար միջոց համարեց նախ՝ գորքին ու ժողովրդին յուր կարողությունն ու առատաձեռնությունը ցույց տալու և դրանով նրանց սիրտը գրավելու, և երկրորդ՝ սգո օրերն անցնելուց ետ՝ յուր գահակալական հարցը հրապարակ հանելու, որովհետև հանգամանքները շատ նպաստավոր էին, այսինքն՝ գորքը հեռու էր աթոռանիստ քա-

դաքից, իսկ թագաժառանգն ու իշխանները գտնվում էին Բագարանում: Այդպիսով, առանց գժվարութեան, նա կարող էր թե՛ արքունիքըն ու նրա գանձերը գրավել և թե՛ Արասին և նրա իշխաններին ձերբակալել:

Այս նպատակով ահա՛ նա մի քանի օր շարունակ առատապես հյուրասիրեց ոչ միայն արքայազն ու իշխանազն հյուրերին, այլև արքայական զորքերին և բոլոր այն աշխարհախումբ բազմությունը, որ հեռավոր թե՛ մոտակա տեղերից ժողովվել, լցվել էր Բագարան: Բացի այդ նա մեծաքանակ ողորմություն բաշխեց կարոտյալներին, իբր թե հանգուցյալ թագավորի հոգվո փրկություն համար: Այս ամենը, արգարև, փոխեցին ժողովրդի ու զորքի կարծիքը «բռնավորի» նկատմամբ, իսկ իշխաններից մի քանիսը, մինչև անգամ, հիացան նրա մեծանձնությունը վրա:

Տեսնելով այդ հաջողությունը, «բռնավորը» սիրտ արավ «զբլխավոր նպատակին» վերաբերյալ մյուս պատրաստությունները տեսնելու: — Ամենից առաջ նա մարդ ուղարկեց Նսրբի մոտ և հայտնելով նրան յուր դիտավորությունը, խնդրեց օգնել իրան՝ եթե հարկը պահանջե: Նսրբը, որովհետև հենց այդպիսի առիթ էր որոնում յուր հին վրեժը լուծելու համար, սիրով ընդունեց «բռնավորի» խնդիրը:

Այնուհետև վերջինս հրաման արավ Երասխաձորում գտնվող յուր զորքին տակավ առ տակավ առաջանալ դեպի Երազգավորս, առանց սակայն կասկածի առիթ տալու հետաքրքիր հետամուտներին:

Ապա նա մտածեց Արասին ու նրա հավատարիմներին ձերբակալելու: Բայց որպեսզի այդ անելուց ետ պետական զորքը հնազանդի իրան, նա մեծ գումար ավավ յուր մտերիմների ձեռքը, որպեսզի նրանք զորքի գլխավորներին կաշտեն:

Այս ամենը կարգադրելուց ետ՝ նա սկսավ խոսել շեզոք իշխանների հետ և նրանց կարծիքն իմանալ ապագա թագավորի վերաբերմամբ: «Բռնավորը» հույս ուներ գտնել նրանց մեջ դժգոհներ, որոնք սիրով կմիանային յուր հետ և գործը դրանով կհեշտանար: Բայց նա հիասթափվեցավ, երբ իշխանները միաբերան մատնացույց արին Արասի վրա:

— Միակ օրինական թագավորը նա է և ժողովուրդը նրան է սպասում, — ասացին նրանք և փափագ հայտնեցին օր առաջ տեսնել իշխանաց իշխանին յուր հզորը գահի վրա:

Կաթողիկոսը մինչև անգամ խորհուրդ տվավ նրանց՝ շտապել, թագավոր պսակել Արասին, բանի դեռ թշնամիներից վտանգ չէր հասել գահին:

Այս ամենն, ի հարկե, անհաճո տղավորություն արին «բռնավորի» վրա. բայց նա յուր դժգոհությունը ծածկեց, մինչև օր իշխաններին մեծ մասը հետացավ Բագարանից:

Սգո առաջին օրերն անցնելուց ետ՝ այդտեղ մնացել էին միայն թագուհին յուր պալատական տիկնանցով, Արասը՝ յուր դրանիկներով, Գարդմանա տեր Դավիթը և Մարզպետունի իշխանը՝ Գոռ որդու հետ միասին:

Վերջինս, սակայն, գտնվում էր քաղաքից դուրս, որովհետև հրկում էր զորքերի վրա, որոնք բանակած էին Ախուրյանի մոտ:

Բայց Գեորգ իշխանի համար ծանր էին անցնում օրերը, որովհետև կատարելու շատ գործեր ուներ, ուստի անհամբերությամբ սպասում էր այն օրին, երբ Արասը սպահան լինելով՝ կվերադառնար Երազգավորս և հզորը գահը ժառանգելու մասին հարկ եղածը կկարգադրեր: Մարզպետունին մտածում էր կաթողիկոսի նման, այսինքն, թե բանի թշնամիները խողովություններ չեն հարուցել, պետք էր շտապել թագավոր պսակել Արասին, որովհետև գահի թափուր ժամանակ ամեն մի դավաճան հրապարակ է հանում յուր հին հաշիվները և հեշտությամբ կուսակիցներ որսայով՝ խողովում է երկրի խաղաղությունը: Այս մասին, իհարկե, նա խոսել էր արդեն հավատարիմ իշխանների հետ և կարևոր դեպքում ձեռնադրություն պիտի ստանար նրանցից:

Բայց որքան մեծ եղավ նրա զարմանքն ու երկյուղը, երբ Սյունյաց Սմբատ իշխանը յուր ուղարկեց իրան, թե Բագարանից ելնելուց ետ՝ նա հանդիպել էր Աշոտ բռնավորի մի քանի վաշտերին, որոնք Երասխաձորից առաջանում էին դեպի Երազգավորս: Իշխանն ավելացնում էր, թե ինքը վտանգավոր մի նպատակ է նշմարում զորքելացնում էր, թե ինքը վտանգավոր մի նպատակ է առիխ Մարզպետունի այս շարժման մեջ և հետևապես խորհուրդ է առիխ Մարզպետունին՝ զգուշության միջոցներ ձեռք առնել գալիք վտանգների առաջն առնելու համար:

Իշխանն այդ լուրն առավ բանակում. նա տակավին վարանման մեջ էր, երբ յուր հավատարիմ Սգնիկը մոտենալով հայտնեց մի ուրիշ նորություն:

— Նրկու օր է, — ասաց նա, — ինչ մի քանի բագարանցիք ձրի պաշար են բաժանում մեր զորքին, ասելով, թե Բագարանի շրջա-

նում գտնվող ամեն հայ գինվոր կարող է ձրիաբար օգտվել սպարապետի համբարանոցից: Բացի դրանից՝ նրանք շարունակ սպարապետի գովեստն են անում, ասելով, թե նա առատ թոշակ է տալիս զորքին և թե նրա տասնապետները ավելի հարուստ են մեր հարյուրապետներից:

Այս ամենը լսելով իշխանն այլայլվեցավ: Նա կանչեց իսկույն Գոռին և հայտնելով նրան՝ այս նորութունները, ասաց.

— Բոլոր նշաններից երևում է, որ «բռնավորը» պատրաստվում է յուր հին խաղը խաղալու: Ես չէի կարծում, թե նա այնքան ստոր կլինի, որ կօգտվի նույնիսկ սգո օրերից: Այժմ ես գնում եմ քաղաք և պիտի ստիպեմ թագուհուն և արքաներորդ թողնել իսկույն Բագարանը, որքան էլ որ դա ընդդեմ լինի ընդունված սովորության: Թո՛ղ նրանք իրանց սուզը պահեն արքունիքում: Իսկ դու զգուշ կաց և ուշադրությամբ հսկիր թե՛ մեր զորքերին և թե՛ քաղաքի ելումուտը՝ն: Ինձ թվում է, թե անախորժ դեպքերի պիտի հանդիպենք:

Այս ասելով իշխանը յուր նժույզը հեծավ և սրարշավ դեպի «բռնավորի» ապարանքը դիմեց:

Եզնիկը հետևեց նրան:

Մարզպետունին հասավ ապարանքին հենց այն ժամանակ, երբ «բռնավորն» ու Աբասը պատրաստվում էին բարձրանալ դեպի միջնաբերդը, իբր թե Աշոտի նորակառույց դղյակը դիտելու: Ապարանքի առաջ կանգնած էր մի պահակախումբ, որ սպասում էր յուր իշխանապետի հրամանին:

— Ո՛ւր եք դիմում, տե՛ր, — հարցրեց իշխանը արքաներորդ, նայելով նրա վրա խորհրդավոր հայացքով:

— Հորեղբայրս կամենում է իմ թախիծը փարատել. նա առաջարկեց ինձ բարձրանալ միջնաբերդ՝ յուր նորակառույց դղյակը դիտելու, — պատասխանեց Աբասը միամտաբար:

— Գու էլ եթե կամենում ես, ընկերացի՛ր մեզ, — հարեց «բռնավորը» քաղցրությամբ. — շատ պիտի ուրախանամ, եթե Մարզպետունի իշխանը հավանե իմ ճարտարապետական ճաշակին:

— Գու մոռացել ես, տե՛ր, բայց ես տեսել եմ քո ձեռակերտը դեռ այն ժամանակ, երբ Հովհաննես կաթողիկոսը ապաստանած էր նրան, — պատասխանեց իշխանը սառնությամբ:

— Հոգ չէ, ընկերացի՛ր մեզ. եղանակը ջերմ է և հաճելի, — պընդեց Աշոտը:

— Մեծափառ տե՛ր, քո դղյակը գեղեցիկ է և ամուր. իշխանաց-իշխանն անշուշտ կհավանե նրան, բայց ցանկալի էր, որ մենք դժգոհություն չպատճառենք թագուհուն, — առարկեց իշխանը:

— Ի՛նչ կնշանակե այդ, — հարցրեց Աբասը զարմացած:

— Մենք տակավին սգո մեջ ենք և մեր թախիծն անցնելու վրա չպիտի մտածենք, — պատասխանեց Մարզպետունին:

— Կենդանիները մեռելների հետ չեն թաղվում, Գևորգ իշխան, — նկատեց «բռնավորը» կեղծավորաբար ժպտալով:

— Այդ ճիշտ է. բայց մեռյալներին այդքան էլ շուտ չեն մոռանում:

— Տե՛ր Մարզպետունի, քեզ չի հասնիլ հրահանգել քո իշխանապետին, նա քո թագավորն է այժմ, — խստությամբ նկատեց «բռնավորը»:

— Այո՛, իմ թագավորն է. կեցցե՛ Աբաս հայոց թագավորը, — բացականչեց իշխանը սաղավարտը հանելով և խոժոռ աչքերով սպարապետի վրա նայելով:

— Ի՛նչ կնշանակե այս ամենը, — տարակուսած հարցրեց Աբասը՝ զգալով, որ երկու հակաճառողներին հայտնի է արդեն մի գաղտնիք, որը սակայն անգիտանում է ինքը:

— Տե՛ր, դու՛ ցանկություն հայտնեցիր դղյակը բարձրանալու, — հարցրեց իշխանը Աբասին, առանց նրա հարցին պատասխանելու:

— Ո՛չ, հորեղբայրս առաջարկեց և ես շնորհակալ եմ նրա հոգածության համար:

— Ես առաջարկեցի, այո՛, իսկ դու, Մարզպետունի իշխան, ինչո՞ւ ավելորդ բացականչութուններ ես անում իմ արքայական մեծության առաջ, — գոչեց «բռնավորը»՝ աչքերը զայրացած իշխանի վրա սևեռելով:

Վերջինս չպատասխանեց նրան, այլ դառնալով Աբասին՝ մեղմությամբ ասաց.

— Տե՛ր իմ, քո ծառան աղաչում է, որ դղյակը բարձրանալու փոխարեն բարհաճես իջնել բանակը, եթե կարիք ես զգում թախիծդ փարատելու. Ախուրյանի ափերը ավելի զվարճալի են այժմ և արևն այնտեղ ավելի է ջերմացնում:

Աբասը դեռ չէր պատասխանել, երբ «բռնավորը» գոչեց:

— Ինչո՞ւ իմ հարցին չես պատասխանում, Մարզպետունի իշխան:

— Բո հարցին պատասխանելուց առաջ՝ ինքս պիտի նոր հարց տամ քեզ, ասացե՛ք, ինչո՞ւ Երասխաձորի քո զորագունդը հատաչա- նում է դեպի Երազգավորս...

— Իմ զորագո՞ւնդը... — այլայլած ու շփոթված հարցրեց Աշոտը:

— Երասխաձորից դեպի Երազգավո՞րրս... Այդ ի՞նչ է նշանա- կում, — վրդովված հարցրեց Աբասը:

— Այո՛, մինչդեռ մենք ապահով նստած ենք այստեղ, մեր հյուր- ընկալը մտածում է մեզ հանկարծակիի բերելու... — հարեց իշխանը:

— Դու ստում ես... — բացականչեց «բռնավորը»:

— Ստում է քո «արքայական մեծությունը», — զայրացած պա- տասխանեց Մարզպետունին, առանց այլևս համբերել կարողանալու:

— Դու հանդգնում ես մինչև այդտե՞ղ, — գոռաց «բռնավորը» և ապա զորականին դառնալով՝ հրամայեց. — կալանավորեցե՛ք իս- կույն այս թշվառականին:

Ձինվորներից մի քանիսը առաջ անցան:

— Մի՞թե ստեղծվել է այն մարդը, որ պիտի համարձակվի Մարզ- պետունուն կալանավորել նրա մեռնելուց առաջ... — որոտաց իշ- խանը և սուրը հանելով՝ հրավեր կարդաց զորականին: — Օ՛ն, ուրե- մըն, փորձեցեք ձեր ուժը, բազարացի քաչեր...

Եզնիկն այս տեսնելով՝ թուավ ձիու վրա և դեպի բանակը սլացավ: Բայց հառաչացող զինվորները տեղերնին մեխվեցան:

— Այս ի՞նչ է նշանակում, մեծափառ տեր. մի՞թե Բագրատուն- յաց պայազատը կարող է այս աստիճան նվաստանալ... — վրդովված խոսեց Աբասը:

— Ի՞նչ, նվաստանա՞լ ասացիր... և ա՛յն իմ պահակների՞ առաջ... — բացականչեց «բռնավորը»:

— Դու ոտնակոխ ես անում հյուրասիրության սրբազան օրեն- քը, դու անարգում ես հանգուցյալ թագավորի հիշատակը, ուրիշ ի՞նչ անուն կարող եմ տալ այդ վարմունքին:

— Դու ուրեմն կրկնո՞ւմ ես հայհոյանքը:

— Ավելին կարող եմ ասել, դու մի դավաճան ես... — զայրա- ցած պատասխանեց Աբասը և ապա դառնալով Մարզպետունուն՝ հրամայեց. — իշխա՛ն, խնդրի՛ր իմ կողմից թագուհուն պատրաստ- վել իսկույն. մենք այսօր ևեթ պիտի հեռանանք այստեղից:

— Այո՛ որ չպիտի հեռանա, — կտրուկ ձայնով գոչեց «բռնավորը»:

— Հեռանալը մեր կամքից է. կախված, — նկատեց Աբասը:

— Իսկ թողնելը իմ կամքից, — պատասխանեց Աշոտը:

— Թողնե՛լը... — Ի՞նչ, դու ուրեմն կալանավորո՞ւմ ես մեզ, — բացականչեց Աբասը զայրույթից զողալով:

— Այ, ես կամենում եմ ավելի երկար հյուրասիրել ձեզ, — պա- տասխանեց «բռնավորը» հեզնորեն ժպտալով:

— Ա՛յդ նպատակով էիր ուրեմն ինձ քո դրչակն առաջնորդում, այնտե՞ղ էիր կամենում ինձ բանտարկել, — հարցրեց Աբասը զայրա- զին:

— Այո՛... եթե հաճելի է քեզ հավատալ քո կասկածին:

— Այդ ոչ թե կասկած, այլ ճշմարտություն է. Մարզպետունի իշխանն ավելի շուտ գուշակեց քո գիտավորությունը:

— Եթե այդպես է, թո՛ղ ուրեմն մարմնանա այդ ճշմարտու- թյունը... Ո՛չ որ այլևս իրավունք չունի ելնել այս ապարանքից... Պահակապետ, կատարի՛ր քո պարտքը... — Այս ասելով նա նշան արավ պահակախմբի գլխավորին և ինքը շուտ եկավ ներս մտնելու համար:

— «Սավո՛ւղ, Սավո՛ւղ, խիստ է քեզ ընդդեմ խթանի աքացել...»,

— գոչեց Աբասը և սուրը մերկացնելով «բռնավորի» առաջն առավ. — ո՛ւր ես գնում, կանգնի՛ր, երկրորդի՛ր հրամանդ... — որոտաց նա ահավոր ձայնով. — Բագրատունյաց գահի պայազատին իրավունք չունիս անարգելու, կանգնի՛ր և ասա՛ ինձ՝ ա՛վ ես գուհ:

— Ես հայոց թագավորն եմ, իսկ դու իմ հպատակը, — պատաս- խանեց «բռնավորը» և նորեն դառնալով պահակներին՝ գոչեց. — Ի՞նչ եք կանգնել, թշվառականներ:

— Եվ իրավ, ի՞նչ եք կանգնել, — բացականչեց Մարզպետունին և սուրը քաշելով դիմեց առաջացող պահակների վրա:

Վերջինները շրջապատեցին իշխանին և կամենում էին սուրը խել նրանից: Այս տեսնելով Աբասը, հարձակվեց նրանց վրա:

— Օ՛ն ուրեմն, կատարենք մեր պարտքը, — գոչեց նա և սկսավ սրի հարվածներով դիժադիր վահանները ջախջախել:

Ընդհարման աղմուկն ամբողջ ապարանքը լուսեց. այս ու այն կողմից դուրս վազեցին արքաները թիկնապահները և տեսնելով նրան վտանգի մեջ, հարձակվեցին գավադիրների վրա: Սկսվեցավ կանոնավոր կռիվ:

Բարեբախտաբար ընդհարումը հետու էր կանանոցից և «բռ- նավորը» փակել էր տվել այդ կողմի անցքերը, այնպես որ թագու-

հուն ու իշխանուհիներին չէր սարսափեցնիլ այդ կողմի շշուկը: Բայց դավադիրների խումբը հետզհետե ստվարանում էր, նրանց հարձակումը ծանր կերպարանք էր առնում. փոքր մի ևս և պիտի ընկճեին նրանք արքեպիսկոպոսն ու Մարզպետունուն: Բայց, ահա՛, հենց այն վայրկենին, որ մի քանի գորեղ ձեռքեր պրկեցին Գևորգ իշխանի բազուկը և կամենում էին սուրը հանել նրա ձեռքից, գալարափողերը որոտացին ապարանքի առաջ և Գոռը սուսերամերկ ընկավ դավադիրների վրա:

— Դժոխքի որդիք, ի՞նչ եք անում, — գոչեց նա զայրագին և սկսավ հարվածել հոր հակառակորդներին:

Երիտասարդ իշխանին հետևեցին յուր թիկնապահները, հետո՝ Դրանիկների խումբը, վերջը՝ Վանանդացիք: Չանցավ մի քանի վայրկյան և ապարանքի ընդարձակ բակը լցվեցավ գորքերով, որոնք սրեր շողացնելով և նիզակներ ճոճելով սպառնում էին քանդել, կործանել՝ ինչ որ մի անգամ կղիմադրեր իրանց:

Փոքր ժամանակից ետ հասան ուրի՛շ գորախմբեր, որոնք «բռնավորի» ապարանքը ամեն կողմից պատեցին:

Դավադիր պահակները մի ակնարկում փախել, չքացել էին: Ընդհարման տեղում մնացել էին միայն մի քանի դիակներ, որոնց արքայական գորքը տրորեց յուր ոտքերի տակ:

Ինչ վերաբերում է «բռնավորին», նա անհայտացել էր հենց գալարափողի ձայնը առնելուն պես:

Արքեպիսկոպոսն ու Մարզպետունին ազատվելով վերահաս վտանգից, փութացին իսկույն կանանոցը՝ թագուհուն ու պալատական տիկնանց հանգստացնելու, որովհետև դավադրության երևան գալը գուժել էր նրանց փողերի ձայնը:

— Հեռանանք այստեղից, հեռանանք շուտով, — ասաց թագուհին. — ես չեմ կամենում ապագա շարիքների պատճառով անիծել այն քաղաքը, որին ավանդ եմ տված իմ սիրելին...

— Կհեռանանք հենց այսօր, — պատասխանեց Աբասը. — միայն թե ժամանակ տուր ինձ ձերբակալել դավաճանին, որովհետև օձը միշտ պիտի խայթե, քանի մականը չէ ջախջախել նրա գլուխը...

— Թո՛ղ դրան, սիրելի Աբաս, աստված ինքը կպատժե շարին, եթե արժանի է նա պատժի... Աշոտը դավաճանեց յուր հյուրերին, բայց հյուրերը թո՛ղ ապերախտ չլինին դեպի հյուրընկալը:

— Ասացե՛ք՝ դեպի դավաճանը, — բացականչեց Մարզպետունին:

— Անվանեցեք, ինչպես կամենում եք, բայց թողե՛ք նրան և ճեռացե՛ք, — կրկնեց թագուհին:

Նույնը թախանձեցին և Գուրգենդուխտ տիկինը, Գոհար ու Շահանդուխտ իշխանուհիները և մյուս պալատական տիկնայք:

Դրանիկները, ընդհակառակն, պահանջում էին կալանավորել «բռնավորին»:

Բայց Աբասն ապագա խոովություններից խույս տալու համար զիջավ թագուհու առաջարկության:

Նույն ավուր երեկոյան արքեպիսկոպոսը՝ յուր դրանիկներով, թագուհին՝ յուր տիկնանցով և Մարզպետունի իշխանը՝ պետական գորքերով ելան դավադիրների քաղաքից և ուղղվեցան դեպի Երազգավորս:

Գարգմանա տեր Դավիթ սեպուհն ուղեկցեց յուր թագուհի քրոջը մինչև արքունիքը:

Աշոտ բռնավորի այն գորախմբերը, որոնք նրա հրամանով դիմել էին Երազգավորս՝ քաղաքն ու արքունիքը գրավելու, լուր առնելով «բռնավորից», թե յուր մտադրությունը չէր հաջողած և թե Աբասն ու Մարզպետունին իրանց գորքերով վերադառնում են Երազգավորս, ձգեցին իսկույն քաղաքը և խույս տվին դեպի Շիրակաշատ, որպեսզի շրջան անելով՝ վերադառնան Բագարան. առանց արքայական գորաց հետ ընդհարումն ունենալու:

Բայց որքա՛ն մեծ եղավ Բագարանից դարձողների զարմանքը, երբ նրանք Հոռոմոսի վտակի մոտ հանդիպեցին արաբական հեծելազոր մի գնդի, որ նույնպես վերադառնում էր Երազգավորսից:

Հեծելազորը հեռվից նկատելով հայոց բանակը, աշխատեց խույս տալ նրանից, բայց Մարզպետունու հրամանով վրա հասան նրա հառաչապահ գնդերը և շրջան կազմելով՝ փակեցին իրանց մեջ արաբացիներին:

Վերջիններս տեսնելով իրանց սակավությունը և հակառակորդի առավելությունը, ընդհարվելու փորձ անգամ չարին:

Աբասի հարցին, թե ովքե՞ր են իրանք և ի՞նչ ունին յուր սահմաններում, գորքի պետը պատասխանեց.

— Նաքր ամիրայի հրամանով մենք գնացել էինք Երազգավորս՝ Բագարանի թագավորի զորաց օգնության. բայց որովհետև նրանք ձեր գալուստը լսելով փախան, ուստի մենք ևս ահա՛ վերադառնում ենք Դվին:

Աբասը սաստիկ զայրացավ և բիշ էր մտում, որ հրաման արձակեր՝ սուր քաշել ամենքին: Բայց Մարգարտունին հանգստացրեց նրան ասելով.

— Աստված հաջողում է մեզ, տե՛ր, ուստի կանի հետ գրած դաշինքը մենք չէինք կարող ոտնակոխ անել՝ առանց ամիրայետի ցատուճը գրգռելու: Բայց ահա՛ նսրըն ինքն է առաջինը դրժում յուր երգման: Այժմ ուրեմն մենք ազատ ենք Դվնո վրա հարձակվելու, և ամիրայետն ինքը կարդարացնեն այս վրեժխնդրությունը:

Աբասը բանավոր գտավ իշխանի առարկությունը և հրամայեց խլել բոլոր հազարացիներից զենքերն ու ձիերը և իրանց հետիոտն արձակել Դվին:

— Գնա՛ և ասա՛ ուստի կանին, թե շուտով մենք կգանք յուր հաշիվը շննելու... — ասաց նա արաբացի գլխավորին և հեռացավ: Հայոց զորքերը զինաթափ արին հազարացիներին, խլեցին արաբական նժույգները և արձակեցին նրանց:

Հասնելով Երազավորս՝ Մարգարտունու առաջին գործն եղավ՝ սուրհանդակ ուղարկել Վասպուրական և հիշեցնել Գազիկ թագավորին հանգուցյալ արքայի հետ դրած բարեկամության դաշինքը և խնդրել նրան՝ վերցնել կաթողիկոսին և գալ Երազավորս Աբասին թագավոր պսակելու:

Գազիկը պատճառ բերելով յուր ժերությունը՝ խնդրեց Աբասին իրան իջնել Վասպուրական և Արժրունյաց հին ոստանում թագավոր պսակվել:

«Քանի որ արտաքին ու ներքին թշնամիները այդքան մոտ են ձեզ, առում էր նա յուր նամակում, նրանք կարող են մեզ խանգարել նույնիսկ թագադրության ժամին: Ուստի ես բարվոք եմ համարում այդ սրբազան հանդեսը կատարել Վանում, ուր ես կհրավիրեմ բոլոր իշխաններին և ուր հայոց թագավորը կարող է վայելել ապահով հանգիստ, որչափ ժամանակ և ինքը կկամենա»:

Աբասն ու Մարգարտունին շահավոր գտան այս առաջարկությունը և իսկույն էլ իրանց համաձայնությունը հայտնեցին Գազիկին:

Այն ժամանակ վերջինս սուրհանդակներ ղրկեց Հայաստանի նահանգներն ու գավառները և հրավիրեց հայոց բոլոր իշխաններին ու նախարարներին փութալ յուր ոստանը՝ Վան, և թագավոր պսակել Աբասին Բագրատունյաց գահի վրա:

Եվ որովհետև «բունավորի» դավադրության լուրը հասել էր ամեն տեղ և գրգռել ամենքին, ուստի իշխանները, առանց ժամանակ կորցնելու, շտապեցին Վան՝ հայոց գահի պայազատին իրանց բարեկամության ու հարգանաց հավաստիքը մատուցանելու:

928 թվականի գարունն էր: Բզնունյաց ծովի ափերը ծածկվել էին կանաչով: Սիփանն ու Վարազը, Արտունն ու Գրգուրը՝ թեպետ դեռ ձյունապատ՝ բայց արդեն հալոցի առուններ էին հոսում դեպի հինավուրց ծովակը: Դաշտային կյանքը եռում էր ամեն տեղ և այգեստանները պճնվել էին փայլուն կանաչությամբ:

Բայց ամենից ավելի ակնապարար պատկեր էր ներկայացնում ծովի արևելյան ափը, ուր բարձր դիրքի վրա, իբրև պերճապաճույճ թագուհի, բազմած էր Շամիրամա գեղեցիկ դաստակերտը: Նրա հյուսիսային կողմից բարձրանում էր երկայնանիստ մի քարաբլուր, որ արևելքից դեպի արևմուտք ձգվելով և անշեղ ու միապաղաղ դեպի վեր բարձրանալով՝ ներկայացնում էր բնության մի գեղեցիկ հրաշակերտ, որին սակայն մարդկային ձեռքը դարձրել էր հզոր և ահարկու: Նրա քարեղեն սրտի մեջ ծածկված էին բազմաթիվ գաղտնարաններ՝ փորված անհիշատակ ժամանակներից, որոնք ծառայում էին քաղաքը տիրապետողի բազմազան պետքերին, ոմանք իբրև զանձարան, ոմանք իբրև զնդան և ոմանք իբրև փրկություն ապաստանարան: Տիտանական այդ զանգվածի վրա ամբռնում էր Վանա անմատչելի բերդը, որ հյուսիսային ու արևմտյան կողմերից պատած էր մի քանի կարգ պարիսպներով ու մարտկոցներով, իսկ մյուս երկու կողմերից ապահովված միապաղաղ ժայռերի բնական պատնեշներով: Բերդի հարավային կողմից ընկած էր քաղաքը, որ աչ ու ձախ տարածվելով՝ գրավում էր քարաբլուրի ստորոտը բազմաթիվ շինություններով: Նրանց մեջ աչքի էին ընկնում հոյակապ ապարանքներ, սյունաշար սարավույթներ և վիմարդյան եկեղեցիներ ու մատուռներ: Այդ ամենի վրա յուր ընդարձակությամբ ու հոյակապություններով: Սյուրհանդակը սարավույթներով և կամարակապ պատշգամբներով, սյունազարդ սարավույթներով և օսկեզօծ ու զրվազազարգ զահլիճներով: Քաղաքի փողոցները հովանավորում էին սաղաթթախիթ ծառեր, որոնց ոռոգում էին սրբատաշ քարերի միջով հոսող բազմապատույտ առուներ: Այդ բոլորի շուր-

ըբ պատում էր հոոր կրկնապարիսպը լայնադիր աշտարակներով, իսկ դրանց ամենին փակում էր ընդարձակ խրամ:

Բայց բնության գեղեցկագույն հարստութիւնը վիճակված էր քաղաքի արևելյան մասին, որտեղից սկսված տարածվում է ընդարձակ ծառաստան, որ կազմված էր զվարճալի պարտեզներից ու այգիներից և ոռոգվում էր քաղցրահամ աղբյուրներով ու առուներով:

Եվ ահա՛ գարնանային գեղազվարճ օրերին Արծրունյաց այս հոյակապ ոստանն էին ժողովում հայոց տոհմական իշխանները, նախարարները և սեպուհները՝ իրանց ազնվազարմ ընտանիքներով և պահանջողական խմբերով: Այստեղ եկավ և կաթողիկոսը Աղթամարի գահերեց միաբանների հետ: Ամենից վերջը հասավ Աբասը՝ յուր դրանիկներով ու ազատանիներով, Գուրգենդուխտ տիկինը՝ յուր իշխանուհիներով ու նաժիշտներով և Մարգպետունի իշխանը՝ Արարտյան թագավորութեան գորախմբերով:

Աշոտ-Գերենիկը դիմավորեց Աբասին Արծրունյաց տոհմի պայազատների և Վասպուրականի իշխանների հետ և ողջունելով նրան Տոսպա սահմանի վրա, մեծ պատվով ու փառքով առաջնորդեց դեպի Վան — յուր հոր՝ Գագկա արքայանիստը:

Քաղաքի դռների մոտ դիմավորեց գահաժառանգին ինքը Գագիկ թագավորը: Նրա հետ էին թե՛ արքունի իշխանները և թե՛ հրավիրյալ նախարարներն ու ազատանիները, որոնք և փառահեղ հանդեսով ուղեկցեցին նրան մինչև Գագկա հոյակապ արքունիքը:

Թեպետ բոլոր քաղաքը զարդարված էր արդեն գույնզգույն դրոշներով և պատշգամներն ու սարավույթները պննված շղարշներով, երփներանգ պաստառներով և սյունական գորգերով, բայց արքունյաց զարդարանքը շացնում էր ամեն աչք:

Նրա սյունաշարերը պննված էին դալարով և գույնզգույն ծաղիկներով, կամարներն ու բարավորները՝ սքողված ծիրանիով և ոսկեթել վառերով: Դահլիճների հատակը ծածկված էր գորգերով, թավշով ու կերպասով, իսկ կարասիների վրա, որոնց մեծ մասը շինված էր փղոսկրից ու սադա փից, փայլում էին առատորեն արծաթ և ոսկի: Միով բանիվ ամեն տեղ երևում էր հարստութիւն և արքայական պերճութիւն:

Վասպուրականի թագավորը, որ սիրահար էր շքեղութեան, դրա հետ միասին ուներ անհուն փառասիրութիւն: Եթե մի կողմից նա շքեղազարդել էր արքունիքը ի պատիվ Արարատյան վեհապետի,

մյուս կողմից էլ այդ արել էր յուր վեհազնյա հյուրերի, իշխանների և իշխանուհիների առաջ պարծենալու համար:

Եվ շատերի աչքը, արդարև, նա շլացրեց, բայց այդ շատերի թվում էին ո՛չ Մարգպետունին և ո՛չ Սյունյաց հարազատները, որոնք գիտեին, թե ի՛նչ գնով է Գագիկն այդ ամենը ձեռք բերել, ինչ գնով է նա թագավոր հռչակվել և որքա՛ն շարիք, որքա՛ն թշվառութիւններ է պատճառել ազգին, մինչև որ արքայի կոչումն է ստացել:

Սակայն հանգամանքներն ստիպել էին այժմ դրանց՝ դիմել հինավուրց մատնչի օգնութեան և նրա ոստանում թագավոր պսակել Աբասին:

Երբ այս մասին դիտողութիւն արավ Սյունյաց իշխանը, Մարգպետունին պատասխանեց:

— Ընտրեցինք շարիքներից փոքրագույնը...

Մի քանի օրից ետ Թեոդորոս կաթողիկոսը Վանա ս. Հովհաննես կոչված հոյակապ տաճարի մեջ Գագիկ թագավորի, նրա պալատականների և բոլոր հրավիրյալ իշխանների և իշխանուհիների ներկայութեամբ թագավոր պսակեց Աբասին, և թագուհի՝ Գուրգենդուխտ տիկնոջը:

Այդպիսով Հայաստանի նախագահ իշխանապետ կամ արքայիցարքա հռչակվեցավ Աբասը. և նրա թագավորութիւնը սրտագին ողջունեցին ինչպես Գագիկ Արծրունին, նույնպես և հայոց բոլոր իշխանները, երգվելով նրան հավատարմութիւն և անխախտ բարեկամութիւն:

Աբաս թագավորը մեծամեծ ընծաներով պատվեց թագադրութեան ներկա եղող իշխաններին: Բայց ամենից արժանավոր պարգևը տվավ Գևորգ Մարգպետունուն, կարգելով նրան յուր բոլոր զորքերի վրա հրամանատար սպարապետ, և տալով նրան իրավունք՝ վայելել այդ պատիվը որովոց որդի:

է

ԳՎՆՈ ԱՌՈՒՄԸ

Գագիկ Արծրունին մի քանի շաբաթ շարունակ հյուր պահեց յուր մոտ Աբաս թագավորին և, ի պատիվ նրա, նաև հրավիրյալ իշխաններին: Այդ բոլոր ժամանակ նա նրանց զբաղեցնում էր հաճոյական

զըոսանքներով: Մի օր շրջեցնում էր յուր անառիկ բերդում և ցույց տալիս նրանց նրա հրաշալիքները, բնության ու մարդկանց և, մանավանդ, յուր ձեռքով կերտված ամրությունները, ահավոր մարտկոցները, վիճափոր անձավները՝ իրանց գաղտնի ճանապարհներով, քարակոփ մատուռները և ջրալից ավազանները: Յույց էր տալիս այդ լեռնակարկառ բարձրության առաջ բացվող գեղազվարճ տեսարանները, որոնց վրա նայում էին նրանք՝ բազմելով քարաբլրի ծովահայաց կողերում ամֆիթեատրաձև փորված նստարանների վրա: Այդ տեղից երևում էր քաղաքը յուր բազմազան շինություններով, ծովակը՝ յուր գեղածուփ ալիքներով և ապառաժուտ կղզիներով. երևում էին ծովափնյա այգիներ ու դարաստաններ, կանաչազարդ դաշտեր ու բլուրներ և կապուտակ լեռների ձյունազագաթ գոտիներ, որոնք Բզնունյաց ծովակը պատում էին շուր կողմից՝ Միփանը հյուսիսից, Արտուր հարավից, Վարազը արևելքից և Գրգուռն ու Ընձաքիսարը արևմուտքից:

Մի ուրիշ օր նա զըոսեցնում էր նրանց Վանա գեղազվարճ այգեստաններում, որոնք քաղաքի արևելյան կողմից սկսած տարածվում էին դեպի ծովափի հարավակողմը մի քանի ժամվա ճանապարհ, ամփոփելով իրանց մեջ փոքրիկ ավաններ, շեներ ու գյուղեր և իշխանական ամառանոցներ: Ամեն մի ուշադրության արժանի վայրում, կարկաչահոս աղբյուրների մոտ և հովանավոր ծառերի տակ՝ նա պատրաստում էր հյուրերի համար զվարճալի խրախուսթյուններ, համեմված ճոխ հացկերույթներով և գուսանական երգերով ու կայթերով, որոնցով մանավանդ հարուստ էր յուր արքունիքը:

Հաճախ նա առաջնորդում էր հյուրերին դեպի արքայական որսարանները, որոնք գտնվում էին Վարազա ապառաժուտ լանջերում, կամ ծովի հարավակողմը գտնվող անտառներում, ուր և էրենների առատ որսորդությամբ զվարճացնում էր նրանց:

Երբեմն էլ նա պտտեցնում էր նրանց Վասպուրականի այն վանքերը, որոնք հուշակավոր էին իրանց դպրությամբ կամ միաբանական կարգավորությամբ, ցույց տալու համար յուր երկրի մտավոր ու կրոնական զարգացման հառաջադիմությունը:

Վերջապես նա յուր արքայական նավակներով զըոսեցնում էր հյուրերին նաև Վանա ծովի վրա՝ այցելելով նրանց հետ միառին ծովափնյա ամրաստանները և ծովի մեջ գտնվող կիմ, Կտուց, Ատտեր և մանավանդ գեղադիր ու բարեշեն Ալթամար կղզիները: Վերջինի մեջ

այդ ժամանակ նստում էր հայաց ընդհանրական կաթողիկոսը: Այդ տեղ Գագիկ թագավորը կառուցել էր հրաշակերտ եկեղեցի, հույսկապ արքունիք, անառիկ բերդ ու դղյակ, ուր և անցնում էր ամառային ամիսները: Այդ բոլորը նա ցույց էր տալիս յուր բարձրաստիճան հյուրերին, բացատրում էր նրանց յուր ճարտարապետական գաղտնիքները և հրճվում էր նրանց գովությունները լսելով:

Բայց այս բոլոր զըոսանքների ժամանակ Աբաս արքայի ուշագրությունը գրավում էին միայն Գագիկ Արծրունու ռազմական ամրությունները: Նա գտնում էր, որ դրանց շնորհիվ է նրա երկիրն ազատ մնացել թշնամու ավերումներից, շնայելով որ այդտեղ բազմիցս արշավել էին թե՛ Յուսուփ ոստիկանը և թե՛ նրա տեղապահները: Թեպետ Վասպուրականը բնությունից արդեն օժտված էր գեղեցիկ ամրություններով, այնպես որ, ոչ միայն Գագիկ Արծրունու նման բազմափորձ զինվորականը, այլև նրանից ավելի տկար մի իշխանապետ կարող էր այդ ամրությանց ապավինելով՝ ապահովել երկիրը թշնամու հարձակումներից, բայց և այնպես, Գագիկ Արծրունին բնության տվածների վրա ավելացրել էր նաև յուր ստեղծագործությունները: Վասպուրականի ամեն մի կիրճը, քարաբլուրն ու լեռնալանջը, վանքն ու մենաստանը նա դարձրել էր պաշտպանության վայր, ժողովրդյան ապաստանարան. իսկ բերդերն ու ամրոցները շինել էր անմատչելի: Եվ ահա՛ այս պատճառով Վասպուրականի ժողովուրդը ավելի բարեվիճակ, վանքերն ավելի շեն, միաբանությունները բարեկարգ էին, քան թե Արարատյան երկրում: Եվ Աբասը ինքն իրան մտածում, ծրագրերն էր կազմում, որ յուր երկիրը դառնալուն պես՝ ամեն ջանք գործ դնել յուր թագավորությունը նույն ձևով բարեկարգելու:

Սակայն Գևորգ Մարզպետունին բոլորովին այլ գործով էր զբաղված: Նախ՝ նա մտածում էր Արարատյան ու հարավային իշխանապետությանց մեջ ստեղծած միությունն հաստատուն կապերով ամրապնդելու և երկրորդ՝ համոզել բոլոր միացած իշխաններին՝ հավաքական ուժով Դվնո վրա արշավելու, որպեսզի մայրաքաղաքը գրավելով՝ մի անգամ ընդմիջտ օտար տիրապետության անհարազատ ազդեցությունը երկրի վրայից հեռացնեն:

Այս նպատակով, ահա՛ նա շարունակ խոսում, հորգորում էր մերթ Աղձնյաց ու Մոկաց տեղերին, մերթ Սյունյաց իշխաններին և հաճախ Գագիկ Արծրունուն կամ արքայորդի Աշուտ Գեղեկեղեցու:

Նա հարյուրերորդ անգամ կրկնում, ապացուցանում էր այդ ձեռնարկութեան անհրաժեշտութիւնը և նրանից գալիք օգուտների մեծութիւնը թե՛ Հայաստանի ժողովրդի և թե՛ նույնիսկ իրանց՝ իշխանապետների համար:

Եվ նա այնքան աշխատեց, որ բոլորին համոզեց հինավուրց մայրաքաղաքը պաշարմամբ գրավելու որոշումն անել:

Ոստիկանը նույնպես անհոգ չէր այդ ժամանակ: Նա գիտեր, որ Աբասը թագավոր է պսակվել Վասպուրականում և որ հայոց իշխանները մեծ մասամբ նրա հետ են: Եվ որովհետև ինքը անխոհեմութիւն էր արել Աշոտ բռնավորի դավադրութեան աջակցելու, և այդպիսով յուր երդման դրժելով՝ քակել էր Աբասի հետ ունեցած բարեկամութեան կապը, պարզ է որ վերջինս, թագավոր պսակվելուց ետ, վրեժխնդիր պիտի լիներ, մանավանդ որ նա այդ մասին սպանացել էր իրան: Հետևապես ոստիկանն էլ յուր կողմից էր պատրաստվում:

Ամենից առաջ նա միացավ Աշոտ բռնավորի հետ և խոստումն առավ նրանից՝ օգնել իրան յուր զորքերով՝ եթե Աբասը հարձակվելու լինի յուր դեմ: Ապա զորքեր խնդրեց ամիրապետից՝ առարկելով, թե Հայաստանի արաբական կալվածները վտանգի մէջ են, հետևապես անհրաժեշտ է այդ վտանգի դեմ գինվելու: Բայց ամիրապետն զբաղված լինելով յուր երկրի ուրիշ կողմերում ծագած խռովութիւններով՝ անուշադիր թողեց Նսրրի խնդիրը: Այն ժամանակ վերջինս միայնակ Միջագետքի և Կորդվաց կողմերում ինքնագլուխ իշխող ամիրաների հետ և օգնական զորք առնելով նրանցից, սկսավ Դվինն ու նրա շրջականերն ամրացնել:

Ամենից առաջ նա ընտիր պահակախմբերով և առատ պաշարով ապահովեց Դվնո և Արտաշատու բերդերը (որոնք միմյանց մոտ լինելով՝ ունեին միմյանց հետ և գաղտնի հաղորդակցութեան ճանապարհներ), որպեսզի վտանգի դեպքում ինքը ապաստանն դրանցից մեկին: Ապա յուր զորքերը բաժանելով մի քանի ստվար մասերի, նրանցից մինին հանձնեց քաղաքի ներքին պարիսպների և աշտարակների պահպանութիւնը, երկրորդին՝ արտաքին մարտկոցների հսկողութիւնը, երրորդին՝ քաղաքի խրամը ջրով լցնելու և շարժական կամուրջները կառավարելու գործը, չորրորդին՝ Արտաշատու Տափերական կողմած նշանավոր և մեծատարած կամրջի պաշտպա-

նութիւնը, որի վրայով թշնամին պիտի հառաջանար դեպի Դվին: Բացի այդ նա յուր ունեցած հեծելազորը շորս հառաջապահ գնդերի բաժանելով՝ ուղարկեց նրանց Դվնո նշանավոր ճանապարհները բռնելու: Դրանցից մինը խլաթա ուղին էր, որ սկսվում էր քաղաքի արևմտյան հարավից. երկրորդը՝ Նախիջևանի պողոտան հարավ-արևելքից. երրորդը՝ Բերդկանց ճանապարհը արևելյան կողմից. չորրորդը՝ Կողբափորի ուղին, որ ձգվում էր հյուսիսից: Ինչ վերաբերում է Կարնո ճանապարհին, որ քաղաքի արևմտյան կողմն էր ընկնում, այդտեղ ոստիկանը պահապաններ չկարգեց, որովհետև այդտեղից նասպասում էր յուր դաշնակից Աշոտի զորքերին, մինչդեռ մյուս կողմերից, նրա կարծիքով, պիտի հառաջանար թշնամին. այսինքն՝ խլաթա կամ Նախիջևանի ճանապարհով Աբասը, Բերդկանց ճանապարհով՝ սյունեցիք, իսկ Կողբափորի կողմից՝ Վահրամ սեպուհը, որ տակավին գրտնրվում էր Գուգարքում:

Չնայելով այս պատրաստութեանց, ոստիկանը, սակայն, հույս ունի դեռ ազատ մնալ հայոց վրեժխնդրութիւնից, որովհետև ծանոթ էր նրանց խաղաղասեր բնութեան և հավատում էր, թե՛ կարող է նորեն գրավել թագավորի սիրտը և նորոգել նրա հետ յուր բարեկամութիւնը:

Այս պատճառով նա ընծաներով մարդիկ ուղարկեց Վասպուրական՝ Աբաս արքայի գահակալութիւնն ու թագադրութիւնը շնորհավորելու և նրա հետ հաշտութեան նոր դաշն կոնելու:

— Ասացեք ամիրային, թե հայոց թագավորը Դվնո մեջ կընդունի նրա շնորհավորութիւնները... — պատվիրեց Աբասը արաբացի դեսպաններին և ետ դարձրեց նրանց իրանց ընծաներով:

Այսքանն արդեն բավական էր, որ ոստիկանը հասկանար, թե թագավորն այլևս չի կամենում խաբվել և յուր ուխտագրուծ վարմունքը ներել: Այս պատճառով երբ դեսպանները հասան Դվին և թագավորի պատվերը հայտնեցին, Նսրըր հրամայեց զորքին կովի պատրաստվել:

Բայց Աբաս թագավորի բանակը, որ կազմված էր միայն Արարատյան գնդերից և Արծրունյաց զորքերից, ծանրութեամբ էր հառաջանում: Որովհետև, համաձայն կանխավ արած որոշման, Մոկաց տերն ու Աղձնյաց նահապետը իրանց զորքերով պիտի միանային արքայի հետ Շարուրի դաշտում. Սյունյաց իշխանները պիտի մտնեին Մազազ և Գառնո ու Գեղա զորքերի հետ միասին իջնեին Ուրծա-

ձոր: Իսկ Վահրամ սեպուհը, որ ապահովված էր արգեն արխազ-
ների կողմից (որովհետև ամբողջ Դուզարքը դինն էր արգեն նրանց
դեմ), յուր գործերն առնելով պիտի իջներ Ախրակ և Երազգավորսի
շրջանում եղած գնդերի հետ միանալով՝ դիմեր Դվնո դաշտը: Ուրե-
մըն, մինչև որ այդ իշխանները կհասնեին որոշյալ տեղերը, թագա-
վորի գործը չպիտի շտապեր, որովհետև գաշնակից իշխանները նպա-
տակ ունեին միահամուռ կերպով պաշարել Դվինը և եթե կարելի էր,
գրավել նրան հաբձակումով:

Բայց այստեղ արդեն արաբացիք տենդային պատրաստությանց
մեջ էին. քաղաքի պարիսպների մոտ ժողովում էին ռազմական
մթերքներ. դարանները լցնում էին դյուրավառ նյութերով. խրա-
մատների համար պատրաստում էին խցաններ. մարտկոցները զի-
նում էին երկաթյա կարթերով ու ջախջախող գործիներով. բուր-
դերի մեջ հավաքում էին որձաքարի բեկորներ, որով պետք է փրկի-
վաններն ու սանդուղտները ջարդելին՝ միով բանիվ առավոտվանից
մինչ երեկո մարդիկ զբաղված էին մահառիթ աշխատությամբ և
հույս ունեին, որ դրանով մեծ կոտորած պիտի անեն պաշարողների
մեջ:

Ներքին պատրաստություններն ավարտելուց ետ՝ ոտսիկանը
հրամայեց խրամը ջրով լցնել: Եվ ահա արաբացի զինվորները հար-
յուրավոր բահերով դիմեցին դեպի Արտաշատու ջրանցքը, որպեսզի
նրա թումբերը բանալով՝ ջուրը դարձնեն դեպի Դվին:

Այդ ջրանցքը շինվել էր Քրիստոսից մոտ 200 տարի առաջ Ար-
տաշիաս կուսակալի օրով և կարթագենացոց հուշակավոր զորավար
Աննիբալի ծրագրով: Երբ վերջինս հայրենիքից տարագիր՝ դեզերում
էր Հայաստանի մեջ, Արտաշիասն ասպնջականեց նրան սիրով և
օգուտ քաղելով քաղմափորձ զորավարի ներկայությունից, նրա
խորհրդով հիմնեց Արտաշատ քաղաքն ու բերդը Երասխ գետի վրա:
Եվ որովհետև տեղը, ուր հիմնված էր քաղաքը, երեք կողմից պատած
էր Երասխ ու Մեծամոր գետերով, ուստի չորրորդ կողմը ջրափակ անե-
լու համար փորեցին այդ ջրանցքը, որով քաղաքը դառնում էր թշնա-
մուն անմատչելի:

Բայց որովհետև հաշակավոր Արտաշատը վաղուց արգեն դագա-
րել էր շահաստան լինելուց, և նրա փառաց ու ճոխության ժառան-
գորդ այժմ Դվինն էր հանգիստանում, ուստի նրա հինավուրց
ջրանցքն էլ Դվնո խրամը պիտի ոգոգեր: Արտաշատի անշքանալուց

ետ՝ հայոց թագավորները՝ սկսած Խուսրով Բ.-ից, որ Դվինը շինեց և
յուր աթոռն այդտեղ փոխադրեց, մինչև Բագրատունյաց պայազատ-
ները, իրանց հոգն ու խնամքը Դվինն նվիրեցին և ասպնջական ամ-
րություններով հարստացրին նրան: Ուստի այդ ժամանակից հիշյալ
ջրանցքն էլ ծառայում էր Դվինին:

Բայց օրերն անցնում էին և Արաս արքայի զորքերը դեռ չէին
երևում: Մինչև անգամ Նախիջևանի ճանապարհը պահող հեծելա-
գործ շարունակ լուրեր էր դրկում Դվին, թե Արասը դեռ բանակած
է Շարուրում: Այս պատճառով արաբացիք սկսան մի առժամանակ
անհոգության տալ իրանց և կերուխումով զվարճանալ: Մինչև ան-
գամ ջրանցքի վրա աշխատողները ծանրությամբ էին շարժվում և
մի քանի օրվա մեջ հազիվ էին փլել թումբերի մի մասը:

Սակայն Արաս թագավորի զորքը, որին միացել էին արգեն աղձ-
նեցիք և մոկացիք, վաղուց հեռացել էր Շարուրից և այն՝ գիշերանց:

Նրա բանակատեղում մնում էին միայն դատարթ վրանները՝ մի
քանի վաշտ պահապաններով, որոնք պաշտոն ունեին՝ խաբել Նա-
խիջևանի ճանապարհը պահող արաբացիներին, ցույց տալով նրանց,
թե հայոց զորքը դեռ բանակած է այնտեղ: — Այդ զորքը, սակայն,
զանազան մասերի բաժանված, անծանոթ ճանապարհներով դիմում
էր Դվին:

Արդեն ամեն կողմից մոտենում էին դաշնակիցները միմյանց,
երբ լուր հասավ Մարզպետունու, թե արաբացիք սկսել են ջրանցքի
թումբերը փլել՝ Դվնո խրամը լցնելու համար: Սպարապետ իշխանը,
որ միտք ուներ դեռևս հանգիստ տալ զորքին Ուրծածորում, սաստիկ
այլալվեցավ, որովհետև խրամի լցվելով ահագին դժվարություններ
պիտի առաջանային իրանց համար. նախ՝ զորքն անկաբող պիտի լի-
ներ մոտենալ քաղաքի ջրապատ պարսպին կամ դռներին, հետևապես
մտադրված հարձակումը չպիտի հաջողեր. երկրորդ՝ մեծ աշխատու-
թյուն և երկար ժամանակ պիտի գործ դնեին ջրանցքի բերանը փակե-
լու և ջրալից խրամը, գոնե մի քանի տեղ, խիճով լցնելու, որպեսզի
այդ տեղերով զորքը կարողանար ձեռնար պարսպին. երրորդ՝
այդ գործերը կատարելու համար աշխատող հայերից շատերը նե-
տահար պիտի լինեին թշնամուց, որովհետև պարսպի վրա եղողները
թույլ չէին տալ ոչ ոքին՝ պարսպի տակ գործելու:

Այս ամենն աչքի առաջ ունենալով՝ սպարապետը հայանեց թա-
գավորին, թե անհրաժեշտ է մի քանի զորքով դիմել անմիջապես

Արտաշատու կողմը և ջրանցքի բացումն արգելիլ: Մարզպետունու առաջարկութիւնը բանավոր գտան նաև գաշնակից իշխանները:

Ուստի թագավորի ընտրութեամբ այդ գործի համար նշանակվեցան վանանդացոց ու սյունյաց գնդերը, որոնց պիտի առաջնորդեր Բարգին իշխանը, իբրև քաջածանոթ Արտաշատու շրջականերին:

Երեկո էր, երբ Բարգին իշխանը յուր զորքերով մտավ Ազատ գետի հովիտը և սկսավ առաջանալ դեպի Դվին: Որովհետև ճանապարհը, որով առաջանում էին նրանք, անցնում էր Խոսրովակերտ անտառի միջով, որ Ազատի հովտից սկսած տարածվում էր մինչև Գեղա ստորոտը, այդ պատճառով զորքերի ընթացքը աննկատելի մնաց արաբացի պահանորդներին, որոնք խմբերով թափառում էին Դվին դաշտում:

Մուկը կոխելու վրա հայերը Մեծամորն անցան և նրա ուղղութեամբ սկսան առաջանալ դեպի Արտաշատ: Չնայելով որ զորքերը հոգնած էին, այսուամենայնիվ իշխանը չէր կամենում հանգիստ տալ նրանց, որովհետև ամեն մի կորցրած ժամը կարող էր մի վրտանդ առաջ բերել իրանց համար: Բայց Արտաշատից մի քանի փարսախ հեռու նա ստիպված էր կանգ առնել՝ մինչև որ ջրանցքը դիտելու համար զրկված յուր լրտեսները կվերադառնային: Նա կամեցել էր նախ տեղեկանալ, թե ի՞նչ դրութեան մեջ է գտնվում գործը և ապա զորքերն առաջ վարել: Ըստ որում, եթե ջրանցքը բացված լիներ և խրամը ջրով լցված, էլ իրանց Արտաշատ գնալը միտք չէր ունենալ: Այդ քայլը, ընդհակառակը, կարող էր վնաս բերել, նախ՝ յուր փոքրաթիվ գնդերը վտանգելով և երկրորդ՝ թշնամուն թագավորի գալը հայտնելով:

Բայց լրտեսները վերադարձան և հայտնեցին, թե մնացել է միայն մի քանի քայլ տարածութիւն, որպեսզի ջրանցքի արգելքը բացվի, և թե այդ էլ արաբացիք շուտով կպեղեն, որովհետև գործի վրա աշխատում են հարյուրավոր ձեռքեր:

— Օ՛ն ուրեմն, հառա՛ջ, էլ սպասելու ժամանակ չէ, — գոչեց Բարգին իշխանը և առաջ անցավ: Զորքը սրընթաց հետևեց նրան:

Եվ արդարև, ջրանցքի առաջը բանալու համար մնացել էր միայն մի քանի քայլ: Գործավոր զորքի գլխին կանգնած էր Բեշիր զորապետը և շտապեցնում էր նրանց, որպեսզի հենց նույն գիշեր շուրը դարձնե գեպի խրամը: Չնայելով որ մուկը կոխել էր, այսուամենայնիվ, զորապետը չէր հեռանում այդտեղից: Արաբական նժույզի վրա նստած՝

նա դիմում էր մերթ այս և մերթ այն կողմը՝ գործավորներին շտապեցնելու համար: Ըստ երևույթին նա չէր կամենում հեռանալ այդտեղից, մինչև որ յուր աչքով շտեմներ ջրանցքի բացումը:

Եվ ահա՛ հանկարծ Արտաշատու կողմից որոտընդոտ աղաղակներով արաբացոց վրա թափվեցան հայոց զորքերը և սրերով ու նիզակներով սկսան անխնա և աջ ու ձախ հարվածել: Հարձակումն այնքա՛ն անակնկալ և թափն այնքա՛ն զորավոր էր, որ արաբացիներից ոչ ոք չհամարձակվեց դիմադրել: Նրանք շփոթված ու սարսափահար ձգեցին բահերն ու գործիքները և սկսան փախուստ տալ դեպի Դվին և Արտաշատու կողմերը: Չնայելով որ Բեշիրը սուրբ հանձնք և գոռալով խրախույս կարդաց զորականին, բայց նրան լսող չեղավ: Մի քանի տասնյակ հոգի, որոնք բահերով ու վաղակավորներով խիզախեցին հայերի դեմ, տեղն ու տեղը ջարդվեցան: Այս տեսնելով Բեշիրը, ինքն էլ ձգեց ճակատը և ձին մտրակելով փախավ դեպի Դվին: Հայերն աղաղակելով ընկան փախչողների ետևից և հալածեցին նրանց մինչև քաղաքի սահմանը, և ապա դառնալով՝ գրավեցին ջրանցքը և կանգ առան այդտեղ:

Բայց Բեշիրը խույս էր տվել ոչ թե փախչելու, այլ Դվինից նոր զորք բերելու մտքով: Սակայն ոստիկանը, որ ավելի շրջահայաց ու հեռատես էր, թույլ չտվավ նրան զորք հանել քաղաքից:

— Քանի որ չգիտենք, թե ի՞նչ ուժով են հայերը հասել այստեղ, կամ թե ի՞նչ կետերում են համախմբված նրանք և մուկն արգելում է մեզ ճիշտ տեղեկութիւններ առնել այդ մասին, ավելի լավ է ուրեմն զորքը վտանգի չենթարկել. առավոտը մենք ամեն ինչ կտեսնենք աստուծո լույսով և ըստ այնմ հարկ եղածը կփութանք տնօրինել, — ասաց Նսրըր Բեշիրին և վերջինս բանավոր գտավ այդ խորհուրդը:

Եվ որքա՛ն մեծ եղավ արաբացոց զարմանքը, երբ առավոտը վեր կենալով տեսան, թե Արտաշատու ջրանցքը գրավող զորքը կազմված է ընդամենը մի քանի վաշտերից: Ամոթի հետ միասին մի կատաղի զայրույթ եկավ Բեշիրի վրա, երբ նա համոզվեց, թե ինքը արաբական քաջերի առաջնորդ լինելով հանդերձ, փախել է մի քանի վաշտերի առաջից:

— Հենց այս վայրկենին կջարդեմ բոլորին. թո՛ղ ոչ մի զորական չազատվի իմ սրից, — գոռաց զորապետը և արաբական կատաղիներից մի քանի գունդ առնելով՝ պատրաստվում էր դուրս գալ Դվին պարիսպներից:

Ոստիկանը, որ այդ ժամանակ կանգնած էր յուր առարանքի մի-
նարեթի վրա՝ և դիտում էր Դվնո շրջապատը, տեսնելու համար թե էլ
ուրիշ որտե՛ղ կան հայ գործադարներ, նկատեց որ քաղաքի արևմտյան
կողմից, այն է՝ Կարնո ճանապարհով, ուր ինքը պահակախումբ չէր
կարգել, առաջանում է սովար հեծելախումբ:

— Ահա գալիս են և մեր դաշնակից Աշոտի զորքերը, — ձայնեց
նա դեպի Քեշիրը, որ դեռ կանգնած էր ապարանքի առաջ և հրահանգ-
ներ էր տալիս զորքին:

— Առանց նրանց էլ մենք գործը կավարտենք, — հոխորտաց
գորապետը և յուր հրոսախումբը կարգավորելով, դուրս եկավ Դվնո
պարիսպներից:

Բարգեն իշխանի դրուժյունը խիստ ծանր էր: Նա յուր հետ ուներ
բնդամենը հինգ հարյուրի շափ զորք: Եվ թեպետ դրանք հայոց ամե-
նաբնույթ քաջերիցն էին, այսուամենայնիվ չէին կարող երկար դի-
մադրել, և թե նրանց շրջապատեր ավելի մեծ բազմություն: Բացի այդ,
նրանք գտնվում էին Արտաշատու և Դվնո մեջտեղը, բաց դաշտի վրա
և չունեին ո՛չ պասսպարվելու տեղ, ո՛չ էլ ժամանակ՝ պատենշ շի-
նելու: Արաբացիք կարող էին շրջապատել նրանց և տեղնուտեղը
կոտորել: Միակ փրկությունը ձգել հեռանալն էր: Բայց այդ էլ չէին
կամենում անել, որովհետև այն ժամանակ ջրանցքը կմնար արաբա-
ցոց ձեռքը և նրանք մի կես ժամում թումբի մնացորդը փլելով՝
ջուրը կզարձենին դեպի խրամը, որով և կոչնչանային թե՛ տարած
հողթու թյունը և թե՛ ապագա հաջողության հույսերը:

Աբաս թագավորը զրկելով իշխանին այստեղ, ապահովացրել էր
նրան՝ թե ինքը հետևյալ առավոտ, յուր բոլոր զորքերով, կգտնվի
Դվնո առջև: Բայց արևն անա ծագում էր և, սակայն, արքայական
բռնակը չէր երևում ոչ մի տեղ, նույնիսկ հառաջապահ գնդեր չէին
նշմարվում... Բարգեն իշխանի հետամուտները, որոնք Արտաշա-
տու բլուրներից դիտել էին ամեն կողմ, եկան և պատմեցին, թե միայն
Քարնո ճանապարհի վրա տեսան մի հեծելախումբ, որ շտապով հա-
ռաջանում էր դեպի Դվին, իսկ մնացյալ տեղերում արաբացի պա-
հակներից զատ ոչինչ չնշմարեցին:

— Կարնո ճանապարհով կարող է միայն դավաճանի զորքը գալ, —
ասաց Բարգենը. — մեր փրկությունը պետք է սպասել Դվնո դաշ-
տից:

— Մեկ էլ՝ երկնից, — նկատեց համհարզներից մինը:

— Եթե աստված հաճի... — հարեց իշխանը և լսեց:

Բայց հենց այդ ժամանակ բացվեցան Դվնո հարավային դռները
և արաբացոց զորքը գալարափողերը հնչեցնելով, սկսավ դուրս խու-
ժել և դիմել դեպի Արտաշատու ջրանցքը:

Բարգեն իշխանն արգեն կարգավորել էր յուր փոքրաթիվ զոր-
քը, կանգնեցնելով նրանց հռանկյունաձև և հրաման տալով, որ հոր-
ձակման դեպքում աշխատեն միջամուխ լինել հարձակվողների մեջ
և երկու մասի բաժանելով նրանց՝ այնպես սկսեց իրանց բախումը:
Այդ եղանակն այն առավելությունն ուներ, որ կթուլացներ հարձակ-
ման թափը և հրոսախմբի սովարությունն արգելք չէր լինիլ ազատ
զինաշարժության:

Իշխանը հենց որ լսեց փողի ձայնը, աշտանակեց իսկույն յուր
եծույզը և սուրը մերկացնելով՝ ձայն տվավ դեպի զորքերը.

— Սիրելի՛ քաջեր, մենք սակավաթիվ ենք և թշնամին զորավոր:
Բայց մեր դատն արդար է, իսկ նրանցն անիրավ: Աստված օգնում
է արդարին և յուր բազուկը հզորագույն է ամենից: Դիմավորեցե՛ք
թշնամուն աներկյուղ և առանց դիմադարձության, աստված պիտի
օգնե ձեզ երկրորդ անգամ նրան խորտակելու, իսկ ում որ մեզանից
մահ կվիճակվի, նա թող միխթարվի, որ մեռնում է մեզ վրա:
այն խաչի համար, որ անա՛ Դվնո բարձունքից նայում է մեզ վրա:
Այս ասելով իշխանը սաղավարտը հանեց և գեմքը դեպի ս. Գրի-
գորի գմբեթը դարձնելով՝ — «Դո՛ւ մեզ օգնիր, ո՛վ սուրբ կաթողիկե-
մեր կռիվն ու մահը քո և որդվոց ազատության համար են. թող թըշ-
նամին չպարծենա, թե կիսալուսինը հաղթեց սուրբ խաչին...»:

Այս ասելով նա սուրը շողացրեց և «օ՛հ, հառաջ...» գոռալով դի-
մեց դեպի թշնամին:

Սյունյաց և վանանդացոց քաջերը որոտընդոստ ազաղակով հե-
տևեցին նրան:

Նույնպիսի ոգևորությամբ և գոսյուն-գոշյունով գլխում էին հա-
յերի դեմ արաբացիները:

Վերջապես նրանք հասան և քաջերը գոռալով ընկան միմյանց
վրա: Սրբին սկսան շողալ, նիզակները ճոճել և աջ ու ձախ կատաղի
հարվածներ տեղալ: Հարձակումն այնպես սաստիկ և բախումը զո-
րավոր էր, որ երկու կողմից էլ կարգերն իսկույն խանգարվեցան:
Վանանդացիք բաժանվեցան սյունեցիներից, իսկ այս վերջիններն
իրարից՝ նույնպես էլ արաբացիք չկարողացան իրանց միությունը

պահպանել: Հայերի մի մասը ետ մղեց նրանց աչ թևը, իսկ սրանք դրա փոխարեն ճնշեցին նրանց ձախը: Այդպիսով խմբերը ճապարհելով՝ կոխվել բորբոքեցին մի քանի կետերի վրա: Այս հանգամանքը ձեռնառու էր հայերին, որովհետև շարժվելու ազատություն ունենալով՝ ավելի հաջողությամբ կկռվեին: Բայց ոստիկանը, որ յուր մինարեթից դիտում էր կովի ընթացքը, տեսնելով հայերի զորեղ ընդդիմությունը, նոր զորքեր զրկեց յուրայիններին օգնության: Այդ պատճառով հայերը նոր հարձակման հանդիպելով, հետզհետե տկարացան: Նրանց յուրաքանչյուր խմբակին շրջապատել էր մի ահավոր գունդ: Վայրկյանը հուսահատական էր. Բարզեն իշխանը, որ կռվում էր կատաղաբար, նոր հարձակման առաջ ետ կասեց մի վայրկյան. ապա հայացքը Դվնո կաթողիկեին ուղղելով՝ սրտառու է ձայնով բացական շեց. «Մի՞ թե դու, ով լուսավորչի խաչ, պիտի հանդուրժես մեր կոտորածին և հաղթություն տաս գարշ հազարացուն, որ ծաղրում է քո սրբությունը... Յույց տուր, ով քառաթև, որ իզուր չենք մենք ապավինել քեզ, և որ հզորագույն է այն բազուկը, որ քո թևին գամվեցավ...»:

Այս ասելով նա սուսերամերկ խոյացավ դեպի հարձակվող զորքերը և աննման հերոսությամբ սկսավ պաշտպանել յուր մարտիկների տկարացող կողմը: Բայց ո՛չ իշխանի և ո՛չ նրա զորքի հերոսական ջանքերը չկարողացան հաղթել արաբացոց զնդերին, որոնք հետզհետե սովաբանում էին: Ընդհակառակը, մի քանի կետերի վրա հայերն սկսան վերջնականապես ընկճվել. նրանք հոժարությամբ փախուստ կտային, թե չվախենային իսպառ ջնջվելուց. այս պատճառով կռվում էին հուսահատ կատաղության: Փոքր մի ևս և արաբացիք հաղթության փողը պետք է հնչեին... Բայց ահա՛ հենց այդ վայրկեանին լսվեցավ հանկարծ հայախումբ զորքերի որոտագին աղաղակը և Վահրամ սեպուհը, ինչպես շանթառաք մի հարված՝ ահավոր սուրը ձեռին ընկավ արաբացոց վրա: Նրան հետևում էին գուգարացիք, բասենցիք և Շիրակավանի քաջերը: Ինչպես հանկարծահաս մի փոթորիկ կամ գարնանազայր մի հեղեղ թափվեցան նրանք արաբացիների վրա և սկսան անխնա կոտորել, շարժել, ջախջախել՝ ոմանց սրախողիտող անելով, ոմանց նիզակահար սատակելով և շատերին նժույզների ոտքի տակ տալով:

Բարզեն իշխանը զարմացավ: Որտեղի՞ց բուսավ արդյոք սեպուհը: Որտե՞ղ էին թաքնված նրա զորքերը, չէր կարողանում գուշակել:

Բայց Դվնո արեմտյան ճանապարհով եկող հեծելազորը, որ խրախուսել էր ոստիկանին և, ընդհակառակը, երկյուղ ազդել Բարզենին, հենց Վահրամ սեպուհի զորախումբն էր եղած: Վերջինս արքայի հրամանով շտապել էր իշխանին օգնության, ըստ որում բուն բանակը փոքր-ինչ պիտի ուշանար: Սեպուհը հազարացոց պահակներից խույս տալու և Արտաշատի ջրանցքին անարգել հասնելու համար շրջան էր արել Դվնո դաշտի բարձրից և խոսքովու անտառը անցնելով՝ մտել Կարնո կոչված ճանապարհը:

Սեպուհի և նրա զնդերի հարձակումը փոխեց իսկույն կռվի դերպարանքը: Հազարացիք հանկարծակիի եկան, իսկ սեպուհիցիք՝ ու վանանդացիք նոր ոգի առնելով՝ սկսան ավելի կատաղաբար հարձակվել հակառակորդների վրա: Նորեն կռվել բորբոքվեց. նորեն խմբերը ընդհարվեցան: Հազարավոր սրեր շողում էին ու հարվածում, նիզակները՝ ճոճում ու շամփրում, սաղավարտները ճեղքում, զրահներ պատառում, վահաններ ջախջախում... Հաղթողների աղաղակը, ընկնողների վայունքը, զենքերի շաշունքը թնդացնում էին օդն ու դաշտը...

Սակայն հաղթության աստղը թեքվում էր հայոց կողմը, արաբացիք նորեկների հարձակումից շվարելով և մանավանդ թե սաստիկ հարված առնելով՝ մի քանի կետերում սկսան նահանջել: Բեշիրն այդ տեսնելով՝ հրամայեց իսկույն նահանջի փող հնչեցնել, որպեսզի մնացորդ զորքն ազատե կոտորածից: Բայց արաբացիք փողի ձայնն առնելուն պես՝ փոխանակ քայլ առ քայլ ետ նահանջելու, սկսան միահամուռ փախուստ տալ դեպի Դվին:

Հայերն ընկան փախչողների ետևից և սկսան շարաշար կոտորել նրանց: Շուտով Դվնո դռները բացվեցան և ներս առան փախչող զորականը:

Սեպուհն այդ տեսնելով՝ հանդուգն միտք հղացավ. այն է՝ հրամայել յուր զորքերին՝ ներս խուժել քաղաքը փախչողների ետևից: Բայց Բարզեն իշխանը, որ ավելի հեռատես էր, արգելեց նրան այդ քայլն անել, առարկելով, թե քաղաքում կարող է վտանգ հասնել զորքին:

Նրանք բավականացան տարած հաղթությամբ և զորքը ժողովելով վերադարձան դեպի ջրանցքի հովիտը:

Ծրեկոյան դեմ, երբ կռիվն արդեն ավարտած, հաղթությունը տարած, իսկ հազարացիք Դվնո մեջ փակված էին, հասավ թագավորը՝

Պետրոս սպարապետի, դաջնակից իշխանների և արքայական համախուժ բանակի հետ:

Վերջինս, սպարապետի կարգադրութեամբ, շրջապատեց քաղաքը բոլոր մատչելի կողմերից:

Տեսնելով Պվնո խրամը տակավին չոր և լսելով տեղի ունեցած կռիվի և տարած հաղթութեան համար՝ թագավորն ուրախացավ և ի նշան յուր գոհութեան՝ գրկեց ու համբուրեց Բարգեճ իշխանին և Վահրամ սեպուհին: Ապա հրամայեց փառավոր հրավառութեամբ ամբողջ բանակը լուսավորել այդ գիշեր:

Կարճ ժամանակվա ընթացքում, Պվնո հինավուրց անտառից դուրս հանվեցան հարյուրավոր մայրեր ու կաղամախներ և տապարներով ջախջախվելով՝ դերբուկածն դիզվեցան թե՛ բանակի մեջ և թե՛ քաղաքի շուրջը, պարիսպների և աշտարակների հանդեպ:

Երբ մուխը կոխեց և ահագին խարույկները վառվեցան, Պվինը, կարծես, դուրսկան կերպարանք առավ: Հարյուրավոր կրակների բոցը բարձրանում, ծառանում էր դեպի երկինքը և շրջապատն ամբողջապես բոսոր գունով լուսավորում: Մայրաքաղաքի պարիսպներն ու մարտկոցները պատած էին կրակով և հեռվից նայողը կարծում էր, թե քաղաքն ամբողջապես գտնվում է հրդեհի մեջ: Նրա բարձրադիր ապարանքները՝ իրանց սյունազարդ սարավույթներով, գրմբեթազարդ եկեղեցիները՝ փայլուն խաչերով և արարական մզկիթի ու ոստիկանական տան ուղղածիզ մինարեթները՝ ոսկյա կիսալուսիններով՝ փայլում էին գիշերային խավարի մեջ մերթ պայծառ լուսով և մերթ քրքմագույն և տալիս քաղաքին մի տեսակ տխուր և խորհրդավոր կերպարանք:

Իսկ Պվնո բարձունքներից նայողի առաջ ուրիշ պատկեր էր բացվում: Արքայական բանակը, որ պատած էր քաղաքը ամեն կողմից և որ ցերեկվա լուսով իսկ ահավոր էր երևում, գիշերվա մութին ավելի երկյուղ և սարսափ էր ազդում: Խարույկների բոցածավալ լույսը կարծես թե կրկնապատկում, եռապատկում էր զորախմբերի թիվը, բաղմաթիվ կրակների շուրջը կայթող և հաղթական երգերով օդը թնդացնող զորականի աղմուկը խուռվում, անհանգստացնում էր պաշարյալ մահամեղականների սիրտը:

Պվնո հայերը, ջնգհակառակը, գազդոնի հրճվանքի մեջ էին, թեպետ և չէին համարձակվում երևան հանել իրանց ուրախութիւնը:

Այն միտքը, թե շուտով մահամեղականի բռնապետութիւնը պիտի վերջանա, թե գոտոզ հաղարացին պիտի խոնարհի վերջապես արքայի հաղթական դրոշակի տուաջ, նրանց սիրտը լցնում էր անսահման բերկրութեամբ: Եվ ամենքի շրթունքները մրմնջում էին աղոթքներ, մանուկ և ծեր, կին թե տղամարդ աղաչում էին աստծուն, որ այս վերջին անգամ էլ փառավորե յուր անունը՝ հաղթութիւն տալով հայոց խաչին և Լուսավորչա հավատին...

Բայց ոստիկանը, որ յուր ապարանքի մինարեթից դիտում էր այդ մեծատարած խարույկները և տեսնում հայ զորքերի խաղերն ու պարը և լսում նրանց որոտածայն երգերը, որոնք շարունակվում էին մինչև ուշ գիշեր, կատաղութիւնից, կարծես, ուզում էր խելագարվել: Նա մտաբերում էր միմյանց ետևից իրան հասած անհաջողութիւնները, և այդ բոլորը վերագրում յուր զորապետի ու պաշտոնյաների անհոգութեան և անմտութեան, ուստի և հայհոյում ու անիծում նրանց:

«Ձէ՛ որ կարող էին գեթ մի օր առաջ ջրանցքը բանալ և քաղաքի խրամը ողողել... խոսում էր ինքն իրան բոստիկանը. բայց շարին, անհոգութեան տվին իրանց և պատճառ դարձան թե՛ քաղաքի գլխավոր պաշտպանութիւնը ոչնչացնելուն և թե՛ զորքերի կոտորածին... Իսկ իմ պահակ հեծելախմբերը. ո՛ւր մնացին նրանք, ինչո՞ւ մինչև այժմ պահպանութեան չորս կետերից գեթ մի գինվոր չհասավ, որ թշնամու գալուստն ինձ հայտնե»...

Բայց ոստիկանն իզուր էր տրտնջում վերջին կետի նկատմամբ: Որովհետև ոչ թե յուր պահակ հեծյալների անուշադրութիւնն էր պատճառը՝ որ ինքը ժամանակին չէր իմացել յուր հակառակորդի մոտենալը, այլ հայոց սպարապետի բաղմափորձ զգուշութիւնը. որովհետև նա զորքերն առաջ էր վարել այնպիսի ճանապարհներով որովհետև նա զորքերն առաջ էր վարել այնպիսի ճանապարհներով և այնքա՛ն միմյանցից անջատ խմբերով, որ հագարացի պահանորդները չէին կարող նրանց նշմարել: Նույնիսկ Շարուրում բանակած զորքի վրանները այն ժամանակ միայն սկսեցին քակել հայ պահակները, երբ բուն բանակն իջնում էր արդեն Պվնո դաշտը:

Վերջապես ոստիկանը կտնչեց յուր մոտ Բեշիրին և սկսավ խորհուրդ անել նրա հետ:

— Այս հայերը, ըստ երևութիւն, պաշարել են մեզ այնպիսի զո-
րութեամբ, որին դիմադրել չպիտի կարողանանք, եթե նրանք հասնեն
հարձակվին մեզ վրա, — ասաց նա զորապետին: — Ինձ թվում է, թե

մի հնար միայն կա ընդհարումն արգելելու և Աբասին մեզ հետ հաշտվել ստիպելու:

— Ո՞րն է այդ, — հարցրեց Բեշիրը, որի գոռոզութունն ընկրճվել էր արդեն կրած պարտութեան պատճառով:

— Այն, որ հայտնեմք հայոց թագավորին, թե կկախենք աշտարակից մեզ մոտ պատանդ եղող յուր հորաքոն որդուն՝ Սյունյաց Սահակ իշխանին, եթե նա մեր առաջարկած հաշտութունը չի ընդունիլ և յուր զորքերը չի հեռացնիլ Դվինից:

— Աբասը եթե ցանկացող լինի հաշտութեան, քո դեսպաններին ու ընծաները ետ չէր դարձնիլ Վասպուրականից:

— Ուրեմն...

— Կմերժեք քո առաջարկութունը:

— Այն ժամանակ ես էլ կկախեմ այդ իշխանին. թո՛ղ այնուհետև նրա Սմբատ ու Բարգեն եղբայրները խիզախեն մեր դեմ և Դվինն առնելուց առաջ՝ իրանց եղբոր դիակը գրկեն:

— Իսկ եթե, հանկարծ, Դվինն առնե՞ն:

— Թո՛ղ առնեն, եթե կարող են. ճակատագրից չպիտի փախչենք, ես, գոնե, այդ սպանութեամբ խստագին կխոցոտեմ նրա հարաշատների սիրտը:

— Բայց, տեր իմ, այդ որոշումը կարի վտանգավոր է, — նկատեց Բեշիրը. — այս հայերը բնավ խստասիրտ չեն. նրանք երբ գրավում են մի քաղաք, մեզ նման չեն կոտորում նրա բնակիչներին: Այդպես էլ, եթե Դվինը գրավեն, վնաս չեն հասցնիլ մեր անձին կամ նույնիսկ մեր զորքերին, եթե միայն քո ցասումը զործադրած չլինիս դու. բայց եթե Սահակ իշխանին սպանես, այն ժամանակ մենք ամենքս անխնա կընջվենք: Դու չես ճանաչում սյունեցիներին. բայց ես հաճախ ընդհարվել եմ նրանց հետ և ծանոթ եմ այդ ցեղի անսանձ կատաղութանը: Նրանք չեն կարող տանել այն անարգանաց, որ դու կհասցնես նրանց իրանց իշխանին սպանելով:

Ոստիկանի վրա տպավորութուն արին զորապետի խոսքերը և նա գլուխը կախելով ընկավ մտածութեան մեջ:

— Ի՞նչ անենք, ուրեմն, — հարցրեց նա վերջապես մտախոհ աչքերը զորապետին ուղղելով և յուր նոսր, աղբրեկ մորուքը հուշիկ շոյելով:

— Պիտի պաշտպանվենք որքան կարող ենք և պաշտպանվենք մեր բոլոր զորութեամբ, — վճռական ձայնով պատասխանեց Բեշիրը:

Այս որոշման գալով՝ ոստիկանն ու զորապետը բաժանվեցան իրարից:

Բայց հայոց բանակում խորհուրդ չկար այդ գիշեր: Թագավորն ու իշխանները ապահով էին, որ ամեն կողմից շրթայած են Դվինը, մնում էր սպասել առավոտյան լուսին, որպեսզի հարկ եղած հետազոտութուններն անելով, ըստ այնմ որոշեն, թե արդյոք հարձակմամբ թե պաշարումով պիտի գրավեն քաղաքը:

Բայց կես-գիշերվա մեջ պահակ զինվորները լուր տվին սպարապետին, թե Նախիջևանի ճանապարհով ստվար հեծելազոր է առաջանում դեպի հայոց բանակը: Դրանք ոչ այլ ոք էին, եթե ոչ ոստիկանի կողմից Դվին այդ սահմանում կարգված պահանորդները, որոնք վերջապես հայոց Շարուրից հեռանալն իմանալով՝ շտապում էին թե՛ նրանց ճանապարհը փակելու (հուսալով մի որևէ տեղ հանդիպել նրանց) և թե՛ ոստիկանին տեղեկութուն տալու:

Սպարապետն ընդունելով, թե դրանք իրանց ետևից շրջապատելու և Դվին կողմից լինելիք հարձակման նպատակով մտքով են գալիս, պատվիրեց իսկույն Վահրամ սեպուհին դիմավորել նրանց յուր հեծելախմբով: Վերջինիս միացան նաև Մոկաց քաջերը:

Վեդիի ներքին հովիտներից մեկում սեպուհը հանդիպեց արաբացի հեծյալներին և հրամայեց նրանց զինաթափ լինել:

Արաբացիք, որ մթան պատճառով հայոց բազմութունը չափել չկարողացան, պատասխանի փոխարեն՝ հարձակվել սկսան:

Այն ժամանակ սեպուհի հզոր ձայնը որոտաց և հայոց քաջերը մեծազորդ աղաղակով ընկան թշնամու վրա:

Տեղի ունեցավ կատաղի ընդհարումն: Բայց նա երկար չտևեց: Արաբացիք իսկույն զգացին թե որքա՛ն բազմաթիվ են իրանց դեմ սուր շարժող բազուկները, ուստի մի փոքր ընդդիմութունից ետ, որ, սակայն, տասնյակ զինվորներ արժեց իրանց, զինազուլ խնդրեցին:

Վահրամ սեպուհը հրամայեց կոտորածը դադարեցնել և արաբացի հեծյալներին զինաթափ անելով և ձիանը խլելով՝ իրանց գերի վարել բանակը:

Եվ որովհետև հետևյալ օրը նրանք տեղեկութուններ տվին սպարապետին այն պահակախմբերի մասին, որոնք գտնվում էին Խլաթա, Բերդկանց և Կողբափորի ճանապարհներում, ուստի Մարզպետունի իշխանը՝ հրաման առնելով արքայից, մի քանի ստվար զորախմբեր ուղարկեց այդ կողմերը արաբացի հեծյալներին հալածելու համար, ուղարկեց այդ կողմերը արաբացի հեծյալներին հալածելու համար,

որպեսզի քաղաքի հետ տանեցած ընդհարման դեպքում նրանք հասկից հասնելով լիսանգարեն իրանց: Հայոց զորախմբերը, որոնք դիմեցին հիշյալ ճանապարհները՝ Վահրամ սեպուհի, Սմբատ իշխանի և Մոկաց տիրոջ առաջնորդությամբ, պատահելով հապառայի պահակամբերին, հարձակվեցան նրանց վրա և քիչ կամ շատ կոտորած անելուց ետ՝ նրանց մի մասը հալածեցին դեպի Ատրպատականի կամ Կորդվաց կողմերը և մյուսը գերելով՝ բանակը բերին:

Աշոտ բռնավորը, որ խոստացել էր յուր զորքերով օգնել ոստիկանին, լսելով Աբաս թագավորի՝ յուր գաշնակիցների հետ միասին Դվին հասնելը, այլև նրա զորքերի տարած քանի մի հաղթությունները, ոչ միայն ետ կացավ նսրբին օգնելուց, այլև յուր զորքերը Բագարան ժողովելով՝ ինքը ևս ամրացավ այդտեղ:

Իսկ Աբաս թագավորը Դվին հաղորդակցություններն ամեն կողմից կտրելուց ետ՝ խորհրդի հրավիրեց յուր իշխաններին՝ որոշելու համար, թե ի՞նչ եղանակով սկսեն հարձակումը:

Փետրգ սպարապետը, որ թանկ էր գնահատում հայ զորականի կյանքը, խորհուրդ տվավ թագավորին՝ ամենից առաջ նսրբին առաջարկել քաղաքը հանձնել իրանց առանց պատերազմի:

— Եթե նա կհոժարվի, բարի, եթե ոչ, այն ժամանակ մենք մեր հարձակումը կսկսենք, — ասաց սպարապետը:

— Այո՛, եթե նա իմանա, թե ինքը զուրկ է ամեն ձեռնառնությունից, գուցե չվստահանա գրգռել մեր զայրույթը և այդ հանգամանքը հավասարապես շահ կբերե թե՛ մեզ և թե՛ իրան, — ավելացրեց Սմբատ իշխանը:

Արքային հաճո թվեցավ այս առաջարկությունը, և գաշնակից իշխանները ևս համակերպեցան նրա հետ:

Նույնիսկ այդ օրը Աղձնյաց նահապետը մի քանի ազատանիների ընկերակցությամբ դիմեց Դվին՝ ոստիկանի հետ խոսելու:

Նսրբ ամիրան պատվով ընդունեց նրան յուր ազարանքի շքեղ գահլիճներից միում և հաճություն հայտնեց լսել հայոց թագավորի պատգամը:

— Աբաս արքան հրամայեց ինձ առել մեծափայլ ամիրային, — խոսել սկսավ նահապետը, — թե Դվինը հայոց աշխարհի մայրաքաղաքն է, թե նրան հիմնել և տիրել են հայոց թագավորները, և թե վերջին տարիներում իսկ նա պատկանել է հայ իշխանատոկություն: Ամիրապետի ոստիկանները կարող էին նստել այդտեղ՝ իբրև երկրի

չահաստանում և գանձել ամիրապետի հասույթները: Բայց նրանք իրավունք չունեին նրան գրավելու և նրա միջոցով էլ երկրի ազատության վրա բանախալու. ըստ որում այդ երկրի կառավարը հայոց թագավորն է, իսկ ժողովրդի ազատության տերը՝ ինքը ժողովուրդը: Յուսուփը և նրա նախորդները անիրավ հափշտակությանց հետ միասին՝ հաճախ բռնացել են նաև Դվին վրա: Բայց այդ պատահել է այն ժամանակ, երբ հայոց իշխանները անջատվել են իրանց թագավորից և կամ վատաբար դավաճանել են նրան: Իսկ այժմ որովհետև հայ իշխանները միացած են ինձ հետ և իմ զորքերը հավատարիմ են ինձ, ուստի ես զորավոր եմ և հենց այդ պատճառով էլ թույլ չեմ տալ, որ Յուսուփի հաջորդը գնա նրա շավղով կամ թե բռնանա իմ ժողովրդի վրա: Չհիշելով անգամ այն, որ նսրբ ամիրան բարեկամության ուխտ է դրել հանգուցյալ արքայի հետ և վերջը դրժելով յուր ուխտին՝ աջակցել է հայոց գահի դեմ լարած դավաճանության... չհիշելով այն՝ որ նա անիրավաբար հափշտակել է հայոց կաթողիկոսարանը և կաթողիկոսի աթոռը տարազրել Ոստանից, որի համար ես իբրև իմ եկեղեցվու պաշտպան, պարտավոր էի արժանավոր հատուցումն անել նրան, այսուամենայնիվ, չկամենալով արյունհեղություն պատճառ դառնալ, ես առաջարկում եմ ոստիկանին խաղաղությամբ հանձնել ինձ իմ քաղաքը, որից ետ և ես կթույլատրեմ իրան ազատ ապրել յուր ապարանքում: Հակառակ դեպքում, եթե ես Դվինը գրավեցի ուժով, այն ժամանակ թո՛ղ ոստիկանը իմանա, որ առաջին օրն իսկ բնաջինջ կանեմ թե՛ յուր զորախմբերը և թե՛ Դվին բոլոր ամիրաներին, որոնք կալվածներ ունին Ոստանում և ապարդուր ամիրաներին, որոնք կալվածներ ունին Սատանում և ապարանքներ՝ Դվին հրապարակների վրա... Բացի այս, ես չեմ խնայիլ նույնիսկ իրան՝ ոստիկանին: Եվ այս ամենն անելով հանդերձ՝ ես թշնամացած չեմ լինիլ ամիրապետին, այլ պատժած միայն նրա զործակալին, որ անխոհեմությամբ խոռովում է իմ երկիրը...

Ոստիկանը, որ սկզբում խաղաղ սրտով ականջում էր պատգամավոր իշխանին, վերջին խոսքերը լսելուն պես վեր թռավ տեղից և հուզված բացականչեց.

— Քո այդ նոր թագավորն ավելի հանդուգն է քան յուր նախորդը... Ասա՛ նրան, որ ես չեմ ընդունում հաշտության ո՛չ մի պայման և որ ես իրավունքով տիրում եմ այն քաղաքին, որ երկու հարյուր տարի օրանից առաջ գրավել է արքաական օտորը: Թո՛ղ հառաջ յուր տարի օրանից առաջ գրավել է արքաական օտորը: Թո՛ղ հառաջ վարե նա յուր զորքերը և ուժով գրավե այս քաղաքը, եթե կարող է:

Բայց միևնույն ժամանակ թո՛ղ շնորհանա, որ նա կովում է արարացոց երկնափառ ամիրապետի և ոչ թե նրա ոստիկանի հետ...

Պատգամավոր իշխանը վերադարձավ յուր հետևորդների հետ և հայտնեց արքային նախնի պատասխանը:

— Լավ ուրեմն, մենք մեր պարտքը կկատարենք և ցույց կտանք այդ հազարացուն, որ ամիրապետի անունով տրված սպառնալիքները չեն կարող ո՛չ մեզ վախեցնել և ոչ էլ մեր իրավունքները շրջաթայել, — ասաց թագավորը և ապա հրամայեց սպարապետին հարձակման պատրաստությունները տեսնել:

Նրազգավորսից հետզհետե բերում էին պաշարման վերաբերյալ գործիներ և պարսպահար մեքենաներ, որպիսիք էին՝ խոյեր, բաղիստներ, բաբաններ, հրացան, պարսեր և երկաթե զանազանակերպ սանդուխտներ, բարձած բազմալուծ սայլերի վրա: Այդ ամենը պատրաստել էր տվել Մարզպետունի իշխանը դեռևս արքայի՝ Վասպուրականում եղած ժամանակ: Նրա հրամանակատարները, որոնք ռազմական մեքենագործության հմուտ վարպետներ էին և որոնք այդ բոլորը պատրաստել էին կատարյալ եղանակով, այժմ էլ բանակում զբաղված էին նույնպիսի աշխատություններով: Նրանք կառուցում էին փայտե շարժական աշտարակներ կամ եռհարկ մարտկոցներ, որոնց պետք է մոտեցնեին քաղաքի պարիսպներին՝ նրանց քանդելու կամ այդ մարտկոցներից քաղաքը զորք մտցնելու համար:

Բայց որովհետև մեքենաները պարիսպին մոտեցնելն արգելում էր լայն ու խոր խրամը, որին մի քանի տեղ լցնելու համար դեռ կարիք կար ժամանակի, ուստի թագավորը հրամայեց առաջին հարձակումն առանց մեքենաների սկսել:

Այդպես էլ արին: Եվ որպեսզի պաշարյալների զորությունը ցրեն, հայերը հարձակվեցան քաղաքի ամեն կողմերից: Այնպես որ հազարացիք, բոլոր շրջապատի հետ կովելու համար, ստիպված էին մարտկոցների պաշտպանությունը կիսով չափ նվազեցնել:

Հայերը, որ հայտնի էին իբրև ընտիր նետաձիգներ՝ սկսան իրանց տարափը նախ ասպարափակ շարքերի ետևից տեղալ, ապա հետըզհետե պարիսպներին մոտենալով սկսան վանել դիմադիր հազարացիներին: Վերջիններս, սակայն, հզորապես կովում էին այն խմբերի հետ, որոնք կամենում էին սանդուխտներ մոտեցնել պարիսպին: Բացի կարթավոր երկաթյա ձողերից, որոնք մահ էին սպառնում

սանդուխտավոր զորականին, նրանց նետերն էլ քիչ չէին նեղում հարձակվող հայերին:

Այդպիսի մի գործող դիմամարտ բռնկել էր Դվնո և վագ դուան առաջ, որ մի քանի մարտկոցներ պաշտպանում էին թե՛ երկաթյա դուռը և թե՛ կրկնապարիսպը: Այդ մարտկոցները գրավելուց հետո հեշտ էր առաջին պարիսպը փլել, որով քաղաքի պաշտպանությունը կարի կթուլանար: Այդ պատճառով քաղաքի մի հզոր խումբ գործում էր այստեղ:

Բայց մարտկոցների բարձրից տեղացած տարափը և նամանավանդ դուռավառ նյութերի հրահոսանքը թույլ չէին տալիս հայերին սանդուխտներ մոտեցնել: Այդ պատճառով հարձակվողներին օգնության հասան հրծիգ գնդերը: Նրանք գլխներին վահաններ բռնած և խովի ու խոտի խրձիկներ գրկած՝ արագ-արագ անցան խրամի վրայից և պարիսպներին մոտենալով կրակեցին խուրձերը մարտկոցների առաջ: Դրանց հետևեցին փայտակիրները, որոնք մի քանի վայրկենում ահագին քանակությամբ փայտ ու խոփ դիզելով կրակված խուրձերի վրա, մեծ հրդեհ բորբոքեցին թե՛ պարիսպների տակ և թե՛ մարտկոցների առաջ:

Բոցածավալ կրակի ջերմությունն ու ծուխը վանեցին մարտկոցների վրայից արաբացի դիմվորներին: Այն ժամանակ հրդեհից ազատ անջրպետներում հայերն անմիջապես սանդուխտներ դրին և սկսան բարձրանալ պատնեշների վրա և այդտեղից էլ մտնել մարտկոցները:

Արաբացիք այդ տեսնելով՝ սաստկապես հարձակվեցան խիզախողների դեմ. բայց վերջիններին շարունակ հետևում էին ուրիշ խմբեր: Չնայելով որ կրակի ջերմությունն ու ծուխը խեղդում էին մարդկանց, այսուամենայնիվ մարտկոցների վրա տեղի ունեցավ կատաղի ընդհարում: Հայերն ու արաբացիք կովում էին ինչպես վագրերի ոհմակներ. մի կողմից հանդուգն հարձակումը, մյուս կողմից հուսահատ ընդդիմությունը՝ կռիվը դարձրել էին զարհուրելի: սրեր էին, որ հարվածում էին, նիզակներ՝ որ շամփրում էին, վահաններ՝ որ ջախջախվում էին և դիակներ՝ որոնք աշնան տերևների պես մարտկոցների բարձունքից թափվում էին աչ ու ձախ: Եվ սակայն քաղաքը քաղաքի պատահելով՝ երկու կողմերն էլ մնում էին անպարտելի:

Բայց որովհետև ընդհարման կետերում արաբացիք հետզհետե նվազում էին և հայերը, ընդհակառակը, բազմանում, այդ պատճառ-

ոով առաջինները վերջ ի վերջո նահանջեցին: Հայերը տիրեցին հա-
ռաջապահ մարտկոցներին և անցան կրկնապարիսպը: Այդտեղ խու-
նդվող հայերի և անջրպետը պաշտպանող արաբացիների մեջ դարձ-
յալ փոթորկեց ընդհարումն: Երկու կողմից էլ կոտորած եղավ, բայց
որովհետև հագարացիք նոր օգնություն չտացան, ուստի այստեղ
էլ նրանք պարտություն կրեցին: Հայերը գրավեցին կրկնապարիսպի
տարածությունը և սկսան քանդել նրա պատվարները և հետզհետե
լցնել խրամի մեջ:

Այս անսպաս հաջողությունը, որ ուրախություն պատճառեց
թե՛ թագավորին և թե՛ դաշնակիցներին, ստիպեց նաև Մարզպետու-
նուն գոհ լինել տարած հաղթությամբ և զորքի ուժը խնայելու հա-
մար՝ հարձակումը դադարեցնել:

Զորքի մեծ մասը վերադարձավ բանակ, իսկ մյուսը դեռ աշխա-
տում էր կրկնապարիսպի վրա: Երեկոյան դեմ բավական մեծ տա-
րածություն նրանք փլել, հատակել էին և դրա հետ միասին խրամը
լցրել, այնպես որ հետևյալ օրը հայերը կարող էին մոտեցնել ներք-
նապարիսպին ոչ միայն մեքենաները, այլև փայտակերտ մարտկոց-
ները:

Բայց որովհետև հայերի ունեցած կորուստն էլ աննշան չէր, ուս-
տի արքայի հրամանով երկրորդ հարձակումը մի քանի օր ուշաց-
րին: Այդ բոլոր ժամանակ փայտահարները զբաղված էին Դվնո
անտառում ծառեր կտրելով, խոփ պատրաստելով, որոնց մի մասը
բերում լցնում էին խրամի մեջ, որպեսզի, որքան կարելի էր, մեծ
տարածություն ծածկեն ու հատակեն, իսկ մյուսը դիզում էին պա-
րիսպների առաջ, որպեսզի ժամանակին հրդեհեն նրան:

Մի քանի օր անցնելուց ետ՝ թագավորն ու իշխանները որոշե-
ցին երկրորդ հարձակումն սկսել: Դրա համար վաղ առավոտվանից
սկսան առաջ վարել պարսպահար մեքենաները: Խոյերն ու էջ կոշ-
վածները, որոնցով զբաղվում էին ավելի քիչ մարդիկ և որոնցով
միայն խրամատներ պիտի բացվեին, մոտեցնում էին պարիսպնե-
րին: Մանրաշարժ բաբանները, որոնց սպասավորում էին հարյու-
րավոր հոգիք և որոնցով ահագին ուժեր էին նետում պատվար-
ները փլցնելու համար, կանգնեցնում էին աշտարակների առաջ:
Թեթև բազիստները, որոնք խոյերի ու բաբանների նման պատռա-
պարաններ չունեին, և որոնցով երկարաբուն նետեր կամ սվիններ
պիտի արձակեին, շարում էին պարիսպներից բավական հեռու, օք-

պեսզի պարիսպից տեղացող նետերը չհասնեին նրանց: Իսկ փայ-
տակերտ մարտկոցները, որոնց թիվը շատ չէր, բայց որոնք իրանց
հզոր կազմությամբ ամենաապահով պատնեշներն էին պաշարողնե-
րի համար, կանգնեցնում էին բուրգերի հանդեպ, որտեղից կարող
էին կամուրջներ ձգել դեպի այդ բուրգերը, զորքեր փոխադրել նրանց
վրա և կամ ներքին հարկում հարմարեցրած խոյերով բուրգերը խրա-
մատել: Այդ մարտկոցներն առաջանում էին ճունշլով ու դանդա-
ղելով, թեթևներն անիվների վրա, իսկ ծանրաշարժները գլանների
օգնությամբ:

Այդ պատրաստությունները, որոնք մի քանի օր տեկցին, հա-
ճախ խանգարում էին պաշարյալները՝ մերթ հախուռն նետաձգու-
թյամբ և մերթ պարսատիկներից քար ու կրակ տեղալով: Թեպետ
այդ բոլորից հայ զորականը չէր վնասվում, որովհետև գործում էր
զգուշությամբ և շարունակ պաշտպանվելով, այսուամենայնիվ գոր-
ծը դանդաղում էր բավական:

Յուրաքանչյուր երեկո սպարապետի հրամանով զորքերը մոտե-
նում էին պարիսպներին, որպեսզի գիշերվա պահուն արաբացիք
վնաս չհասցնեին մեքենական պատրաստությանը: Նրանք այդ կա-
րող էին անել պարիսպներից իջնելով և դուրավառ նյութերով մե-
քենաները կրակելով:

Երբ ամեն ինչ պատրաստվեցավ, թագավորը հրամայեց զորքերն
առաջ վարել:

Մայիսյան առավոտ էր. մինն այն օրերից, որ զվարճալի է կա-
ցուցանում Դվնո շրջակայքը, քանի չէ ծագել արևը, բայց որ շուտով
այրում ու մրրկում է նրա դաշտը, երբ արևը կանգնում է երկնակա-
մարի վրա:

Հայոց զորքերը նոր էին սկսում ելնել բանակից և դաշնակից
իշխանները նոր սկսել էին քննել իրանց հարձակման դիրքերը, երբ
լուր հասավ Մարզպետունուն, թե Արտաշատի մեջ խլրտումն է սկըս-
վել և զորքերը միջնաբերդից իջնում են դեպի քաղաք: Այդ նշան էր,
թե արաբացիք պատրաստվում են դաշտն իջնելու:

Դվնո հրամանատարները որոշում էին արել անսպաս հարձակ-
վել հայերի վրա և այն է՝ Դվնո և Արտաշատու: Դվնեցիք առջևից պիտի հարձակվեին, իսկ արտաշատցիք՝ ետևից:
Այս կարգադրությունը մեծ հաջողություն կունենար, որովհետև
հարձակման համար ընտրել էին ամենահաջող միջոց. այսինքն՝ այն

վայրկյանը, երբ հայերը կսկսեին բանակատեղը ձգել և պատնեշներեց ելնելով դիմել դեպի Դվին: Այդ ժամանակ նրանք հույս չունենալով հանդիպել որևէ հարձակման ավելի անհող և անպատրաստ կլինեին. ըստ որում կոխվը դեռ պիտի սկսեին մի օր հետո:

Սակայն այս ամենը գուշակեց սպարապետը և հրաման արավ զորքին՝ բանակից ելնել կատարյալ պատրաստությամբ: Բացի այդ, նա կարգադրեց, որ Մոկաց իշխանն ու Վահրամ սեպուհը իրանց գնդերով վերջինը ելնեն բանակից և հետևապես զգուշանան, որ Արտաշատու կողմը որևէ խլրտումն տեսած ժամանակ՝ իսկույն իրանցից անջատվին և հարձակվին նրանց վրա: Մյուս հառաջապահ գնդերը՝ ամենայն պահովությամբ կարող էին շրջափակել իրանց մեջ արաբացիներին, եթե նրանք հանդգնեին ելնել Դվինից:

Սեպուհն ուրախությամբ լսեց այդ կարգադրությունը և նորեն հղացավ մի հանդուգն միտք. այն է՝ Արտաշատից ելնողներին աստուծո օգնությամբ վանելուց ետ, թափանցել, մուտ գործել քաղաքը: Եվ որքան մեծ եղավ նրա ուրախությունը, երբ Մոկաց իշխանը, որ յուր պես աներկյուղ՝ բայց իրանից ավելի ձեռներեց մի մարդ էր, համաձայնվեցավ նրա հետ: Հենց այս պատճառով սեպուհին ընկերացավ նաև Գոռ իշխանը յուր քաջերի գնդով:

Եվ իրավ, հազիվ հայերը բանակատեղը թողեցին և վերջապահ գնդերը պատնեշներից հեռացան, ահա՛ Արտաշատու լայնաբերան դռներից դուրս խուժեցին արաբացիք և վայրենի աղաղակով հայերի ետևից ընկան:

Հայոց վերջապահ գնդերը, որոնց առաջնորդում էին Գոռը, Վահրամ սեպուհը և Մոկաց իշխանը, և որոնք ըոպե առ ըոպե սպասում էին Արտաշատու կողմից լինելիք այդ հարձակման, ետ դարձան իսկույն և որոտագին աղաղակով դիմեցին արաբացոց վրա:

Վերջինները, որոնք չէին սպասում հայերի կողմից որևէ դիմագրավում, կարծես հանկարծակիի եկան, որովհետև տեսան, որ իրանց գաղտնիքը նախատեսված է նրանցից: Այսուամենայնիվ շարունակեցին իրանց ընթացքը, մինչև որ միմյանց հանդիպելով՝ սկսան ընդհարվել:

Հայերը երեք կողմից շրջապատեցին արաբացիներին, որովհետև թվով գերազանցում էին և սկսան նրանց հետ զորեղ դիմամարտ:

Անցավ կես ժամ. կոտորածը շարունակվում էր: Արաբացիք կրավում էին քաջությամբ. բայց միևնույն ժամանակ շարունակ նայում

էին դեպի Դվին, հուսալով, թե ահա՛ կբացվին շուտով նրա դռները և՛ ոստիկանի զորքը դուրս կխուժեց այդտեղից հայերին շփոթելու և իրանց աջակցելու համար: Բայց ժամանակն անցնում էր. հայերը շարունակում էին իրանց ջարդը և սակայն Դվին կողմից օգնություն չէր հասնում:

Պատճառը հետևյալն էր: Ոստիկանն ու Բեշիրը տեսնելով թե հայոց զորքերի մեջ մասը արագությամբ շուտ եկավ ու ընկավ արտաշատոց վրա, իսկ մյուս մասն անշարժ սպասում է Դվինից ելնողներին, զգացին, որ նրանք գուշակել են արդեն իրանց դիտավորությունը, ուստի վտանգավոր համարեցին քաղաքի դռները բանալ և զորք հանել այդտեղից:

Իսկ Արտաշատու կողմը կոպողները տեսնելով, թե դվինցիք իրանց խոստումը չեն կատարում, բավական երկար դիմադրելուց և բազմաթիվ զոհեր տալուց ետ, դիմադարձ եղան և սկսան դեպի քաղաքը փախչել:

Հայոց առաջնորդները հրամայեցին զորքերին խառնվել արաբացոց հետ և միջամուխ լինել քաղաքը: Եվ որովհետև առաջին օրինակը Գոռն ու սեպուհը տվին, ուստի զորքն աներկյուղ խառնվեցավ թշնամու հետ: Հագարացիք, որոնք իրանց գլուխները կորցրած՝ անձերնին փրկելու վրա էին մտածում, շկարողացան արգելք լինել ներս խուժող հայերին: Եվ երբ բերդապահը փախչողներին ներս առած կարծելով՝ հրամայեց քաղաքի դռները գոցել, սարսափելով տեսավ, որ երկաթապատ փեղկերը ջախջախվել են արդեն հայերի ձեռքով և թե նրանցից շատերը նոր կոտորած են սկսել քաղաքի մեջ:

Հուսահատությունը տիրեց հագարացիներին, մանավանդ, երբ դեպի վեր նայելով տեսան, թե միջնաբերդի վրա ծածանում է արդեն հայոց հաղթական դրոշակը: Ուրեմն փրկության վերջին ապավենն էլ գրավված էր: Այդտեղ բարձրացել էր Գոռը յուր քաջերով: Որովհետև հարձակվող հագարացոց թիվը բազմացնելու պատճառով միջնաբերդի զորքերը ևս միացել էին նրանց հետ, ուստի բերդը մնացել էր անպաշտպան: Գոռն այդտեղի սակավաթիվ պահակները ջարդելով՝ գրավել էր բերդը և յուր գնդի դրոշը ցցել հինավուրց դղյակի ճակատին:

Արաբացիք իրանց կատարյալ պարտությունը տեսնելով՝ դիմադրել խնդրեցին: Եվ որովհետև հայերը նույնպես հոգնել էին, ուստի անմիջապես կոխվը գաղաբեցրին և զինաթափ անելով արա-

բացիներին, քաղաքն ու բերդն առան իրանց հսկողութեան տակ:

Հաղթութեան լուրը հասավ հայոց բանակը և ուրախութեամբ լցրեց ամենքին, որովհետև Արտաշատու գրավումով ոչնչանում էր այն միակ ամրությունը, որ Դվինից գատ կարօս էր վտանգ սպառնալ հայոց հաջողութեանը:

Հետևյալ առաւելոտ արքայական բանակը մտեցավ Դվնո պարիսպներին և Գևորգ սպարապետի, Վահրամ սեպուհի և Սյունաց, Մոկաց և Աղծնյաց իշխանների առաջնորդութեամբ սկսավ յուր երկրորդ և հզորագույն հարձակումը:

Արևը դեռ նոր էր Գեղա բարձունքը ոսկեզօծում և սակայն կոխվն սկսված էր արդեն:

Նետաձիգ գնդերը իրանց նետերի տարափն էին տեղում, բազիստրավորները սվիններ էին արձակում, պարսատիկներից կրակ էին ցրվում, բաբանները ահավոր ուռմբեր էին նետում, իսկ խոյերն ու էշերը փորում, խրամատում էին պարիսպները: Ինչ վերաբերում է շարժական աշտարակներին, նրանք մարտնչում էին բուրգերի ու մարտկոցների հետ՝ մի տեղ վանելով պահակախմբերը, մյուս տեղ շարժական կամուրջներ վարսելով, երրորդ տեղում բուրգի կողերը փրկելով և այլն:

Սաստիկ և աննահանջ հարձակումը մեծ վնասներ էր պատճառում պաշարյալներին, կոտորում էր զորքերը, հրդեհում էր մերձակա շինությունները և խախտում, անպիտանացնում էր ամրությունները: Այսուամենայնիվ արաբացիք դիմադրում էին քաջութեամբ: Նրանց նետաձիգներն ու սվինավորները փոխարինում էին հայերին՝ սրանցից ստացված վնասը: Բացի այդ, նրանք այրեցին հայոց մի աշտարակը, անպիտանացրին մի քանի խոյեր և իրանց երկաթե կարթերով ու ձողերով գլորեցին և կործանեցին բազմաթիվ սանդուխտներ և վերելակներ:

Բայց և այնպես դիմադրութեան եռանդը քանի զնում՝ նվազում էր պաշարյալների մեջ, մանավանդ որ նրանք ստիպված էին կռվել քաղաքի բոլոր շրջապատի հետ: Մի քանի կետերում հայոց հարձակումն ու հասցրած տագնապը այն աստիճան սաստիկ էին, որ արաբացիք ստիպված էին նահանջել գեպի ներքին պատնեշները, արտաքինը թողնելով բախտի կամքին, որոնց և հայերն անմիջապես գրավեցին:

Բացի այդ, սպարապետի առաջնորդութեամբ կովող զորագունդը հաջողել էր քաղաքի երկաթյա դռներից մինը՝ բաբանից արձակված ռումբերով՝ շախջախել, որից հետո զորականն սկսել էր դռան ետին սրահակը փորել: Այնտեղ լցված խիճն ու ավազը դուրս հանելուց ետ, արդեն պիտի բացվեր քաղաքի մուտքը: Թեպետ արաբացիք կարող էին նրա առաջ փայտի ու նավթի հրդեհ բորբոքել՝ ներս խուժողներին արգելելու համար, բայց դիմադրութեան այդ միջոցը երկար չէր տևիլ: Հրդեհի նյութը վերջ ի վերջո կսպառեր կամ հայոց հրշեջները կհանգցնեին նրան:

Բեշիրն այդ անդարմանելի վնասը տեսնելով՝ շտապեց իսկույն ուստիկանի ապարանքը և հայտնեց նրան, թե թշնամին կարող է շուտով ներս խուժել, ուստի խորհուրդ տվավ շտապել, ամրանալ միջնաբերդում և քանի հայերը չէին խանգարում իրանց, զորքերը հետզհետե փոխադրել այնտեղ:

Նսրը ամիրան, որ չէր մոռացել թագավորի այն պատգամը, թե «եթե ես Դվինը բռնութեամբ գրավեմ, պետք է բոլորիդ սուր քաշել տամ», սաստիկ վախեցավ, երբ զորապետի խոսքերը լսեց:

— Միջնաբերդը մեզ չի պաշտպանիլ, քանի որ քաղաքի պարիսպներն ու պատնեշները չեն կարողանում պաշտպանել, — ասաց նա Բեշիրին. — Եթե Արտաշատը գրաված չլինեին, այն ժամանակ գոնե կարելի էր հուսալ միջնաբերդի վրա, որովհետև նրա գեռնափորով կարող էինք ապաստանել Արտաշատին, եթե անխուսափելի վտանգ հասներ մեզ: Փախստյան այդ ճանապարհը փակված լինելով՝ մեծ շարիք կհասնե մեզ, եթե ամրանանք միջնաբերդում: Դրանով նախ՝ մենք չենք կարող ապահովել մեզ, որովհետև հայերը կա՛մ վերջ ի վերջո բերդը կգրավեն, կա՛մ երկար պաշարումով սովամահ կանեն մեզ. երկրորդ՝ մենք այդ ընդդիմութեամբ ավելի կըզրորդենք մեր թշնամու զայրույթը և նա, միջնաբերդը գրավելուց հետո, այլևս չի խնայի ո՛չ զորականին և ո՛չ մեր անձին:

— Ի՞նչ անենք ուրեմն, վտանգը դռան մոտ է, — հարցրեց Բեշիրը:

Ուստիկանը չպատասխանեց նրան. աչքերը գետնին հառած մտածում էր:

— Ի՞նչ անենք, տեր իմ, սպասելու ժամանակ չկա, — կրկնեց զորապետը:

— Դիտե՛ս ինչ...

— Հրամայի՛ր:

— Քաղաքը մեր կամքով պիտի հանձնենք հայերին:

— Ինչպե՞ս... հապա մեր այսքան կորուստն ու կոտորածը, — բացականչեց Բեշիրը:

— Ով որ խնայում է մնացորդը, որքան էլ այն աննշան լինի, նա իմաստնաբար է գործում, — նկատեց ամիրան լրջությամբ, — եթե մենք համառոտեք, ավելի պիտի կորցնենք...

— Ուրե՞մն...

— Պիտի հանձնենք թագավորին յուր մայրաքաղաքը՝ մեր զորքն ու անձը փրկելու համար:

Բեշիրը գլուխը կախեց և լռեց:

Մի ժամից ետ քաղաքի մեծ դռան աշտարակի վրա վայրահակ կախեցին մի կանաչ դրոշ, որ նշան էր, թե պաշարյալները հաշտություն են առաջարկում, խնդրելով ընդ նմին հարձակումը դադարեցնել:

Իսկ փոքր-ինչ հետո դռները բացվեցան և երևացին Նսրրի պատգամավորները, որոնք քաղաքի բանալիները բերում էին հայոց արքային հանձնելու:

Իսկույն սպարապետը զինադադարի փողը հնչել տվավ և կատաղի ընդհարումը կանգ առավ մի վայրկենում:

Արաբացոց պատգամավորները հասան արքայի վրանը և ոստիկանի հաշտության պատգամը հաղորդելուց ետ՝ հանձնեցին թագավորին բերած բանալիները:

Հետևյալ առավոտ տեղի ունեցավ հայոց զորքերի հաղթական մուտքը դեպի Դվին:

Ամենից առաջ ներս մտավ Գևորգ Մարզպետունին՝ Արարատյան գնդով, որ կրում էր սպարապետական դրոշը և գրավեց քաղաքի կարևոր դիրքերը՝ անսպաս խլրտումներից ապահով լինելու համար. նրան հետևեցին դաշնակից իշխանները՝ յուրաքանչյուրը յուր գործախմբով և իշխանական դրոշով: Ապա գալիս էր Վահրամ սեպուհը, առաջնորդելով հեծյալ գնդերին: Դրանց հետևում էր արքայական հեծելախումբը՝ թագավորական դրոշակով, և ապա ինքը Աբաս թագավորը՝ շրջապատված յուր ազատագուճ թիկնապահներով:

Ամենից հետո գալիս է Գոռ իշխանը, բանակի վերջնական գնդաբով, որոնք կրում էին Մարզպետունյանց հան դրոշը:

Քաղաքի կարևոր կետերը բռնելուց ետ, սպարապետի առաջին գործն եղավ տեղեկանալ, թե որտե՞ղ է գտնվում Սյունյաց Սահակ իշխանը: Եվ երբ իմացավ, որ նա փակված է միջնաբերդում, իսկույն մի զորախմբով դիմեց այնտեղ և մտնելով հինավուրց դղյակը, ուր մնում էր իշխանը՝ և որին տակավին հսկում էին արաբացի պահապաններ, հանեց նրան այնտեղից և պատվով ու շուքով բերավ արքայի մոտ:

Թագավորը, տեսնելով հորաքեռորդուն ողջ և առողջ, ուրախացավ և փարելով իշխանին՝ ասաց:

— Միայն ի պատիվ քո ազատության՝ ներում եմ ես ոստիկանին: Թո՛ղ ապրե նա յուր ապարանքում և վայելի մեր Դվին բարիքները:

Ապա Սյունյաց հարազատները հանդիպեցին միմյանց և ցնծության արտասուքն աչքներին փարեցին իրար: Նրանց ուրախության մասնակցեցին բոլոր իշխանները:

Այնուհետև թագավորը Գևորգ սպարապետի և բոլոր իշխանների ու զորքերի ուղեկցությամբ դիմեց ս. Գրիգորի տաճարը, գոհություն մատուցանելու աստծուն այն մեծ հաջողության համար, որ նա պարգևեց իրանց: Արքային դիմավորեց Դվին հոգևորականությունը եկեղեցական շքեղ թափորով:

Տաճարից դուրս գալուց ետ Աբաս թագավորը գնաց Տիկնունի կողմած պալատը, որ թեպետ մյուս ապարանքների նման գրաված էին արաբացիք, բայց սպարապետն շտապել, պատրաստել էր տվել արքայի ընակության համար:

Հետևյալ օրն ազատեցին նաև կաթողիկոսարանը՝ հալածելով այդտեղից արաբական պաշտոնյաներին: Դրա հետ միասին խլեցին նաև մյուս արքայաշեն ապարանքներն ու աչքի ընկնող շինությունները, որոնցից ամեն միսը գրաված ուներ մի ամիրա:

Երբ Գևորգ Մարզպետունին առաջին անգամ մտավ կաթողիկոսարանի մեծ դահլիճը, ուր առհասարակ դրված էր լինում հայրապետական գահույթը, զգացվեց և արտասվեց:

— Ահա՛ վերջապես ազատեցինք և կաթողիկոսարանը, — բացականչեց նա հուզված ձայնով, — բայց ո՛ւր է կաթողիկոսը, ու՛ր է նրա գահույթը... ինչո՞ւ այդ մարդը չհամբերեց այնքան, որ աստուծո աչք օգնության հասներ...

Նա ակնարկում էր հանգուցյալ Հովհաննես կաթողիկոսին, որ յուր թույլ և կամազուրկ բնավորության շնորհիվ պատճառ դարձավ կաթողիկոսական գահը դեպի հեռավոր Աղթամար փոխադրելու:

Այսուամենայնիվ ընդհանուր ուրախությունը մեծ էր, որովհետև մայրաքաղաքը վերջ ի վերջո գրավվեցավ հայոց քաջերի ձեռքով:

Ը

ՏԱՄՆ ԵՎ ՀԻՆԳ ՏԱՐՈՒՅ ՀԵՏՈ

Դվնո առումից հետո՝ անցել էին տասն և հինգ երկար տարիներ: Այգքան ժամանակի մեջ Աբասը թագավորում էր խաղաղությունում: Հայաստանի ժողովուրդը մոռացել էր արդեն թշնամիների հարձակումը, հափշտակության, ավազակության և նման արհավիրքների գոյությունը: Երևականն ազատ արօրադրում ու սերմանում էր արտը, այգեպանը՝ դարմանում յուր որդերը, պարտիզպանը՝ յուր ծառերը, առանց երկյուղ կրելու, թե՛ ահա մի որևէ անակնկալ հարձակում կավերե, կոչնչացնե յուր նեղություն և քրտնանց արդյունքները: Այդպիսով խոպան դաշտերը, ոստաքանց այգիները, ոտնակոխ պարտեզները նորեն մշակվել, գեղազարդվել էին և լցվել բնության բազմազան բարիքներով: Կիսության եղջյուրը սփռել էր ամեն տեղ յուր առատ պարգևները: Եվ որովհետև երկրի խաղաղությունը երկար ժամանակ չխանդարվեց, ուստի ոչ միայն հեռավոր կողմեր փախչողները վերադարձան, այլև ուրիշ տեղերից խաղաղակյաց ժողովուրդներ՝ գունդագունդ Հայոց երկիրը գաղթեցին, որովհետև գյուղերը բազմամարդացան, քաղաքները բարգավաճեցին, արհեստները ծաղկեցան և առևտուրը կենդանանալով՝ երկրի մեջ էլ շահավոր շարժում ու կենդանություն ստեղծեց:

Եվ որովհետև երկրի խաղաղ դրությունից կախում ունեւր նաև դպրության ու արվեստի բարգավաճումը, ուստի Հայաստանի այն վանքերը, որոնք խոռվության օրերից արդեն ամայացել և շատերն էլ ավերվել էին, նորեն սկսան շինանալ և բարեկարգվիլ: Որովհետև այս ու այն կողմերը փախած կամ տարագիր եղած առաջնորդները ու միաբանները նորեն դարձան դեպի իրենց Ուխտերը, ավերվածները նորոգեցին, քանդածները շինեցին, միաբնակիցներ ժո-

ղովեցին ու փութաջան աշխատություններ սկսան այդ վանքերում: Ուսումն ու դպրությունը ծաղկեցնել: Եվ որովհետև Հայոց վանքերը Մեծին Ներսեսի և Ս. Սահակ օրերից սկսած՝ դպրություն տարածելուց և ժողովրդի հոգևոր պետքերը հոգալուց զատ՝ պաշտոն ունեին նաև տկարները խնամելու, հիվանդները դարմանելու, զտարները ժողովելու և այլն, ուստի այդ վանքերից շատերում հիմնվեցան նաև որբանոցներ, հիվանդանոցներ, հյուրանոցներ և ուրիշ կարևոր պատարաններ:

Այդ բոլոր հասարակական հաստատություններին հովանավորում էր ինքը Աբաս թագավորը՝ ոմանց նպաստելով արքայական գպնձարանից, ոմանց կալվածներ նվիրելով, ուրիշներին հասույթներ սահմանելով, և այլն, և այլն:

Այդպիսով Աբաս թագավորի օրով ոչ միայն եղած վանքերը բարեկարգվեցան, այլև նորերը հիմնվեցան և ծաղկեցին. ինչպես, օրինակ՝ Արշարունյաց գավառի «Կամրջաձորի վանքը», որ 300-ից ավելի միաբաններ ունեւր: Նույն գավառի «Կապուտաքար վանքը», որ հայտնի էր յուր առաջադեմ վանականներով: Երրակ գավառի «Հոռմոսի վանքը», որ նշանավոր եղավ յուր հյուրանոցով, ուր կարոտները ոչ միայն կերակուր, այլև հանդերձներ էին ստանում: Նույն գավառի «Դպրեվանքը», որ անշուշտ հայկական դպրությունը գերազանցապես ծաղկեցնելու համար նույն անունն ստացավ: Գերջան գավառի «Նլաձորի վանքը», որ Սիրոն անունով մի ճգնավոր շինեց, որով ապացուցում էր թե՛ երկրի մեջ տիրող խաղաղության շնորհիվ, որ աստիճան էր հոգեկան գործերով պարապելու եռանդը զարգացնել: Այդպիսի ոգևորության արդյունք էին՝ Խարբերդ գավառի «Մովսիսավանքը», Կարևո «Հնձուց մենաստանը», Վայոց-ձորի «Յախյաց սիսավանքը», Կարևո «Հնձուց մենաստանը», Վայոց-ձորի «Յախյաց վանքը», որոնք հայտնի եղան իրենց շինարար միաբանություններով, և վերջապես, Ռշտունյաց գավառի «Նարեկա վանքը», որ հայ ազգին տվավ փիլիսոփայության և բանասերգության մեջ հայտնի վարդապետներ: Ինչպես, օրինակ՝ Անանիա Նարեկացին, որ թոնդրակեցոց հաղթահարիչը եղավ և աստվածային ողբերգակ Գրիգոր Նարեկացին, որ յուր բանաստեղծական անզուգական հանձարով՝ կարողացավ արժանապես երգել Ահավոր Հավիտենական զորությունն ու բարությունը, որի հոգեբուխ աղոթքները դարուց ի դարս մրմնջացին Հայոց բարեպաշտները...

Մերութիւնը շատ անգամ բերում է յուր հետ այնպիսի քնքուշ ցանկութիւններ, որոնք երիտասարդ զգացմունքների համար տղայական են թվում, բայց կյանքի դառնագույն փորձերից անցնող և աշխարհի ունայնութեան իսկութիւնն ըմբռնող հոգիները հասկանում ու հարգում են այն ցանկութիւնները:

Այդ էր պատճառը, որ երբ Աբաս թագավորն իմացավ, թե յուր սիրելի Սպարապետը ցանկանում է Արքայաշեն եկեղեցու Նավակատյաց տոնին երդման լուծումն առնել կաթողիկոսից, շտապեց օր առաջ ղրկել Վեհափառին յուր հրավերը, որպէսզի դրանով հաճույք պատճառե Հայրենիքի բարերարին:

Հազիվ սկսել էին Կարսում նավակատյաց տոնի պատրաստութիւնները տեսնել, և ահա մի անակնկալ դեպք Արքայի և Սպարապետի մտադրութիւնը խանգարեց:

Տայոց իշխանը լուր տվավ նրանց, թե՛ Ափխազաց Բեր թագավորը ծանր զորքով մտել է յուր նահանգը և այնտեղից էլ առաջանում է Գուգարք:

Միջանկյալ պետք է ասել, որ Ափխազաց թագավորը՝ Աբաս Արքայի գահակալութեան օրերից արդեն՝ հեռացած էր Հայաստանի սահմաններից: Որովհետև երբ նա իմացավ, թե Հայոց Հյուսիսային ու հարավային իշխանութիւնները միացել են և ընդհանուր ուժով Դվնո վրա են գալիս, ինքը, չնայելով, որ այդ ժամանակ Յլիկ-Ամրամի հետ ունեցած դաշնագրութեան զորութեամբ գրաված էր հայոց աշխարհը և դեռ սպառնում էր Գուգարքին, այսուամենայնիվ, վախենալով միացյալ զորութեան հետ ընդհարմելուց, յուր զորքերը հետզհետե Հայոց աշխարհից հանեց: Իսկ երբ Դվնո առման լուրը հասավ իրան, նա դատարկեց այդ նահանգի նույնիսկ յուր սահմանների մոտ եղող բերդերը և զորքերն առնելով՝ քաշվեց Ափխազիս:

Քայց որովհետև Հայաստանի խաղաղութիւնը, ընդհանրապես, խաղաղութիւն էր բերում նաև դրացի երկրներին, ուստի այդ հանգամանքը, շատ անգամ, ծառայում էր ի վնաս Հայոց աշխարհին: Եվ ահա թե ի՞նչ պատճառով:

Հայաստանը գտնվելով Միջին և Փոքր-Ասիայի, այլև Կովկասային երկրների մեջտեղում, հաճախ մի կողմից դեպի մյուսն արշավող ազգերի համար ծառայում էր կամ իբրև կամուրջ և կամ իբր պատնեշ: Այնպես որ՝ հարավից դեպի հյուսիս, կամ արևելքից դեպի արևմուտք անցնել ուզող աշխարհակալները կամ հակառակորդ ազգերը,

ամենից առաջ ընդհարվում էին Հայաստանցոց հետ: Եթե սրանց ընկճում էին, այն ժամանակ ազատորեն դիմում էին դեպի մտադրընկճում էին, այն ժամանակ ետ էին քաշվում և այդպիսով Հայոց դրացիները, նույնպէս ժամանակ ետ էին քաշվում և այդպիսով Հայոց դրացիները, նույնպէս Հայոց զոհարեցութեան գնով, ազատվում էին սպառնացող շարիքից: Այդպես սկսվել էր դարերից ի վեր և այդպես շարունակվում էր:

Եվ հենց այդ պատճառով, Հայաստանի խաղաղ եղած ժամանակ, նրա դրացի ազգերն էլ խաղաղութիւն էին վայելում: Բայց փոխանակ դրա համար քաջ կամ նահատակ Հայերին շնորհակալ լինելու, ընդհակառակը՝ Հայոց շնորհիվ ձեռք բերած այդ խաղաղութեան արդյունքը, որ լինում էր իրենց գործնալը, գործ էին դնում հենց բարերար դրացու դեմ:

Այդպես էլ արին Ափխազիները:

Աբաս Արքայի գահակալութեան օրով, ինչպես Աղվանները, Վրացիք, Եգիպտացիք, Խաղտիացիք, Մկրեցիք և մյուս հյուսիսային ազգերը, նույնպես և Ափխազիք՝ վայելում էին կատարյալ անդորրութիւն: Իսկ դրա հետևանքը եղել էր այն, որ նրանք ներքին բարեկարգութիւններով զբաղվելու ժամանակ գտնելով, հետզհետե զորացել էին: Տասնևհինգ տարուց ետ, Բեր թագավորը նորից հիշեց Յլիկ-Ամրամի հետ ունեցած դաշնագրութիւնը, որի զորութեամբ Հայաստանի հյուսիսային նահանգները իրան պիտի անցնեին, բայց որոնցից նա զրկվել էր այն ժամանակ՝ մասամբ անցնեին, բայց որոնցից նա զրկվել էր մասամբ Հայոց միութեանից վաճահրամ Սեպուհից հալածվելով և մասամբ Հայոց միութեանից վախենալով: Իսկ այժմ որովհետև իրան բավական զորեղ էր զգում խենալով: Իսկ այժմ որովհետև իրան բավական զորեղ էր զգում Հայոց թագավորի հետ ընդհարմելու, ուստի հիշեց հին դաշնագրութեան: Եվ չնայելով, որ Յլիկ-Ամրամն արդեն մեռած, իսկ ինքը Ափխազիսում նրան տված գավառները նորին գրաված էր, այսուամենայնիվ, ցանկացավ օգուտ քաղել եղած դաշնագրութեանից: Եվ հատուցած լինելով թե՛ կարող է ցանկացած նահանգները բռնութեամբ խլել Հայերից, մեծ զորք ժողկեց և մտավ Տայոց երկիրը:

Աբաս թագավորն այդ լուրն առնելով՝ շվարեց, որովհետև չէր կամենում պատերազմ սկսել որևէ դրացու հետ: Նա գնահատում էր խաղաղութեան արժեքը և, մանավանդ, խնայում զորքերի կյանքը, որոնց սիրում էր յուր որդիների պես: Բացի այդ, յուր աներձագն էր,

ուստի հուշս ունեն թե՛ կարող է առանց պատերազմի՝ բանավոր հոր-
դորներով համոզել և վերադարձնել նրան յուր երկիրը:

Այս պատճառով թագավորը խորհուրդ արավ Գևորգ Սպարապե-
տի հետ, և ինքնագիր նամակ գրելով Բերին, հարցրեց նրան
թե՛ ինչո՞ւ համար է գործով յուր երկիրը մտել: «Եթե մի կարևոր
պատճառ քեզ չի ստիպում իմ և քո երկրներին խաղաղությունը վեր-
դովել, ավելացնում էր թագավորը յուր նամակում, ապա ուրեմն
հիշիր որ ես քո քնուայրն եմ և քրիստոնեա դրացիդ. հետևապես իմ
բարեկամությունն ավելի շահ կարող է բերել քեզ, քան քո թշնամու-
թյունը: Մտածիր ուրեմն լրջությամբ. հեռացիր աշխարհակալ ցնորք-
ներից և գիտցիր որ այն ազգը, որ ստիպեց քեզ լուռ մնալ տասնև-
հինգ երկար տարիներ, կստիպե այժմ հավիտյան լռել, եթե չես կա-
մենալ հոժարությամբ քո երկիրը վերադառնալ»:

Նամակը թագավորը հանձնեց Գոռ իշխանին, որպեսզի սա, Ափ-
խազաց թագավորից անհաջող պատասխան առնելու դեպքում, ուշի
ուշով ծանոթանա նրա պատերազմական զորության հետ և այնպես
վերադառնա. Կարս:

Մինչև Գոռ իշխանի հասնիլն՝ Ափխազաց թագավորն հառաջա-
ցել էր դեպի Գուգարք և մտնելով նրա Արտահան գավառը, բանակ
էր դրել Կուր գետի աջ ափին, Արտահան բերդից դեպի հյուսիս:

Իշխանը հասնելով Ափխազաց բանակը, ներկայացավ թագավո-
րին:

Վերջինս էլ առաջվա նրբակազմ երիտասարդը չէր: Նա պարար-
տացել էր և մարմինը յուր բարձր հասակի համեմատ աճելով, տվել
էր նրան մի նորեղ հսկայի կերպարանք: Երիտասարդական դեմքը
փոխվել էր առնականի, աղու աչքերը դարձել խստահայաց, իսկ
քնքուշ, միշտ ժպտացող երեսը՝ ծածկվել հարուստ ընչացքով ու
մորուքով, որոնք նրան դարձնում էին խիստ խոշորագեղ:

Բերը Գոռ իշխանին ընդունեց իր վրանում, բայց կարի սառնու-
թյամբ, և առնելով նրանից Հայոց թագավորի նամակը, տվավ յուր
դպրապետին՝ հրամայելով նրան կարգալ ի լուր Ափխազաց իշխան-
ների:

Նամակի ընթերցանության ժամանակ, նա դեմքի վրա խաղաց-
նում էր արհամարհական ժպիտ, իսկ երեսմն էլ հոնքերը պոստելով՝
պատրաստվում էր կարծես շանթ ու կրակ թափելու:

Երբ դպրապետը հասավ վերջաբանին, ուր Աբասն ասում էր՝
«Հայերը կստիպեն քեզ հավիտյան լռելու, եթե չես կամենալ հոժա-
րությամբ քո երկիրը վերադառնալ», Բերը զայրույթից կատաղեցի՝

— Գնա՛ և ասա՛ քո թագավորին, — որոտաց դեպի Գոռը, — որ
ես կարևոր չեմ համարում բացատրել նրան, թե ի՞նչ պատճառով եմ
յուր երկիրը մտել: Այսքանը միայն կասեմ, որ ես լսել եմ թե՛ նա
յուր ու հոյակապ եկեղեցի է կառուցել Կարսում և պատրաստվում է
նրա օժման նավակատիքը կատարել: Ասա՛ որ ես եկել եմ այդ եկե-
ղեցին Վրաց ծեսով օծել տալու և մինչև որ ես շմանեմ Կարս, նա չպի-
տի համարձակի որևէ հանդես կատարել...

— Շատ բարի, Մեծագոր թագավոր, մենք ուրեմն կընդառաջենք
քեզ ավելի պատվով մեր մայրաքաղաքը տանելու համար, — պա-
սխալանեց Գոռը հեզնությամբ և դուրս գալով թագավորի վրանից,
ժողովեց իսկույն յուր մարդիկը և վերադարձավ Վանանդ:

Ներկայանալով Արքային՝ նա հաղորդեց նրան Ափխազաց թա-
գավորի պատասխանը, ընդ նմին և պատմելով յուր անաքելության
մանրամասնությունները:

Երբ թագավորը տեղեկացավ, նաև, Գոռ իշխանի տված պատաս-
խանի մասին, ուրախությամբ բացականչեց.

— Կեցցե՛ս իմ քաջ, դու պատասխանել ես նրան այնպես, ինչ-
պես որ վայել է Հայոց արքայի պատգամավորին և քննչ Սպարա-
պետի որդուն: Մենք ուրեմն կդիմավորենք այդ զոռոզ թագավորին,
և եթե Աստված հաջողե, կսովորեցնենք նրան Հայոց եկեղեցին
վրաց ծեսով օծելու եղանակը:

Այնուհետև թագավորը հայտնեց Սպարապետին յուր կամքը, որ
էր ճանապարհվել շուտով դեպի Գուգարք և թույլ չտալ Բերին առա-
ջանալ մինչև Վանանդ:

Մարզպետունի իշխանը, որ մինչ որդու վերադարձն արդեն կազ-
մել ու պատրաստել էր զորքը, երբ իմացավ Գոռից, որ Ափխազաց
հետ միացած են նաև մի քանի Կովկասյան ցեղեր, սուրճանդակ
ուղարկեց Սյունյաց իշխաններին՝ շտապելիքներից զորքով դեպի Գու-
գարք: Իսկ ինքը յուր բանակը շորս նորավոր մասի բաժանելով՝ առա-
ջինը հանձնեց Աշոտ Արքայորդուն, որ արդեն շափահաս երիտասարդ
էր և ռազմական կրթություն ստացել էր իրենից, երկրորդը հանձնեց
էր և ռազմական կրթություն ստացել էր իրենից, երկրորդը հանձնեց
Գոռին. երրորդը՝ Վահրամ Սեպուհին, որ դեռ չէր դաջարել ծերունի
Գոռին.

Սպարապետի համհարզը լինելուց, թեպետ տարիքով պակաս չէր նրանից, իսկ շորրորդին առաջնորդ եղավ ինքը:

Աբաս թագավորը չկամենալով միայնակ թողնել Սպարապետին ինքը ևս միացավ նրա հետ՝ յուր Ոստանիկ գորախմբով:

Սակայն Ափխազաց թագավորը, շնայելով յուր սպառնական պատասխանին և ունեցած զորութեանը, մի քայլ անգամ չէր առաջացել դեպի հարավ:

Նա դեռ բանակված էր Արտահանում: Եվ որովհետև իմացել էր, որ Հայոց զորքերը ժողովվում են Վանանդ, ուստի չէր վստահանում նույնիսկ Կուրն անցնել, որպեսզի հանկարծ ընդդիմութեան չհանդիպի: Նա սպասում էր դեռ տեսնել հակառակորդին, ծանոթանալ նրա զորութեան հետ և այնուհետև միայն յուր զորքերի շարժման եղանակը որոշել:

Մի քանի օրից հետո Հայոց բանակը մտավ Արտահան և սկսավ առաջանալ դեպի հյուսիս և հասնելով Ափխազաց գնդերին, բանակ դրավ նրանց հանդեպ, Կուր գետի ձախ ափին:

Գևորգ Սպարապետը թեպետ ծեր էր և Արքունիքում վարած խաղաղ կյանքի օրերում՝ զգում էր իրան ուժազուրկ, սակայն թշնամի Ափխազների բանակը տեսնելուն պես, կարծես նորեն երիտասարդացավ, նոր ոգի ու եռանդ ստացավ: Մի քանի ժամ հանգիստ առնելուց և զորքին էլ հանգիստ տալուց հետո, նա աշտանակեց յուր նըժույզը և ոտի հանելով զորքը, սկսավ նրա կազմվածք կարգավորել: Որովհետև կասկածում էր թե գուցե Ափխազցիք անակնկալ հարձակում անեն իրանց վրա, հուսալով թե այդպիսով կշփոթեն Հայոց հոգնած բանակը:

Այն մարզը, որ վերջին ժամանակները՝ միայն երդումից ազատվելու և Գառնո մեջ թաղվելու վրա էր մտածում, հանկարծ մոռացավ ամեն բան, երբ հայրենիքի տոհմական թշմանու բանակը տեսավ: Նրան թվում էր թե՛ մահամեղական հագարացիներից այվելի գարշելի են քրիստոնյա դրացիները, որոնք ազահութեան և անարգ շահասիրութեան պատճառով՝ չէին խղճահարվում խաղաղակցաց մի ժողովրդի, կրոնակից մի դրացու անդորրութունը խանգարել, որոնք գալիս էին ավեր ու ապականութուն սփռելու մի ազգի մեջ, որ յուր բյուրավոր նահատակների արյամբ գնել էր Արևելյան եկեղեցու փրկութունը և որի որդվոց անձնվիրութեանն էին պարտական դրանք իրանց երկրների խաղաղութունը:

Վրեժխնդրութեան ոգին ծնունդ առավ այդ ծերունու մեջ և նա ինքն իրեն երդվեց. «Կա՛մ մեռնել այդտեղ, կա՛մ վերջնականապես շախչախել այս հինավուրց թշնամուն...»:

Եվ նա իզուր չէր այդ երդումը երդվում. նա զգում էր այդ վայրկենին, որ նա այժմ էլ կարող է այնպես սուր շարժել, ինչպես առաջ, կամ նիզակով շամփրել նույնքան շեշտակի, որքան և յուր երեսնամյա հասակում: Եվ իրավ, այն միջոցին, որ նա կրակոտ նժույգի վրա նստած արշավում էր աջ ու ձախ և հրամաններ տալիս զորքին, նա կայտառ էր և աշխուժոտ, ինչպես մի երիտասարդ: Սպիտակ մազերն ու աիզարդ մորուքը ոչ միայն չէին նվազեցնում Սպարապետական արժանիքը, այլև կրկնապատկում էին, տալով նրա դեմքին մի առանձին վեհություն, իսկ գեներալ զարդին՝ ասպետական շուք: Մի առանձին վեհություն, իսկ գեներալ զարդյալ որոտում էր նրա հրաման էր տալիս զորքին, նրա ձայնը դարձյալ որոտում էր ինչպես տասնյակ տարիներ առաջ, իսկ զորականն այդ ձայնին հնազանդվում էր կուրորեն, որովհետև նա ոչ թե սիրում, այլ պաշտում էր յուր հինավուրց զորապետին:

Առաջին օրը ևեթ Սպարապետն ու զորավարները ժողովեցան թագավորի մոտ խորհուրդ անելու, թե ե՞րբ և ի՞նչ եղանակով սկսեն պատերազմը:

Մարզպետունի իշխանը, իբրև ամենից փորձառուն, խորհուրդ տվավ հարձակում անել հենց այդ միևնույն գիշերը, կամ գոնե, լուսաբացին:

— Այդ կարևոր է նրա համար, — ասում էր իշխանը, — որ Ափխազցիք հուսալով թե մենք դեռ հոգնած ենք, և, հետևապես, խույս պիտի տանք ընդհարվելուց, անպատրաստ և անկարող կլինեն մեզ դիմադրելու:

— Այդ միջոցը, գիտեմ, ամենահարմարն է թե թշնամուն շփոթելու և թե քիչ կորուստով հաղթութուն ձեռք բերելու, — խոսեց թագավորը. — բայց ինչպե՞ս կարող ենք մեր հոգնած բանակը Կուր գետից անցկացնել, քանի որ դրա համար պատրաստութուն չունինք:

— Այստեղ Կուր գետը խորութուն չունի, — պատասխանեց Մարզպետունին, — որովհետև սա առաջին վտակն է, որ իջնում է Կարսա լեռներից: Այրուձին հեշտութեամբ կարող է անցնել, իսկ հետևակները ափից միայն պիտի օգնեն:

— Ո՞վ պիտի առաջնորդե այրուձին, — հարցրեց թագավորը:

— Ես և Վահրամ սեպուհը, իսկ Արքայորդին և Գոռը կգործեն Արքայի հրամանատարութեան ներքո, — պատասխանեց Սպարապետը:

Թագավորը հարգելով իշխանի առաջարկութիւնը, համաձայնեց նրա հետ, միայն պայմանով, որ հարձակումն անեն ո՛չ թե գիշերը, այլ լուսաբացին, որպեսզի հետևակների աշխատութիւնը ևս, որ նետաձգութիւն պիտի լիներ, օգուտ բերն հեծյալներին:

Առավոտյան պահուն, երբ արուսյակը նոր էր բարձրանում երկնակամարի վրա, իսկ լուսո ելքը դեռ որոշ չէր երևում, Հայոց բանակը ոչ միայն ոտքի վրա էր, այլ պատրաստվել էր հարձակումն սկսելու:

Արքայորդին ու Գոռը իրենց հատուկ զնդերը կանգնեցրել էին կրք գետի ուղղութեամբ՝ բանակատեղից մի ասպարեզ հեռու, այնպէս որ գտնվում էին Ափխազցիների հանդեպ և այդ կողմից էլ սպասում էին Ապարապետի կողմից արվելիք նշանին:

Իսկ Գևորգ Մարզպետունին վերցնելով յուր հետ հեծելազորը, անցել էր Կուրի հանդիպակաց ափը: Եվ որպեսզի յուր անցքը Ափխազցիներէջ չնշմարվի, նա հեռացել էր բանակից մի քանի փարսախ և շրջան անելով՝ գետն անցել:

Երբ Արևելքն սկսավ շառագունել, Սպարապետը հրամայեց զորքին՝ արագացնել յուր ընթացքը:

Այդ ժամանակ Ափխազաց բանակում հանգստութիւն էր տիրում: Թագավորն ու իշխանները դեռ քնած էին, իսկ զորքի մեծ մասը վրաններում փակված: Երբ լույսը բացվեցավ այնքան, որ կարելի էր գետի մյուս ափը նշմարել, պահակները տեսան, որ հայոց զնդերը շարեշար կանգնած են իրանց հանդեպ: Այս մասին նրանք տեղեկացրին զնդապետներին, որից և իսկույն խլրտում ընկավ Ափխազցիների մեջ: Վերջիններս, արդարև, մտադիր էին այդ օրն ևնթ իրենց հարձակումն սկսել. բայց այդքան վաղ կոպելու վրա նրանք չէին մտածել: Զորապետը երկյուղ կրելով դարանակալ հարձակումից, հրամայեց զորքին զենքի դիմել իսկույն:

Բայց նրանք դեռ այդ պատրաստութեան մեջ էին, երբ Հայոց հեծելազորը, ինչպես հանկարծահաս մի փոթորիկ, որոտածայն աղաղակով ընկավ նրանց վրա:

Ափխազցիք շփոթվելով դուրս թափվեցան վրաններից, խառնըվեցան իրար և աշխատում էին ճակատ կազմել. բայց իզուր: Երան-

ցից շատերը դեռ անգնն էին, ոմանք կիսամերկ և քշերը միայն գիցելով, ըստ որում հայերը հարվածում էին սաստկութեամբ՝ թուլցրվում, որ նրանք միանան իրա հետ: Վրա հասնող իշխանների և մարտիկների զորապետների ձայներն ու խրատույսը ոգի տվին մի փոքր շփոթված զորականին և նրանք կարգի գալով՝ ճակատ կազմեցին: Հետզհետե հասան և նոր զինված խմբեր, որոնք միացան առաջիններին և սկսան քաջաբար դիմադրել հայերին: Այսուամենայնիվ, վերջինների թափն այնքան զորավոր էր, որ Ափխազցիք, չնայելով, որ կոպելում էին հերոսաբար, բանակատեղը պաշտպանել չկարողացան: Հայերը նրանց դուրս քշեցին պատնեշներից և կոխելով բորբոքեցին բաց դաշտի վրա:

Այդ ժամանակ ահա երևաց Բեր թագավորը շրջապատված հրակայակերպ թիկնապահներով և սկսավ խրատույս կարգալ յուր զորքի կանին: Վերջինս թեպետ բավական վերջոտնել էր, սակայն ոգի առավ թագավորի ձայնից և սկսավ նոր ուժով խիզախել թշնամու դեմ:

Բայց որովհետև հայերը մղել էին նրանց դեպի Կուրի ափը, որպեսզի իրանց նետածիգներին մոտեցնեն, ուստի հենց այդ վայրկենին էլ հայ հետևակները սկսան իրենց նետերը տեղալ և այն այնպես սաստիկ, որ Ափխազցիք մի վայրկյան մնացին շվարած: Նրանք պետ սաստիկ, որ Ափխազցիք մի վայրկյան մնացին շվարած: Նրանք չգիտեին հեծելազորի՝ հետ կողեն, թե՛ նետածիգների դեմ պաշտպանվեն, որոնք ժամանակ չէին տալիս իրանց, մինչև անգամ, վահանափակ կազմելու:

Վերջապես, չնայելով իրանց հերոսական դիմադրութեան, Ափխազցիք տեսան որ շփոթի կարողանան ետ մղել հայերին, և մահավանդ թե՛ երկար դիմադրելու երկու կողմի հարձակման, ուստի ձգեցին ճակատը և սկսան փախչել: Ոչ թագավորի հրամանները և ոչ զորապետի խրատույսը այլևս չկարացին ետ դարձնել զորականին, որին հալածում էր թշնամու բերած սարսափը:

Հայերն աղաղակելով ընկան նրանց հետևից: Այդ տեսնելով մյուս ափի հետևակները, խուժեցին դեպի գետի ծանծաղուտը, որի շուրջ նվազ էր, և հանդիպակաց ափը ելնելով սկսան իրանք ևս հալածել փախչողներին:

Թշնամուն բավական հեռու քշելուց և նրա զնդերը ցրտուցան անուշուց հետո՝ հայերը վերադարձան, ժողովելով Ափխազցիների կապուտն ու կողապուտը և հաղթանակով իրենց բանակը մտան:

գողելով ու խրախուսելով՝ իրանք էլ կովի դաշտում պտրում էին հակառակորդները:

Բայց ուժգին ընդհարումը մեծ կոտորած պիտի աներ և հաղթությունը երկար անորոշ պիտի մնար, եթե Հայոց Սպարապետը՝ յուր զորքի ճակատագիրը որոշելու համար, հին պարթևական հնարագիտությունների շղիմեր: Նա հրամայեց Գոռին և Արքայորդուն փախուստ տալ նրանց նետածիզ գնդերով և հրապուրել ափսազցիներին իրենց հետևելու:

Գոռն ու Արքայորդին հնչեցնել տվին փախուստի պայմանական փողը և հայոց նետածիզ գնդերն սկսան արագություն փախչել:

Ափսազաց հեծելազորը հաղթական աղաղակով ընկավ նրանց ետևից և բուն բանակից բաժանվելով՝ սկսավ հալածել փախչող Հայերին:

Այն ժամանակ կովող Հայերն ընկան մնացորդ ափսազցիներին վրա և ուժգին թափով ետ մղեցին նրանց դեպի Կուրի ափը:

Իսկ փախչող հայ գնդերը երբ տեսան, թե հետամուտներին բաժանել են բանակից և բավական հեռացել, ետ դարձան մի ակնթաթթում և սկսան նետերի տարափ տեղալ նրանց վրա:

Այս հնարը, որին վաղուց վարժված էին Հայերը, շվարեցրին Ափսազցիներին: Նրանք տեսան, որ շարաշար խաբվել են: Եվ որովհետև ոչ նետերի դեմ կարող էին գնալ և ոչ էլ նորեն իրենց բանակը դառնալ, ըստ որում հայերը փակել էին ճանապարհը, այդ պատճառով ազատություն միակ ելքը փախուստի մեջ գտան:

Միևնույն ձևով սկսան վերջոտնել նաև գետափում կովողները, կամենալով իրենց ուժերը ժողովել մյուս ափի վրա: Այդ պատճառով նրանք ճակատը ձգելով գունդագունդ դեպի գետը խուժեցին: Բայց Հայերը նրանց միջոց չտվին փախչելու:

Շարունակելով իրանց ջարդը, նրանք հետամուտ եղան Ափսազցիներին՝ նույնիսկ մինչև գետի ալիքները և սրից ազատվածներին սկզբանապես խեղդել ջրերի մեջ: Գետափը դիակներով ծածկվեցավ, իսկ Կուրի ջուրը արյան գույն առավ:

Բեր թագավորը, որ դեռ մի խումբ քաջերի գլուխ անցած կովում էր կատաղություն, տեսնելով յուր զորքի տկարանալն ու վերջոտնելը, ինքը ևս որոշեց փախուստ տալ ճակատից, որովհետև համառուն այլևս անօգուտ էր. բայց նրան շրջապատեց Վահրամ սեպուհի գունդը:

Տեսնելով սպառնացող վտանգը, Բերը մոնչաց ինչպես առյուծ և ահագին սուրը տատանելով՝ սկսավ հարվածել աջ ու ձախ և ճանապարհ բանալ յուր համար: Նրան հետևեցին յուր հուժկու թիկնապահները: Բայց շրջապատողները Վանանդացիք էին, հակալակերպ ու կատաղի, իսկ նրանց հրամայողը՝ Վահրամ սեպուհը, այդ պատճառով Բերը հատաչել շվարողացավ:

Սկսավ կատաղի դիմամարտ: Արեքը փայլում և հարվածում էին,

նիզակները ճոճում ու շամփրում. ընկած քաջերին հաջորդում էին քաջագույնները. և սակայն Ափսազաց թագավորը դեռ կանգուն էր իբրև քարածայու: Փոքր մի ևս և նա պիտի պատուեր վանանդացիներին շղթան... Բայց հենց այդ միջոցին որոտընդուստ թափով վրա իջավ Վահրամ Սեպուհի լախտը և հսկա թագավորին ամենհի ձիու վրայից գլորեց գետին:

Բերը նորից վեր թռավ, փորձ փորձեց յուր նժույզն աշտանակել, բայց շրջապատող քաջերը բռնեցին նրան, կապտեցին ահավոր սուրբ և քաշ արին իրան դեպի վրանափակը: Նրա բախտին հանդիպեցին նաև նրա թիկնապահները:

Թագավորի գերվիլն իբրև շանթ հարվածեց մնացորդ ափսազցիներին: Առանց այլև հապաղելու կամ դիմադրել փորձելու, ձգեցին նրանք կովի ճակատը և ցրվեցան աջ ու ձախ, աշխատելով մի վայրկյան առաջ ազատել իրանց կյանքը վրեժխնդիր թշնամու սրից:

Այսուամենայնիվ հայերը հալածեցին փախչողներին և նրանցից շատերին անխնա կոտորեցին, ըստ որում հավատում էին թե՛ որքան քիչ լինի թշնամիների թիվը, այնքան ավելի հանգիստ կլինի Հայրենիքը. ապա վերադառնալով ճակատի տեղը, նրանք ժողովեցին ընկածների կողոպուտը և ուրախ սրտով դեպի բանակատեղը դարձան:

Թ

ՎԵՐՋԻՆ ԹՇՆԱՄՈՒ ՎԱՆԾԱՆԸ

Հետևյալ առավոտ թագավորը զորահանդես արավ իմանալու համար թե՛ ի՞նչ գնով է ձեռք բերել յուր մեծ հաղթությունը, որի պսակն էր թշնամի թագավորի ձերբակալումը: Եվ նա տխրություն մտնելով, որ մի քանի ժամվա համառ ու կատաղի ընդհարումը կորզել է իրանից մոտ հինգ հարյուր զինվոր:

Եվ թեպետ թշնամու կորուստը քառապատիկ ավելի էր, բայց նա դրանով չմխիթարվեցավ, որովհետև ուրիշի զյանը չէր կարող յուր վնասը ծածկել:

Նա հրամայեց բերել յուր առաջ Ափսազաց թագավորին, որի պահպանության հսկում էին վանանդացիները:

Արքայական վրանի շուրջը գտնվող ընդարձակ դաշտի վրա՝ շարեշար կանգնած էին Հայոց զորքերը, որոնց թիվը հասնում էր մի քանի հազարի: Վրանի աջ կողմը բռնել էին Դրանիկները, իսկ ձախը՝ Ազատաց գունդը: Դրանց հետևում էին Սեպուհ կոչվածները, ապա՝ Արարատյան, Բառենյան, Միսական, Ուտիացի, Տայեցի և այլ ուրև-Արարատյան, հետևակները՝ առաջին, իսկ հեծյալները՝ վերջին շարքերում. բոլորն էլ սպառազինված: Դրանցից ամեն մեկի առաջ կանգնած էր յուր գնդապետը զրահագզեստ և տոնական զին ու զարդով:

Արքային, որ կանգնած էր վրանի առաջ, շրջապատել էին Սպարապետը, Արքայորդին, Վահրամ Սեպուհը, Սյունյաց իշխանները և Ոստանիկ թիկնապահները: Դրանք բոլորն սպասում էին գերի թագավորին, որի հետ պիտի խոսեր արքան:

Եվ ահա բանակի վերջում երևաց Գոռ իշխանը, որ նծույզի վրա նստած և սուսերամերկ առաջնորդում էր շղթայակապ թագավորին, նրա հետ էին նաև յուր իշխանները, իսկ դրանց բոլորին շրջապատել էին նիզակավոր Վանանդացիք:

Գերի թագավորին անցկացրին զորքերի երկար շարքերից և բերին կանգնեցրին Արքայի առաջ:

— Ողջո՛ւյն քեզ, Ափխազաց դուցազն,— խոսեց Արասը խաղաղ ձայնով:

— Ողջո՛ւյն, քեռայր,— պատասխանեց Բերը, հպարտ նայվածքով:

— Քեռա՞յր... մի՞թե այդ անունն ես տալիս ինձ,— հարցրեց թագավորը:

— Այո՛:

— Բայց քեզ հետ խոսում է քեզ հաղթող թագավորը...

— Նա իմ ժառանգության հափշտակին է, և ուրիշ ոչինչ,— ընդհատեց Բերը հանդգնորեն:

— Կարծում էի թե՛ քո մեջ կգտնեմ մի ընկճված հոգի և զղջացող սիրտ,— նկատեց թագավորը ծանրությամբ.— կարծում էի թե՛ պիտի խոնարհիս և ներում խնդրես այն շարյաց համար, որ հասուցիր ինձ և այն վնասուն, որ պատճառեցիր թե՛ քո բանակին և թե՛ իմ զորքին, անիրավաբար և անխղճորեն կոտորել տալով հազարավոր հոգիք, որոնցից մինի՛ գեթ մի անդամը՝ դու ստեղծելու կարողություն չունիս... բայց դու տակավին անզեղջ ես և անդարձ և խոսում ես ինձ հետ նույն հանդուգն լեզվով, որով խոսել էիր իմ պատգամավորի հետ: Արդյոք ձանձրացե՞լ ես կյանքից և մա՞հ ես պտրում, թե՞ ում հետ խոսիլդ ես անգիտանում:

— Կյանքից չէր կարող ձանձրանալ Ափխազիո թագավորը, որ իշխում էր ընդարձակ երկրների վրա, որ ուներ հարստություն, փառավոր ապարանքներ և գեղանի հարճեր... այդ պիտի գիտենա իմ քեռայրը: Իսկ թե ո՞ւմ հետ եմ խոսում, այդ էլ չեմ անգիտանում: Դու Հայոց Արքան ես, այո՛, և հաղթել ես Ափխազներին ու գերել նրանց քաջ թագավորին: Այդ մեծ փառք է քեզ համար, խոստովանում եմ, բայց ես այդ փառքը չեմ կրկնապատկիլ՝ քո առաջ խոնարհելով և ներումն հայցելով: Շղթաները թող իմ ոտքերը կապեն, բայց իմ սեզ հոգին նվաճել չեն կարող: Ես քո թշնամիդ էլ կմրնամ. մի կարծիր թե անհաջողությունը կստիպե ինձ երբևիցե իմ գլուխը խոնարհելու:

— Եթե այդպես է, ես ուրեմն կվարվեմ քեզ հետ ինչպես իմ թըշնամու և ոչ աներձագի հետ. հպարտ եղիր այսուհետև, որքան կարող

ես, բայց գիտցիր որ, այդ հպարտությունը չի պակասեցնիլ քո շղթաներից և ոչ մի օղակ և ոչ էլ իմ հարգանքը կավելացնե դեպի քեզ՝ իբրև դեպի ազատասեր մի թագավոր. ըստ որում ազատ հոգին չի բռնանալ ընկերոջ ազատության վրա: Բայց դու ոչ միայն այդ ձրգտումն ունեցար, ոչ միայն իմ զավանները հափշտակեցիր և իմ ժողովրդի ազատությունը բռնաբարեցիր, այլև սպառնացիր՝ զալ և Հայոց եկեղեցին վրաց ծեսով օծել... Դու, ուրեմն ոչ թե ազատասեր թագավոր, այլ մի բռնավոր ես, և որ շարագույնն է՝ իմ գահի թշնամին: Իսկ աստված որովհետև հակառակ է բռնավորներին և կործանում է նրանց, ուստի քեզ էլ ահա մատնել է իմ ձեռքը: Ես կարող էի խնայել քեզ իբրև սոսկ բռնավորի. բայց իրավունք չունիմ խնայելու՝ իբրև իմ հայրենիքի թշնամուն:

Այս ասելով՝ նա դիմեց Գոռին և հարեց.
— Դու խոսուցանել էիր, իշխան, առաջնորդել Բեր թագավորին մինչև մեր արքայանիստը: Կատարիր ուրեմն խոստումդ, և թող այդ քաջը սովորեցնե մեզ այնտեղ՝ թե ինչպես պետք է Հայոց եկեղեցին վրաց ծեսով օծել:

Այս ասելով թագավորը դարձավ վրանը, առանց այլևս Բերի երեսին նայելու. իսկ Վանանդացիները վերադարձրին գերիներին դեպի իրենց կայանը:

Մի քանի օրից հետո Արքայանիստ Կարսը տոնական կերպարանք առավ: Նրա բազմաթիվ շինությունները, իշխանական ապարանքները, սարավույթները և մինչև անգամ բուրգերն ու մարտկոցները զարդարվել էին գույնզգույն զորագերով, վառերով ու դրոշներով. Քաղաքի դռներից սկսած մինչև Արքայական ապարանքը՝ մի քանի տեղ կանգնեցրել էին հաղթական կամարներ՝ դալար ոստերից հյուսված և ծաղիկներով ու նշաններով զարդարված: Փողոցների մեջ և հրապարակների շուրջը պատրաստել էին խարույկներ՝ գիշերային լուսավառության համար: Իսկ անցուդարձի ճանապարհները լցվել էին ժողովրդով, շարժումը մեծացել էր և շշուկն ու ժխորը տիրել ամեն տեղ: Տանիքների պատշգամների և դեպի փողոցները բացվող պատուհանների վրա խոնվել էին կանայք ու աղջկերք, որոնք անհամբերությամբ նայում էին դեպի հեռավոր շրջակաները:

Դրանք բոլորն էլ պատրաստվել էին մի փառավոր և հայ մարդու սրտին ուրախություն բերող դեպքի հանդիսատես լինելու:— Դա Արաս Արքայի և յուր քաջերի զորաց հաղթական վերադարձն էր:

Կարսի ժողովրդյան մեծագույն մասը քաղաքից ելնելով՝ գունդագունդ դիմում էր դեպի Արքունական պողոտան՝ ժամ առաջ ողջունելու հաղթողների վերադարձը: Շատերն էլ խմբվել էին քաղաքից դուրս գտնվող պատնեշների շուրջը և կամ բարձրացել հանդիպակաց բլուրների վրա՝ անցնող զորահանդեսը ավելի լավ դիտելու համար:

Հայոց հաղթութեան և Ափխազաց թագավորի ու նրա իշխանների գերվելու լուրը հասել էր քաղաք երկու օր առաջ և ամենքին լցրել ուրախութեամբ, ամենքի մեջ վառել հետաքրքրություն՝ մի վայրկյան առաջ տեսնելու այն ամբարտապան թագավորին, որ սպառնացել էր՝ մտնել Կարս և Արքայաշեն եկեղեցին վրաց ծեռով օծել:

Այժմ ահա նա գալիս էր: Պետք էր, ուրեմն, տեսնել թե ի՞նչ եղանակով է նա մտնում քաղաք. արդյո՞ք իբր թագավոր, թե՞ իբրև գերի... Պետք էր տեսնել թե՞ ի՞նչ պատկեր ունի նա, ի՞նչ հասակ, ի՞նչ դեմք, ի՞նչ հայացք... Չէ՞ որ այս ամենը ժողովրդի հետաքրքրությունը գրգռող բաներ էին:

Եվ ահա, վերջապես, լավեցան գալարափողերի ձայները և երևաց հառաջապահ գնդերի դրոշակը: Ժողովուրդը, կարծես, մի աներևույթ զորությունից մղված՝ միահամուռ կերպով հորդան տվավ առաջ և ուրախության աղաղակներով օդը թնդացրեց: Հեռագհետ երևացին և հետևակ խմբերը, ապա և հեծելազորը, որոնք տակավ առ տակավ հառաջանալով՝ Կարսի արևելյան դաշտահովիտը լցրին բազմամբռի մարդկությունը:

Քաղաքի սահմանին մոտեցնելուց ժողովուրդն արգեն զորախմբերը շրջապատեց, չկամենալով, կարծես, ճանապարհ տալ նրան: Երբ հառաջապահ գնդերն անցան և երևաց Արքունական դրոշակը, կեցցեների որոտընդոստ աղաղակն օդը թնդացրեց: Մի փոքր հետո երևաց և ինքը թագավորը, սեզ և վեհաշուք, հագած ոսկեփայլ զրահ՝ նեռ և ծածկված նույնպիսի սաղավարտով, որի ձյունաթուշր ցցունքը ծածանում էր աջ ու ձախ և հովանավորում ոսկեծուլլ արծվին, որ զարդարում էր նրա ճակատը: Նա նստած էր ոսկեսար նծուլգի վրա և շրջապատված ազատախումբ թիկնապահներով, որոնց զրահներն ու ասպազներ փայլվում էին արևի առաջ: Մոտենալով աջ ու ձախ ծովացած և հետզհետե աճող ժողովրդին, որ որոտաձայն կեցցեներով յուր գալուստն էր ողջունում, նա քաղցրահայաց ու փրաժպիտ պատասխանում էր նրանց՝ գլխի շարժումով:

Թագավորից հետո գալիս էին Վանանդացի հետևակները, որոնք իրենց հետ բերում էին Բեր թագավորին և նրա իշխաններին, բոլորին էլ հետիոտն և շղթայակապ:

Ժողովուրդը նրանց տեսնելով ցնծութեան աղաղակ բարձրացրեց. իսկ ավելի եռանդոտներն սկսան ծաղրական բացականչություններ անել: Սակայն Սպարապետը, որ հետևում էր Վանանդացիներին, ձեռքի շարժումով սաստեց ժողովրդին և անախորժ բացականչությունները լռեցին:

Երբ թագավորը ներս մտավ քաղաքի դռնով՝ հայ հոգևորականությունը դիմավորեց նրան եկեղեցական թափառով և առաջնորդեց մինչև Մայր եկեղեցին: Իսկ գործերը հետզհետե ներս գալով՝ լցրին քաղաքի փողոցներն ու հրապարակները, հանդիպելով ամեն տեղ սրտագին ընդունելության, որ տղամարզիկ արտահասցրում էին

բարձրագույն կեցցեներով և ցնծութեան աղաղակներով, իսկ կանայք՝ տների բարձունքից ծաղիկներ, կանաչ ոստեր ցրվելով:

Գուրգենդուխտ թագուհին սպասում էր թագավորին Մայր եկեղեցում: Նրան շրջապատել էին պալատական տիկնայք ու իշխանուհիները: Այդտեղ ամենքին սիրտն էլ ուրախ և երեսները ժպտում էր: Տխուր էր միայն թագուհին, որովհետև տեղի ունեցող հանդեսը, Հայ ժողովրդի ոգևորությունը և դրսից լավող ցնծութեան աղաղակները յար հայքենի երկրին, յուր հարազատ եղբորը հասած դժբախտության համար էր լինում: Ինչպե՞ս կարող էր նա այդ բոլորին ուրախանալ, քանի որ գիտեր թե յուր հայքենիքում ժողովուրդը սգում է:

Այսուամենայնիվ, իբրև Հայոց գահի թագուհի, նա պարտավոր էր ծածկել յուր տխրությունը, երևալ ժողովրդին... և եթե շուրախանար իսկ, չպիտի խանգարեր ուրիշների ուրախությունը: Եվ այդ ամենից ծանր դրությունն էր: Դշխայական պարտավորությունը բռնանում էր նրա բնական զգացմունքների վրա, քաղաքին հրամայում էր լեռը՝ մոռանալ եղբոր դժբախտությունը և հրճվել ամուսնու և թագավորի տարած հաղթանակով... Եվ միայն կնոջ սիրտը, որին բնությունն ավելի ճկունություն էր տվել, կարող էր տանել այդպիսի վիշտը՝ կամ ծածկել նրան ժպտի շողերով...

Երբ թագավորն Սպարապետի, արքայազն գրանիկների և հետևվոր իշխանների հետ մտավ եկեղեցի և հոգևորականաց դասը գոհարանական մաղթանք կատարեց, թագուհին մտեցավ Արքային և շնորհավորեց նրան Հայոց բանակի հաղթությունը:

Թագավորը, որ խանդակաթ էք գեպի թագուհին, կարողաց նրա աչքերի մեջ հայտնի վշտից առաջացած տխրությունը և ասաց.

— Վկա է աստված և այս սուրը Եկեղեցին, որ Հայոց բանակը արդարություն է գործել: Բեր եղբայրդ սպանում էր իմ գահին և Հայրենիքի ազատության. իսկ Հայոց քաջերը պաշտպանեցին այդ գանձերը, որովհետև իրանք ձեռք են բերել նրանց թանկ զոհարություն զնով:

— Ծա՛, որ սպառնում էր քո գահին ու Հայրենիքին, չի կարող իմ եղբայրը լինել, — ասաց թագուհին հանդիսաբար:

— Եվ եթե Աստված շարաշար պատժե նրան, դու չպիտի տրխրես, — հարեց թագավորը, — որովհետև նա արդարություն է հատուցանում:

Այդ խոսքերը դող հանեցին թագուհու սիրտը. նա զգաց որ մի ինչ-որ նոր դժբախտության պիտի հասնե եղբորը, սակայն շրջապատող պալատականների, իշխանների և իշխանուհիների ներկայությունով չկարողացավ հարցնել ոչինչ:

Բայց երբ կարգապետից իմացավ, որ թագավորն իր հետևորդներով ս. Առաքելոց եկեղեցին պիտի գնա, իսկ նրանք վերադառնան պալատ, կանչեց յուր մոտ Գոհար իշխանուհուն և շնչալով ասաց նրան.

Քարագույնը... Բայց աստված որ քաղցր աչքով է նայում մեզ վրա, ահա մատնել է նրան մեր ձեռքը. եթե մենք այժմ չկուրացնենք նրան, հետո նա ինքը մեզ կկուրացնե, նորեն մեր հայրենի երկիրը խռովելով: Այն ժամանակ մեզ կանիծեն մեր ժողովուրդը, կանիծեն և հոգիները այն զինվորների, որոնք զոհվեցան այդ ամբարտավանի քամահաճով:...

Քաղաքի վրա տպավորություն արին Սպարապետի խոսքերը և նա, չկարողանալով այլևս դիմադրել նրա պահանջին, մանավանդ որ մյուս իշխաններն էլ համակերպել էին արդեն Սարգսյանին, խոստացավ կուրացնել Բերին:

Բայց որովհետև Սպարապետը կասկածում էր, թե Քաղաքի Կարս վերադառնալուց կարող է թագուհու թախանձանքներից հեշտությամբ հաղթահարվիլ, ուստի հրաման արավ, որ հենց Կարս մտնելու օրը որոշյալ պատիժը գործադրեն:

Սլ ահա այդ էր պատճառը, որ Բերին ուղարկել էին ս. Առաքելուց եկեղեցին և իրանք էլ աճապարում էին այնտեղ:

Երբ Քաղաքը յուր հետևորդներով հասավ նորակառույց տաճարը, այդտեղ արդեն ժողովված էր՝ հանդիսատեսների մեծ բազմություն: Այդտեղ էր և Բերը՝ իր գերված իշխաններով, որոնց բուրբին դարձյալ հսկում էին նիզակավոր վանանդացիք:

Քաղաքը, որ կարծես խուսափել էր թագուհու աչքից, որչափազի կարելուցն չափ փութով յուր խոստումը կատարեր, ըստ որում վախենում էր՝ թե գուցե ուշացնելով՝ ստիպված լինի հետո դրժել խոստմանը, ձիուց իջնելուն պես մոտեցավ Բերին և բռնելով նրա ձեռքից, ասաց.

— Արի, տես այն եկեղեցին, որ կամենում էիր վրաց ծեսով օծել: Այս ասելով նա ներս մտցրեց Բեր Քաղաքի յուրաշեն տաճարը և ցույց տալով նրան նրա ներքին գեղեցկությունները, շարունակեց.

— Տե՛ս, որքան գեղեցիկ է նա շինված է քառաթև, բաժանված է տասներկու երեսների: Նրանցից ամեն մինի վրա նկարված է Առաքյալներից մինի պատկերը. այն Առաքյալների, որոնցից և ոչ մինը ոտք չէ դրել քո երկիրը քրիստոնեություն քարոզելու համար: Նախիր գմբեթին. որքան բարձր է և գեղեցիկ: Նա կանգնած է անսլուծ կամարների վրա: Նախիր նույնպես խորանի, նրա բարձրադիր բեմին, որ չի նմանում վրաց ցածուն բեմերին, ուրեմն չի կարող վրաց ծեսով օծվել: Նախիր, տես բաց աչքերով, որովհետև այլևս չպիտի տեսնես նրան:

Այս ասելով Քաղաքը դուրս հանեց Բերին, և ցույց տալով նրան եկեղեցու արտաքինը՝ ասաց.

— Տեսնո՞ւմ ես, տաճարն արդեն պատրաստ է, մենք պետք է նրա նավակատիքը կատարենք, բայց դու մեզ խանգարեցիր, որովհետև ցանկանում էիր քո ծեսով օծել նրան: Այդ, իհարկե, Աստված

չհաջողեց քեզ, ըստ որում նա հակառակ է ամբարտավաններին: Բայց մեր եկեղեցու օծման դու կմասնակցես ուրիշ կերպ: Մենք սովորություն ունենք եկեղեցին օծելուց առաջ զոհ մատուցանել Աստծուն: Ահա զոհի այդ ողջակեզը դու կմատակարարես մեզ, որպեսզի գործած հանցանքդ մի փոքր քավես...
Այս խոսքերից հետո նա թողեց Բերին և դառնալով Սարգսյանին, ասաց.

— Սպարապետ, ահա այն մարդը, որ մահ պատճառեց քո հինգ հարյուր քաջերին. տուր նրան այն պատիժը, որ որոշել է ուզված կան խորհուրդը:
Այս ասելով՝ Քաղաքը աշտանակեց երիվարը և յուր ազատախումբ թիկնապահներով հեռացավ եկեղեցուց:
Սպարապետը մոտեցավ Բերին, որ արդեն ընկճված և վշտահար նայում էր յուր շուրջը, և ասաց.

— Օրենքներ կան աշխարհում, ով Ափխազաց Քաղաքը, որոնք ծառայում են հասարակաց բարուն և երջանկության. այդ օրենքներն անարգողին՝ պատիժ է հասնում երկնքից... Դու քո կյանքում շատ այդպիսի օրենքներ ես ոտնահարել և շատերի բարիքն ու երջանկությանը կապտել: Արդ, եթե այսօր ծանրանա քո վրա երկնային մի թյունը կապտել: Արդ, եթե այնպիսի դու մեզ, այլ անիծիր նրան, որ պատճառ դարձավ քո դժբախտության և որի անունն է Բեր, անվանյալ՝ «Ափխազաց Քաղաքը»...
Այդ ասելով՝ նա հրամայեց դահճապետին՝ կատարել կանխավ իրան տրված պատվերը:

Վերջինս առաջնորդեց Բերին մերձակա զնդանը, ուր և անմիջապես նրա աչքերը փորեց:

Երբ Աբաս Քաղաքը հասավ պալատ, թագուհին, որ սրտատրոփ սպասում էր նրան, առաջ եկավ և հարցրեց.

— Ո՞ւր մնաց եղբայրս, Մեծափառ Տեր:
— Նրան թողեցինք յուր պատժարանում, — պատասխանեց Քաղաքը, աշխատելով խուլս տալ թագուհու հայացքից:

— Ի՞նչ պատժեցի՞ք ուրեմն նրան... — բացականչեց թագուհին սարսափելով:

— Կուրացրինք, — եղավ արքայի պատասխանը:
Քաղուհին մի սուր ճիչ արձակեց և նվաղելով ընկավ նաժիշտների գիրկը:

Անցավ մի շաբաթ, Ափխազի ժողովուրդը և նրա իշխաններն իմացան իրանց Քաղաքի գլխին հասած շարիքը: Ուստի վերջիններս մեծամեծ ընծաներով եկան Աբաս արքայի մոտ և խնդրեցին իրանց կույր Քաղաքի և գերյալ իշխանների ազատությունը:

Աբասը ոչ միայն ծանր փրկանք նշանակեց դրա համար, այլ պահանջեց պատերազմական այն վնասը, որ Բերը յուր անխոհեմ քայլով պատճառել էր իրան:

Ափխազ իշխանները կատարեցին Արքայի պահանջը, հատուցին նրան թե՛ որոշյալ փրկանքը և թե՛ ռազմական վնասը և մշտական հաշտության դաշն կոչելով նրա հետ, վերցրին կույր թագավորին ու գերյալ իշխաններին և դեպի իրենց երկիրը վերադարձան:

Այս հանգամանքը մի կողմից թագուհու վիշտը մեղմեց, ըստ որում եղբայրը՝ թեպետ կույր, այսուամենայնիվ, յուր աթոռը վերադարձավ. իսկ մյուս կողմից՝ արդյունք բերավ գանձարանին, լիուլի ծածկելով պատերազմական վնասները:

Այսպիսով, ահա, վերջացավ Յլիկ-Ամրամի ստեղծած հյուսիսային սահմանի կնճիղը և Հայոց երկիրը՝ այդ կողմից ևս ապահովելով, սկսավ վայելել երկարամյա խաղաղության արդյունքն ու բարիքները:

✠

ՀԵՐՈՍԻ ՎԱԽՃԱՆԸ

Աբաս թագավորն այնուհետև յուր ուշադրությունը նորեն յուր երկրի ներքին բարեկարգության վրա դարձրեց, աշխատելով ընդ նմին դաշնակից իշխանների հետ ունեցած բարեկամությունն ամրապնդել, իսկ դժգոհ իշխանների մտերմությունը վաստակել:

Այդ բանի համար հաջող առիթ եղավ յուր նորաշնն կաթողիկեի նավակատյաց հանդեսը, որ նա կատարեց 943 թվականի աշնանը:

Այդ հանդիսին, թագավորի հրավիրանոք, ներկա եղան՝ Անանիա կաթողիկոսը, որ նոր էր Աղթամար աթոռը բարձրացել, Հայաստանի նախագահ եպիսկոպոսները, Վասպուրականի թագավոր Աշոտ-Գերենիկը, Աղձնյաց, Մոկաց և Տուրուբերանի տերերը, Սյունյաց, Գուգարաց, Տայոց և այլ տեղերի իշխանները, այլև Սահակ Սևադայի Դավիթ որդին և ուրիշ շատ նշանավոր մարդիկ ու աշխարհախումբ բազմություն:

Այն բոլորի ներկայությամբ Կարսի արքայաշնն կաթողիկեն օծելուց մի քանի օր շարունակ շքեղ տոներ ու հանդեսներ կատարելուց ետ, Մարզպետունի Գևորգ իշխանի առաջարկությամբ կազմվեցավ հայկական իշխանապետությանց մի ընդհանուր դաշնադրություն, որի զորութեամբ բոլոր հայ իշխանները, նախարարները և թագավորը տները՝ կապվում, միանում էին ի մի սիրտ և հոգի և երգամբ պարտավորվում, որ հայրենիքի որևէ մի մասին վտանգ սպառնացած զեպքում՝ ամենքը միահամուռ զինվեն հակառակորդի դեմ և պատրաստ լինին Արարատյան նախագահ արքայի հրամանով գործելու:

Այդ դաշնադրությունը կարգաց նոր օծված կաթողիկեում ինքը Անանիա կաթողիկոսը և նրան ստորագրեցին Արարատյան ու Վասպուրականի թագավորները և բոլոր հայ իշխանները, ընդ նմին և երդվելով՝ սուրբ և անխախտ պահել այդ միությունը, որ պիտի ծառայեր ընդհանուր հայրենիքի զորացման և հայ ժողովրդի մշտական բարօրության:

Աբաս թագավորն այնուհետև մեծագին ընծաներով պատվեց յուր բարձրաստիճան հյուրերին, որոնք և բաժանվեցան նրանից մտերմական սիրով:

Բայց թագավորն իշխաններից մի քանիսին առանձին շնորհների արժանացրեց: Այսպես՝ օրինակ, Աղձնյաց և Մոկաց տերերին, որոնք իրանց մշտապատրաստ զորքերով օգնում էին արքայական բանակին, նվիրեց նոր կալվածներ և տվավ իշխանապետության տիտղոս:

Սյունյաց հարազատներին, որոնք սկզբից մինչև վերջը հավատարիմ մնացին գահին, նվիրեց իրանց նահանգի սահմանակից մի քանի գավառներ:

Վահրամ Սեպուհին, որ Աշոտ արքայի ձախողակ օրերից արդեն մնացել էր Մարզպետունու հետ և անձնվիրաբար մասնակցել նրա կրած նեղությանց, մղած կռիվներին և տարած հաղթանակներին, կարգեց լիազոր վերակացու Ուտյաց և Աղվանից աշխարհների վրա, հատկացնելով նրան այն բոլոր արդյունքներն ու իրավունքները, որ վայելում էր Յլիկ-Ամրամը Աշոտ-Սրկաթի օրով:

Իսկ Սահակ Սևադայի որդուն, այն է՝ Դավիթ իշխանին, կարգեց նորեն Գարդմանա տեր, տալով նրան այդ երկրի իշխանությունը, որպեսզի այդպիսով՝ արքայական գահի դեմ ունեցած զժտությունը, որ սկսված էր Աշոտ-Սրկաթի օրով, մեջտեղից վերացնե:

Եվ որովհետև այդ միջոցներում Սահականույշ թագուհին Երազգավորսից քաշվել էր յուր հայրենի երկիրը՝ Գարդման, որպեսզի կյանքի մնացորդը յուր եղբոր հետ անցուցանե, ուստի Աբաս թագավորը՝ ի պատիվ այրի թագուհու՝ նվիրեց նրա եղբորը նաև Աղվանից երկրի մի քանի գավառները:

Գալով Գևորգ Մարզպետունուն, թագավորը շփտեր ի՛նչ արժանավոր հատուցումն անե այդ իշխանին, որի անզուգական հայրենասիրությունն էր պարտական ինքը՝ յուր գահի հաստատությունը, իսկ հայրենիքը՝ յուր բարօրությունը:

— Իմ բոլոր թագավորության մեջ չկա այնպիսի մեծագին գանձ, որով կարողանամ քո երախտիքը փոխարինել, — ասաց նա մի օր Մարզպետունուն յուր բոլոր իշխանների ներկայությամբ. — Միակ և արժանավոր պարգևը «Հայրենյաց բարերարի» անունն է, որ այսօրվանից ես տալիս եմ քեզ...

Այս ասելով թագավորը բռնեց Մարզպետունու աջը և ջերմագին համբուրեց:

Սերունի իշխանն զգացվեցավ և գրկելով թագավորին, համբուրեց նրա գլուխը և ասաց.

— Իմ վարձատրությունը ես ստացա արդեն աստծուց, այդ այն է՝ որ տեսնում եմ հայրենիքս խաղաղ ու երջանիկ, արքայական գահը՝ ապահով, հայ իշխանները՝ միաբան, թշնամիները՝ հալածական: Այժմ արդեն կարող եմ հանգիստ սրտով ասել. «Արդ, արձակյա՛լ զժառանգս քո, տեր, զի տեսին աչք իմ զփրկություն Իսրայելի...»:

Ի՞նչ էր անում այնուհետև «Հայրենյաց բարերարը»:

Նա դարձյալ ապրում էր արքունիքում, իրավունք չտալով իրան վերադառնալ Գառնի, և հետզհետե վարդարվում ծերության ալիքներով:

Եվ թեպետ տակավին կրում էր արքայական զորաց սպարապետի կոչումը, այսուամենայնիվ, նրա սլաշտոնը կատարում էր Գոռը, իսկ ինքը վայելում էր անդորր հանգիստ, վերապահելով իրան «ընդհանուրի հոր» և բազմափորձ խորհրդականի անունն ու պարտավորությունները:

Արքունիքում նրան սիրում ու փայփայում էին՝ սկսած թագավորից մինչև վերջին դրանիկը. իսկ դրսում՝ պաշտում էր նրան ժողովուրդը: Գևորգ Մարզպետունու անունը նվիրական էր դարձել ժամանակակից հայի համար, և երբ նա դուրս էր ելնում արքունիքից՝ Ոստանում շրջելու կամ գործերին կայացնելու ցանկությունով, նրան գիմալտորում էին ամենքը ցնծության աղաղակներով: Ամեն ոք փափագում էր տեսնել նրան, լսել նրան և ոգևորվել նրա զրույցներով, որովհետև ծերունի Սպարապետը, որ արդեն վաստակել էր գործելուց, չէր դադարում սակայն յուր հայրական խրատներով և իշխանական հորդորներով կարող երիտասարդությունը դեպի գործունեություն մղելուց: Նա նրանց մեջ զարթնեցնում էր սիրո և միության հոգին և հասարակական զգացմունքներ վառում:

— Ձեզանից ամեն միև կարող է ինձ գերազանցել, — ասում էր նա հաճախ յուր շուրջը խմբված երիտասարդներին, — հարկավոր է միայն անկեղծությամբ սիրել հայրենիքը, անձնվիրաբար գործել և վտանգներն արհամարհել: Երբ ես դժբախտության օրերում ասպարեզ իջա միայնակ գործելու, ինձ հետ ունեի միայն քսան մարդ: շատերն ինձ խելագար համարեցին, իսկ շատերն էլ իմ հանգստությունը ծաղրեցին: Դրանց թվումն էին և այն իշխանները, որոնք հազարավոր զինվորներով փակվել էին սեփական բերդերում... Բայց ես հույսս դրի Աստուծո և իմ կամքի վրա, և, ինչպես գիտեք, հաղթեցի ամեն զժվարություն. ցույց տվի աշխարհին, թե ի՞նչ կարող է անել մի մարդը, երբ նրան ոգևորում է զգացմունքներից ազնվապետը, այն է՝ հայրենիքի սերը: Ձեզանից ամեն միև թո՛ղ զինվի այն հավատով, որ ունեի ես դեպի հայրենյաց սպազան, ա՛յն

սիրով, որ տածում էի դեպի իմ եղբայրները և այն հուսով, որ դրել էի Աստուծո վրա, և կտեսնե, որ անկարելի կարելի կդառնա, և արգելքները իրանք իրանց կվերանան, և վտանգներն անհետ կկորչեն: Ամենից ավելի սիրեցեք միությունը, որովհետև դա այն ուժն է, որ լեռներ է պատառում, ամբարտակներ է կործանում, գետերի ընթացքն է կասեցնում: Սովորեցեք զոհել այդ միությանը ամենը՝ ինչ որ ունիք աշխարհում թանկագին և նա կբերե ձեզ և ձեր որդոց ա՛յն երջանկությունը, որին շատերն են սրտնում, բայց շատ քչերն են ժառանգում...:

Ահա՛ այդպիսի զրույցներով էր ոգևորում Մարզպետունի իշխանը յուր շուրջը խմբվող և գործելու ուժ ու ցանկություն ունեցող մարդկանց, հավատացած լինելով, որ այդ զրույցները ևս արդյունք պիտի բերեն այնպես՝ ինչպես և բերավ յուր գործունեությունը:

Անցան դարձյալ մի քանի խաղաղ տարիներ և «Հայրենյաց բարերարը» օր ըստ օրե խոնարհեց դեպի յուր կյանքի երեկուն:

Երբ նա մոտ զգաց յուր վախճանը, կանչեց յուր մոտ Գոռ որդուն և Շահանդուխտ հարսին, որոնք արդեն զավակներ ունեին և նվաճվ նրանց վերջին պատվերը:

— Ազգերի զորությունը ընտանիքների մեջ է, — ասաց ծերունին, — գորավոր է ա՛յն ազգը, որ ունի զորավոր ընտանիքներ. սիրով, միությանմբ, առաքինի և հավատարիմ կենակցությամբ ապրող ընտանիքներ: Այն գեղջուկ խրճիթները, այն աննշան տնակները, որոնց մեջ ապրում են ցնցոտիներով ծածկված մանկիտք և որոնց շատ անգամ արհամարհում են մեծամեծ իշխանները, նույնիսկ շատ անգամ արհամարհում են մեծամեծ իշխանները, նույնիսկ դրանք են, որ ամփոփում են իրանց մեջ հայրենիքի ուժը: Ով դրանք են, որ ամփոփում են իրանց մեջ հայրենիքի ուժը, որ կամենում է զորավոր տեսնել յուր ազգը և հաղթող հայրենիքը, նա ամենից առաջ ընտանիքները պիտի խնամե, ինչպես մի հոգատար պարտիզպան, որ ծառի ճյուղերը զորացնելու, որոնք թեպետ հողի քաղելու համար խնամում է ծառի արմատները, որոնք թեպետ հողի մեջ են թաղված և շեն երևում մարդկանց, բայց իրանց մեջ ամփոփում են ծառի կենդանությունը: Ինչպես որ չի կարող ապրել այն փում են ծառի կենդանությունը: Ինչպես որ չի կարող ապրել այն տունկը, որի արմատները չորացած են կամ որդնակեր, այնպես և կանգուն չի մնալ այն ազգը, որի ընտանիքներում տիրում է ապականություն, որոնցից հալածական է սերը, միությունը, առաքինությունը, և, նամանավանդ, աստուծո երկյուղը:

Եթե այսքան վնասակար են հանդիսանում ազգի և հայրենիքի համար հասարակ ժողովրդի ապականյալ ընտանիքները, որքան ևս առավել վնասակար և կործանիչ կարող են լինել իշխող կամ տիրող անձանց ընտանիքները, եթե արատավոր են նրանք: Ձեզ օրիորդ անձանց ընտանիքները, եթե արատավոր են նրանք... որքան ցալերի, արտասվաց և նակ Աշոտ-Երկաթի ընտանիքը... որքան ցալերի, արտասվաց և նակ հեծության պատճառ դարձավ այդ հզոր դյուցազնի մարդկային մի թուլությունն յուր ընտանիքում և որքան վնասներ պատճառեց նույն այդ թուլությունն ընդհանուր հայրենիքին...

Այս ամենը գիտենալով, իմ սիրասուն զավակներս, լսեցե՛ք իմ վերջին պատվերը և կատարեցե՛ք նրան սրբութեամբ. այդ պատվերը ամփոփում է յուր մեջ երկու բառ. «Սիրեցե՛ք միմյանց»:

Այդ սերը, այո՛, կերջանկացնե՛ ձեզ, կերջանկացնե՛ և ձեր զաչ վակներին: Նա ուրախութեան աղբյուր կբխե՛ ձեր ընտանեկան սրահ հի մեջ և աստուծո՛ օրհնութիւնը կիջեցնե՛ Մարգարտունյաց տան վրա, որի ժառանգներն եք դուք...

Մերունին լռեց: Գոռն ու Շահանդուխտը ծունկ խոնարհեցին նրա առաջ և ջերմագին համբուրելով նրա աջը, խոստացան սրբութեամբ կատարել այդ արժանավորագույն հոր սրբազան պատվերը:

Աբաս թագավորն իմացավ, որ ծերունի իշխանը օրըստօրե տկարանում է, ուստի դիմեց նրա մոտ, իմանալու համար, թե ո՞ւր կկամենար, որ մահվանից հետո յուր մարմինն ամփոփեին:

— Իմ երդումն արգելում է ինձ թաղվել Գառնիում, — ասաց իշխանը. — թաղեցե՛ք իմ հայրենիքի ո՛ր անկյունում որ կկամենաք:

— Կցանկանայի ջո մարմինը տանել Բագարան և թաղել Բագարատունյանց պայազատների դամբարանում, — ասաց թագավորը:

— Բագարա՞ն... այո՛, տա՛ր ինձ այնտեղ. բայց մի՛ թաղիր ջո Գարց դամբարանում: Այնտեղ, այո՛, թաղված են ջո նահատակ հայրը և նահատակ եղբայրը. կցանկանայի հանգչել դրանց մոտ: Բայց այնտեղ թաղված է նաև Աշոտ բռնավորը: Կյանքը հեռացրել է ինձ այդ դավաճանից. մահը չսխտի միացնե՛:

— Ո՞ւր կցանկանաս ուրեմն, — հարցրեց թագավորը:

— Ամփոփի՛ր ինձ միջնաբերդի առաջ, ժայռերի բարձրության վրա, որտեղից կարողանամ հսկել Աշոտ բռնավորի շիրիմին... որպեսզի նա յուր շուրջն ամփոփված սրբերին չդավաճանե... — Կատասխանեց իշխանը նվաղած ձայնով:

Մի քանի օրից ետ «Հայրենիքի բարերարը» յուր արդար հոգին ավանդեց:

Ամբողջ արքունիքը, աթոռանիստ Կարսը և Արարատյան երկրը՝ քերը սգացին նրա մահը, իսկ Աբաս թագավորը արքայավայել հուղարկավորութիւն պատրաստեց «մեծ հայրենասերի» համար:

Մարգարտունի իշխանի մարմինն ամփոփեցին Բագարանի միջնաբերդի առաջ, ժայռերի մի ահավոր բարձրության վրա, որի ստորոտը կոծում էին Ախուրյանի ալիքները՝ հավիտենական օրհներգ մրմնջալով հայրենավառ դուցազնի սխրագործութեանց համար:

Ապա թագավորը սպարապետութեան պաշտոնը հանձնեց Գոռնին, իբրև «մեծ հայրենասերի» արժանավոր որդուն, իսկ Մարգարտունու շիրիմի վրա հրամայեց կառուցանել սուրբ Գևորգ անվամբ եկեղեցի, որ Բագարանի անհետացած ավերակների մեջ միակ կանգունն է մինչև այսօր: